

Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова

Українська пареміологія

Навчальний посібник

За редакцією Ж. В. Колоїз

Кривий Ріг
КПІ ДВНЗ «Криворізький національний університет»
2014

УДК 811.161.2' 373.7
ББК 81.2 Укр
К 61

Рецензенти:

М. Ф. Алефіренко, доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови і методики викладання Белгородського державного університету (*Російська Федерація*)
П. І. Білоусенко, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Запорізького національного університету;
В. С. Калашник, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
А. М. Поповський, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(наказ № 1/11-17358 від 13.11.2013)

Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М.
К 61 Українська пареміологія : навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова ; за ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. – 349 с.

У навчальному посібнику представлено результати основних напрацювань як вітчизняної, так і зарубіжної пареміології щодо лінгвістичної ідентифікації паремій та їх систематизації. Досліджено власне паремійний та афористичний корпуси української мови. Акцентовано на проблемі диференціації власне паремій, їх етнокультурній специфіці, концептуальній семантичній структурі, системній організації та стилістичних можливостях. Схарактеризовано структурно-семантичні, функціональні та комунікативні ознаки афоризмів як одиниць книжно-літературного походження, афористичні вислови систематизовано за ступенем вираження смислової домінанти, характером відображення навколишньої дійсності, структурою судження і т. ін. Репрезентовано здобутки української пареміографії з відповідною періодизацією різних етапів: етап зародження, етап становлення у XVIII–XIX ст., етап розбудови – створення сучасних пареміографічних праць, зокрема й нового типу.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Навчальний посібник стане в нагоді при викладанні основних мовознавчих курсів і спецкурсів у вищій школі, для написання студентських наукових робіт, укладання словників нового типу та проведення подальших пареміологічних досліджень.

УДК 811.161.2' 373.7
ББК 81.2 Укр

© Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М., 2014.
© КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014.

ВСТУП

Визначальною особливістю сучасної лінгвістики є переорієнтація наукового інтересу з об'єкта пізнання на суб'єкт, з мікроодиниць, що сприймаються як ізольовані компоненти, на складні й об'ємні макроодиниці. Така переорієнтація традиційного мовознавства ґрунтується на засадах неофункціоналізму, який реалізує дослідницькі принципи діяльності, динамічності, прагматичності, асиметрії системи й середовища, онтологічного антропоцентризму (Н. Арутюнова, Ф. Бацевич, А. Вежицька, Ю. Караулов, Т. Космеда, Ю. Степанов, В. Теля, В. Торопов та ін.). Основний фокус за таких нових наукових підходів спрямований на дослідження й узаємодію семантичних, когнітивних і комунікативних факторів, які впливають на структуру мови. У сучасній лінгвістиці спостерігається поєднання різних дослідницьких парадигм, і, відповідно, комунікація розглядається як лінгвопсихоментальний процес, що має два основні етапи – «породження й сприйняття макрознакового простору тексту, виходячи з когнітивних стратегій і діалогу людської свідомості зі світом дійсності, соціумом, культурою» [Селиванова 2004 : 279]. Сучасні дослідження визначають специфічні підходи до мови, її засобів і одночасно такі дослідницькі напрями, які дають змогу вивчати різні механізми мовної системи.

Мова постає репрезентантом ментальності й потужним джерелом енергетичного коду того чи того етносу. Проблема вивчення національних й етнокультурних компонентів є актуальним напрямком сучасних філологічних інтересів, адже опис такого об'єкта дослідження визначає специфіку ментальності, а самі елементи маніфестують виразне національне маркування. Набір широкого кола лінгвальних й екстралінгвістичних уявлень є обов'язковим для кожного носія мови, а тому їх засвоєння стає невід'ємною складовою вищої мовної освіти.

Найбільш яскраво представлено національний спосіб світосприйняття в паремійному корпусі мови. Повчальним, сентенційним словом насичені тексти різних сфер людської комунікації – публіцистики, науки, освіти, міжнародної дипломатії тощо. Власне паремії та афоризми становлять софійну складову культури кожної нації, де репрезентовано національний світ і злиті воедино людина й Універсум.

Усі види паремійної творчості пов'язані з тріадою «мова – культура – людина», за якої корелятивне взаємовідношення одиниць пареміології та «концептосфери культури, у якій би з версій лінгвокультурологічного

аналізу вона не висувалася, зумовлена припущенням про високу ймовірність здатності суб'єктів мови як суб'єктів культури втілювати в мовленнєво-мисленнєву діяльність знання, пов'язані зі сферою осмислення світу людиною» [Гелія 2004 : 19].

Українська пареміологія є органічною частиною слов'янської і світової премудрості, віддзеркаленням етнічних цінностей та ідеалів української лінгвокультурної спільноти. Пареміосистема української мови – це широка, реалістично відтворена панорама соціального буття. Вона становить духовну царину універсальних і національних культурних смислів, розкриває джерела детермінації вітчизняного суспільно-історичного процесу. У відображенні особливостей життя українського народу, його типізації одиниці пареміології виділяють у предметах і явищах навколишнього світу найістотніші риси, відображають особливості взаємовідношень між людьми, соціально-історичний контекст, особливості побуту, звичаї та традиції.

Паремійний корпус світових мов викликає зацікавлення вчених різних царин, і не лише лінгвістичних. На сьогодні дослідження паремій активно проводиться у світовій науці, адже вони сприяють реконструюванню етнокогнітивних моделей національного мислення і знання, розв'язанню проблеми фонових знань комунікантів через виявлення паремійних аналогів й етнокультурних лакун, розкриттю найбільш важливих стереотипів масової свідомості й багатовікових векторів впливу на неї.

Науковий інтерес до проблем пареміології зростає наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. як у зарубіжному, так і у вітчизняному мовознавстві (В. Жуков, С. Іванов, В. Калашник, А. Королькова, М. Котова, Т. Манякіна, В. Мокієнко, Г. Пермяков, Л. Савенкова, Т. Радзівська, В. Ужченко, Н. Шарманова та ін.), що дає змогу створювати численні фундаментальні наукові праці, робити спроби міжнародних класифікацій паремій, укладати паремійний матеріал у словниках, проводити паремійні паралелі на матеріалі споріднених і неспоріднених мов. Особливий акцент зроблено на питаннях семіотичної, семантичної й комунікативно-прагматичної природи відповідних одиниць. Суто лінгвальний спектр пареміології відображає проблематику комунікації мовних одиниць синтаксичної (надсинтаксичної) будови. Зокрема новим і досить актуальним у сучасній лінгвістиці постає питання про виокремлення в мовній системі пареміологічного рівня, що обіймає два великі мовні масиви – власне паремійний і афористичний. Одиниці пареміології

об'єднуються спільним науковим терміном «паремія». Під пареміями розуміють предикативні структури на позначення узагальнених комунікативних ситуацій, які співвідносяться з прецедентними феноменами, що спираються на фонові знання комунікантів та визначають стратегію моральної поведінки кожної людини й соціуму загалом.

Усі одиниці пареміології (прислів'я, приказки, афоризми, примовки, «ділові» вислови, повір'я, прикмети, замовляння, нісенітниця, казкові формули тощо) являють собою кліше і використовуються в ролі знаків. Одночасно паремії є текстами – фольклорними чи книжними, які позначені ознакою автосемантиї (мають самодостатнє значення і можуть вживатися самостійно).

Визначення диференційних ознак паремій, їхнього структурно-семантичного моделювання і функціональних особливостей дає змогу розв'язати один із аспектів наукової дилеми щодо функціонування узуальної та індивідуально-авторської пареміології. Крім того, проблемним усе-таки залишається питання про обсяг фразеології та місце паремій у ній.

Необхідність узагальнення значних здобутків української й зарубіжної пареміології в діячності й синхронії, дослідження всебічних векторів інтерпретації паремій як одиниць мови, що можуть поєднувати універсальну й національну специфіку, особливостей вербалізації денотативного й концептуального аспектів народних і літературно-книжних висловів зумовлюють науково-методичну потребу пропонованого навчального посібника.

Актуальність посібника визначається пріоритетами сучасної вищої мовної освіти, необхідністю наукового дослідження й розв'язання питання щодо лінгвістичного статусу паремій з позиції структурної семантики, лінгвопрагматики, когнітології й неофункціоналізму, потребою ліквідувати диспропорції між рівнем теоретичної розбудови проблем пареміології в українському мовознавстві та реальним побутуванням її одиниць у мовній системі з урахування етно-, психо-, соціо- й культурологічних аспектів.

У навчальному посібнику підсумовано результати основних напрацювань з пареміологічної проблематики в українській і світовій лінгвістиці, що є важливим для фахової підготовки майбутніх словесників і формування їх професійної компетенції. Теоретико-методологічною основою опанування вітчизняної пареміології є

положення про те, що її одиниці, функціонуючи як засіб збереження й передачі сакральної етнічної інформації, демонструють органічний зв'язок із концептами, які становлять когнітивне підґрунтя національно-мовної картини світу як одного з основних фахових понять. Високий професійний рівень майбутнього словесника може бути сформований з урахуванням відомостей про те, що паремії являють собою надзвичайно цінне явище для сучасної науки про мову і є потужним культурологічним потенціалом для етносемантики, лінгвопрагматики, теорії комунікації, когнітивної лінгвістики, лінгвопоетики.

Основне призначення навчального посібника – описати одиниці пареміології, які утворюють одну з семіотичних підсистем і забезпечують процес повноцінної комунікації, у контексті сучасних лінгвістичних учень. Осмислення паремійного корпусу дає змогу студентам-філологам опанувати українську пареміологію в системно-структурній та антропоцентричній (когнітивно-дискурсивній) дослідницьких парадигмах, усвідомити стан розроблення в сучасному мовознавстві набагато глибших площин функціонування української мови, що і ставив за мету авторський колектив.

Грунтовне вивчення одиниць пареміології дає змогу майбутнім словесникам виявити, по-перше, культурно зумовлений компонент мовних значень, інтерпретованих у цих одиницях; по-друге, з'ясувати когнітивні механізми формування найважливіших соціокультурних стереотипів. Дослідження паремій у різних аспектах сприяє виявленню специфічних рис української нації, зумовлених системою моральних норм, стереотипів поведінки і принципами виховання.

Посібник складається зі вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, списків рекомендованої літератури та лексикографічних праць, пареміологічного глосарію, практичних завдань і зразків аналізу власне паремій та афоризмів. Підготували автори: д. філол. н., проф. *Колоїз Ж. В.* («Проблема диференціації власне паремійного матеріалу»; «Системна організація власне паремійного корпусу»; «Пареміографія»; «Висновки»; «Практична частина»; «Короткий термінологічний словник»), к. філол. н., доц. *Малюга Н. М.* («Етнокультурна специфіка власне паремійного корпусу»; «Концептуалізація семантичної структури власне паремій»; «Стилістичні можливості власне паремійного матеріалу»), к. філол. н., доц. *Шарманова Н. М.* («Вступ», «Українська пареміологія як наука і навчальна дисципліна», «Афоризм як одиниця книжно-літературного походження»).

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНЬСЬКА ПАРЕМІОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1.1. Об'єкт, предмет та основні поняття пареміології

Слов'янська пареміологія, теоретичні основи якої закладені О. Потебнею [Потебня 1930] і розвинуті М. Пазяком [Пазяк 1984], Г. Пермяковим [Пермяков 1973; 1975; 1988], Ф. Янковським [Янкоўскі 1960], активно досліджується протягом останніх десятиліть у працях вітчизняних і зарубіжних мовознавців. Українська пареміологія розробляється І. Голубовською, О. Дуденко, В. Жайворонком, В. Калашником, О. Лабашук, Н. Пасік, В. Пироговим та ін. Пареміологічна проблематика репрезентована низкою розвідок зарубіжних лінгвістів – М. Алексєнка, М. Алефіренка, Н. Барлі, В. Бондаренка, В. Бонзера, Т. Бочиної, А. Дандіса, Р. Дюплессі, А. Жолковського, В. Жукова, Е. Кйонгес-Маранда, М. Кіммерле, Г. Крейдліна, А. Крикманна, П. Маранди, Дж. Мілнера, В. Мокієнка, З. Ноймана, Ю. Прохорова, Л. Савенкової, Т. Стеффенса, А. Тейлора, М. Черкаського, Р. Якобсона та ін.

Значна заслуга в розбудові світової пареміології й консолідації вчених різних країн належить фінському пареміологу М. Куусі. Він створив міжнародну класифікацію прислів'їв і став засновником наукового часопису «*Proverbium*», активними співробітниками якого були Ю. Кжижановський, Д. Лукатос, А. Тейлор, Т. Чубеліч та ін. Над укладанням універсальної міжнародної класифікації паремій успішно працювали угорські пареміологи В. Фойт, А. Семеркенї, З. Каньо, грецький – Д. Лукатос, американський – А. Дандіс, латиська дослідниця Е. Кокаре та ін.

Теоретичні питання світової і слов'янської пареміології знайшли відображення у збірниках праць: *Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії* [Пазяк 1984], *Пареміологический сборник* [Пермяков 1978], *Пареміологические исследования* [Барлі 1984], *Фразеологія в контексті культури* [Телія 1999], *В. И. Даль в парадигме идей современной науки* [Пятницький 2001], *Пословицы и поговорки народов Востока* [Пермяков 2001], *Переходные явления в области лексики и фразеологии русского и других славянских языков* [Савенкова 2001], *Словарное наследие В. П. Жукова* [Жукова

2004], *Славянская фразеология и паремнология в XXI веке* [Шарманова 2010]. Видання фундаментальних праць з проблем пареміології, проведення наукових форумів координується створеною в 1978 році Фразеологічною комісією Міжнародного комітету славистів, яку багато років очолює В. Мокієнко.

У численних статтях і дисертаційних роботах, у ряді монографій висвітлено феномен паремій, розглянуто різні аспекти їх функціонування як одиниць мови й фольклорних текстів. Дослідження номінативної та комунікативної природи українських паремій репрезентує ці мовні одиниці як знаки-символи типових ситуацій і автосемантими народно-розмовного дискурсу [Дуденко 2002]. Власне паремії виступають у ролі результатів морально-ціннісної концептуалізації дійсності. Науковці розглядають належність паремійних аналогів до різних етнічних концептосфер (української, російської, англійської, китайської, японської тощо) і семантичних опозицій, подають їх міжмовну класифікацію в лінгвокультурологічному та зіставно-типологічному аспектах [Голубовська 2004 : 66–74; Пирогов 2003]. Пареміологічні розвідки присвячені також аналізу структури й поезики українських примовок і замовлянь, які наближаються до власне паремій за особливостями структурної організації, але відрізняються комунікативною спрямованістю [Лабашук 2001; Остроушко 2002] і т. ін.

Наявні лінгвістичні здобутки репрезентують розбудову пареміології як окремої мовознавчої царини, що займається вивченням усього паремійного корпусу в контексті концепції рівневої організації одиниць мови.

Пареміологія, яка об'єднує усталені відтворювані, культурно марковані одиниці, перебуває на стику різних наукових дисциплін: лінгвістики, фольклористики, етнопсихології, культурології, когнітології. Подекуди її кваліфікують як маргінальну галузь на межі мовознавства й фольклористики (О. Селіванова).

Ми розглядаємо лише мовознавчий аспект пареміології, що досліджує й пояснює статус паремій у системі мовних одиниць. Лінгвальний спектр пареміології відбиває проблематику комунікації мовних одиниць надсинтаксичної будови. Зокрема новим і досить актуальним у сучасному світовому мовознавстві постає питання про виокремлення в мовній системі **пареміологічного рівня**.

Лінгвістична ідентифікація одиниць пареміології пов'язана з

наявністю різних підходів щодо визначення меж фразеології. Погляди представників широкого витлумачення об'єкта фразеології (В. Архангельський, В. Виноградов, О. Кунін, О. Райхштейн, Л. Скрипник, В. Ужченко, І. Чернишова та ін.) сходяться на тому, що предметом її зацікавлення є всі відтворювані комплекси. Так, дехто з дослідників зараховує пареміологію до складу фразеології, зважаючи на загально визнані ознаки усталеності, клішованості, культурної забарвленості паремій, які властиві і фразеологізмам.

Прихильники вузького витлумачення специфіки фразеологічних одиниць (Л. Авксент'єв, Н. Амосова, В. Жуков, Д. Мальцева, В. Мокієнко, О. Молотков, С. Ожегов, В. Телія та ін.) визнають за доцільне розглядати вислови нефразеологічного типу, співвідносні з предикативними конструкціями, за межами фразеології. Це зумовлено тим, що пареміологічні одиниці є семіотичними феноменами мови, адже мають подвійну спрямованість: з одного боку, це знаки системи мови, які виявляють парадигматичні ознаки й мають певну синтаксичну природу, з іншого, – вони є мікротекстами (малими фольклорними жанрами).

Загалом же звуження обсягу фразеології пояснює відокремлення паремійного масиву від фразеологічного й лексичного. Уперше таку думку висловив С. Ожегов, переконливо спростувавши прийом розширення меж фразеології зарахуванням до її складу різних мовних явищ, об'єднаних лише зовнішніми ознаками і критерієм фразеологічності, в основі якого лежить відтворюваність, надслідність, стійкість компонентного складу. Лінгвіст пояснює розширення обсягу фразеології тим, що фразеологічна зв'язність властива переважній частині лексики, а виникнення переносності й образності словесних єдностей у художньому мовленні не має меж. Полемізуючи над основними питаннями структурної фразеології, науковець витлумачує її в широкому та вузькому аспектах, акцентує на тому, що критерій неперекладності слугує лінгвістичним виправданням розширення меж фразеології [Ожегов 1957 : 34–35].

С. Ожегов обґрунтовує зарахування прислів'їв, приказок, казкових формул, афоризмів, крилатих слів до лінгвістики лише постільки, постільки їх уважають одиницями ходової цитації, й визнає, що всі паремії стоять поза тими явищами, які розглядалися В. Виноградовим як фразеологічні. Узагальнюючи аналіз паремій, мовознавець наголошує: відсутність виразно «своїх» структур,

неначебто «випадковість» їх для системи мови і специфічність характеру значень дають змогу вивести такі одиниці з фразеологічного корпусу. Згодом ця думка була творчо переосмислена Г. Пермяковим, з іменем якого пов'язують зародження структурної пареміології [Пермяков 1975; Пермяков 1988].

У передмові до фразеологічного словника російської мови подано низку коментарів, важливих для осмислення пареміологічних питань, а саме: 1) у мові наявні подібні до фразеологізмів вислови, які подекуди ототожнюються з ними, однак мають не лише інтегральні, але й диференційні ознаки; 2) згідно з твердженнями одних науковців серед фразеологізмів варто розглядати прислів'я, приказки, примовки, крилаті слова й афоризми, відповідно до позиції інших – такі одиниці слід вивести за межі фразеології; 3) за межами фразеосистеми залишаються прислів'я, приказки і крилаті вислови незалежно від генетичної належності [ФСРЯ 1986 : 7–16].

Необґрунтованим вважає зарахування паремій до об'єкта фразеології Н. Амосова. Серед фразеологізмів вона розглядає лише цілісно оформлені предикативні одиниці, які становлять семантичну єдність, постійний контекст, функціонують у структурі синтаксичної конструкції як один член, тобто як одиниці номінації [Амосова 1963 : 139]. Дослідниця відмежовує від об'єкта фразеології прислів'я і приказки зі структурою речення, оскільки, на її думку, вони є «автономними, самодостатніми і за структурою, і за змістом», функціонують у «синтаксично замкненому вигляді» [Амосова 1963 : 143]. Такі твердження щодо прислів'їв і приказок розглядаємо як концептуальні для категоризації всього об'єкта пареміології.

Критичні зауваження стосовно зарахування до об'єкта фразеології предикативних одиниць-суджень висловлює В. Феліцина. Науковець ставить під сумнів широке витлумачення смислу фразеологізму, висловлене О. Смирницьким і М. Пановим та ін. У зв'язку з цим дослідниця зауважує: «Певна річ, за недостатньою виразністю вживання терміна «фразеологія» прислів'я можна зарахувати до групи усталених едностей, які кваліфікують як фразеологізми в широкому витлумаченні й використовують у мовленні в готовому вигляді» [Фелицына 1964 : 200–201]. Розбудовуючи концепції С. Ожегова й Н. Амосової, у яких обґрунтовується нееквівалентність паремії й афоризму слову, В. Феліцина підсумовує: «<...> не будучи еквівалентом слова, а

еквіваленом цілого оповідання <...> і являючи собою завершену фразу з прямим значенням, прислів'я не може вважатися фразеологізмом у тому вузькому витлумаченні, що усталилося в науці за останні роки» [Фелицына 1964 : 202].

У науковому доробку С. Гавріна з'являється поняття «фразеологічні (усталені) афоризми», до яких дослідник зараховує «усталені фрази з узагальнювальними висновками» [Гаврин 1971 : 4]. Загалом же погляди В. Феліциної на семантичну природу паремій та С. Гавріна на семантичні й функціональні особливості афоризмів є важливими для осмислення й інших пареміологічних питань.

На остаточну нерозв'язаність пареміологічних проблем у сфері фразеології та її суперечності-антиномії вказують дослідники-прихильники окреслених позицій. Детально це питання висвітлено в низці праць про асиметрію в царині фразеології, де наскрізно проходить думка про те, що антиномії можуть бути зумовлені і загальною діалектичною суперечністю мови, і суперечливими властивостями лексики, і власне фразеологічними ознаками (В. Гак, О. Кунін, В. Мокієнко та ін.). Саме суперечливий характер фразеосистеми, з позицій деяких науковців, знаходить вираження в численних виявах асиметрії, пов'язаних з особливостями фразеологізмів як найскладніших одиниць мови [Кунін 1986]. Наявність перехідних явищ у сфері пареміології постає, на думку Л. Савенкової, «доказом того, що прислів'я і приказки становлять єдину логіко-семіотичну підсистему мови (виділено нами – авт.)» [Савенкова 2001 : 51].

В. Феліцина й Ю. Прохоров звертають увагу на те, що «національно-культурна семантика засвідчується на всіх рівнях мови: і у граматиці, і в синтаксисі, і навіть у фонетиці. Проте найбільш яскраво вона виявляється в так званих структурних одиницях мови, які безпосередньо відображають позамовну дійсність, називають предмети та явища навколишнього світу» [Фелицына 1988 : 4]. До таких одиниць дослідники зараховують слова, фразеологізми й паремії. На цьому наголошують В. Феліцина й Ю. Прохоров у передмові до пареміологічного словника. Твердження про лінгвальну природу одиниць пареміології, висловлені науковцями, ми беремо за вихідні для визначення її рівневого статусу.

Питання щодо виокремлення в мовній системі пареміологічного рівня вперше, очевидно, порушує Г. Пермяков. Дослідник визнає, що

«мовознавці так і не змогли побудувати більш-менш послідовну систему фразеології, яка передбачала б і паремії: майже кожне твердження про фразеологічні звороти містить винятки, які стосуються паремій різних структурних і смислових типів» [Пермяков 1973 : 252]. Скрупульозне їх дослідження, власне, і сприяло виокремленню пареміологічного рівня мови.

Семіотичну сутність пареміології визначає М. Черкасський, стверджуючи, що вона «повністю належить надмовному ярусу, хоч матеріально будь-яке прислів'я чи афоризм є реченням, тобто маніфестується в певній лінгвістичній сутності» [Черкасский 1978 : 37].

Окреслені вище підходи до розуміння лінгвального статусу паремій в аспекті меж і об'єкта фразеології розкривають нові орієнтири для сучасних пареміологічних досліджень. Найбільш прийнятною, на наш погляд, є позиція тих мовознавців, які обґрунтовують тезу про лінгвістичний статус паремій і зарахування їх до об'єкта пареміології.

Відповідно до наявної термінології розглядаємо теоретичні засади пареміології, спираючись на особливості системного підходу до вивчення мови, бо в ній немає жодних понять, які існували б незалежно від мовної системи (Ф. де Соссюр). Мова як знакова площина становить сприйманий мовною свідомістю і відтворюваний певний закономірний порядок складників. Одиниці нижчих рівнів виступають будівельним матеріалом для вищих. Чим більшу кількість відносно самостійних мовних одиниць містить у своєму складі мовний елемент, тим складнішою виявляється його структурно-семантична організація, тим вищим вважається і сам рівень. Згідно з нашим розумінням ярусної організації мовної системи одиниці пареміології утворюють надсинтаксичний рівень. Таке їхнє місце в системі рівнів мови зумовлене синтагматичними й парадигматичними відношеннями. Одиниці пареміології є мовними знаками, однопорядковими з текстом. У межах цих одиниць простежується формальна ідеальна будова мови від найпростіших до найскладніших елементів у формі сегментованого ієрархічного ланцюжка: фонема – морфема – лексема – словосполучення – фразеологізм – речення – текст (паремія).

Одиниці пареміології «здатні займати певне місце в мовленнєвому ряду та мати набір споріднених форм для цього місця, тобто включені в систему синтагматико-парадигматичних відношень мови» [Українська 2000 : 424]. Вони не виступають інтегрантами

одиниць вищого рівня мови, а можуть виконувати функцію інтегрантів лише на власному – пареміологічному – рівні.

Наголошуючи на здатності мовних одиниць мати самостійний рівневий статус, Я. Баран пропонує вибудувати всі мовні елементи у своєрідну піраміду, де паремії посідають найвищу позицію: «Надсинтаксичний рівень мав би належати їм як одиницям, для яких словосполучення і речення служать генетичною основою» [Баран 1998 : 21]. Чимало науковців наголошує на тому, що саме речення слугує дериваційною базою для паремії [Савенкова 2001 : 50]. Якщо це є концептуальним для функціонування одиниць пареміології, то вони, на нашу думку, посідають завершальний, надсинтаксичний рівень мови (пор.: «<...> фразеологізм знаходиться між словом та приказкою / прислів'ям, а прислів'я – фразеологізмом <...> та нетиповим текстом» [Корень 2000 : 6]). Відповідно до окресленого мовного статусу «усі пареміологічні одиниці – і народні вислови, і вислови книжного походження» (А. Назарян) повинні стати об'єктом пареміології.

Оскільки пареміологія як наука знаходиться на перетині різних філологічних царин, то в осмисленні її об'єкта й предмета важливим є наявність чіткого розмежування власне лінгвістичного та літературознавчого аспектів.

Думки вітчизняних і зарубіжних дослідників сходяться на тому, що пареміологія вивчає паремію як творчий продукт носія мови, тобто етносоціуму, який породив мовний феномен як ключовий елемент і водночас рушій національної культури. Цей науковий напрям має свій об'єкт, предмет вивчення, проблематику й завдання, термінологічно-поняттєву базу.

Об'єктом вивчення в пареміології є паремії як стійкі вислови народного і книжно-літературного походження, **предметом** – їхні властивості, категорійні ознаки, функціональні можливості й комунікативно-прагматичне спрямування.

Необхідність виокремлення пареміології з-поміж інших філологічних царин зумовлюється тим, що вона шукає відповіді на проблеми, пов'язані з відображенням у пареміях національного характеру, етносвідомості та стереотипів людської поведінки. Через розкриття в паремійному тексті ціннісних орієнтацій як аксіологічних особливостей українського соціуму вітчизняна пареміологія підходить до висвітлення загальних і специфічних ознак його світосприйняття. Тому основне завдання цієї царини знань – дослідження корпусу

паремій в діахронному й синхронному аспектах з урахуванням досягнень світової пареміології

Актуальними завданнями української пареміології на сучасному етапі є:

1) вивчення одиниць пареміології на основі культурологічного й синергетичного векторів (національна картина світу, архетипи, міфи, стереотипи етномовної свідомості);

2) опис історико-етимологічного аспекту (відстеження еволюції паремій, змін у семантиці, причин виникнення вторинних значень, варіації форми);

3) з'ясування структурного моделювання на основі міжнародної системи паремійних типів;

4) розроблення когнітивно-прагматичної парадигми паремійної семантики;

5) вивчення полісемантичності, факультативності, варіантності, синоніміки паремій;

6) зіставлення української пареміки зі слов'янським і неслов'янським паремійними корпусами, здійснення лексикографічного їх опису з виокремленням паремійних еквівалентів та паремійних аналогів;

7) пареміологічна репрезентація результатів концептуалізації й категоризації довкілля і внутрішнього світу людини;

8) розкриття дискурсивно-когнітивних механізмів взаємодії пареміології й лінгвопоетики;

9) узаємозв'язок пареміології та фразеології в контексті сучасної лінгвопрагматики;

10) виявлення поліфункціональності паремійних текстів і специфіки паремійних видозмін у процесі масової та індивідуальної комунікації тощо.

У такій широкій тематиці сучасних пареміологічних досліджень простежуються домінантні проблеми: семіотичні, лінгвопрагматичні, культурологічні, лексикографічні, які потребують подальшого розроблення.

На сучасному етапі розбудови української і зарубіжної пареміології відбувається активна розробка власного категорійного апарату, у якому центральне місце належить таким поняттям, як **паремія** та **пареміологія**.

Завдяки своїй багатогранності визначення «паремія» не має чітко окресленого формулювання. Відомий американський пареміолог А. Гейлор звертає увагу на те, що дати прийнятну дефініцію практично неможливо. Сутність її як фольклорного тексту потребує окремого спеціального дослідження. Людина усвідомлює, що послуговується саме прислів'ям чи приказкою за якимись невиразними ознаками, які досить складно оформити в одному визначенні. А. Дандіс у праці «Про структуру прислів'я» наводить думку іншого знаменитого дослідника в царині пареміології Б. Вайтинга: паремії подекуди не піддаються визначенню, та й особливої потреби в цьому немає, оскільки всім відомо, що це таке. Сам же А. Дандіс зауважує: «Можливо, усі ми і знаємо це, проте цілком не зрозуміло, чому ніхто не може сформулювати цю загальновідому істину» [Дандіс 1978 : 14].

Багатогранність паремій як пареміологічних одиниць лише ускладнює дефініцію. Проблема визначення завжди супроводжувала всіх збирачів і дослідників народних висловів ще від Аристотеля, який відзначив своєрідність цих комплексних одиниць і вперше спробував їх витлумачити. Відтоді здійснювалися численні спроби дати визначення, однак це стало справжньою лінгвістичною проблемою, на чому акцентують самі пареміологи: сьогодні тлумачень не менше, ніж самих прислів'їв (В. Мідер).

З проблемою дефініції зіштовхувалися всі упорядники пареміографічних праць навіть у той час, коли відсутніми були і ґрунтовні наукові дослідження з цієї царини, і сама фразеологічна теорія, і спеціальний лінгвістичний аналіз паремійного тексту.

У лексикографічних джерелах подано різні тлумачення терміна «паремія» (про це більш детально йтиметься в наступному розділі). Своєрідною є етимологія лексеми «паремія» (пор.: слово, мовлене при шляху, накреслене на стовпах; повчальний вислів, притча [Рамзевич 1998 : 175]).

У вітчизняному мовознавстві **паремію** в психокогнітивному аспекті розглядає О. Селіванова. Вона констатує: поняття «паремія» зазвичай уживається «на позначення стійких відтворюваних одиниць реченневої структури, зокрема прислів'їв» [Селіванова 2004 : 242]. Дослідниця об'єднує цим терміном не лише одиниці пареміологічного, а й фразеологічного та лексичного масивів. У зв'язку з цим вона зазначає: «Ми використовуємо широкий зміст

цього терміна як одиниці фразеологічного фонду мови через наявність численних і досі не розв'язаних питань, що стосуються розмежування і кваліфікації стійких словосполук, фразем, прислів'їв, приказок, етикетних сполук, крилатих висловів, складених термінів тощо» [Селіванова 2004]. Очевидно, науковець стоїть на позиціях широкого витлумачення фразеології і до складу паремійного корпусу зараховує більшою мірою мовні одиниці, які формально представлені словосполученням, і найменшою – предикативно завершеними структурами. Інакше кажучи, у концепції О. Селіванової термін «паремія» є рівноцінним поняттю «фразеологічна одиниця» в широкому витлумаченні. При цьому спостерігається відхід від етимологічного визначення та експліцитно / імпліцитно вираженої категорії дидактичності, що є референційним складником семантичної інформації паремії як тексту.

У нашому витлумаченні **паремія** – це одиниця пареміології, що вирізняється афористичністю, усталеністю, відтворюваністю, переосмисленим чи буквальним узагальненим значенням, здебільшого повчальним змістом, мовний знак, який передає специфічну інформацію про традиційні цінності та погляди, ґрунтовані на життєвому досвіді народу, позначає типову життєву ситуацію. Наприклад: 1) *Розумний батько сина спитати не соромиться; Чуже добро страхом огорожене; Без стовпів хата не стоїть; В умілого й долото рибу ловить; І вовки ситі, й вівці цілі;* 2) *Спільна таємниця зближує і зовсім сторонніх людей* (Ю. Покальчук); *Любов велика і сильна таки перемагає зло* (Ю. Покальчук); *Тільки Божя воля на добро є вища сила над нами – і ми її виконавці* (О. Черногуз); *Коли люблять, не говорять про кохання. Тоді просто відчують його* (О. Черногуз); *Гріх – то спор із Богом* (М. Матіос); *Біда від часу не залежить* (М. Матіос); *Правдивій людині не шкода навіть своє віддати* (М. Матіос) тощо.

Паремії мають давнє походження – приблизно 4500 років. Вони беруть свій початок від висловлень. Уперше цей доантичний різновид словесності зафіксований у давньоєгипетських пророцтвах і повчаннях, а також у заупокійному ритуалі єгиптян початку III тисячоліття до н. е. Пізніше дидактичні настанови переходять до малоазійських елегій. З часом уже без скорботного змісту вони наявні в давньоіонійській літературній елегії, текстова структура якої містить певні моральні імперативи – звернення до молоді, поради,

філософські сентенції. Імовірно, виокремлення літератури з народної творчості саме в цю культурно-історичну епоху зумовило розмежування висловів на фольклорний (власне паремії) і літературний (афоризми) варіанти (І. Тронський). Разом з усією ранньою філософією афористичне слово належало елітарній писемній традиції, вона становила знак учительства і влади. Водночас у результаті розкладу архаїчної культури з'являються фольклорні паралелі афористичних висловів – народні прислів'я, приказки, загадки тощо. Генетичний зв'язок обох типів висловлень є беззаперечним і доповнює їх лінгвістичну спорідненість, зокрема близькі релевантні ознаки, притаманні одиницям пареміології, схожу логіко-семіотичну, семантичну й формально-граматичну будову.

У сучасному науковому обігу за терміном **пареміологія** закріпилося основне значення: філологічна дисципліна про паремії – народні вислови, виражені реченнями або короткими ланцюжками речень, якими передаються елементарна сценка чи найпростіший діалог [Українська 2000 : 424].

Термінологічний апарат, використовуваний нами задля осмислення специфіки української пареміології, становить низка теоретичних понять, зокрема *пареміологічний рівень*, *пареміологічна одиниця*, *паремійна творчість*. Такі дефініції, як *паремійний корпус*, *паремійний фонд*, *пареміка* в нашому витлумаченні є синонімічними, використовуються для позначення сукупності всіх паремій, паремійного складу мови (чи певної його частини).

Лінгвістична складова паремії корелює з культурологічною, філософською й літературознавчою, тому доцільно розглянути онтологічні ознаки основного поняття пареміології в аспекті зазначених галузей знань. Паремія як мовний знак культури [Єрмоленко 2009] співвідноситься з реальністю, проте її специфіка закладена в самому вислові, у його логіко-семіотичній природі. Етнолінгвістичні й соціокультурні правила і схеми використання й розуміння паремій дають змогу кваліфікувати їх як «національно-культурні вислови, які є узагальнено-образними, синтаксично замкненими, семантично цілісними конструкціями, що виражають специфіку життя й побуту кожної окремої спільноти та виконують директивну функцію» [Пирогов 2003 : 7].

З позиції гносеології пареміологія є своєрідною формою відображення буття в універсальних і національних концептах.

Поняттєве поле паремії в аспекті філософської науки передбачає витлумачення її як судження, «що передає світоглядний зміст у формі художнього образу» [Крикманн 1975 : 6]. Софійна думка є світоглядною альтернативою жорстко інтелектуалістській, замкненій від життя в абстрактних схемах філософії. У народній філософії реальність піддана оцінці й позбавлена абстрактно-універсальних істин і догматизму. Увесь комплекс софійної свідомості постає як явище високого ступеня антиномічності, відображаючи суперечливий характер самого морального життя людини й суспільства. У такому разі паремія є адекватною формою суспільної й індивідуальної свідомості. З позиції філософської методології паремії кваліфікують як «специфічні форми самосвідомості, у якій провідна роль належить моральній оцінці» [Крикманн 1975 : 6].

Переважна частина паремій, які мають структуру речення, є категоричними судженнями з постулативною формою твердження про наявність у дійсності певного стану речей [Дандис 1978 : 33]. Така ознака одиниць пареміології в логіко-філософському контексті дає змогу послуговуватися ними як універсальними твердженнями [Барли 1984], де універсальність вирізняється специфічністю. Цю універсальність розглядають як сентенційну, що являє собою імпліцитне поняттєве підґрунтя (В. Шмаріна).

Спираючись на результати пареміологічних досліджень, узагальнимо: аналізована царина становить надсинтаксичний рівень. Такий підхід дає змогу визначити рівневий статус пареміології в ярусній організації мовної системи. Значення одиниць цього рівня зумовлено системними відношеннями з одиницями інших рівнів, місцем і функціями паремій у системі мови.

1.2. Лінгвістична ідентифікація паремії як одиниці пареміології

Ґрунтовний аналіз фольклорних текстів східно- і південнослов'янських мов, здійснений О. Потебнею, його дослідження питань згущення думки в прислів'ях, символізму мови поезії й прози, внутрішньої форми слова започаткували у вітчизняному мовознавстві теоретичне осмислення пареміологічних проблем і визначили основу слов'янської пареміології [Потебня 1930; Потебня 1999]. Уперше у слов'янській філології мовознавець розпочав лінгвістичну ідентифікацію паремій, вивчивши шляхи виникнення прислів'я із

байки, обґрунтувавши принципи переходу народних висловів до розряду висловів літературно-книжного походження, «що виникли в контекстах неафористичного характеру, від якого вони відірвалися, перетворившись у самостійні одиниці» [Українська 2000 : 38].

Аналізуючи походження паремій, О. Потебня говорить про два шляхи їх виникнення:

1) комплікативний (специфічне ускладнення семантичної структури, смислова конденсація вислову, за допомогою якої в мовній одиниці закріплюються результати ланцюжка умовиводів);

2) імплікативний (згортання тексту до одного кінцевого вислову або семантичне стискування байки до прислів'я зі збереженням змісту і наявним натяком на первинний текст).

Аналогічні процеси, на думку вченого, відбуваються при творенні інших одиниць пареміології: «Так само, як байка, може бути стиснуте і будь-яке інше оповідання, яке належить спеціально до цього різновиду поетичних творів» [Потебня 1930 : 89].

Еволюція образних паремій (за О. Потебнею):

образний вислів → **інакомовність** → **знак**
 (є «концентрацією думки») (асоціативний образ)

Подальша розробка проблем лінгвістичної ідентифікації пареміологічних одиниць у зарубіжному й вітчизняному мовознавстві проводилася в аспекті фразеології. Розбудова пареміології пов'язана з наявністю різних підходів до визначення меж фразеології. Зарахування паремій до її об'єкта ґрунтувалося, як уже зазначалося, на широкому його витлумаченні. Погляди представників різних фразеологічних шкіл сходилися на тому, що паремії кваліфікували як стійкі фрази замкненого типу чи фразеологічні одиниці предикативного характеру. Традиційне визначення об'єкта фразеосистеми мови на основі обов'язкових ознак фраземи – відтворюваності й надслівності – сприяло залученню до фразеологічного корпусу всіх сталих утворень – від ідіом, семантично еквівалентних слову, до прислів'їв і крилатих висловів, що являють собою вирази предикативної інформації (М. Шанский).

Такий підхід відображено у працях В. Архангельського [Архангельский 1964], М. Алефіренка [Алефиренко 1993], Ж. Колоїз [Колоїз 1996], Ф. Медведєва [Медведєв 1982], А. Назаряна [Назарян

1981; Назарян 1987], Л. Скрипник [Скрипник 1973], В. Ужченка [Ужченко 1990; Ужченко 2007], М. Шанського [Шанский 1996] та ін. Вибір критерію відтворюваності в готовому вигляді як основної ознаки фразеологічної одиниці розкривається у витлумаченні поняття «фразеологізм», під яке підводяться всі відтворювані в готовому вигляді сполучення слів (ідіоми, прислів'я, приказки, крилаті вислови, фразеологічні сполуки).

Відтворюваність розглядається як характерна ознака паремій представниками широкого витлумачення об'єкта фразеології. Проте критерій фразеологічності щодо окреслених ознак не може вважатися універсальним, оскільки при систематизації паремійного матеріалу виявляються певні суперечності. Так, Л. Скрипник зазначає, що всі фразеологізми відтворюються як цілісні структури. Дослідниця спирається на усталене у фразеології твердження: факт усталеності й семантичної обмеженості фразеологічних сполучень свідчить про те, що у процесі комунікації вони використовуються як готові одиниці, відтворювані, а не по-новому організовані (В. Виноградов). Поділяючи ці погляди, Л. Скрипник висловлює певні зауваження щодо одиниць предикативної структури, адже в основі єдиного стабільного значення у стійких фраз лежить не поняття, а інші форми мислення – судження [Скрипник 1973].

Оскільки серед мовознавців немає єдиного погляду на природу фразеологізмів, то це ускладнює й проблему мовного статусу паремій. Належність до фразеології мови певної кількості усталених сполучень (прислів'я, афоризми, сентенції), еквівалентних не слову, а фразі, заперечується багатьма лінгвістами. Дослідники, урахувавши мовну природу паремій, зараховують їх до периферії фразеології. Так, на думку В. Телії, усталені вислови прилягають до власне фразеологізмів-ідіом, що мають «цілісну номінативну функцію» [Языкознание 2000 : 559]. На дискусійному характері цих положень фразеологічної науки, їх нерозв'язаності наголошує чимало науковців.

Широке витлумачення обсягу фразеології та місця паремій у ній пов'язують з іменем М. Шанського. Саме він окреслює статус паремії як мовної одиниці, увівши її до фразеологічної класифікації. Лінгвіст таким чином доповнив семантичну класифікацію В. Виноградова ще одним різновидом, який означив як фразеологічні вислови. Зважаючи на різний у структурному плані лінгвістичний матеріал, М. Шанський виокремлює спільну ознаку – відтворюваність у готовому вигляді.

Дослідник зараховує паремії до групи фразеологізмів комунікативного характеру, кваліфікуючи їх як висловлення, співвідносні з реченнями [Шанский 1996].

До структурно-семантичної класифікації фразем зараховує паремії і О. Кунін. Він розглядає їх як цілісно оформлені предикативні одиниці, замкнуті чи незамкнуті, із повним або частковим переосмисленням [Кунин 1970 : 336–340]. На основі критеріїв номінації та комунікації він диференціює такі структурні типи одиниць з предикативною будовою: 1) номінативні; 2) номінативно-комунікативні; 3) вигуківі; 4) комунікативні [Кунин 1970 : 326]. При цьому спостерігається недотримання єдиного принципу укладання класифікаційної схеми, що, очевидно, дуже добре усвідомлював і сам автор: «Критерієм номінації і комунікації не варто послуговуватися при визначенні фразеологічності також і тому, що він призводить до парадоксального стану» [Кунин 1970 : 203].

Диференціювавши все розмаїття фразеологізмів на: 1) фразеологічні одиниці з номінативною функцією (так звані «неафористичні одиниці»); 2) ідіоматичні (фразеологічні одиниці з номінативною й оцінною функцією), І. Чернишова розглядає прислів'я, приказки, афоризми, сентенції, літературні цитати й крилаті вислови серед одиниць другого різновиду, розмежовує їх на фольклорні та авторські, виокремлює низку розрізнявальних ознак. Дослідниця зараховує паремії до системи мовних одиниць на основі комунікативної природи, спростовує твердження філологів про обмежене функціонування паремійних висловів у фольклорній сфері [Степанова 1962 : 230–242].

Паремії як узагальнювальні вислови становлять окремий тип фразеологічних одиниць у функціональній класифікації С. Гавріна. Науковець кваліфікує їх як афористичні фразеологізми, що виконують кумулятивну функцію. Такий підхід став підґрунтям подальших досліджень мовознавців у царині пареміології. С. Гаврін визначає афористичну фразеологію «як самостійний і специфічний розряд <...>, що межує з розрядами експресивно-образних та інших усталених єдностей і якому притаманні ознаки самостійної лінгвістичної категорії» [Гаврін 1971 : 3]. Такі погляди мають значну вагу для теоретичної розбудови пареміології та відмежування її від фразеології.

До розряду усталених фраз В. Архангельський зараховує

«прислів'я, крилаті афоризми й фразеологічні цитати, що певною мірою відірвалися від контексту» [Архангельський 1964 : 232]. Розбудовуючи теорію В. Архангельського про залучення фразеологізмів зі структурою речення до розряду стійких фраз, О. Райхштейн розглядає паремії серед стійких фраз, які поділяє на крилаті вислови, прислів'я, приказки, де перші об'єднують книжно-літературні та ідеологічні різновиди. Крилаті фрази книжно-літературного походження належать до паремій за особливостями їхньої семантичної структури [Райхштейн 1971 : 114–137]. На основі зазначених підходів прихильники широкого витлумачення об'єкта фразеології окреслили коло пареміологічних проблем саме в її межах.

Питання пареміології винесені за межі фразеології прихильниками вузького витлумачення специфіки фразеологічної одиниці [Авксент'єв 1988; Амосова 1963; Жуков 2000; Мокиєнко 2000; Телия 1996]. І зарубіжні, і вітчизняні мовознавці в такому разі не розглядають як фразеологізми вислови на зразок предикативних конструкцій (пор.: фразеологізми – такі усталені звороти, які мають цілісне значення експресивно-оцінного характеру, виражають поняття, а не судження та є семантичними й функціонально-граматичними еквівалентами слів). Звуження меж фразеології пояснюється відокремленням прислів'їв, приказок, афоризмів, крилатих висловів від фразеологічного й лексичного масивів.

У пареміологічній концепції Г. Пермякова паремія – це багатогранна одиниця складної тріади:

- 1) знак (логіко-семантична природа);
- 2) одиниця мови (мовна природа);
- 3) художній текст (літературна природа).

Визначаючи сутність паремій, науковець наголошує, що вони «посідають проміжну ланку між одиницями мови й фольклору <...> і вивчаються як лінгвістикою, так і фольклористикою» [Пермяков 1975 : 250]. Науковець визначає місце паремій у ряду мовних кліше, досліджує текстові функції й тематику. Аналіз пареміологічних одиниць, зіставлення з фраземами сприяли обґрунтуванню їх самостійного мовного статусу. Г. Пермяков, порівнюючи мовні й семіотичні типи сполучень слів, з'ясував мотивацію їхнього загального значення за текстовими і компонентними характеристиками.

За характером мотивування загального значення й типом

дистрибуції текстових і компонентних особливостей мовознавець укладає структурну типологію, що передбачає плани зовнішньої та внутрішньої будови [Пермяков 1988 : 34–85]. Прислів'я разом з афоризмами вчений зараховує до класу фразових паремій, що становлять завершене речення і є повністю клішованими одиницями. За ознаками внутрішньої мовної будови афоризми в логіко-семіотичній класифікації належать до розряду синтетичних семіотичних знаків із прямою мотивацією [Пермяков 1975 : 262–269].

Запропонована Г. Пермяковим пареміологічна типологія є спробою універсалізації мовного матеріалу у вигляді архітектурних формул. Цінним у концепції мовознавця є погляд на те, що одиниці пареміології виступають знаками ситуації і мають прямі й непрямі значення, формульний характер. Ці думки пізніше розвинули Ю. Прохоров [Прохоров 1977], В. Мокієнко [Мокієнко 2000], О. Дуденко [Дуденко 2002], В. Прутчикова [Прутчикова 2003] та ін.

Попри безумовну значущість теорії Г. Пермякова для розуміння мовної природи паремій та їх статусу в лінгвістичній системі, усе ж таки доводиться констатувати: не всі його положення в контексті сучасних пареміологічних досліджень є беззаперечними. Деякі з них зазнали критичних зауважень із боку В. Феліциної, Ю. Прохорова [Фелицына 1988], С. Шулежкової [Шулежкова 2002 : 17], А. Жолковського [Жолковский 1978 : 163–211], М. Пазяка [Пазяк 1984 : 74–76]. Окремі загальнометодологічні позиції мають суперечливий характер, зокрема: 1) усім «названим» кліше (слову, фраземі, паремії – авт.) притаманна функціональна схожість, і вони можуть виступати в мовленні в однаковій чи подібній ролі»; 2) «усі три типи кліше <...> мають ту чи ту **парадигму**» без чіткого розмежування прислів'їв та афоризмів [Пермяков 1975 : 250].

У розбудові сучасної слов'янської пареміології значна роль належить Ю. Прохорову [Прохоров 1977], В. Мокієнку [Мокиенко 1982; Мокиенко 1990; Мокієнко 2000], Л. Савенковій [Савенкова 2002], О. Селіверстовій [Селивестрова 2010], В. Калашнику [Калашник 2000], О. Дуденко [Дуденко 2002], С. Єрмоленко [Єрмоленко 1987а; Мова 2007], Г. Садовій [Садова 2006] та ін. Лінгвістичний аналіз паремійного матеріалу уможливив комплексну розробку (М. Алефіренко, Н. Семененко, О. Зикова, Є. Юрков та ін.) нових теоретичних академічних курсів (спекурсів) з пареміології та афористики [Алефіренко 2009].

Проблематика пареміології розглядається в аспекті суміжних із нею лінгвістичних царин – етнолінгвістики [Жайворонок 2005; Жайворонок 2007; Конобродська 2007; Кононенко 1993], лінгвокультурології [Голубовська 2004б; Красных 2002; Маслова 2004], лінгвокраїнознавства [Иванова 2003; Фелицина 1982] і т. ін. У сучасному мовознавстві паремії інтерпретують як одиниці трансформаційного характеру (О. Жигаріна, Р. Зорівчак, О. Молотков) та визначають як периферійне явище слов'янської фразеології (Л. Кузнецова), ізоморфне явище всієї фразеологічної системи (М. Алексеєнко).

Проблеми пареміології знайшли відображення в аспекті теорії крилатих слів – крилатики [Шулежкова 2002], або ептології [Дядечко 2002]. Спираючись на погляди Л. Ройзензона, Ю. Прохорова, І. Шмельової, М. Овруцького, С. Максимова, сучасні дослідники розглядають крилаті вислови як самодостатні одиниці мови (О. Беркова, Н. Бурова С. Шулежкова, Л. Дядечко та ін.). Проте щодо диференціації прислів'їв, афоризмів і крилатих висловів висуваються протилежні, часто суперечливі, позиції (пор.: «крилаті вислови <...> – це один із різновидів мовних афоризмів, поряд із прислів'ями і приказками» [Шулежкова 2002 : 18]).

Розглянуті вище підходи до розуміння лінгвального статусу паремій в аспекті меж та об'єкта фразеології розкривають нові орієнтири для сучасних досліджень з пареміології, для відокремлення її від фразеології й розбудови пареміологічного рівня мови. Семантичні концепції Н. Амосової, О. Бабкіна, В. Мокієнка, С. Ожегова, В. Феліциної та ін. уможливають чітке розмежування пареміологічних явищ мови від інших (лексичних, фразеологічних, синтаксичних) – близьких, але не тотожних.

Лінгвальну природу паремій ускладнює тенденція до знакового статусу в мовній системі. У кожній мові є певна кількість цілісно оформлених речень, які належать до мовної системи як усталені знаки для позначення певних незмінних у своїх відповідних характеристиках категорій конкретних явищ чи абстрактних положень (О. Мельничук): прислів'я, формулювання загальноновизнаних істин, поширені афоризми, частина політичних гасел. Усе це сприяє розгляду зазначених одиниць як класу онтологічних знаків, жоден із яких не може бути виведений за межі загальної категорії мовного знака.

Паремії являють собою дискурсивні знаки мови, що означають

певну стереотипну ситуацію, подію, факт, які є «предметами думки» [Языкознание 2000 : 167]; узагальнюють властивості й ознаки різних індивідуальних подій та об'єктів, створюючи глобальний образ цілісного світу, своєрідну схему світобудови. Як і інші мовні знаки, паремії «є усталеними в тій чи тій мові артикуляційними звуковими актами, кожен із яких осмислюється носіями мови в постійному зв'язку з якимось класом позамовних явищ і може довільно відтворюватися й комбінуватися з ін. знаками при необхідності позначення відповідних явищ» [Українська 2000 : 192]. Специфікою мовних одиниць предикативної структури, які не відрізняються від вільних речень ні особливостями зв'язків слів, ні загальним значенням, є те, що вони не створюються мовцями, а відтворюються як готові формули (М. Шанський).

Пареміям притаманний комплекс таких онтологічних ознак:

- 1) двобічна природа – означуване (план змісту) і означувальне (план вираження);
- 2) спосіб знакотворення (знак вторинного означення);
- 3) завершеність процесу породження (повне висловлення);
- 4) співвіднесеність з актом мовлення (віртуальний, потенційний / актуальний характер);
- 5) усталеність, здатність до узагальнення й відтворюваність у процесі комунікації;
- 6) системність (наявність семантичних полів і мікросистем);
- 7) здатність до номінації й репрезентації певного явища об'єктивної дійсності або його відображення у свідомості [Баран 1998 : 7–10; Українська 2000 : 191–192; Языкознание 2000 : 167].

Паремії виконують інші функції – основні й факультативні, побутують у художній сфері спілкування, у публіцистичному, політичному та інформаційному дискурсах. Однією з основних їхніх функцій є естетична, через що вони можуть розглядатися як особливі естетичні знаки (В. Калашник).

Водночас паремія співвідноситься з явищем прецедентності, зокрема з прецедентним висловленням, прецедентним текстом і прецедентною ситуацією. Ці поняття, на думку Д. Гудкова, становлять специфічну групу вербальних феноменів, пов'язаних з інваріантними уявленнями конкретних образів, предметів, явищ культури, їх національно детермінованими когнітивними моделями. Як прецедентне висловлення, паремія являє собою «репродукований і

самодостатній складний вербальний знак, сума значень компонентів якого не дорівнює смислу» [Гудков 2004 : 251]. Паремія входить до когнітивної бази (універсальної чи національної), має потенційну властивість неодноразово відтворюватися в мовних актах, розглядатися як еталонна одиниця мови. Загальною специфікою паремії як прецедентного висловлення є особливий різновид дискурсивного дейксису, система координат якого знаходиться у віртуальному вимірі дискурсу – семіотичному просторі.

Актуалізація паремій у процесі комунікації відсилає реципієнта до інваріанта, який знаходиться в національній когнітивній базі, створюючи стереотипну відтворюваність, «що дає змогу застосувати широке коло референцій до прислів'я-висловлення, яке може й не цитуватися, але просто братися до уваги» [Барли 1984 : 134–135]. Прецедентну ситуацію Д. Гудков кваліфікує як конкретну одиничну, що сприймається як зразкова, еталонна для однотипних виявів [Гудков 2004 : 252].

Рівень прецедентності – співвідношення з різними видами прецедентних феноменів – впливає на характер відтворюваності одиниць пареміології, він пов'язаний з автосемантією (І. Гальперін). Автономний текстовий статус визначає те, що паремії як лінгвокультурні тексти малої форми є прецедентними текстами. Прецедентним текстом називають одиницю текстового рівня, інваріант сприйняття якої входить до когнітивної бази, а сам текст відомий усім членам лінгвокультурної спільноти [Гудков 2004 : 251].

Задля кваліфікації текстової природи паремій застосовуємо дефініцію «прецедентний текст». В. Красних визначає цей феномен, спираючись на погляди Ю. Сорокіна, Ю. Караулова, І. Михалева, Ю. Прохорова. Прецедентними текстами є номени специфічного характеру, певні вербальні мікро- / макроодиниці, що вказують на когнітивно-емотивні й аксіологічні фокуси смислової маси художнього тексту [Красных 2002 : 130–131].

Одиниця пареміології як прецедентний текст становить «завершений і самодостатній продукт мовленнєво-мисленнєвої діяльності; ...складний знак, сума значень компонентів якого не дорівнює його смислу» [Красных 2002 : 68]. Одиниці пареміології найчастіше становлять судження синтетичної / аналітичної будови (рідше – поняття), яке позначене універсальною референцією. В основі паремії лежать поняттєві категорії. У мовознавстві цим

терміном називають концептуальні, мисленнєві категорії [Языкознание 2000 : 216]. Паремійний текст структурно й семантично побудовано так, що асоціативний образ дає змогу замінювати значну кількість різноманітних думок відносно невеликими розумовими величинами (О. Потебня).

Спираючись на когнітивну будову прецедентного висловлення [Красных 2002 : 101–102], визначаємо семантичну структуру паремії. Глибинне значення не утворюється на основі складання значень її компонентів, а становить результат семантичного поєднання складових лексико-граматичної структури. Унаслідок таких когнітивних механізмів у семантиці відбувається утворення нового значення (нових смислів) усього вислову. Системний смисл паремії становить поєднання глибинного значення й знання прецедентного феномена, пов'язаних із ним конотацій [Красных 2002 : 101] і визначає функціональний смисл вислову. Поверхнєве значення паремії дорівнює сумі значень її компонентів.

Зважаючи на внутрішню, логіко-семантичну й комунікативну природу, розглядаємо паремії як еквіваленти предикативних одиниць. Специфіка їх смислу пов'язується не з так званою синтаксичною ідіоматичністю значення компонентів [Райхштейн 1971], а з особливостями лексико-семантичного складу й синтаксичної будови висловів. У процесі дослідження проблеми синтаксичної сполучуваності усталених комплексів, виявом якої є ідіоматичність й усталеність, лінгвісти висловлюють думку про відсутність ідіоматичної сполучуваності в одиницях пареміології, зокрема у прислів'ях й афоризмах (М. Копиленко).

Семантична структура одиниць мови визначається характером взаємодії конструктивних елементів, що входять до її складу. Семантичне становлення паремії починається переважно з метафоричного переосмислення реальної дійсності, унаслідок чого вона набуває формульного характеру, де лексичні компоненти деактуалізуються, часто втрачають денотативні відношення, прирощують конотацію, яка відтворює «зв'язок асоціативно-образного підґрунтя з культурою (еталонами, символами, стереотипами)» [Маслова 2004 : 71]. Використання паремії в переносному значенні розкриває одну з найважливіших її ознак, яка сприяє окресленню не конкретних, а узагальнених, типових ситуацій.

Переносний смисл з'являється внаслідок частого вживання типових для паремій метафор. Саме метафоричність розширює сферу їх застосування в найрізноманітніших ситуаціях. Крім того, у пареміях актуалізуються такі мовні засоби (лексеми, особливі синтаксичні конструкції), що роблять паремійний смисл узагальненим і загальночасовим.

Логіко-семантичною основою генералізації в пареміях є загальночасовий характер відтворюваних явищ або декларованих понять. Атрибут «загальночасовий» розуміють як такий, що позначений «неперехідною актуальністю з поколінь у покоління, з епохи в епоху» [Манякіна 1983 : 88]. Узагальнювальна семантика на формально-граматичному рівні виражена найчастіше теперішнім часом дієслова, що передає формальний вияв загальночасовості паремій, наприклад: 1) *Праця людину підносить, а лінощі псують; Дає, а з рук не випускає; Про ноги не думають, коли голова в петлі; Стявши голову, за волоссям не плачуть;* 2) *Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову* (Л. Костенко); *Кожній людині личить усмішка, та, мабуть, найбільше дівчатам* (О. Гончар); *Жінки не люблять сентиментальних мужчин, і тонкосльозих не любить ніхто* (В. Шкляр).

Морфологічним індикатором загальночасовості є прислівник *завжди*: 1) *Спритний Дмитрій – завжди поспішає й завжди спізнюється; Послухавши жука, завжди у гною будеш; Біда ніколи одним не ходить: завжди в парі; У негідників завжди невинні очі;* 2) *Небезпеки завжди підстерігають там, звідки їх ніколи й не сподіваєшся* (П. Загребельний); *Вітальні листи завжди приймаються одностайно* (В. Стус). Для власне паремій таким морфологічним індикатором є слова категорії стану, які виражають фізичний і психічний стан людей, стан із модальним забарвленням зі значенням можливості, необхідності, доцільності, потреби; морально-етичну оцінку стану: *Байдуже ракові, у якому його горшки зварять; Не до жартів риби, коли її під жабри зачепили; Вільно собаці і на владу брехати.*

Використання в одиницях пареміології форми теперішнього часу означає єдність дії з суб'єктом поза конкретним часовим виміром, абстрагування від будь-якої дії в певний період, стереотипність її повторень. Ця форма домінує у формально-граматичному аспекті паремій. У лінгвістиці вона отримала різні назви: гномічний, розширений, або афористичний теперішній час (О. Ахманова),

теперішній абстрактний (В. Белошапкова). В. Виноградов назвав таку форму теперішнім позачасовим, або розширеним [Виноградов 1947 : 571]. Мовознавець наголошував також на тому, що значення позачасовості є джерелом й основою вживання розглянутої часової форми в переносному (образному, метафоричному) плані. У германістиці така часова форма називається теперішнім панхронічним – панхронічний презенс [Манякина 1983], або ахроністичний час. В англійській мові існує відповідник – позачасова форма Present Indefinite як синтагматичний варіант категорійної форми універсального висловлення (В. Шмаріна) – *gnomic present tense, aphoristic present, generic time*; у німецькій мові – *achronistisches Präsens*.

Загальночасовість у пареміях виявляється також у формі майбутнього часу дієслова (в англійській мові – розширений Future Indefinite), яку кваліфікують як реалізацію теперішнього абстрактного. Наприклад: 1) *На два криласи не заспіваєш; На двох стільцях не всидиш; Що не скаже, то все півтора людського*; 2) *Наша дума, наша пісня не вмре, не загине* (Т. Шевченко); *І забудеться срамотня давня година, і оживе добра слава, слава України!* (Т. Шевченко). Констатація в українській пареміології беззаперечних істин, вираження імперативної семантики у формі майбутнього часу є актуальними поза граматичною категорією часу і певною ситуацією.

Категорія загальночасовості в пареміях має також формальне вираження дієсловом минулого часу: 1) *Не горіло, не боліло – як з лука спрягло; Знала кобила, нащо голоблі біла, – тепер хоч хвостом вези; Пропав кінь – й узду кинь; Позичив у Сірка очей та й байдуже*; 2) *Вічні муки або вічне блаженство однаково судилося і для духа, і для тіла* (П. Загребельний); *Не було епохи для поетів, але були поети для епох! Поетів ніколи не був мільйон* (Л. Костенко). У висловах літературно-книжного походження загальночасовість може бути виражена партиципною формою на *-но, -то*: *Тільки людині дано досягти блаженства порівняно з іншими тваринами; Втекти не дано нікому. Хоч пробують многи* (П. Загребельний).

Семантика паремій визначається не лише розглядом виконання дії в минулому – близькою чи далекою ретроспективою [Українська 2000 : 722]. Форма минулого часу містить загальночасову ознаку – гномічний минулий або афористичний минулий (О. Ахманова). Паремійна семантика мотивується констатацією цінностей чи декларацією ідеалів як усталених норм і стереотипів поведінки

людини в соціумі, що не обмежуються часовими рамками завершеного моменту мовлення.

Фіксованість часу комунікативного акту має факультативне значення. Категоричність змісту ґрунтується на абстрактності типових дій, закономірностей, відносин, не пов'язаних з конкретним моментом мовлення. Таке семантичне явище кваліфікують як відносно вживання часових форм, що може виражати позачасову ознаку, «як **завжди і звичайно** повторюваний зв'язок між явищами» [Гаврин 1971 : 7]. «Узагальненість і панхронічна (усечасова) спрямованість дій-станів і є тим, що зазвичай називають узагальненим значенням прислів'я (і всіх паремій – авт.)» [Тарланов 1999 : 44].

Лінгвістична ідентифікація одиниць пареміології ґрунтується на встановленні комплексу їхніх диференційних ознак. Відомо, що диференційні ознаки становлять складну систему певних характеристик, що відрізняють один предмет від інших. На сьогодні дослідники остаточно не можуть дати відповідь на низку питань: які з цих ознак є категорійними, а які – факультативними?; за якими обов'язковими особливостями паремія відрізняється від подібних мовних утворень? Саме тому донині не знайдена така дефініція, яка дозволила б з упевненістю визначати, що один вислів – це паремія, а інший – не є нею (В. Мідер). Це залишається нерозв'язаною пареміологічною проблемою, під характеристики паремії підведені різні мовні й фольклорні явища.

Найбільш чіткі ознаки, за якими певний сегмент мовленнєвого потоку сприймається реципієнтом як паремія, що потребує відповідного семантичного перекодування, пропонує А. Крикманн:

- 1) відрізок мовлення не відповідає загальному мовному контексту;
- 2) пряме значення відрізка мовлення видається досить тривіальним;
- 3) прямий смисл відрізка мовлення сприймається хибним;
- 4) відрізок мовлення у прямому витлумаченні здається безглуздим;
- 5) відрізок мовлення має виразну художню форму [Крикманн 1978 : 90].

Дослідники пов'язують ознаки проverbsіальності не з психологією сприймання, а з лінгвістичним аналізом паремійного тексту (В. Занглігер). Більшість мовознавців визнає узагальненість однією з основних диференційних ознак паремії, що моделює її змістову структуру (Г. Манякіна, В. Шмаріна, А. Тяпкіна, В. Калашник, О. Наконечна та ін.).

До основних ознак паремії дехто з науковців зараховує й лаконічність мовних засобів при максимальній місткості і зрозумілості висловленого смислу. Лаконічність як невід'ємна характеристика паремії впливає на образну структуру вираження.

Загалом у пареміології закріпилася думка щодо творення її одиниць «за формулами прислів'їв» [Пазяк 1984 : 11], а саме прислів'я є дещо тотожним алгебраїчній формулі (О. Потєбня). В основі пареміологічних розвідок лежить структурний підхід до прислів'їв і максим, запропонований Н. Барлі й А. Дандисом. Заперечуючи чотирискладову будову паремій Дж. Мільнера, вони використовують поняття опозиції для характеристики глибинних структур одиниць пареміології. Крім цього, А. Дандис виокремлює групу неопозитивних прислів'їв, які складаються з одного дескриптивного елемента [Дандис 1978 : 22]. Використання логічних категорій причини, результату, об'єкта, реакції тощо визначені як складники внутрішньої будови висловів [Барлі 1984; Пирогов 2003; Садовая 1976]. Для аналізу паремій використовується маркер наявності бінарних пар опозицій. Поділяючи позицію зарубіжних пареміологів, Г. Садова, на відміну від бінарних висловів із протиставними конструктивними елементами, виокремлює групу сентенцій, що не мають таких протиставлень [Садовая 1976 : 10].

Отже, специфікою семіотичної природи паремії є те, що вона як еталонна одиниця мови виступає складним дискурсивним знаком, якому притаманний комплекс онтологічних властивостей, кореляція з прецедентними феноменами (висловленням, текстом, ситуацією) і стереотипна відтворюваність. Для паремій властиві три структурні плани: лінгвальної структури, семіотичної структури і план реалій. Одиниці пареміології, які корелюють з іншими одиницями мови, мають системну організацію.

1.3. Систематизація паремійного матеріалу в сучасному мовознавстві

У сучасному мовознавстві дискусійною постає проблема класифікації паремій. Відсутність чітких критеріїв щодо визначення лінгвістичного статусу цих мовних одиниць зумовлює різні підходи до їх групування. Традиційно, про це вже йшлося, паремії зараховували до класифікацій фразеологічних одиниць. Класифікаційні схеми укладені за різними принципами: 1) семантичним (М. Шанський); 2) структурно-

семантичним (О. Кунін, О. Райхштейн); 3) семантико-граматичним (В. Архангельський); 4) структурно-граматичним (Л. Скрипник, Ю. Прадід); 5) генетичним (Л. Булаховський, В. Гавриць); 6) функціональним (С. Гаврін, І. Чернишова); 7) стилістичним (М. Шанський); 8) структурно-функціональним (Ж. Колоїз).

З огляду на наявні підходи до розуміння мовної природи паремій беруть початок різноманітні спроби їх диференціації. Семантичний критерій є визначальним у класифікаційних схемах, запропонованих С. Гавріним, з чітким розмежуванням висловів на два типи – паремії (фрази, узагальнювальні за функцією) й афоризми як фрази, узагальнювальні за змістом [Гаврін 1971 : 22]. Такий же підхід покладений в основу систематизації іншими мовознавцями (М. Алексєєнком, Л. Савенковою, А. Тяпкіною та ін.). Логіко-семіотичну класифікацію одиниць пареміології (прислів'їв та афоризмів) укладають Н. Барлі [Барлі 1984], М. Черкаський [Черкаський 1978], Г. Крейдлін [Крейдлін 1989], Т. Манякіна [Манякіна 1980].

В україністиці розроблені семантичні й структурно-функціональні класифікації афоризмів як одиниць пареміології В. Калашником [Калашник 1988], Н. Шармановою [Шарманова 2005]. Систематизація І. Гнатюк ґрунтується на класифікації С. Гавріна [Українська 2000 : 38].

Аналіз вітчизняних і зарубіжних праць з пареміології дає змогу говорити про спорідненість семантичної будови, специфіку використання її одиниць в мовній практиці і традиціях соціуму, хоч паремійний корпус характеризується неоднорідністю. Розмежування паремійного корпусу мови досить відчутне у структурно-смысловому й комунікативно-прагматичному аспектах. Це пояснюється тим, що паремії позначають, з одного боку, «явища мови, усталені сполуки, багато в чому схожі з фразеологічними зворотами. З іншого, – це певні логічні одиниці, які висловлюють те чи те судження. З третього, – це художні мініатюри, що в яскравій, відшліфованій формі узагальнюють (власне, моделюють) факти самої дійсності» [Пермяков 1988 : 13–14].

У навчальному посібнику «Фразеологія сучасної української мови» зазначено: «До складу пареміології входять афоризми, прислів'я та приказки» [Ужченко 2007 : 12]. Прислів'я як вислів народного походження виражає мудрість, набуту багатовіковим досвідом. Афоризм як літературне висловлення, оригінальний засіб

позначення і номінації позамовної дійсності, що вражає філософським її осмисленням, передає узагальнену авторитетну для реципієнта думку однієї людини. За традиційним витлумаченням значущості та за загальним змістом, формою й глибинними смислами обидва типи висловлень становлять своєрідні тексти.

Погляди багатьох науковців сходяться на тому, що паремії й афоризми – споріднені мовні утворення, різниця між якими полягає в авторстві й ступені образності, метафоричності. Огляду основних питань пареміології присвячені численні праці. Аналізуючи функціональні особливості прислів'їв і приказок, проводячи паралелі між пареміями й афоризмами, інтерпретуючи моделі «тема – текст», розкриваючи логічні і стилістичні фігури, лінгвісти приходять до висновку, що безобразні вислови морального змісту й афоризми є максимально близькими (М. Алексеєнко) і належать до одиниць пареміології. Генетичний спосіб творення (імпліцитність / експліцитність авторства) не розкриває їхньої сутності.

Відповідно до окреслених вище позицій паремії як одиниці пареміології диференціюються на дві основні групи мовних елементів, пов'язаних генетичними, структурними, функціональними ознаками:

1) власне паремії – абсолютні мовні знаки (прислів'я, прислівно-приказкові вислови, приказки) і крилаті вислови як загальноновживані словесні комплекси);

2) індивідуальні афоризми – мовні знаки, що реалізують матеріалізовані потенційні смисли.

Таке структурування одиниць пареміології вважаємо за найбільш доцільне, оскільки воно враховує ступінь авторства й масової відтворюваності, логіко-семіотичну й мовну природу висловлень. Так, для власне паремій характерним є імпліцитне вираження автора й найбільший ступінь масової відтворюваності. Ці одиниці «утворюють єдину (паремійну – авт.) групу мовних афоризмів» [Фелицына 1988 : 8].

До першої групи подекуди зараховують і вислови, за якими в мовознавстві закріпилася назва крилатих (або ептонімів). Такі вислови, використовуючись відірвано від первинного контексту, набувають відтворюваності й усталеності; входять до мовної системи в готовому вигляді, ілюструють різновид мовного кліше, в основі якого лежать фонові знання учасників комунікації, зокрема й наявність відомого автора; контекст, що являє собою прецедентну

ситуацію, і макротекст, у якому функціонує вислів.

Окреслене місце крилатих висловів у системі пареміологічних одиниць визначається також співвіднесенням із власне паремійним та афористичним комплексами. У зв'язку з цим В. Феліцина й Ю. Прохоров стверджують: крилаті вислови «знаходяться неначебно на півшляху до прислів'їв: як і прислів'я, вони широко побутують у мовленні, але, на відміну від прислів'їв, зазвичай належать автору, який відомий» [Феліцина 1988 : 8]. На думку дослідників, і власне паремії, і крилаті вислови об'єднуються в групу масово відтворюваних мовних одиниць, які мають назву «мовних афоризмів». Поділивши всі афоризми на мовні (масові) й мовленнєві (індивідуальні), лінгвісти зазначають: «індивідуальні афоризми, зазвичай, для читача нові й невідомі... Перехід індивідуального афоризму в мовний переважно супроводжується появою переносного, іншого смислу <...> Ця ознака – наявність іншого плану – часто характеризує мовні афоризми, проте двоплановість не є такою ж необхідною їх ознакою, як масова відтворюваність» [Феліцина 1988 : 6].

За генетичною особливістю (літературним походженням), експліцитно вираженим автором, дискурсивною інтелектуальністю й здатністю компресивно висловлювати змістовно-концептуальну інформацію тексту (М. Фокіна) крилаті вислови стоять у пареміологічній системі ближче до афоризмів.

Під **афоризмом** розуміємо логічне, образне судження узагальнювального характеру, що в категоріях раціональності чи парадоксальності відбиває навколишній світ і виступає еквівалентом предикативної структури: *У кожного Я є своє ім'я* (В. Симоненко); *Кров обмити можна, а дурість – ніколи* (В. Дрозд); *Мужній той, хто знає, за що бореться* (Р. Іваничук); *Холодний розум – перемога в політиці; Гарячий розум – виграш у бою* (Р. Іваничук).

Афоризм виступає як стійкий семантичний комплекс, в основу якого покладено мовний концепт, усталена словесна формула, що ґрунтується на універсальних й етнічних символах. Він репрезентує свій мовний статус у контексті пареміології на основі спорідненості з іншими її одиницями.

Задля усунення двозначності при теоретичному осмисленні одиниць пареміології в їхній ієрархії вважаємо за доцільне установлення кореляції дефініцій «паремія», «пареміологія» – «афоризм», «афористика». Досить часто в лінгвістичній традиції

прислів'я й приказки кваліфікуються як народні афоризми, сентенції, максими, гноми (Ф. Янковський, М. Пазяк, І. Оссовецький та ін). Такий підхід призводить до сплутування термінології й самих жанрових різновидів паремій, а це, відповідно, ускладнює їхню лінгвістичну ідентифікацію.

Підгрунтя закладено в кандидатських дисертаціях А. Крикманна [Крикманн 1975] та Ю. Прохорова [Прохоров 1977]. У цих працях здійснена спроба співвідношення мовознавчих понять «паремія» та «афоризм». А. Крикманн звертає увагу на те, що межа між авторським і народним афоризмом (сама ж робота присвячена аналізу власне паремій і в назві містить дефініцію «прислів'я») є рухливою, «мовленнєві афоризми можуть перейти до розряду народних, утративши автора, а мовні афоризми були колись створені певною особою, яка залишилася невідомою. У дисертації поняття «мовний афоризм» і «вислів-прислів'я» розглядаються як синоніми» [Крикманн 1975 : 7–8].

Ю. Прохоров надає перевагу дефініції «афоризм» і спирається в цьому не лише на наукову традицію, а й особливості щоденної мовної практики. Вибір родової термінології Ю. Прохоров аргументує так: «<...> із двох наявних родових термінів («паремія» й «афоризм») обирається останній, тим паче що термін «паремія» незрозумілий з позиції сучасної мовної свідомості <...>. Крім того, використання терміна «афоризм» як родового підкріплюється й буденною традицією називати будь-який короткий вислів афоризмом» [Прохоров 1977 : 11]. Аналогічну думку поділяє І. Голубовська, наголошуючи на тому, що прислів'я і приказки становлять основну частину афористичних суджень: «Афоризм при такому розумінні виступає родовим поняттям щодо згаданих видових (прислів'я, приказки)» [Голубовська 2004б : 67].

Вибір поняття «афоризм» як родового терміна, на нашу думку, позбавлений чіткого наукового обґрунтування, а це стало визначальним у лінгвістиці щодо обсягу афоризму, який обіймав тривалий час власне паремії, крилаті вислови, девізи й гасла. Проте в останніх дослідженнях з української пареміології простежується розмежування термінів «паремія» й «афоризм». Так, О. Дуденко вбачає основні відмінності між ними в літературному походженні й книжній стильовій обмеженості останнього. Розглядаючи ці мовні одиниці у дихотомії, дослідниця зводить поняття паремії до прислів'я і стверджує, що ці терміни рівнозначні, проводить зіставлення їх з

афоризмом, визначає універсальність як спільну ознаку для власне паремій та афоризмів [Дуденко 2002 : 11–13].

Спираючись на результати пареміологічних досліджень (Н. Барлі, Г. Пермяков, М. Черкаський) у розв'язанні питання щодо місця афоризмів у системі пареміологічних одиниць, вважаємо дефініції «паремія» й «пареміологія» родовими стосовно видових понять «афоризм» і «афористика».

Англійський пареміолог Н. Барлі, здійснюючи структурний підхід до англосаксонських паремій – прислів'їв та афоризмів, зазначає, що власне прислів'я не можна розглядати ізольовано від усього комплексу споріднених із ними структур. Деякі вислови він кваліфікує як «потенційні прислів'я». Учений визначає пареміологічний статус прислів'їв і максим на осі «генералізація ↔ конкретизація» і говорить, що «різниця між прислів'ям і максимом є не різницею між різними типами висловлень, а швидше різницею рівнів висловлення» [Барлі 1984 : 130]. Максими містять загальне твердження, власне прислів'я є метафоричним і має часткове твердження, що трансформується в загальне. Н. Барлі розглядає паремію як традиційні «стандартні висловлення стосовно моральних і категорійних імперативів», «трафарети», «переносні, портативні парадигми» [Барлі 1984 : 133], а пареміологію вважає складовою частиною семіотики.

Одиниці пареміології, згідно з позицією М. Черкаського, становлять малі літературні форми – власне прислів'я з образним мотивуванням значення й авторські афоризми з прямим мотивуванням значення. Ці дві групи усталених висловів об'єднані родовим терміном «паремія» з ознаками клішованості, афористичності й сентенційності [Черкаський 1978 : 36]. Під **клішованістю** М. Черкаський розуміє властивість тексту сприйматися глобально, як наявне конструктивне й семантичне ціле, що відтворюється без істотних змін у відповідних комунікативних ситуаціях. **Афористичністю** він називає здатність висловлення імпліцитно містити значно ширшу інформацію (фокус), ніж вона експліцитно закладена в ньому (фон). Ступінь афористичності – величина компресії – визначається відношенням інформаційного фонового обсягу до інформаційного фокусного. Поняття «афористичність» й «узагальненість» є рівнозначними. Терміном **сентенційність** (моралістичність) позначають властивість паремії містити, крім фактичної, обов'язково оцінно-етичну інформацію. При цьому

«найбільш суттєвою з позиції рівня світосприйняття, відображеного в пареміології, є <...> ознака «добро – зло» [Черкасский 1978 : 38].

Одиницям пареміологічного рівня відводиться роль соціальних коректорів на основі етичних норм, які експліцитно чи імпліцитно відображені в паремійних текстах (О. Казакевич). Оцінка в пареміях є однією з трьох функцій. Разом з іншими вона утворює функційну триаду: ствердження – оцінка – припис, де оцінний компонент характеризується проміжною позицією, хоч здебільшого має імпліцитну форму: оцінка приховується в метафоричній тканині тексту чи в контексті [Крикманн 1978 : 96].

Указані найістотніші властивості паремій доповнюються й спільними характеристиками, які окреслює З. Тарланов: 1) належать до творів малих жанрів; 2) входять до контексту як цілісні одиниці; 3) реалізують думку в образній формі; 4) у комунікативному акті виконують аксіоматичну функцію [Тарланов 1999 : 65–66].

Н. Алефіренко, Н. Семененко указують на конкретні відмінності власне паремій і афоризмів у характері змісту, можливостях використання, особливостях композиції та ритміки, синтаксичній оболонці [Алефіренко 2009 : 243]. Загалом же основні типи одиниць пареміології різняться такими ознаками: 1) власне паремія – результат колективної усної творчості, афоризм – це вислів літературно-книжного походження; 2) часова невизначеність власне паремії та конкретна фіксація виходу літературного твору як дата створення афоризму; 3) розмовна основа власне паремійних текстів, збереження «печатки авторства» в афористиці; 4) дидактичність власне паремій і факультативність цієї ознаки в афоризмах.

Отже, сутність пареміологічного рівня мови полягає в тому, що його об'єкти характеризуються суперадитивними властивостями, які визначають єдність поверхневої й глибинної структур. Власне пареміям й афоризмам властивий спектр спільних рис: знаково-семіотична природа, близькість семантичної структури, текстова організація, статус прецедентності, характер вираження й спосіб сприйняття закодованої інформації, лінгвопрагматична установка. Клішованість, афористичність і сентенційність впливають на характер референційної складової та семантичної мотивації мовної одиниці.

РОЗДІЛ 2

ВЛАСНЕ ПАРЕМІЙНИЙ КОРПУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1. Проблема диференціації власне паремійного матеріалу

Нагадаємо: термін «паремія» є багатозначним. З одного боку, він використовується для означення певного уривка з книги Старого Заповіту (пор.: грец. *paremia* – притча), що містить пророцтво або повчання і читається в православній церкві під час відправи [ВТССУМ 2009 : 887], з іншого, – його кваліфікують як «народний вислів, виражений реченням, а також коротким ланцюжком речень, які передають елементарну сценку або найпростіший діалог» [МФЕ 2007 : 291; ВТССУМ 2009 : 887]; як «афоризм народного походження, що характеризується лаконічністю форми, відтворюваністю значення і переважно повчальним смислом» [Алефиренко 2009 : 242]. Причому відбувається здебільшого ототожнення понять «паремія» та «народний вислів», що, вважаємо, не є чітко обґрунтованим, адже ці два поняття співвідносяться як загальне і часткове, оскільки так звані народні вислови становлять лише частину, нехай і переважну, усього паремійного корпусу української мови, диференційованого нами на власне паремійний та афористичний.

Основу паремійного корпусу, безумовно, становлять власне паремії, або, як їх ще називають, народні паремії, народна мудрість, афоризми народного походження, фольклорні афоризми, практична філософія, моральні формули, історична пам'ять народу і т. ін. Усі означення навіть важко перерахувати, як і ті різновиди «народного мудрослів'я», що у своїй сукупності репрезентують власне паремійний корпус (власне паремійний простір, власне паремійний фонд і т. ін.), який, з як з погляду фольклористики, так і лінгвістики, «об'єднує найкоротші жанри, що в образній формі відтворюють найістотніші явища і реалії дійсності: прислів'я, приказки (приповідки) та їх жанрові різновиди – вітання, побажання, прокльони, порівняння, прикмети, каламбури, тости» [Лановик 2005 : 536] (пор.: «До паремій (у нашому розумінні власне паремій – авт.) зараховують прислів'я, приказки, примовки, загадки, прикмети, повір'я, віщі сни, ворожби, задачі, головоломки, скоромовки, замовляння, небилиці, нісенітниці, казкові формули та ін.» [МФЕ 2007 : 291]). Наприклад: *Побачив лопатки в горосі; Бідному все в очі вітер віє; Усе недогода бабиній дівці; На хотіння є терпіння; Де з маслом каша, там милість ваши; Не микайся, Грицю, на*

дурницю, бо дурниця тобі боком вилізе; Найнявся – продався: скажуть дверима скрипати, то і скрипай; З ворон почати, а на сороки перевести; Знайшов сокиру під лавкою; Хоч вовки кобилу з'їли, так ми воза не дали; Недавно осліп, а нічого не бачить; Юрба, коли нікого нема; Сідайте, на чому стоїте, це й ноги звійшуйте; Давай удвох, бо самому нема чого; Дай, Боже, сто кіп, де був торік один сніп!; Дай, Боже, жартувати, аби не хорувати!; Мовчи, глуха, буде менше гріха; – Ти що привіз? – Лій. – Трохи постій; – А ти що? – Мед. – Ставай наперед. – А ти що привіз? – Горілку! – Берись за мірку; Овес каже: сій мене в грязь – буду я князь, а ячмінь каже: сій мене в болото – буду золото, а гречка каже: сій мене хоч і в воду, аби впору; Сій овес в кожусі, а жито в брилі; Посій впору, будеш мати зерна гору і т. ін. Їх розмежування та систематизація залишається однією з актуальних проблем як у фольклористиці, так і в лінгвістиці. Адже диференційні ознаки цих різновидів досить нечіткі: у багатьох наукових доробках названі поняття чи то зіставляються, чи то протиставляються, чи то ототожнюються, чи то взагалі не розглядаються. До того ж подекуди не просто відсутня однастайність думок, а висловлюються абсолютно протилежні погляди. Ми не претендуємо на заповнення відповідної лакуни в межах запропонованого навчального посібника, бо не ставили собі таку мету. Однак, гадаємо, окреслені проблеми можуть бути порушені в межах не однієї дисертаційної праці. Свою увагу зосередимо на ядерних елементах власне паремійного корпусу, їх етнокультурній специфіці, концептуалізації семантичної структури, семантичній організації і т. ін.

Під власне паремійним корпусом ми розуміємо сукупність основних одиниць пареміології – власне паремій, що вирізняються афористичністю, усталеністю, відтворюваністю, переосмисленим чи буквальною узагальненим значенням, здебільшого повчальним змістом, передають специфічну інформацію про традиційні цінності та погляди, ґрунтовані на життєвому досвіді народу, позначають типові життєві ситуації.

Ядерними елементами власне паремійного корпусу, на чому сходиться більшість науковців, слід вважати прислів'я та приказки¹, які

¹ На думку Г. Пермякова, і в межах прислів'яно-приказкового розмаїття варто виокремлювати так званий паремійний мінімум, який репрезентує «у мініатюрі (скороченні до можливого мінімуму) увесь паремійний корпус певної мови (або народу)» [Пермяков 1988 : 212]. Основними критеріями відбору пареміологічних одиниць для відповідного мінімуму, з позицій ученого, є загальновідомість та використання в живому мовленні.

являють собою своєрідні «інтерпретативні акти», є знаками етнічної «традиційної» культури, що виконують роль «архіву» народної мудрості [Пермяков 1988 : 212], характеризуються планом вираження та планом змісту, мають системну організацію, утворюють тематичні / семантичні поля і групи, маніфестують синонімічні й антонімічні відношення, різні їх варіанти утворюють варіантні парадигми і т. ін. В окремих наукових доробках прислів'я та приказки зазвичай не розмежовують, розглядаючи їх як невеликий за обсягом жанр, але розмаїтий за формою і змістом, походженням і художньо-образною структурою: «Прислів'я і приказки – це стійкі афористичні вислови, що у стислій, точній формі висловлюють думку про певні життєві явища, реалії дійсності, людські риси, вчинки і т. ін. у їх характерних і специфічних ознаках» [Лановик 2005 : 537]. Водночас ніколи й ні в кого не виникало сумнівів, що прислів'я і приказки відрізняються певними структурними особливостями: перші витлумачуються здебільшого як завершені за змістом вислови, граматично й інтонаційно оформлені судження, другі – як елементи, сегменти відповідних суджень, частини прислів'їв, «прості вислови без притчі, без судження, без висновку» (В. Даль). Існує чимало різних витлумачень прислів'їв та приказок залежно від аспекту та царини дослідження, та жодне з них не претендує на універсальність чи загальність, оскільки зазвичай не репрезентує повної, вичерпної кваліфікації відповідних понять. Наприклад, пор.: а) «прислів'я – це стійкі вислови переважно фольклорного походження, у яких зафіксований досвід народу та його оцінка різних подій і явищ» [Українська 2000 : 492]; «прислів'я – стислий і влучний народний вислів (часто афористичний і заримований), у якому в образній формі виражена повчальна думка чи емоційна оцінка якогось явища» [МФЕ 2007 : 336]; «прислів'я – влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, який у стислій формі узагальнює, типізує явища життя» [ВТССУМ 2009 : 1131]; «прислів'я – влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, синтаксично завершений, що має повчальний зміст» [Фразеологія 2010 : 137] тощо; б) «приказка – стійкий вислів переважно фольклорного походження, який образно розкриває певне явище насамперед з погляду його емоційно-експресивної оцінки» [Українська 2000 : 487]; «приказка – влучний, афористичний, іноді римований вислів, який, на відміну від прислів'я, не має повчального змісту та обґрунтування висновку» [МФЕ 2007 : 332]; «приказка – поширений у мові влучний, часто римований вислів, близький до

прислів'я, але без властивого прислів'ю повчального змісту» [ВТССУМ 2009 : 1117]; «приказка – образний вислів, нерідко римований, близький до прислів'я, але без повчального змісту» [Фразеологія 2010 : 137]; «приказка – це образний вислів чи мовний зворот, який влучно характеризує людину, її вчинки, явища життя і т. ін., і є елементом ширшого судження» [Лановик 2005 : 537] тощо.

Аналогічні витлумачення прислів'їв та приказок наявні не лише у вітчизняній науці [Гвоздев 1983; Жуков 2000; Иванова 2002; Жигарина 2006; Крикманн 2010 тощо]. Здебільшого актуалізуються одні і ті ж інтегральні / диференційні ознаки, подекуди конкретизуються, доповнюються чи то, навпаки, спростовуються. Наприклад: «прислів'я (рос. пословица) – стислий, усталений у мовленнєвому вжитку, переважно ритмічно організований вислів повчального характеру, у якому зафіксований багатовіковий досвід народу; має форму закінченого речення (простого чи складного)» [ЛЭС 1990 : 389]; «приказка (рос. поговорка) – стислий вислів, нерідко повчального характеру, що має, на відміну від прислів'я, тільки буквальний зміст і у граматичному плані являє собою закінчене речення» [ЛЭС 1990 : 379] (пор.: «прислів'я = пословица – влучний образний народний вислів, часто римований за будовою, який у стислій формі узагальнює, синтезує різні явища життя і має переважно повчальний, настановчий, філософський характер» [Жайворонок 2006 : 482]; «приказка = поговорка – поширений у мові влучний, часто римований фольклорний вислів, близький до прислів'я, але без властивого прислів'ю узагальненого й повчального змісту; має характеристичний зміст або орнаментальне спрямування» [Жайворонок 2006 : 480]). Виникає низка цілком слушних запитань: має чи не має, скажімо, приказка узагальнений і повчальний зміст; уживається чи не уживається в образному метафоричному значенні; співвідноситься чи не співвідноситься зі словосполученням або, навпаки, з реченням і т. ін.

При встановленні диференційних ознак між прислів'ями та приказками з лінгвістичних позицій рекомендувалися різні підходи, відштовхувалися як від плану вираження (прислів'я – речення, приказка – частина речення, його будівельний матеріал), так і від плану змісту, апелюючи до пізнавального значення, характеру узагальнення предметів і явищ дійсності, які вони відображають (прислів'я має узагальнювальний характер за смыслом, приказка – засіб узагальнення за функцією). Наприклад: усталену конструкцію на зразок *Доки грім не вдарить, Іван не перехреститься* варто кваліфікувати як прислів'я, бо

вона організована як складне речення з узагальнювальним значенням – «необхідні заходи не вживаються доти, доки обставини не змусять кого-небудь до невідкладних дій»; використовується в найрізноманітніших контекстах, коли треба підкреслити безпечність, незібраність, непередбачуваність кого-небудь, а також при оцінці чийось поспішних, метушливих дій, до яких вдаються, опинившись перед несподіваними обставинами. Ґрунтується на народних уявленнях про те, що грім наймогутніша божественна сила, яка карає. Аби уберегтися від грому, здійснювали попереджувальні магічні дії [Українська 2002 : 1191], але найбільш доступним засобом захисту від грому було, а десь-не-десь і залишається хресне знамення. План вираження стійкого вислову на зразок *Аж уха пухнуть* дозволяє зарахувати його до приказок; до того ж план його змісту подібний до фразеологічно зв'язаного значення («кому-небудь неприємно, нестерпно, гидко слухати що-небудь»), маніфестує образно виражене значення ідіоматичного характеру, що набуває максимальної виразності в межах конкретної комунікативної ситуації, наприклад: *Малий городок пере́мiнився у якийсь венецький маскарад. Зелeні московські каптани мiшались з козацькими контушами та керeями, а три мови: українська, польська і московська – зливалися у якусь мiшанину, від якої аж уха пухли* (Б. Лепкий).

Здебільшого саме план вираження і план змісту лягли в основу не лише витлумачення, але й розмежування прислів'їв і приказок. Так, скажімо, свого часу ще Л. Скрипник визначала прислів'я як «виражене структурою речення народне висловлення повчального змісту (буквального чи алегоричного плану), яке формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду [Скрипник 1973 : 25]. Такі підходи до кваліфікації прислів'їв спостерігаються як у вітчизняних, так і зарубіжних наукових доробках, зокрема й на сучасному етапі розвитку лінгвістики загалом та пареміології зокрема².

²М. Алефіренко, Н. Семененко, узагальнюючи досвід своїх попередників, зосереджують увагу на тому, що прислів'я завжди мають структуру речення, а приказки можуть бути представлені як реченнями, так і словосполученнями, тобто план вираження власне паремій – це структура речення (для прислів'їв та деяких приказок) і структура словосполучення (для приказок). Під планом змісту, на їхню думку, слід розуміти смислову структуру, яка являє собою складну взаємодію мотивувальної основи (лексичного складу) та узагальненого прагматичного смислу, актуального для тієї чи тієї комунікативної ситуації; план змісту приказок подібний до фразеологічно зв'язаного значення і становить образно виражене значення ідіоматичного характеру [Алефіренко 2009 : 240–241].

Проте зауважимо: якщо зміст поняття «прислів'я» вважають більш-менш окресленим, то термін «приказка» і до сьогодні тлумачиться по-різному.

Більшість лінгвістів сходиться на тому, що приказка висловлює незавершену думку, є частиною судження, яке має форму незамкненого кліше. Іноді актуалізуються твердження про те, що за змістом така паремія завжди однопланова, а класично правильна приказка передає тільки прямий зміст висловлення [Скрипник 1973 : 34] і що приказкові паремії можуть бути реалізовані в мовленні тільки в контексті. Наприклад: – *Сідайте, розкажіть, коли є що розказувати, – трусонув чорними кучерями темнолиций Сагайдак. – Я й постою, бо в ногах, кажуть, нема правди, – знову вдався до народної творчості Ступач (М. Стельмах); – От розкажу я вам про це притчу-казочку. Колись давно, ще за царя Тимка, як земля була тонка, виорав на полі один мудригаило баняк із золотими побрязкачами, ледве їх на воза висадив, притрусив соломною, привіз додому, та й то щастя не зазнав, бо знайшлися на нього різні та всякі ложкохвати, і від скарбу залишився один надщерблений баняк (М. Стельмах); – А я сподівався, що ви поцікавитесь, хто захоплював хліб. – **Не вчи ученого.** Тепер ми з вами побалакаємо в іншому місці, хоча мені й жаль вашої гордої молодості (М. Стельмах); *Може, вороги таке придумали, бо в нього ворогів, як на голові волосся... Кажуть, хованця собі тримає, той його якимись мастями смарує, і від того його тіло не старіється. Жінки липнуть до нього, як мухи до меду, а він не дуже-то й відганяється від них. Любить, кажуть, жінок. Та як їх не любити?* (Б. Лепкий) тощо. Пор.: за царя Тимка, як земля була тонка – «давно; дуже давно»; як на голові волосся – «багато; дуже багато»; *Не вчи вченого* ← *Не вчи вченого, <бо з'їси товченого (печеного)>* – «не варто давати порад тому, хто їх не потребує» (в останньому разі так звана приказка, згідно з традиційними підходами, є сегментом прислів'я, що вивільнився з її структури; прислів'я побудовано на грі слів: *вчений – товчений (печений)*, засвідченій і в інших зразках власне паремій відповідної тематичної групи: *Вчений, але недовчений* – «говорять про того, хто буцімто і вчився, але нічого не навчився»; *Вчений, але не товчений* – «говорять з іронією про давню педагогіку, яка не обходилася без биття, стусанів»; *І я вчений на хліб печений* – «говорить той, хто знає, чого хоче і що йому корисно»; *Хто вчений, їсть хліб печений* – «говорять, аби підкреслити корисність науки» тощо).*

Однак, мабуть, важко погодитися з твердженням, що приказки, на відміну від прислів'їв, які мають як буквальний, так і переносний зміст, характеризуються лише прямим значенням. У зв'язку з цим Л. Скрипник наголошує: «Визначення приказки як сталого народного висловлення-речення, що має лише буквальний зміст, корисно звучує обсяг терміна, виводить за межі приказок усі народні звороти, які функціонально зближуються зі словом. Але межа між приказками і безобразними прислів'ями залишається все ж недостатньо вираженою, тим більше, що не заперечується здатність приказки розвивати й алегоричний план висловлення» [Скрипник 1973 : 34]. До того ж численна група власне паремійних висловів поєднує ознаки і прислів'їв, і приказок³. Наприклад: *Бідному всюди біда; Усе на бідного дригота; Добрий та на доброго наскочив: один другому не видасть; Трапилося, як сліпий купці просо; Не все говорене – творене; Не лякай вогню кочергою; Не страши kota салом; Згадала баба, як дівкою була; Чужим добром не забагатієш; І мене мати не в голову била; Не місце людину красить, а людина місце; Наука в ліс не веде, а з лісу виводить; Хто вчиться замолоду, не знає на старість голоду; І над винним часом треба жаль мати; На добрий цвіт і бджола летить; Коли не прийду до церкви, то все паски святять; Не купив батько шапки, нехай вуха мерзнуть тощо.*

Розмежування прислів'їв і приказок, як, до речі, і решти «народних висловів», як бачимо, залишається досить проблемним завданням і на сьогодні майже не розв'язуваним. Це пояснюється зокрема й тим, що тривалий час поза увагою науковців залишався, так би мовити, історичний аспект. Для цього варто, очевидно, з'ясувати, що є первинним, а що вторинним, яке з двох слів має глибше коріння. У цьому разі на допомогу приходять спеціальні лексикографічні праці, які переконливо засвідчують: обидва слова побутували в українській мові вже в XVII – XVIII ст., що підтверджує «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (1840–1842 рр.)⁴. Щоправда, лексема прислів'я репрезентувала зовсім інше значення – **«Присли вьє** (и. с. ср. р.). Худая

³ На думку В. Жукова, між прислів'ями та приказками знаходиться окремий розряд прислівно-приказкових висловів, які поєднують особливості прислів'їв і приказок: частина слів у їхньому складі вживається в прямому значенні, а частина семантично переосмислюється [ЛЭС 1990 : 379].

⁴ Співзвучна лексема (присловіа) міститься в рукописному збірнику кінця XVII – початку XVIII ст. Климентія Зіновієва «Приповісті посполиті» («Припов'єсти [або те(ж) присловіа] посполитые...»); лексемами «присловка» та «примовка» послуговується М. Гатцук («Ужинок рідного поля», 1857 р.).

слава. Молва. Злорѣчіє. Нарѣканіє. Хула» [Білецький-Носенко 1966 : 300]. Значно ближчим до «народного мудрослів'я» виявляється слово приказка: «**Приказка** (и. с. ж. р.). Сказка. Повѣсть. Баснь. См. **Казка**. **Приповідь**» [Білецький-Носенко 1966 : 299], де, відповідно, «**Казка** (и. с. ж. р.). Сказка; небылиця. «**Казки**» (мн. ч.). Сказки, притчи. **Казочка**, **казонька** (уменьш.). Сказочка. См. **Приказка**. **Побрехенька**» [Білецький-Носенко 1966 : 177]; «**Приповідь** (и. с. ж. р.). Притча евангельская. По-польски подобно же (Уч. ев. митр. Петра Могилы, напеч. въ Кіевѣ 1637)» [Білецький-Носенко 1966 : 300] (пор.: польськ. *przypowieść* – притча); «**Побрехенька** (и. с. ж. р.). Сказка. Повѣсть. Притча. См. **Приказка**. **Казка**» [Білецький-Носенко 1966 : 285]. Лексикографічна праця не містить у своєму реєстрі інших слів, певним чином пов'язаних із «народними висловами». Подекуди в ремарках трапляється російськомовне Посл. (пословица). Наприклад:

Прина́дити (г. д.) Приманить. Приучить. Посл. «Одныёю кро́плею ме́да прина́дишь бѣльше мухъ, ни́жъ ба́риломъ о́цета». Одною каплею меда больше приманишь мухъ, нежели боченком уксуса. См. **Пона́дити** [Білецький-Носенко 1966 : 300].

Запозичена з польської мови лексема «приповідь» прижилася на українському ґрунті й у модифікованому вигляді («приповідка», «приповідка») досить активно використовувалася наприкінці ХІХ–початку ХХ ст., зокрема в західному варіанті української мови (пор.: приповідка – 1. Жартівливий вислів, переважно у віршованій формі; те саме, що приказка. 2. Назва народних прислів'їв, приказок, крилатих висловів у західних областях України [ВТССУМ 2009 : 1127]). Свого часу І. Франко скористався саме цим терміном для означення всього розмаїття стійких висловів, записаних ним чи кимось іншим із уст народу. У «Галицько-руських народних приповідках» лексема «прислів'я» маніфестована як компонент низки приповідок, однак у значенні, що суттєво відрізняється від сучасного, яке упорядник сам і розтлумачує (пор.: *А прислів'їи би ті вкрило!* – «прислів'є в значіню нещастя»; *То ще прислів'є буде моє* – «буде якість диво, скандал»; *Ще прислів'я якогось наробиши* – «наробиши лиха»; *Я ще до якогось прислів'є прийду* – «дійду до якогось нещастя»; *Я ще ту прислів'я нароб'ю* – «нароблю лиха, клопоту» [Галицько-руські 2006–II : 794].

У значенні, з яким лексема закріпилася в сучасному науковому обігу, слово «прислів'я», мабуть, уперше використав М. Номис

(«Українські приказки, прислів'я и таке инше» (1864 р.)⁵. Примітним є те, що, по-перше, у назві збірника на першому місці перебуває все ж таки слово «приказки», «прислів'я» відсувається на задній план; по-друге, у передмові «Од видавця» жодного разу не використано звуковий комплекс «прислів'я», натомість, упорядник активно послуговується лексемою «приказка» [УкрПП 1864]; по-третє, у реєстрі немає жодної паремії, складовим компонентом якої було б слово «прислів'я» у значенні «влучний образний вислів». Зрідка трапляються власне паремії, до складу яких входить лексема «приказка» (пор.: *Ні здумати, ні згадати, ні в приказці сказати; Нема казки без приказки; Нема приказки без правди; Правду в приказках шукай* і т. ін.). Натомість, як стверджують Л. Алефіренко, Н. Семененко, російська «пословица» сама говорить про специфіку своєї форми і змісту (пор.: *Пень – не околиця, глупая речь – не пословица; На рынке пословицы не купишь; Пословица груба, да правда любя; Пословица не мимо молвится; Не всякое слово – пословица; Без углов дом не строится, без пословицы речь не молвится; На пословицу ни суда, ни расправы; Поговорка – цветочек, пословица – ягодка* тощо) [Алефиренко 2009 : 247–248].

Провести диференційну межу між прислів'ями і приказками (в оригіналі «пословицами» та «поговорками») слідом за В. Далем намагався О. Потебня: «*Поговорка* относится къ *пословицѣ*, какъ поэтическая эмблема (см. выше) къ *баснѣ*. *Пословица*, какъ и *басня*, служитъ отвѣтомъ на вопросъ, возбуждаемый житейскимъ случаемъ, расчлененнымъ на одно или нѣсколько дѣйствующихъ лицъ съ ихъ качествами, одно или нѣсколько дѣйствій съ ихъ признаками и условіями. *Поговорка*, какъ эмблема, есть образъ не этого сцѣпленія лицъ и дѣйствій, а отдѣльно взятаго лица, качества, дѣйствія. Она есть элементъ *пословицы*, частью происшедшій изъ нея (остатокъ,

⁵ На відміну від М. Номиса, В. Даль об'єднує все розмаїття одиниць малих фольклорних жанрів терміном «пословица» (мовою оригіналу). Його етнографічний збірник, що вийшов друком у 1861–1862 рр., має назву «Пословицы русского народа», репрезентує понад 30000 різнотипних одиниць (рос. «пословиц», «поговорок», «прибауток»). Упорядник російського паремійного корпусу робить першу спробу розмежувати ті одиниці, які означені термінами «пословица» і «поговорка». У зв'язку з цим він зазначає, що «пословица – обиняк (натяк – авт.), с приложением к делу, понятый и принятый всеми», у той час як «поговорка окольное выражение, переносная речь, простое иносказание, обиняк, способ выражения, но без притчи, без суждения, заключения, применения» [Даль 1984–I : 14].

продукть сгушення), частью недоразвившійся до нея. Напр., «свинья подь дубомъ», «собака на сѣнѣ», волчій ротъ – лисій хвостъ, «похилеє дерево» (ср. на похилеє дерево и кози скачуть), волкъ въ овчарнѣ; мѣдной посуды – крестъ да пуговица и пр. = бѣдень, Даль, 63–4 <...> «убиль бобра!» (не убить бобра, не нажить (не видать) добра, Д. 26) <...> Черезь поговорку доходимъ до слова, какъ поэтическаго произведения [Потебня 1905 : 337–338]. Цілком імовірно, що саме від «теорії словесності» О. Потебні бере свої початки витлумачення приказки як частини (сегмента) прислів'я.

У реєстрі «Словаря української мови» Б. Грінченка лексема «прислів'я» репрезентує значення, з яким ми його використовуємо сьогодні, витлумачується через російські відповідники «пословица», «поговорка» з покликанням на М. Номиса: «**Прислів'я, в'я**, с. Пословица, поговорка. *Українські приказки, прислів'я і таке инше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис.* Спб 1864» [Словарь 1996–III : 438]. Подібна словникова стаття супроводжує і реєстрове слово «приказка», що пояснюється тими ж російськими відповідниками, щоправда, у зміненому порядку: «**Пріказка, ки**, ж. 1) Поговорка, пословица. *Українські приказки, прислів'я і таке инше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис.* (Спб 1864). 2) У Гребінки: басня. (Греб. 361)» [Словарь 1996–III : 418].

Можливо, саме це сприяло тому, що прислів'я та приказки починають використовуватися паралельно, зокрема й у назвах різних паремійників, усвідомлюватися як основні різновиди власне паремійного корпусу, згодом стають предметом наукового зацікавлення й отримують наукові визначення. Інше питання, що такі наукові визначення подекуди не містять релевантних диференційних ознак того чи того явища. Навіть якщо у визначенні диференційні ознаки начебто й простежуються, то на практиці виникає чимало проблемних моментів. Наприклад: паремії на зразок *Казала Настя, як удасться; Як казав Гаврило, я вже не мотовило* і т. ін. римовані, не мають повчального змісту, значить, їх варто кваліфікувати як приказки; водночас вони організовані як складні речення, а для приказок така структурна організація не характерна. У такому разі дехто з науковців пропонує їх зараховувати до примовок, витлумачуючи примовку як «жартівливий, переважно римований фольклорний вислів, що вплітається в мовлення як стилістична окраса відповідно до ситуації або на письмі у відповідний контекст»

[Жайворонок 2006 : 481]. Однак і приказка, і прислів'я «вплітається в мовлення як стилістична окраса відповідно до ситуації або на письмі у відповідний контекст»: – *Що ж, бери, Власе, корівчину, ховай десь подалі від людського ока, а мені привези з своєї крамниці солі, бо, по-всьому видасть, сутуж буде на неї. Ми ж із тобою добре знаємо, як жити без солі.* – **Припас ніколи не завадить**, – погодився Кундрик (М. Стельмах); – *Як там Оксана?* – *Така ж гарна, ніби весняна година. А теж за чоловіком журиється.* – *І стихила голос:* – *Ваш Семен чогось хоче сколупнути його.* – *Тупоум він.* **Уже й виріс, та розуму не виніс** (М. Стельмах); – *Пізнали?* – *ніби дивується Чигирин і вітається з усіма.* – *Тебе та ще не пізнати. Куди ж проти ночі зібрався?* – *До вас, діду Корнію. Старий засміявся:* – **Вези візок, а ми послухаєм.** – *Таки справді до вас, – і почав стирати паморозь з вусів і борідки* (М. Стельмах) тощо. До того ж сама примовка то ототожнюється з приказкою [ВТССУМ 2009 : 1123], то розуміється по-різному (пор.: примовка – «1. Жартівливий, часто римований вислів, яким починається й завершується казка. 2. Дотепне зауваження, яке вплітається в розповідь чи текст твору» [МФЕ 2007 : 335]).

Попри численні спроби розмежувати прислів'я і приказки, установити їхні диференційні ознаки, ґрунтуючись на яких, дати їм наукове, а не «поетичне» визначення, лінгвістична наука не має на сьогодні універсальної дефініції. Такі ознаки обох різновидів власне паремійного корпусу, як влучність, стислість, лаконічність, народне (фольклорне) походження, узагальненість і типізація здебільшого не викликають жодних спростувань. Вони сприймаються як інтегральні, об'єднувальні.

Завдяки влучності, стислості, лаконічності ці одиниці легко запам'ятовуються. Їхня матеріальна форма є оптимальною для акумулювання та трансляції життєвого досвіду народу, який їх витворив, відшліфував і передає від покоління до покоління. Ніхто не згадує прислів'я чи приказку без приводу і без причини, мимохить чи випадково, вони завжди співвідносні з типовою ситуацією, у межах якої виявляється їхня істинна природа, є узагальненим трудовим, моральним, художнім досвідом поколінь, життєвою філософією, що маніфестує суперечності побутового, соціального чи політичного життя того чи того етносу і т. ін. Наприклад: *Але що ж, кон'юнктура нинішнього дня отверзла слухи для сього всього, і пустобрехи брешуть далі, чуючи, що сьогодні їх день і треба спішитися – «коваль клеple, поки тепле»* (М. Грушевський); *Бо що воно таки до того*

прийде, що жінкам буде у всім рівне право, то певно. **Не тепер, то в четвер** (М. Грушевський); **«До булави треба голови!»** Коли суспільність наша бачить, що її провідники уважають можливим зробити з такої справи, як розбудова руського театру у Львові, альфу і омегу національної роботи, <...> то та оплакана «розтіч» стає, може, якраз першим симптомом, що суспільність починає отямлюватися й орієнтуватися в ситуації (М. Грушевський); <...> вони оповістили, що хліба під містом є багато і тільки треба вміти його дістати, а вони, звичайно, вміють; що вони звеліли привезти хліб з Полтавщини, але <...> **казав пан – кожух дам, та й слово його тепле** (С. Єфремов); *І не дурно, може, наше українське уперте, як відомо, село каже, що до міста по гроші, а на село по розум* (С. Єфремов); – *Я теж би себе не зобидив: одколупнув би й на свою долю частку. Інші ж не одколупують, а рвуть, бо час янголів минув!* – сказав одверто, засміявся. – **На торгівлі не пожалієш копійки – заробиш карбованець**. Подумайте добре над копійкою часу! (М. Стельмах); – *Бо тепер спека, і не треба нею втомлювати бджолу. А в льоток, поверненій на північ, гарно падає і ранкова, і вечірня зоря та й продовжує медозбір. То весною чи восени ми ставимо вулики вічками на південь – тоді треба вловити сонце.* – **Скільки світу, стільки дива** (М. Стельмах); *Цю минувшину не зітреш і теперішньою запопадливою пильністю. А коли Гримич бачив Магазаника із Стьопочкою, то презирливо бурмотів: – Який біс печений, такий і варений. І диво дивнес: скільки Магазаник не ставав цапки на старого, однак не вкинув на нього жодного доноса, чим немало дивував Стьопочку* (М. Стельмах) тощо.

Наприклад, вислів *Коваль клепле, поки тепле* зародився в ковальському середовищі (розпечене залізо легше кувати), вийшов за межі професійного вжитку, набувши переносно-узагальненого значення – «треба виконувати задумане, не зволікаючи, поки є сприятливі умови», починає використовуватися в найрізноманітніших життєвих ситуаціях (пор.: *Куй залізо, поки гаряче*). Вислів *До булави треба голови* зародився в козацькому середовищі (булава як символ влади повинна знаходитися в руках розумної, мудрої людини), набувши переносно-узагальненого значення – «для того, аби перебувати при владі, обіймати керівну посаду, треба мати неабиякі здібності, знання, мудрість і т. ін.», починає використовуватися в типових комунікативних ситуаціях, у яких отримує здатність вдосконалюватися, шліфуватися, модифікуватися і структурно, і

семантично тощо.

Виражаючи узагальнену думку, такі одиниці ніколи не оскаржуються, а тому, відповідно, є максимально авторитетними. Пор., наприклад, у контекстуальному оточенні: **На мертвого собаки не брешуть**. Видко, чується в українстві сила, рух, життя, коли страшаються ним чи сподіваються пострашити кого треба для одержання «знаків (мабуть, монетних), установлених за спасення погибаючого в волнах» російського отечества (М. Грушевський). Але й сим разом надії не справдилися, а вийшло більше на старе прислів'я: **«Привикне за возом бігати, побіжить і за саньми»** (М. Грушевський); Воно хоч і кажуть, що слово – то срібло, а мовчанка – золото, однак це не завсіди буває правда. Недурно і так кажуть: **теля не реве – корова не чує**. Поки селяни самі про свої потреби не подбають, хто про них подумає? (М. Грушевський); – Легше виграти битву, як заключити корисний мир. Вірте ви мені, старому. Бачу це не віднини, що ви напирате на мене, молстуйте мене, щоб я зробив, як вам завідно, а я казав уже це не раз і нині кажу, що зроблю так, як мені мій розум і мої політичні плани велять. Не інакше! Мусить же в кожному організмі бути якась голова. **Хвіст конем не вертить, а кінь хвостом** (Б. Лепкий); – До митрополита у Львові посилати не раджу. Він чоловік непевний. Ще вас католицьким миром намастить. – Краще католицьке, ніж жадне. – А мені здається, що краще підіждати, аж вернете в Київ. – **Підіжди, Іване, аж приложу гірчиці до рани** (Б. Лепкий); – Яке там у політиці слово. Роблять те, що мусять. Август дає слово, а його сторонники в Любліні зговорюються з Петром. – І до чого договорилися польські пани з царем? – До того, що коли війну виграє Петро, то знову посадить Августа на престолі, а вони за те мають помагати йому побити Карла. – **Пани б'ються, а на хлопях шкура тріщить**, – завважила тітка (Б. Лепкий) тощо.

Щодо диференційних, розрізнявальних, ознак, то, як свідчать наведені вище визначення прислів'їв і приказок, вони досить суперечливі; відбувається зіставлення за такими основними характеристиками: а) синтаксична завершеність / незавершеність; б) граматично й інтонаційно оформлене судження / частина судження; в) наявність / відсутність моралізаторського спрямування; г) наявність / відсутність узагальнено-метафоричного, переносного значення; г) наявність / відсутність повчального змісту тощо. Однак

майже кожен із цих моментів є дискусійним. Суперечності спостерігаються навіть у межах одного наукового доробку. Установлюючи відмінності між прислів'ями та приказками, С. Гаврін, з одного боку, наголошує: «Розмежування прислів'їв і приказок з погляду граматичної форми становить безумовний практичний інтерес своєю очевидною простотою; прислів'я – речення, приказка – частина речення, його будівельний матеріал», з іншого, – зауважує: «Приказки – це стійкі народні вислови, які відзначаються лаконічною будовою і використанням засобів образної виразності, але не формулюють певної закономірності і правила. Усі приказки розпадаються на два типи: приказки-речення і приказки-словосполучення» [Скрипник 1973 : 29]. Не зрозумілою залишається позиція автора: приказка – це лише «частина речення, його будівельний матеріал» (*Крутиться, як білка в колесі; Примостився, як сорока на тину; Б'ється, як риба об лід; Ні кола, ні двора, ні рогатого вола; Голий, як турецький святий* тощо) чи вона може бути організована й за структурою речення? Наявність приказок, співвідносних за структурою з реченням, підтримується багатьма науковцями, зокрема і в україністиці. Щоправда, акцентується на тому, що такі приказки організовані лише за моделями простих речень. Тоді чому серед ілюстративного матеріалу репрезентовані й зразки, співвідносні аж ніяк не з простим реченням? Наприклад: *Вали на сірого, сірий повезе; Аби мені місяць світив, а зорі як хочуть* і т. ін. [Скрипник 1973 : 30].

Не є переконливою й думка, що «при збігові форм вираження присудка у прислів'ях і приказках можна знайти й помітне розходження: у половині приказок (у формі речення) присудок виражений дієсловом минулого часу (*Не мала баба клопоту, так купила порося; Переплив море, а в калюжі втопився; Купило – притупило* тощо), тим часом у прислів'їв присудок, виражений у формі минулого часу, трапляється рідко» [Скрипник 1973 : 31]. До того ж, при такому підході, очевидно, доведеться переглянути й твердження на зразок «На відміну від приказок вони (прислів'я – авт.) являють собою самостійні судження, інтонаційно та граматично оформлені як прості або складні речення» [Українська 2000 : 492] (пор.: судження – «1. Думка про що-небудь, погляд на щось; виклад своїх думок, поглядів. 2. лог. Думка, у якій стверджується або заперечується що-небудь відносно предметів і явищ» [ВТССУМ 2009 : 1411]; лінгв. Головна одиниця мислення, що складається із суб'єкта,

предиката і зв'язки, виражається реченням і буває стверджувальним або заперечним). Так, скажімо, паремії на зразок *У кишені вітер гуляє; Бідному ніхто не подарує; З розкоші не йдуть у міхоноші; З хазяйської правди наймитові очі лізуть; Навчить лихо з маком коржі їсти; Ситий голодного не розуміє* і т. ін. є граматично й інтонаційно оформленими судженнями, що мають характер чи то ствердження, чи то заперечення, зберігають пряму номінативність, що впливає із суми значень слів компонентів, дієслово-присудок (головний член) маніфестує граматичне значення не «минулого часу», відповідно, є всі підстави зараховувати такі одиниці до розряду прислів'їв; однак наведені ілюстрації не мають повчального змісту, моралізаторського спрямування, не формулюють певної закономірності чи правила – у такому разі їх варто було б кваліфікувати як приказки.

Ще один суперечливий момент ілюструють конструкції на зразок *Рідна мова – не полова <її за вітром не розвієш>; Собака на сніні: <і сам не дам, і другому не дам>; На козаку нема знаку, <буде дівка відповідати>; Не щодня котові масниця: <буде і великий піст>; Слово не горобець: <вилетіло – не зловиш>* і т. ін. та їх еліптичні відповідники *Рідна мова – не полова; Собака на сніні; На козаку нема знаку; Не щодня котові масниця; Слово не горобець*, які зазвичай розглядають як такі, що демонструють перехід прислів'їв у приказки. Така модифікація прислів'їв не пов'язується з утратою визначальних характерних для них ознак і переведенням до іншого розряду, а швидше є стилістично зумовленою, стосується не лише структури, але подекуди й семантики. Пор., наприклад: *Не плюй у криницю, <бо прийдеться води напитися>* і *Не плюй у криницю* – «використовуються в ситуації, коли хочуть підкреслити, що не слід робити неприємностей, шкодити кому-небудь, бо цим можна позбавити себе в майбутньому підтримки, допомоги» та *Не пий з криниці, бо плювати прийдеться* – «говорять тоді, коли хочуть кого-небудь застерегти від якогось негативного впливу, від того, за що в майбутньому доведеться розплачуватися» (*Криниця, з якої не варто пити, щоб бува не занудило, – це книга д. С. Щеголева <...> Та навіть таких, з власної охоти затуманених людей, мушу застерегти: не пийте з криниці, бо плювати прийдеться. Занадто-бо занечищена й огидна у д. Щеголева криниця* (С. Єфремов).

Деякі структурно модифіковані одиниці, зокрема еліптичні, настільки утвердилися в системі мови, що їх вихідні форми поступово

забуваються, є майже не використовуваними, як-от: *Наскочила коса на камінь: <коса не втне, камінь не подається>* – «говорять тоді, коли хочуть підкреслити, що зіштовхнулися дві вперті або непохитні людини, при цьому кожна наполягає на своєму і ні в чому не поступається іншій»; *Щастя як тряся: <на кого схоче, на того й нападе>* – «після невезіння, відсутності достатку раптово приходить удача, успіх, багатство» тощо.

Акцентуємо й на тому, що місце власне паремій спонукальної, як і питальної, модальності (*Не завжди кажи те, що знаєш, а завжди знай те, що кажеш; Давай, жінко, перцю – мед закушу!; З'їж півбідита напийся води!; Глядіть, хлопці, щоб не було вам такого, як пастухові коло конопель; Чекай, собачко, здохне конячка – матимеш м'ясо; Мило чи не мило, – вези, сива кобило!; Хоч сядь та плач, хоч стоячи кричи!; Розірвись надвоє – скажуть: чому не начетверо?; Лясь, як дурний батогом по воді, та й дивиться: чи смуг не знати?») також не є чітко окресленим: з одного боку, їхня поліпредикативність, згідно з усталеними підходами, не дозволяє зараховувати їх до приказок, з іншого, – питальна, спонукальна, бажальна модальність не дає змоги кваліфікувати їх як судження, а відтак – і як прислів'я.*

Хисткість межі між прислів'ями та приказками спричинилася до того, що вислови, які мають однотипний характер, аналогічну граматичну організацію, часто кваліфікуються по-різному й у спеціальних лексикографічних (пареміографічних) працях [Скрипник 1973 : 35–37]. Проблема диференціації прислів'їв і приказок порушувалася ще період становлення й розбудови фразеологічної царини. У зв'язку з цим В. Архангельський писав, що «тільки монографічні дослідження, присвячені семантичній і синтаксичній структурі <...> приказки, а також з'ясуванню особливостей її синтаксичного вживання, допоможуть визначити чіткі лінгвістичні критерії, які відмежовують приказки, еквівалентні реченню, від прислів'їв» [Архангельський 1964 : 168]. Однак минуло майже півстоліття, а чіткі диференційні ознаки принаймні між двома ядерними різновидами так і не встановлені. І навряд чи найближчим часом ця проблема буде успішно розв'язана.

Насамкінець зауважимо: власне паремійний корпус української мови репрезентований різними одиницями фольклорного походження, які характеризуються усталеністю (їх компонентний склад здебільшого є постійним), відтворюваністю (регулярно повторюються в типових комунікативних ситуаціях), узагальненим образним (в

основі якого лежить метафора, уособлення, метонімія, синекдоха і т. ін.) чи безобразним значенням, мають предикативність, маніфестовану граматично оформленою чи неформальною синтаксичною конструкцією.

Ядром власне паремійного корпусу є прислів'я та приказки, кваліфікація яких є досить проблемним питанням, як і визначення їхніх диференційних ознак. Не викликає жодних спростувань хіба що твердження про те, що більшість одиниць власне паремійного корпусу мотивується образами, ґрунтованими на специфічно українських реаліях, на українській культурі.

Культурно-мовні характеристики власне паремій є важливим компонентом національної культури, відображають специфіку національної картини світу і можуть бути досліджені за допомогою концептуальної структури.

2.2. Етнокультурна специфіка власне паремійного корпусу

Як уже зазначалося, власне паремійний корпус української мови складався протягом багатьох віків численними поколіннями народу. Проте треба мати на увазі, що різноманітні паремії, будучи стійкими утвореннями, закріпленими в народній свідомості багатовіковою традицією вживання, усе ж не є навіки скам'янілими, незмінними, що підтверджується їхнім історичним аналізом.

Одні паремії поступово переходять до пасивного вжитку, забуваються, оскільки є мало використовуваними, неактуальними, інші, навпаки, активно продукуються, маніфестуючи економічні, політичні та культурні зрушення в соціумі.

Власне паремії творяться в живому народному мовленні, модифікуються внаслідок взаємодії з іншими фольклорними жанрами, художньою літературою та публіцистикою. «Усі кращі риси паремій – простота, стислість, змістовність, виразність, дотепна іронія, сатира – усього цього народ досяг унаслідок вдалого добору слів і словосполучень. Прислів'ям властива велика цілеспрямованість. Усі їх елементи підпорядковані точнішому розкриттю і яскравішому висловленню думки, завдяки чому досягається висока її концентрація», – узагальнює досвід пареміологів М. Пазяк [Пазяк 1984 : 182].

Паремії відображають світоглядні позиції народу, вироблені суспільною практикою, у результаті якої відбувався безконечний

процес відмирання одних зразків та народження інших, шліфування, розширення чи звуження значень.

У давніх народних пареміях простежуються натяки на період матриархату й обшинні відносини (*Отець вмере, то півсироти дитина, а мати, то вже цілая сиротина; Батьків багато, а мати одна; Нема у світі цвітійшого над маківочки: нема ж і роду ріднішого над матіночки*), відгомони фантастичних уявлень первісної людини (*Нема тієї драбини, щоб до неба дістала; Біду і грім не розіб'є*), антропоморфізму (*Кулик на місці соколинім не буде птичим господином; Як пес робить, так пес ходить; Пішов глечик по воду, та й голову там положив*), міфології, язичництва (*Щоб тебе Чорний бог убив⁶; Щоб на тебе Див прийшов⁷; Коли на Громницю півень не нап'ється водиці, то на Юрія віл не наїсться травиці⁸; Я б сказав, та піч у хаті⁹*) тощо.

Конкретні історичні обставини, пам'ятні події сприяли появі низки образних народних висловів, що посіли належне їм місце у власне паремійному корпусі і містять важливу інформацію про:

– про княжу добу (*Радимичане бояться Вовчого Хвоста¹⁰; Романе, Романе! Нічим живеш – Литвою ореш¹¹; Князь Борис все плуги ковав та людям давав*);

– монголо-татарську навалу (*Свої люди не татари, не дадуть загубати; Щоб не сидячого татари вхопили; Гість не в пору – гірше татарина; Страшний, як монгол; Вмерла та курочка, що несла татарам золоті яйця; Налетіли, як татари; А нам, татарам, все одно; Рано татарам на Русь іти; «Тату, я зловив татарина!» – «То веди го сюди!» – «Не ведеться-бо!» – «То пусти го!» – «Не пускається-бо!»*);

– часи козаччини (*За Хмельницького Юрася пуста стала Україна, звелася, а за Павла Тетеренка – не поправиться й тепереньки; Од Богдана до Івана не було гетьмана; Мазепа в Полтаві подавився*

⁶ За давніми віруваннями, світом правили Білий і Чорний Боги; Чорний Бог – чорт [УкрПП 2004: 344].

⁷ У слов'янській міфології Див є зловісною силою, що постає у вигляді птаха [УкрПП 2004: 344].

⁸ У давнину свято зустрічі зими з весною йменувалося Громницею; після прийняття християнства почало називатися Стрітением.

⁹ Відбиває давню віру в домовиків, які знаходилися в печі і могли підслухати чинсь розмову [УкрПП 2004: 345].

¹⁰ М. Номис пояснює, що Вовчий Хвіст, посланий Ладимирем на родимчан, побив їх 984 р. [УкрПП 2004: 34].

¹¹ Великий князь Роман Ростиславович, звитяживши литвинів 1173 р., упрягав бранців до плуга і ними викорінював нові місця [УкрПП 2004: 34].

галушкою; Славний козак Максим Залізняк – славнішийє Запоріжжя; Нам Луг батько, а Січ мати – ось де треба помирати; Хто любить піч, тому ворог Січ; Піду на Низ, щоб ніхто голови не гриз; Козак, як не сало їсть, не турка рубає, так нужи шукає; Показав Богун панам дорогу, ледве вибрались здорові; Хто про що, а він про Наливайка);

– визвольні змагання українського народу протягом століть (*Бідний – Кармалюкові брат рідний; Кармалюк чим може, тим допоможе; Колись Юстим пускав у панів дим; Пана Стася взяла трясця, а панові гроші Юстим дав Явдосі);*

– монархію й монархів Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій (*За старого Саса, як було багато хліба й м'яса (Сас – Август Саксонський – авт.); За короля Ольбрахта загинула в Польщі шляхта; Ой ти мати, Катерино, що ти з нами зробила, що край гарний та веселий та й занастила; Веліла мати (Катерина II – авт.) й вал брати).*

Українські паремії, що фіксують історичні події, персоналії різних часів, начебто карбують національну історію в іменах історичних осіб.

Багато власне паремій, пов'язаних з фактами історії, народним побутом, повір'ями й обрядами минулих епох, з погляду сьогодення набули значення національно-специфічних реалій архаїчного характеру [Зорівчак 1983 : 44]. У зв'язку з цим доречним видається твердження М. Пазяка, який зауважував: «У збиранні та систематизації прислів'їв в українській дожовтневій фольклористиці, як і в фольклорній науці інших народів, виявилися дві тенденції: демократична й патріархально-консервативна. Передові вчені вбачали в прислів'ях насамперед відображення трудового досвіду народу, умов його життя, соціальної нерівності, класових суперечностей і протесту, реакційні ж – тенденційно з своїх позицій підбирали й тлумачили прислів'я, зосереджуючись на тих, що відображали погляд відсталих верств суспільства, проповідували смиренність та покору, суспільну пасивність тощо» [Пазяк 1984 : 39]. Якщо паремія відображала горе селянина, давалося пояснення, що недолі треба коритися, страждати людині на роду написано, горе просвітлює совість людини та ін.

Важко не погодитися, що «прислів'я виникають з цілого епізоду, з життєвого випадку, але схоплений тільки кадр, який утримує натяки на докладний зміст завершеного епізоду, образна важливість слова залежить від властивостей самого прислівного

кадру» [Пазяк 1984 : 182]: *Їдьте, сердечко, напрямець, а там живе Андрій Швець, а там – круто соб – живе Кулина Вакуленкова: її чоловіка торік взяли в москалі... а там проваллячко, а за проваллячком – гульк – по городу ходить сива кобила, а на призьбі лежить руда собака: ото, сердечко, й отаман живе; «Чим зрішен?» – «Малим родився, п'яним умер, нічого не знаю...» – «Іди душа до раю!».*

Проілюструємо на прикладах пареміологічних одиниць, пов'язаних з конкретними історичними фактами, як-от: 1) появи паремії на зразок *Вирвався, як Пилип з конопель* (пор.: *Вискочив, як Пилип з коноплі; Гульк, як Пилип з кукурудзів*) сприяли такі обставини: Був шляхтич, у військовій справі бувалий, родом з Конопель Сандомирського краю, на ймення Пилип. На якомусь сеймі він, не розібравши діла, втрутився зі своїм словом не до ладу, так що всі, сміючись, стали одне одного запитувати: хто це? А сусіди пана Пилипа відповіли, що то Пилип з Конопель [УкрПП 2004 : 80]; 2) *Хоч бий, хоч лай, тільки через тин не кидай* (пор.: *Нехай би бив, а то й через тин перекинув*) – слова цигана, який вимовив їх тоді, коли його піймали на крадіжці; коли ж чоловік перекинув злодія, той подякував йому, що не бив і не лаяв, та ще й через тин перекинув [УкрПП 2004 : 94]; 3) паремія *Купили хрину, треба з'їсти! плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували – грошам не пропадать* (пор.: *Бачили очі, що купували – їжте, хоч повилазьте; Бачили очі, що купували*) ґрунтована на анекдоті про нерозбірливого покупця, що замість ласощів накупив дешевого хрону і примусив себе його потім з'їсти [УкрПП 2004 : 345].

Власне паремії, як уже зазначалося, не є чимось навіки застиглим, багато з них за певних історичних умов зазнають і структурних, і семантичних модифікацій. У слов'янських мовах уживалися віддавна, та й тепер уживаються усталені конструкції, організовані за моделлю **Який А (Х), такий В (У)**: *Який пастух, така й череда; Який піп, така його й парафія (такі й парафіяни); Яке зілля (коріння), таке й насіння; Яке дерево, такі й паростки; Який дудок, такий чубок; Яка сповідь, таке й розгрішення; Яка приправа, така й потрава; Яке частування, таке дякування; Яке (який) помагай-Біг (добридень), таке (такий) й бувай-здоров (бодай-здоров)* та ін. (зафіксовано понад 120 одиниць). За цим граматичним типом, за цією ж структурною моделлю, що вирізняється високою продуктивністю, утворено й цілу низку одиниць, кваліфікованих як прислів'я чи

антиприслів'я, наприклад: *Який завгосп, такий і радгосп; Яка ланка, така й ділянка* та ін. Модельованість і впізнаваність стає в мовленні основою для продукування оказіональних утворень, які, очевидно, мають мало що спільного з народними висловами.

Подекуди наповнення моделей власне паремій корегується з огляду на зміни традиційного способу життя, і як наслідок – відбувається зрушення в суспільній свідомості, пор., наприклад, фіксовані академічними виданнями прислів'я *Баба з воза – кобилі легше; Тарах баба з воза (з коліс), кобилі (на колеса, колесам, коням, возові) легше* та стійкі вислови на зразок *Баба з возу – кобила на м'ясокомбінат; Баба з возу – кобила (кобилу) на ковбаси; Баба з возу – кобила в курсі діла*¹². *Кінь (кобила)* поступається місцем у господарській практиці машинам, які в кілька разів мають більше «кінських сил». Тварини, що потребують догляду, кормів, загалом капіталовкладень на їхнє утримання, приносять прибутку значно менше, ніж, скажімо, трактори, тому господарства їх виводять зі своїх фондів – збувають на м'ясокомбінати, де з них виробляють ковбаси. Уведення у структуру паремії нових компонентів – *в курсі діла* – є проявом тенденції до жаргонізації мовлення, яка культивується ще з часів Жовтневої революції.

Паремійні одиниці є вельми специфічним мовним і когнітивним феноменом. За своєю природою вони маніфестують фрагмент певної картини світу. У прислів'ях та приказках радянської доби замість світогляду народу відображено фрагменти картини світу, яку прагне сформувати в цього ж таки народу тоталітарна держава, і ця картина світу й концептуалізація дійсності мають відповідати прийнятій у тій державі ідеології [Трифонов 2011 : 142].

У збірниках прислів'їв і приказок пожовтневого періоду представлені одиниці, що пропагують комуністичну ідеологію, вихваляють «здобутки» соціалістичного ладу, формують «правильне» ставлення до колективного ведення господарства: *Права не дають – права беруть; Колгосп – великий чоловік; Нащо й клад, як у колгоспі лад; Велика сила – колгоспна машина; Радянський закон найсильніший; Поганий той колектив, де є до пляшки актив; Тесть – інженер, зять – комбайнер, дочка – знатна ланкова – от і сім'я нова; Не в богові спасіння, а колективній праці; У Радянському Союзі всі трудящі – рідні друзі.*

¹² Див. реєстрові одиниці збірника «Прислів'я та приказки в говірках Нижньої Наддніпряни», зібрані протягом 1952–1992 рр. [Мудре 1992 : 5].

За будовою, стилістичними можливостями, особливостями ритмомелодики й т. ін. такі одиниці, які були засобом мовного впливу в тоталітарному суспільстві, важко відрізнити від народних. Це пояснюється бажанням творців надати новій ідеології традиційних, звичних форм. Власне паремійний корпус був авторитетним джерелом у пошуках методів виховання, перевіреною часом мірилом моральності; сконструйовані ж «на замовлення згори» ерзац-прислів'я (а по суті гасла) мали сприяти вкоріненню у свідомості народу принципів нового способу життя, допомагати здійснювати тоталітарний контроль над думкою.

Явно штучними витворами є псевдонародні прислів'я та приказки, прагматичною метою яких було моделювання бажаного, створення оптимістичного бачення перспектив соціалістичного ладу, розвінчування антагоністичної капіталістичної ідеології, блокування небажаних асоціацій та закріплення потрібних: *Наша партія можуть нас веде в ясне майбутнє; Конституція нова дала жінці всі права; Казахстану і Алтаю весь народ допомагає; Соціалістичні сили щохвилини зростають, а капіталісти свої втрачають; Уолл-стріт війну готує – бариші свої рятує; Сателіт – це значить: сідай верхи, бий і їдь*. Попри зовнішню подібність такі «зразки народної творчості» виглядають непереконливо, оскільки в них відсутні бодай поверхові зв'язки з народною мовною картиною світу.

Псевдопаремії проголошують, славлять, категорично стверджують, а не помічають, як власне паремії, філософських основ буття [Алефіренко 2009 : 306]. Такі одиниці репрезентують:

– агітацію за новий політичний курс: *Коли б не Ленін і Сталін, – були б ми відсталі; Леніна й Сталіна портрети на стіні, хліб і сало на столі, книжки в куточку, а на мені вишита сорочка; Сталін – верховода всього робочого народу; Сонце світить найтепліше, слово Сталіна наймудріше; Вперед ведуть нас комуністи – бережіться, монархісти!; На злість ворогам, на безголов'я панам та куркулям, на здоров'я нашим вождям, що шлях вперед показують нам!; Революція зробила таку резолюцію: панів геть, а царю смерть!; Москву ніхто не сміє зайняти, бо вона є всім пролетарям мати!;*

– пропаганду радянського будівництва й засудження його ворогів: *Куркуль дметься на колгосп, бо в ньому батрак завгосп; Як реманент ламається і збруя у колгоспі рветься, так і знай, що шкідникові тихо там живеться; Не випити курці глибокую річку, – не*

зірвати куркулям нашу п'ятирічку!; У колгоспі працювати – як на весіллі танцювати!; Ганьба прогульникам! Ударник до поту робить, а прогульник у холодку ходить!; Комсомолец у клуб ходить, ще й дівчину туди водить; У колбуді співи й танці, оркестр виграває, – то Марина-ударниця весілля справляє!;

– антирелігійну пропаганду: Віра, бог, церкви та дзвони – це все старі забобони; Стали повіські дзвони гірше битої макітри!; Ой, дзвони дзвонять, – попа з села гонять!; Радий піп і кошеня охрестити, та не несуть; Думав дяк, що минеться так, аж воно загн настав; Піп любить богомольців, а не любить комсомольців.

Основна відмінність власне паремій від вигаданих (антинародних) полягає в тому, що представлена в останніх подія не є типовою для життєвого устрою, а навпаки, протиставляється йому. У псевдопареміях і деться не про закономірності й стереотипи, а про конкретні реалії та результати. М. Алефіренко, Н. Семененко так пояснюють відмінності між пареміями та зразками невдалої стилізації під них: «Псевдоприслів'я» вирізняються яскраво вираженою гасловою природою, відсутньою у власне народних паремій. Стійкий вислів фольклорного походження, незважаючи на весь свій виховний потенціал, ніколи не приневолює до зміни позиції – прислів'я радить, переконує, виховує, але не містить указівок у категоричній формі» [Алефіренко 2009 : 305].

Частина таких псевдопаремій нашвидкоруч переробена з відомих фольклорних зразків, що пояснюється, з одного боку, намаганням продукувати за моделлю, а з іншого, – художнім безсиллям їхніх творців: *Не святі трактором орють, а такі ж колгоспники!* (пор.: *Не святі горшки ліплять, <а прості люди>*); *Поки сонце зійде – колгосп на роботу вийде* (пор.: *Поки сонце зійде – роса очі виїсть*); *Пильнуй соціалістичне господарство, як зіницю свого ока!* (пор.: *Бережи як зіницю ока*); *Радий куркуль у колгоспники, та не пускають незаможники!* (пор.: *Рада б душа в рай, та гріхи не пускають*); *З попа колгоспник, як з собачого хвоста сито!* (пор.: *Господар з тебе кепський, як з собачого хвоста сито*); *Бережи трактор зразу, а не поламавши!* (пор.: *Бережи честь змолоду, а здоров'я під старість*).

Однак серед відносно нових паремій трапляються і такі, що, породжені тією чи тією ситуацією, з часом вийшли за її межі, набули відтворюваності та усталеності, узагальненого значення й почали використовуватися за подібних обставин, що засвідчують деякі сучасні

етнографічні матеріали. Наприклад: *Серп і молот, і звізда тягнуть курицю з знізда; На воротах серп і молот, а у хаті смерть та голод; Флаг тобі в руки – і поперед колони!; Собака завила – не стало в магазинах мила; Святі отці-карбованці всі діла вирішать; Мої діла, як у тої картоплі: якщо за зиму не з'їдять, то весною посадять; Сім на стогу, один на лузі – і кричать: «Не завалюй!»; Один із сапкою, а семеро з папкою; На одного раба три прораба; Робота йде, кантора пише: руб заробиш – два запише; Не журися, Хайко, бо ми комуністи: люди будуть хліб робить, а ми будем їсти; В протоколі густо, а в полі пусто; Чого мені на Урал? Я і тут ще не орав!»; Не став із себе Козла Івановича!»; Не всі зави доживуть до слави; Підождемо до тієї суботи, коли знімуть бюрократа з роботи [Мудре 1992].*

Порівняймо паремії, пов'язані з минулою епохою, які виражають оцінку вождів, трудоднів, роботи в колгоспі і т. ін. У лівій колонці вміщено ідеологічно вивірені одиниці, покликані внести зміни в народну картину світу з огляду на те, яка концептуалізація дійсності видається «правильною». У правій колонці представлено прислів'я, що відбивають специфіку народного мислення, погляди людини на буття в різноманітних його проявах, ставлення трударя до праці.

<i>Спасибі Іллічу – електрикою свічу</i>	<i>Спасибі Іллічу: ні вчиняю, ні печу!»; Спасибі Сталіну-грузину, що узув нас у резину</i>
<i>Язиката, а на трудодні небагата; Коли б не гульня, не згубив би трудодня</i>	<i>Трудодні – сльози одні; Трудодень, трудодень, трудоодиниця – батько ходить без штанів, мати без спідниці!</i>
<i>У колгоспі працювати – горя-лиха не знати</i>	<i>У колгоспі добре жить: одне робить, сім лежить</i>
<i>Де машина походила, там пшениця уродила, а де рала волочили, там бур'яни зародили</i>	<i>Поки орало те, що с...ло, то всі ми їли хліб і сало, а як стало те, що деренчить, так один бур'ян стирчить</i>

Мовець (адресант) використовує прислів'я як знаряддя мовленнєвої дії, аби досягти впливу на поведінку та діяльність співрозмовника (адресата). Уплив на свідомість адресата корелює зі сприйняттям соціальних норм, цінностей, стереотипів поведінки

конкретного соціуму, щоб на основі отриманого соціального досвіду індивідуум міг адекватно сприймати життєві ситуації та коректно моделювати свою поведінку: *Кума кумі казала, щоб нікому не казала, а на другий день і міліція знала; З міліцією не дружи, а жінці правди не кажи; Розмахнувся на таксі, а поїхав «бобиком»; Курила для моди, а завдала собі шкоди; Якби не цигарка, була б матір'ю і Варка; В армії – не в теці на іменинах; Спереду піонер, а ззаду пенсіонер.* Як бачимо, у таких пареміях спостерігаються особливості класової психології і суспільної свідомості.

Грунтовний аналіз накопиченого паремійного матеріалу дає змогу простежити історію розвитку прислів'їв, зміни в їх семантиці, консервацію певних реалій і даних з епохи, коли вони виникали. Водночас кожна нова епоха не тільки знаходить застосування старим прислів'ям, а й розширює об'єкт їхньої дії, розгортаючи закладений у них потенціал художнього узагальнення й спрямовуючи його на нові конкретні обставини. Народні вислови відображають складність поглядів людини на навколишній світ, у них виявляється стихійний матеріалізм як характерна риса світогляду національної спільноти.

Українська мова, як і кожна мова, адекватно обслуговує етнічну культуру, зумовлює межі і спосіб розуміння національною спільнотою власного світу, набуває сили у слові, де поєднується об'єктивно-предметна та суб'єктивна смислова співвіднесеність, є інструментом впливу та засобом категоризації досвіду.

Українська пареміологія розкриває лінгвокультурну специфіку мови, мовної свідомості й національну ментальність. Своїм мовним багатством і змістовим розмаїттям власне паремії охоплюють усі сторони людського життя, суспільні явища, громадські й родинні взаємини, світовідчуття й світорозуміння. Вони маніфестують широкий спектр узагальнення багатотомового господарського досвіду, звичаєво-правові й виховні настанови, повчання, наприклад: *Зима без снігу – літо без хліба; Як хочеш багацько жати, то треба мало спати.* Народні вислови, віддзеркалюючи загальнолюдські пріоритети, водночас фіксують національно зумовлені ціннісні уявлення про світ і людське буття. Саме тому пареміологічні одиниці є аксіологічно значущими мовними величинами, дослідження яких сприятиме виявленню ціннісних орієнтирів українського етносу.

Нині надзвичайної важливості набуває осмислення самотутньої основи національного характеру, де поєднуються традиції народного

життя, його етичні й естетичні норми, духовний досвід нації, у якому закріплені ідеали прекрасного, що йдуть від фольклорних уявлень, історичного буття нації і природних реалій. Дослідження етнопсихології українського народу уможливить відтворення складної структури українського менталітету і його відбиття у фольклорі за різних історичних умов.

Етнопсихологічні особливості соціуму репрезентуються, зокрема, у пареміях, усебічне вивчення та аналіз яких дає змогу простежити вплив мови на формування менталітету народу – носія мови.

Власне паремійний корпус демонструє такі провідні риси українського менталітету:

– перевага емоційно-чуттєвого над раціональним (*В мене дві повні комори: в одній злидні, в другій горе; Багато я маю – аж три клуні хліба: в одній вітер, в другій мак, а третя стоїть так; Пішов з пустим міхом та на порожні клуні; Вош чисте сумління має, бо не втікає; Хоч чоловік убогий, та слово чисте*);

– одухотвореність (піднесеність, благородство) (*Не дай, ненько, в скрині нічого, а дай доленьку щасливу; Хоч овечий кожух, зате щиролюдський дух; Душа грішить, а тіло покутує*);

– релігійність (*Нема в світі над Бога; Над Богом нема нікого; Без Бога ні до порога; Усі під Богом ходимо; Кому Бог pomoже, то все переможе; У Бога все мога; У Бога все готово; Без Божої волі і волос з голови не спаде; Хто в Бога просить, тому й Бог дає; Від серця до Бога навпростець дорога; Очі – міра, душа – віра*);

– сентиментальність (чутливість, м'якість, поблажливість) (*Козак без біди не заплаче; Не жалко й плакати, коли є за чим; Біда як дуда: куди йде, то реве; Нехай ті плачуть, що заміж ідуть; Плаче твоя доля, та не зна чоґо*);

– ліризм (*Невесело в світі жити, коли нема кого любити; Кохання, неначе добрий кінь, носить чоловіка; Хоч у самій льолі, аби по любові; Без води сохне трава, а без любові – душа; Щасливому сонце світить, а нещасному й місяць не блисне; В кожного солов'я пісня своя; Бджола летить на любий цвіт; Куди серце лежить, туди й око біжить*);

– тяжіння до витонченого естетизму, гармонії (*На віку горя – море, а радості не набереш і ложки; Життя біжить, як музика дзвенить; Моє щастя таке, як тої курки, що качата водить; Коли мука, торбу в руки, та по ягоди!; Посиди, смутку, в кутку; По сьому це діти будуть, хоч і маленькі; Краси у вінку не носити*);

– працьовитість (*Аби вмів робити, навчишся, як жити; Без роботи день роком стає; Бджола мала, а й та працює; Добрий чоловік без роботи, що й бджола без меду; Сталь гартується в огні, а людина в труді; Той, хто виросте в безділлі, рано старіє від роботи; Як на ноги сп'явся, то й за працю взявся; Як дбаєш, так і маєш; Хто робить, той ся доробить; Очам страшно, а руки зроблять; Тоді одпочинемо, як помремо*);

– романтичне світосприйняття, що спричиняє політичну пасивність (*За морем, може, й тепліше, зате вдома веселіше; У чужу хату свій віник не неси; «Ідіть скоріше – ваших б'ють!» – «То не наші, то Нечипоренкові»; Кому яке діло, що кума з кумом сиділа!; Не наше діло – попове, не нашого попа – чужого; Не Самійло – не мос діло; Гляди себе, то й буде з тебе*);

– незламність у рішеннях (*Старий баран має твердий ріг; До чого бик навик, того і волом схоче; Хоч кременем ухо ріж, так затявся!; Еге! Так, як на пеньку став*);

– схильність до взаєморозуміння й злагоди поряд з войовничістю (*Де мир, там і лад, там є в хаті благодать; Казав їжак: хай буде й так; Зроду-звіку козак не був і не буде катом!; У нашому полку чортма толку*);

– повага до особистісних інтересів, до свободи (*Хата – покришка: сусіда не повинна нічого знати; В своїй хаті своя правда, і сила, і воля; Вільно собаці і на місяць брехати; Золота клітка солов'я не тішить; Воля пташиці краця від золотої клітки; Ліпше пташині голодом у лісі, як при цукрі у багатій стрісі; Нікому сама птаха в руки не вскочить; Степ та воля – козацька доля; І вовк на волі, та й вів доволі; Ведмідь на ретязі товсто реве; В пригоді – мисль о свободі; Хоч за три дні перед смертю волі побачить*);

– індивідуалізм, який стає основою для вияву анархічного начала (*Моя хата скраю – я нічого не знаю; Не нашого стада, то йди мукать у своє; Чуже горе – чужа забота; Рідня до півдня, а як сонце зайде, сам чорт не знайде; Рідня – серед дня, а вночі не попадайся; Родичів багато, а пообідать ніде; На своєму подвір'ї і собака пан; У всякім подвір'ї своє повір'я; Де пси свої гризуться, там чужий не мішайся; Всяка пташка своє гніздо боронить; Кожен кулик своє болото хвалить; Кожен жучок своєю доріжкою тягне; Що село, то й сотник*);

– комплекс раба (*Будь смирний, то будеш вірний; Із начальством лаяться, що проти вітру плювать; Вдача овеча, по-*

овечи й мекече; Дурна віця і перед вовком висповідасться; Як овечка: не скаже ні словечка; Доброго вола у ярмі пізнають; Звук пес за возом бігти, то і за сannya побіжить; І собака того не лає, чий хліб їсть; Покірне телятко дві матки ссе, а непокірне – ні одної; Притягли йому крила; На чім возі їдеш, тому й ласку твори; Жінка не бита, як коса не клепана; З кошельком на шиї і коза заміж вийде).

Риси національного характеру українців формувалися протягом тисячоліть як універсалії. Однак неправомірно було б говорити про національний характер як закам'янілість, статичну замкнутість на вроджених ознаках. Мова як основний спосіб самовираження етносу, провідний індикатор культурного поступу є «генеральною лінією розвитку колективної свідомості через протиставлення світу внутрішнього світові зовнішньому, суб'єктивного об'єктивному, духовного фізичному, нематеріального матеріальному» [Жайворонок 2007 : 43].

Цілісний національний характер виявляє залежність від історичного буття народу, що зазнав змін у процесі усвідомлення свого місця в національному житті. Гірке усвідомлення своєї історії, зітканої з катаклізмів, знаходить вияв у м'якому (а часто й гіркому!) гуморі українців: *Цілував яструб курочку до останньої пір'їнки; Мій батько нікому не должен: в одного позичив, другому оддав; На зло своєму батькові собі вуха поодгризаю; На зло моїй жінці хай мене б'ють; Не ходив батько в церкву, а як прийшов із церкви, то й двері приніс; Мої діла, як у того кавуна: живіт росте, а хвостик сохне; Нічого в пса ковбасою кидать, якщо дрючок є; Ох і поправився: був як проволка, а став, як велосипед; Що поїв – що радіо послухав; Чоловік – не гарнітур; можна й посунуть; Приходив Панченко та їв виделками картоплю з лушпинням; Ні з сього, ні з того кошеня вчаділо; Угостили шампанським тим, що ворота підпирають; Є чотири дурні на світі: охотник – нічого не збув, а шукає; рибалка – жде з моря погоди; піп – коли всі плачуть, він співає; шофер – усіх розвезе, а сам іде пішки!* тощо. Народний гумор у власне пареміях реалізується в різних формах комічного – від іронії до сарказму.

Сміх спрямований на найважливіші та найвразливіші місця людської натури. Іронічне філософське ставлення до власних проблем і недоліків, до вад і хиб тих, хто знаходиться навколо, нерідко присутнє в пареміях. Такі одиниці здебільшого засуджують, висміюють, наприклад: 1) неробство, лінь: *Або дня убав, або гроші*

добав, бо інакше робить не можу; Він би робив, та в його рукава болять; Він так робить, як піп через ріку паски святить; Ховається від роботи, як пес від мух; Шукає працю, щоб нічого не робити; 2) відсутність здорового глузду, легковажність: *Ти у мене, синку, хоч дурний, так великий; бери ж і ти хоч дурну, та велику – хоч поганого борщу наварить, так до біса; Та він парубок хоч куди, тільки недалеко; Розумний, як вутка, аж вум по ушах тече; Край жениться: мати боса; Розступіться люди, бо в мене спідничка лопотить.*

Український фольклор, який жилили християнські ідеї, містить глибоко символічну інформацію про світовідчуття людини, пріоритети її буття й мірила моральності вчинків. Власне паремійний корпус засвідчує незбіг біблійних моральних постулатів та колективного етичного досвіду, етичного вибору людей, об'єднаних не лише територіально, а й ментально.

Як справедливо зауважує Н. Бабич, іменем Бога клянуться і проклинають, застерігають і зупиняють, примиряють і вибачають, благословляють і дорікають, узагальнюють досвід предків і повчають з огляду на відповідальність перед майбутнім [Бабич 2009 : 122]. Тому не дивно, що в українській мові побутує велика кількість стійких одиниць, у яких смислоутворювальним ядром є слово *Бог*.

Бог у біблійному значенні – «творець усього суцього, що керує світом і вчинками людей»; в образному вживанні – носій найвищих людських ідеалів, моральної довершеності, утілення ідеї людського щастя, справедливості. Залучення великої кількості стійких одиниць до лінгвоаналізу, зокрема таких: *Ніхто з Богом контракту не брав; На Бога не дуже гримай; З Богом не битись, його свята воля; До Бога з ким не підеш; Силою в Бога не взяти; З Богом не будеш позиватись*, – дає змогу переконатися у виваженості спостережень та обґрунтованості висновків В. Мокієнка, що «це слово розчинилося у сплаві всього словосполучення, повністю обірвало семантичні зв'язки, які пов'язували його колись із міфологією, і живе сучасним життям у добу підкореного атома й космонавтики» [Мокиєнко 1986 : 132].

Досить часто в народних пареміях на закріплене лексикографічними працями первинне значення нашаровуються додаткові, а саме:

– «усомогутній», «свавільний» (у значенні «діє, керує на власний розсуд»): *Вольно Богу, що хотіти, то чинити; Вольно Богу, і зв'язавши, в рай укинути; Хто ж у світі знає, що Біг гадає!; Божих*

сил не можна вгадати; Коли Бог не годить, то й вогонь не горить; Як Бог годить, то й мокре горить; Як Бог не допоможе, то й святі не оборонять; Як Бог не схоче, хоч би десять голів мав, то нічого не зробиш; Божя воля, Божя й сила;

– «справедливий і відповідальний»: *Бог судить не так, як люди; Бог багатий, то й нам дасть; Біг усе дає, як сам знає; Бог знає, що робить; Бачить (знає) Бог з неба, що кому треба; Кого Бог сотворить, того не уморить; Дав Бог роток, дасть і кусок; Що вбогий, що багатий – у Бога все рівно; Дасть Бог день, дасть і пожиток; За сиротою сам Бог з калитою;*

– «господар»: *Бог – старий господар, має більше, ніж роздасть; Більше Бог має, як роздає;*

– «батько»: *Бог – батько, государ – дядько; Боже Батьку! Прийми гріхи наші в жарти; Бог – батько: як буде нас тримати, то й буде годувати.*

Релігійні уявлення поєднуються з реаліями життя. Переосмислюючись в українському мовному оточенні під впливом етнолінгвістичних чинників, способу життя, традицій, старовинних вірувань, біблійні символічні назви наближалися до повсякденного побутового, уснорозмовного, фольклорного вживання. Світ сприймається через селянський вимір, відтак в українському фольклорі образ Бога невіддільний від образу селянина. Наприклад: *Нам Бога не вчить, як хліб родить; Не родить рілля, але Божя воля; Коли сіно в стозі, то забув о Бозі; Бог не попустить, свиня не з'їсть; Коли Бог не попустить, то свиня не вкусить.*

Людина протиставляє себе Богові, усвідомлюючи, що вона йому нерівня, що вона грішна: *Чоловік мислить, а Бог рядить (керує); Чоловік гадає, а Бог розполагає; Чоловік стріляє, а Бог кулі носить; Чоловік крутить, а Бог розкручує; З Богом не з хлопцем жартувати; Хто чого не знає, тому то Бог прощає; Як не прийме Біг гріхи за жарт, то буде шелесту багато; Гріх не гріх, аби Бог простив; Бог те знає, а не ми грішні; Усе Божеє, тільки гріхи наші.* І водночас наділяє Бога суто «мирськими» рисами (має органи чуття (плоть), несправедливий, спонукає до розбрату). Бог антропоморфний, тому ніщо людське йому не чуже: *Бог нерівно ділить: жде, щоб самі ділилися; Бог усе бачить, та не скаже; Бог видить і знає, але нікому не скаже.*

Нездоланна віра в допомогу Спасителя (так, православні переконані, що у Великодню ніч сам Господь відкриває небо, аби

почути й виконати заповітне бажання кожної людини, яка цього варта) трансформується у споживацьке ставлення до Бога: *Пошли, Боже, з неба, чого нам треба; Як Бог дасть, то й у вікно подасть; Кому Господь має що дати, то дасть і в хаті; Як Бог дасть, то й тут завдасть; Господи помилуй – або дай що!; Господи помилуй та грошей дай; Оце тобі, Господи, оце мені!; Боже, поможи, отут і положи!; Боже, дай добре, та недовго ждати.* Примітним є те, що в паремійних контекстах слова *Бог, Господь* звучать не так, як у текстах біблійних, релігійних.

Чималий пласт власне паремій фіксує високу моральність народу, має повчальний характер, наприклад: *Хто – коли тривога, то до Бога, а по тривозі забуде о Бозі – горе тому; Коли зле гадаєш, чом же Бога благаш!; На Бога пеняєш, а сам кульгаєш; З Богом нічого жартувати; Хто з Богом, з тим Бог; Хто проти Бога, то й Бог проти нього; Якмога коло Бога; проголошує необхідність працювати «у поті чола свого», відповідати за свої вчинки, виважено підходити до всього, що підносить життєвий шлях, наприклад: *На Бога надійся, а сам не плошай; Не все ж Біг дарує, про що люд міркує; Не все до Бога: треба й до розуму свого; На Бога покладайся, а розуму тримайся; На Бога складайся, розуму ж тримайся; Богу молись, а сам стережись; «Дай, Боже!» – «Роби небоже!»; «Поможи, Боже!» – «Роби небоже, то й Бог допоможе!»; «Поможи, Боже!» – «А ти не лілуйсь, небоже»; Богу молись, а сам трудись, бо з голоду здохнеш; Богу молись, а до берега гребись; Бога взивай (благай), а руки прикладай; Боже, поможи, а сам (а ти, небоже) не лежи.* Народні поради далекі від моралізаторства. Такі одиниці містять сконцентровану філософію поколінь, засновану на історичному досвіді, вони є виразниками української ментальності (релігійність і працелюбність), у пареміях знаходять вияв морально-естетичні зв'язки людини з навколишнім світом, із Всесвітом.*

Символічне значення слова *Бог* сягає корінням у давню слов'янську міфотворчість, де божество – це і доля, щастя. Українські паремії фіксують типові ситуації, коли «людина доручає себе, свою долю і повсякденні клопоти Богові, не сумнівається у своїй залежності від його волі, сповнена надії за волю добру і вдячна за неї» [Бабиц 2009 : 120]. Наприклад: *Як божя воля, то виринеш з моря; Доля і на печі знайде; Як Бог дасть, і в печі не замажешся; Що Бог не робить, то все на краце; Що Бог дасть, то не напасть.*

Людина боїться спокути за порушення заповідей Божих, тому досить частотними є паремії, у яких яскраво простежується асоціація *Бог / кара: Кого Бог любить, того й карає; Каравши, Бог та й змилюється; Бог дасть нуждочку, Бог дасть, що й оздоровить; Кого Бог засмутить, того й потішисть; Бог покорить, Бог і простить; Бог хоч не скорий, та влучний; Од Бога ніде не сховаєшся; Од людей сховаєшся, а од Бога ні; Бог все бачить, та не скаже (а вже разом покарає на тім світі); Бог не карає прутом; Бог не трубить, коли чоловіка губить; Біг покорить, Біг і простить.*

Утрачаючи безпосередній зв'язок із біблійно-богословським осмисленням поняття, частина зворотів зі словом Бог набуває народно-розмовного, зниженого характеру; за таких умов оцінні характеристики переміщуються в площину нульової позначки; інколи виникає відтінок спрощеного, власне побутового бачення образу, елемент гумористичного «запанібратства». Наприклад: *За сеє Бог не повісить; Обіцяв Бог дати, тільки казав заждати; Бог Богом, а люди людьми; Прости, Боже, сей раз та ще десять разів: а там – побачимо.*

Немало і таких стійких поєднань та образних зворотів, які явно спростовують ізсередили християнські семантичні нашарування і повертають нас саме до язичницьких уявлень про богів: *Який Бог змочив, такий і висушить* (відсилання до Мокоші – богині дощу і плодючості); *З одним богом на сто ворог.* Наведені паремії зберігають сліди колишнього багатобожжя, характерного для язичників, а також ієрархії великих і малих богів, відповідно до якої кожний рід, сім'я і навіть окрема людина мали власне божество (свого божка, ідола, кумира).

Існують народні вислови, які однаковою мірою висміюють і православного Бога, і язичницьких божків: *У Бога щодня празник!* (прозорий натяк і на велику кількість релігійних свят – святців, і на закріпленість за кожним днем тижня вшанування певного язичницького бога: понеділок – день Хорса, вівторок – Стрибога, середа і п'ятниця – Мокоші, четвер – Перуна, субота – Семаргла, неділя – Дажьбога). Пор. рос.: *Не тому богу попы наши молятся; Плохого бога (идола) и телята лизут; Всем богам по сапогам; Карманный бог помилует.* На думку В. Мокієнка, «причину такого співіснування християнського та язичницького уявлень про бога, настільки протипоставлених одне одному ідеологічно, можна пояснити поступовістю переростання і вростання однієї міфології в іншу» [Мокиєнко 1986 : 138].

До нашого аналізу ми залучили лише кілька білійних назв-символів, тлумачення яких за християнською традицією, з одного боку, та в паремійному корпусі української мови, з іншого, – нам видається показово розбіжним. Серед них слова, що позначають осіб (*Святий, піп*) та предметні поняття (*церква*).

До Святих ставлення в українців умотивовано шанобливе: *З голого, як із Святого, не візьмеш нічого; На голому, як на Святому, нічого не зищеш*. Святим паремії відводять функцію посередників між Богом і людьми, спостерігаємо зміщення перспективи: *Через Святих до Бога, через добрих людей до попа; Через слуг до пана, а через Святих до Бога*.

Лексема *Святий*, як і слово-символ *Бог*, може входити до складу прислів'їв, які наголошують на життєвій необхідності працювати: *Святи хлібом не нагодують*.

Колективний досвід спілкування зі служителями релігійного культу (що по суті й за визначенням мають бути проповідниками християнської ідеї, еталоном поведінки в радості і в горі, глибоко розумітися на канонах православ'я) фіксує в народній пам'яті образ священика, який на шаблі духовного розвитку не стоїть вище від своєї пастви (духовне звання у православній церкві *піп* має розмовний характер). Наприклад: *Коли маєш сто кіп, то будеш піп; Як сто кіп, так і піп; На те піп посвятився, щоб по церкві крутився; Піп живе з олтаря, а писар з каламаря; Чиї ворота минеш, а попових не минеш; Попа одним обідом не нагодуєш; Нема дурнішого од попа: люди плачуть, а він співає; Гудимо попа, а піп як ягода; Попів гудьмо, а попами будьмо*. Негативне ставлення до попів, зумовлене тяжінням більшості з них до матеріальних благ, а не до духовного зростання, сприяло появі низки паремій, що мають знижену оцінку: *Повозив попа в решеті* (про тих, хто потаївся на сповіді); *Возить попа в решеті* (дурить кого); *Будеш попа в решеті возити* (дітей лякають, що отчешашу не вміють; до речі, молитві українці надають виняткову вагу, тому про небажання спілкуватися з Богом висловлюються в категоричній формі: *Нема оченаш, нема хліба*).

Власне паремії засвідчують прозоре ставлення чималого прошарку українців до церкви, ритуальних служб: *Куди ходім, то ходім, – аби не до церкви; На псалтир уже дзвонять, та нас не загонять; Нехай дзвонять, їх на паницину не гонять; Дзвін до церкви скликає, а сам в ній не буває*. Ілюстративний матеріал взято зі збірника, укладеного М. Номисом

(1864 р.), відповідно, таке ставлення до відправ, інституту церкви ніяк не можна пояснити впливом радянської ідеології, примусовим руйнуванням храмів, переслідуванням вірян. Українці протиставляють Бога і молитву, з одного боку, попам і церкві, – з іншого.

Народ засуджує й показну віру в Бога, віру, яка не заснована на духовній потребі, а є лише наслідком данини традиціям, звички до певних ритуалів: *Набожний – як жид подорожній; Набожний! Якби такий кожний, то б увесь світ догори ногами перевернули; Святий та Божий! Свічки поїв, а поночі сидить; Постава свята, а сумління злодійське; Щодень Бога хвалить і щодень Бога дуристь; Рукою махаєш, а думкою скрізь літаєш* (на молитві).

Ключові поняття в системі духовної народної культури зазвичай корелюються, вступаючи в бінарні опозиції: *Бог – чорт, ангел – чорт, святий – біс і т. ін.* Наприклад: *Між людьми ангел, а дома чорт; Перед людьми святий, а дома – бісові рідня; До Бога важкий шлях, а до пекла прямесенький.*

Антихрист, сатана, диявол уособлюють підлість, підступність, зрадництво, злобу тощо. Усе найгірше, що оточує людину, несе їй страждання, нещастя, загибель, пов'язане з цими образами: *Як не дасть Бог смерті, то чорти не візьмуть; На Бога дивиться, а чорта бачить; До Божого дару з чортовими ногами.* Основні компоненти символічного значення слів сатана, диявол, антихрист і под. – «зло», «підлість», «зрада», «підступність», «нещастя», «загибель».

Народне образне уявлення може зазнавати змін і перетворень, але залишається визначальним у структуруванні національно орієнтованої пареміології, а по тому – засобом формування національно-культурної картини світу. Дослідження паремій поза соціальним та історико-культурним контекстами не становитиме наукової цінності. Як зазначає В. Жайворонок, «глибше пізнати етнос, проникнутися його духом, зрозуміти душу можна не лише через його художню творчість чи художнє слово його найкращих представників, але й за допомогою слова, фразеологізму, узагалі через його мову як «душу», «серце» народу [Жайворонок 2007 : 36].

Вивчення специфіки мистецького мислення, з'ясування його відмінностей від мислення раціонального, аналіз взаємозв'язку слова й образу в прислів'ї та приказці забезпечують розкриття взаємозв'язку між зовнішньою і внутрішньою формою паремій. Духовний світ нації вбирає в себе загальнолюдські ідеї й досвід інших націй,

перетворюючись у сплав національного й інтернаціонального, складові елементи якого важко диференціювати. Для розуміння самого процесу національного самопізнання плідним є заглиблення в історію народу. Це стосується насамперед формування патріотичного почуття в людини і народу – вузлової проблеми для розуміння національного в народному характері.

Ідеологічні звички не унеможливають відмову від протистояння народів, етнічні пристрасі не дають змоги вбачати в співробітництві народів користь, загальний інтерес для суспільного добробуту, тому не варто категорично стверджувати, що всі народні вислови є мірилом моральності й непогіршеності: *І на Січі мудрий німець картопельку садить; Німець каже, що постить все половину: вдень їсть скоромно, а вночі постить; З німцем нехристь одишбас; У ляхів – пани, на Москві – ребята, а у нас – брати; Казав руський: «Прости мене, Господи, што я хохла братом назвал!»; Казав москаль право, та й збрехав браво; Ти, москалю, і добрий чоловік, та шенелія твоя злодій; Лях тоді добрий, як спить, а пробудиться, то біда; На один копил дідько всіх ляхів строїв; Жид ні сіє, ні оре, а обманом живе; Як біда, то до жида, а як мине біда – най дідько бере жида; Кукіль пиєниці вибирати, жидів і ляхів різати; Не робив жид на хліб, та і циган не буде тощо.*

Проблема репрезентації національного характеру в пареміях за своєю суттю є невичерпною, такою, що не може втратити актуальності, а отже, потребує подальшого вивчення, не заангажованого ідеологією, з дотриманням історичної правди, а не уподобань.

У межах власне паремійного корпусу простежується симбіоз лінгвальних і екстралінгвальних універсальних чинників, які акумулюються головним чином образами-еталонами. Виокремлюємо зіставлювані пареміологічні одиниці, ізоморфність плану змісту та вираження яких у різних мовах свідчить про універсальність семантичного підґрунтя світу. Пор., наприклад, укр. *І в цигана душа не погана* та рос. *И у цыгана душа не погана*; укр. *На вербі грушки не родяться* та рос. *Не родит верба груши*; укр. *Ні від суми, ні від тюрми не зарікайся* та рос. *Ни от сумы, ни от тюрьмы не отрекайся*. У зв'язку зі сказаним вище доречним видається твердження З. Коцюби про те, що «будь-яке дослідження, яке ґрунтується на аналізі прислів'їв і приказок однієї чи кількох мов, <...> дає змогу простежити як національну специфіку світогляду творців паремійних фондів мов, так і

загальнолюдські особливості мислення й універсальну здатність людини до образного передавання уявлень про світ» [Коцюба 2009 : 47].

Національні ментальні ознаки досить яскраво представлені й у власне пареміях із так званим антропонімічним компонентом.

В українській антропоніміці з власними іменами традиційно пов'язуються певні риси характеру, вдачі, психічні, фізіологічні властивості. Традиційно продуктивні українські імена перебрали на себе такі характеристики: Солоха – неспритна, Ганна, Хвеська, Химко – недоумкуваті, Карпо – простакуватий, Гриць – при відсутності соціального статусу має завищену самооцінку. На думку О. Фролової, «антропонім у прислів'ї поєднується з екстралінгвістичною ситуацією і стає її знаком» [Фролова 2007 : 43]. Імплікування енциклопедичної інформації, пов'язаної з денотатами, спричинило створення містких символічних співзначень імен, вони виконують функцію типізатора: *Голодній **Ганці** хліб на гадці; Це тая **Солоха**, що кури полоха; Не для **Гриця** паляниця; Без нашого **Гриця** вода не освятиться; Зібрав Бог пару – **Карпа** й **Хвеську**; Який дідько з **Химка**, така його жінка.*

Народне образне уявлення може зазнавати різних модифікацій, але залишається основопорочим компонентом пареміологічної одиниці, структуруванням національно орієнтованої пареміології, а відтак – і засобом формування національно-культурної картини світу. Наприклад: *На городі бузина, а в **Києві** дядько; Далеко п'яному до **Києва**; По дурнів нічого в **Київ** їхати – вони й тут є; Дурень до **Києва**, дурень і з **Києва**; Дурний і в **Києві** не купить розуму; Язик до **Києва** доведе; Добувся, як швед під **Полтавою**; Добувся, як під **Очаковом**; Хто любить піч, тому ворог **Січ**; Ніс так ніс, як через **Дніпро** міст; Подарунько за **Дніпром** без штанів ходить* (пор. рос. *Москва не сразу (не вдруг) строилась; Москва от копеечной свечки (свечи) сгорела (загорелась); Москва слезам не верит; У нас на **Рязани** и свинья в сарафане; Ума палата, а глупости – **Саратовская степь**; Справится дело и без **Новгорода**). Усі проілюстровані паремії мають специфічно національний характер, до їх складу входять оніми, які викликають уявлення про Україну чи Росію відповідно. Такі одиниці генетично споріднених мов фіксують різні соціокультурні стереотипи.*

Усвідомлення внутрішньої форми, образної мотивації народних висловів пов'язується з можливими асоціаціями, зумовленими знанням традиційної образності, буттям українського народу, тобто пресупозитивним фоновим змістом. Структура таких пресупозицій

досить різна й строката; її сигналами служить компонентний набір зіставлених одиниць.

Власне паремії, що містять назви предметів побуту (передусім селянського), їжі, засвідчують народну образність, побудовану на власне українських світоглядних принципах. Так, чимало національно мотивованих українських паремій із компонентами на зразок *сало*, *паляниця*, *бориц*, *хата* маніфестує непрямую номінацію, викликану творчою фантазією народу: *Є сало, та не можу (не можна) дістати (високо висить)*; *Їв би паляниці, та зубів нема; Не для пса ковбаса, не для кицьки сало; Не для Гриця паляниця; Є сало, та не для kota; Який пан, такий **крам** (такий і **жупан**)*; *Яка хатка, така й паніматка; Яка пшениця, така й паляниця; Де багато господиць, там хата неметена; Де велика рада, там рідкий **бориц**; Два кухарі – лихий **бориц**; Пішов глечик по воду та й голову (голівку) там положив (та й пропав там з головою); До часу глек (глечик, **дзбан**) воду носить*. Аби розкрити значення тієї чи тієї паремії, необхідно ремотивувати її внутрішню форму, тобто розкодувати сконденсовану в ній семіотичну лінгвальну й екстралінгвальну інформацію.

Вітчизняний власне паремійний корпус відображає натурфілософські погляди, символіку українського народу, побудовану на персоніфікаціях, своєрідному образному сприйманні картини світу. У сучасних лінгвістичних студіях пошуки образних втілень народних уявлень про світ і людину в ньому, закодованих у народних висловах, здійснюються «через методику реконструкції гештальтних метафор, результати яких підтверджують думку про те, що концептуальне осмислення категорій культури знаходить своє втілення в системі образів, які є своєрідною нішею для кумуляції світогляду народу» [Коцюба 2009 : 44].

Усебічне дослідження паремійного матеріалу сприяє виявленню універсальних підвалин людського мислення та уможлиблює пошук унікальних одиниць тієї чи тієї мови, які є маркерами етносвідомості народу. Специфічним змістом співвіднесеності носія мови з етнічною свідомістю, що відтворює загальний дух мови, позначені унікальні мовні знаки, властиві кожній національній культурі. Паремії репрезентують увесь колорит лінгвокраїнознавчої інформації, що робить їх цінним лінгводидактичним матеріалом.

Досить актуальною тенденцією сьогодні слід вважати розгляд глотогенезу кожної слов'янської мови як окремого своєрідного

історичного явища, при цьому кожна з них характеризується як інтегральними, так і диференційними ознаками, є репрезентантом ментальності й детермінатором процесу етнічної соціалізації індивіда.

Навіть при спільному джерелі виникнення пареміологічних одиниць (Біблія, твори художньої літератури тощо), не кажучи вже про випадки їх паралельного формування в різних лінгвокультурах на основі ізоморфності об'єктивного світу, семантика таких універсальних одиниць зазнає етнокультурних «корекцій». Етнокультурні зрушення «провокують» зміщення образів-еталонів у різних мовах. Пор., наприклад, укр. *Брат любить сестру багату, а чоловік жінку здорову (хорошу); Сестра любить, коли брат багатий; Тоді любить і сват, коли добре має брат; а коли бідний, то забуде і брат рідний; При добрій годині і куми побратими, а при лихій нема і родини; В нещастю нема ні брата, ні свата* та рос. *Муж любит жену богатую, а тещу тороватую; Муж любит жену здоровую (красивую), а брат сестру богатую*. У коло найближчих осіб, на кого можна напевне розраховувати, від кого сподіваються підтримки (фізичної, матеріальної) у скрутну хвилину, у російській етнокультурній свідомості входять люди, пов'язані шлюбними стосунками (*муж – жена*), кровними зв'язками (*брат – сестра*), родинними опосередкованими зв'язками (*теща*); у свідомості українця це коло ширше: *родина* загалом, *побратим, кум, сват*. Так, наприклад, побратимство у XV–XVIII ст. було одним з улюблених звичаїв українських козаків, часто побратимів благословляв священник. Якщо ж порівняти паремії *На те циган матку б'є, щоб його жінка боялась; Кішку б'ють, а невістці замітку дають* та *Бей своїх – чужие будут бояться*, розходження в розумінні значення «свій – чужий», а також родинної ієрархії та цінностей виявиться глибшим.

Економічний розрахунок при виборі шлюбної пари відігравав не останню роль, хоч, безперечно, працьовитість, доброта і врода обраниці теж бралися до уваги. Наприклад: *Хоч жінка свинка, так грошей скринька; Жінка хоч корова, аби здорова* (пор. рос. *Будь жена хоть коза, лишь бы золотые рога*). Як нам видається, російський відповідник дещо змінює акценти: роги традиційно в шлюбі пов'язують із подружньою невірністю, але на «золоті роги» можна погодитися з певного розрахунку.

Розбіжності в образності тотожних за змістом російських та українських паремій С. Таглін пояснює відмінністю образних

профілів українців і росіян, за якими російський етнос схильний віддавати перевагу образам, пов'язаним із людиною, а українці – образам, пов'язаним із домашнім господарством [Таглінін 1994 : 26]. Пор., наприклад, укр. *У гарного господаря і мишка господиня; У доброго хазяїна і кішка господиня (і свинка господинька)* та рос. *У умного мужа и глупая жена досужа*. Однак це не говорить про те, що образи українських паремій не мають антропоцентричного вектора, див., наприклад, прислів'я із синонімічним значенням: *За добрим чоловіком і чулинда жінка, <а за дурним і попівна рабинька>*.

В обох зіставлюваних мовах представлені співвідносні паремії, які відображають усвідомлення диспропорції між чеснотами чоловіка та його роллю в житті жінки, схильність суспільства поблажливо ставитися до вад чоловіків і несхвально, суворо – до самотніх (з різних причин) жінок: пор. укр. *Сякий-такий, аби був – аби хліба роздобув; Чоловік, як ворона, та все ж мені оборона; Хоч поганий тин, та затишно за ним* та рос. *Худ мой Устим, да лучше с ним*.

Загалом українські й російські пареміологічні одиниці передають схоже ставлення до дружини, однакове розуміння взятого на себе обов'язку перед нею. Такі паремії в зіставлюваних мовах побудовані за однією моделлю. Це й не дивно, адже «при закономірній варіантності образів спільних для всіх культур класів значна частина образів у пареміях народів, які проживають у подібних географічних і соціальних умовах, усе ж буде спільною, що зумовлює як творення прислів'їв і приказок на однаковій образній основі, так і їх безперешкодне проникнення з мови в мову народів-сусідів, про що свідчить існування сотень однообразних паремій у різних мовах європейського провербального простору» [Коцюба 2009 : 47]. Пор. укр. *Жінка не черевик: із ноги не скинеш* та рос. *Жена не сапог (не лапоть), с ноги не скинешь; Жена не рукавица, с руки не сбросишь (за пояс не заткнешь); Жена не гусли: поиграв, на стенку не повесишь; Жена не седло: со спины не съмешь*). Однак саме розуміння важливого рішення одружитися має суттєві відмінності. Так, українці беруть за основу темпоральну ознаку – це не на якийсь час, а довіку; натомість росіяни йдуть від сприйняття «на вагу» – це не так легко, як може здатися. Пор. укр. *Заміж вийти – не дощову годину пересидіти (перестояти); Зашибитись – не дощик переждати (перечекати)* та рос. *Жениться – не лапоть надеть*.

Українські паремії фіксують прагматичну вдачу українців, потребу бути ситими, культ їжі. Так, у ситуації, коли говорять про те, чого не можна відкладати, оскільки доки наступить, відбудеться щось довгоочікуване, бажане, уже відпаде в ньому потреба, буде пізно; або коли не сподіваються скоро отримати обіцяне, дочекатися здійснення чогось, у російській мові використовують прислів'я *Поколе солнышко взойдет, роса выест глаза; Пока (покуда) солнце взойдет, роса глаза (очи) выест; Улита едет, когда-то будет*. Із цим же значенням в українській мові, крім співвідносних *Поки (доки, заким) сонце зійде, роса очі виїсть; Покай, собачко, здохне конячка – матимеш м'ясо; Його по смерть добре посилати, то нажитися можна; Пока хвалько нахвалиться, будько набудеться*. Невипадково образна структура паремій як джерело пізнання етнічних особливостей свідомості є об'єктом зацікавлення не лише лінгвістів, а й етнопсихологів, які вбачають у пареміях знаряддя етнопсихогенезу.

Отже, український власне паремійний корпус можна вважати репрезентантом національної душі, вдачі, світосприйняття. Ментальність визначає спрямованість людини, її мету і мотиви життєдіяльності, певне світобачення, взаємини тощо, а народні вислови фіксують усе це в пам'яті поколінь. Власне паремії акумулюють у собі тисячолітній життєвий досвід народу, його світобачення, поведінкові приписи, норми, відображають українську ментальність і духовність, маніфестують риси національного характеру, настрої народу, репрезентують увесь колорит лінгвокультурної інформації, що робить їх цінним лінгводидактичним матеріалом. Образи-еталони пареміологічних одиниць є згустком етнокультурної інформації національної спільноти, їхнє вивчення сприяє розкодуванню такої інформації та виявленню специфічних етнокультурних і ментальних рис.

Народні паремії як інтегральні складові української культури розкривають особливості національного менталітету, їм відводиться роль соціальних коректорів на основі етичних норм. Вони утверджують споконвічні моральні цінності, абсолютні ідеали, що мають залишатися пріоритетними й у час постмодерністської орієнтації на інформованість і споживацьку естетику.

2.3. Концептуалізація семантичної структури власне паремій

Вивчення національно-мовної картини світу з огляду на специфіку етнічної свідомості мовців, вплив звичаїв, соціокультурних фонових знань, традицій, обрядів, вірувань, міфології тощо набуло актуальності в мовознавчих студіях останніх років, зокрема й у вітчизняних. І це цілком закономірно. Адже, як відомо, колективний досвід національної спільноти, репрезентований в етнічній культурі, фіксується мовою, що, виконуючи функцію не лише накопичення, зберігання, обробки, а й трансляції знань, уявлень, образів певного світу, інформації загалом, «служить чинником культурної пам'яті етносу, його самозбереження та розвитку, протистояння ентропійним силам» [Селіванова 2004 : 143].

У мові можна об'єктивно виділити культурні доміанти. Саме тому в мовознавчих та етнолінгвокультурологічних дослідженнях останніх десятиліть особливу увагу зосереджено на описі різних фрагментів національно-мовних картин світу у взаємозв'язку з фольклором, обрядами, звичаями, традиціями, побутом народу. У славістиці такий підхід отримав когнітивну доміанту: опис народних стереотипів та мовного образу світу (Е. Бартмінський); розробка культурних концептів на підставі семантичних примітивів (А. Вежбицька); логічний аналіз мови й концептосистеми (Н. Арутюнова); дослідження прототипів, стереотипів, констант культури, культурних моделей світу (В. Красних, О. Кубрякова, В. Маслова, Ю. Степанов, В. Телія) [Селіванова 2004 : 144].

Дослідження етнокультурного компонента української мови – важливий крок до розуміння національної свідомості, методології етнолінгвістики та один із напрямків сучасної славістики. Універсальні складові цілісної моделі світу відбиваються крізь мову, відображаючи її духовну культуру, національні орієнтири і стереотипи. Етнічна специфіка мови визначається «насамперед психотипом її носія, який (психотип), у свою чергу, формується у процесі історичного, геополітичного й культурного розвитку етносу» [Жайворонок 2007 : 245].

Почленовування світу за допомогою мови здійснюється через накладання на світ концептуальної і ситуаційної сіток, тобто внаслідок виокремлення концептів і ситуацій. Концептуалізація світу

ґрунтується не лише на універсаліях, а й на етнічному компоненті, власне, на етноконцептах як структурах свідомості, що мають «спільні для представників певного етносу складники» [Селіванова 2004 : 231]. Етнокультурний простір інтерпретується через культурні тексти (міні- і макро-) як прецеденти, які загалом є площиною презентації культурного концепту.

У сучасній науковій парадигмі окреслено кілька підходів до дефініції «концепт»: філософський (Ж. Дельоз, Ф. Гаватарі), логіко-філософський (Ч. Пірс, Г. Фреге), лінгвістичний (В. Гак, В. Звеґінцев, О. Тараненко), лінгвокультурологічний (А. Вежбицька, Ю. Степанов, Г. Токарев, В. Ужченко), когнітивний (О. Кубрякова, З. Попова, І. Стернін), психолінгвістичний (О. Селіванова, І. Штерн, Л. Лисиченко), культурологічний і літературознавчий (Л. Грузберг, В. Зусман та ін.).

Під концептами зазвичай розуміють інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії механізмів пізнання [Селіванова 2004 : 236]. Концепти національної ідентичності формують модус світосприйняття (А. Вежбицька, Л. Виготський, Д. Гудков, Дж. Лакофф, О. Лосєв, В. Маслова, О. Потебня, Б. Уорф та ін.).

Проте концепт не існує у вигляді чітких понять, у ньому зведено принципово важливі для людини знання про світ і відкинуто несуттєві уявлення. Коли образна мовна одиниця, не втрачаючи своєї значеннєвої мотиваційної основи, зазнає вторинного перейменування унаслідок комунікативно-прагматичних настанов, «ідеоматизація того чи того вислову паремійного типу сприяє створенню концептів етнокультурної свідомості з орієнтацією на їхнє індивідуальне живання» [Жайворонок 2007 : 20].

Отже, концепт визначають не лише як поняття, втілене у знаковій формі, але і як складову культури в ментальному світі людини. Концепт як одиниця свідомості є ширшим і місткішим від словникового значення слова, оскільки у формуванні концепту задіяний не лише мовний, але й увесь чуттєвий, фізичний, історичний і соціальний досвід людини.

Етнокультурна специфіка представлення того чи того концепту може бути виявлена через вивчення ціннісних суджень, що впливають зі стереотипів поведінки, зафіксованих у стійких виразах, прецедентних текстах. Крім того, етнокультурна специфіка

представлення того чи того концепту має бути доповнена соціокультурною [Карасик 2002].

Перехід сучасної науки на позиції антропоцентризму зумовлює інтерес лінгвістики до аналізу концептів як оперативних одиниць пам'яті, що у психіці людини відображають картину світу. Завдання опису концептів, що становлять об'єкт мовленнєвоментального акту, вимагає розв'язання таких дослідницьких проблем: 1) складання списку концептозмінних; 2) установлення ступеня конкретності значення кожної концептозмінної; 3) з'ясування співвідношення ступенів конкретності значень різних концептозмінних [Почепцов 1990 : 115–116].

Як зауважує О. Селіванова, «при ототожненні значення з певним фрагментом свідомості, позначеним мовною одиницею, вилучення з когнітивно-ономасіологічного аналізу семантики у традиційному її розумінні є невиправданим, адже значення пов'язане передусім із мовним знаком і визначає його знакову кваліфікацію» [Селіванова 2004 : 21]. Услід за дослідницею ми також вважаємо, що усунення значення як такого руйнує концепцію двобічності знака, а також суперечить принципу гомоморфізму мови й мислення.

Оскільки одна знакова форма може репрезентувати різні когнітивні структури, визначаючи власний семіотичний потенціал, то кожне значення має свою мотиваційну базу. Аналіз співвідношення значень номінативної одиниці потребує дослідження когнітивного підґрунтя семантичного розвитку як руху знака з одного фрагмента концептосистеми до іншого.

Під час усебічного дослідження проблеми значення «виникає питання про індивідуальність знання, пов'язаного зі знаком, що зумовлює суперечність між індивідуальними смислами та конвенційним змістом, закріпленим у колективній свідомості етносу» [Селіванова 2004 : 20]. Когнітивна семантика, транспонуючи феноменологічну теорію пізнання на проблему значення, звільнилася від тиску індивідуальних смислів і уможливила моделювання універсальних чи етнічних структур репрезентації знань як корелятивів конвенційно закріплених за знаками значень [Селіванова 2004 : 21].

Ментальність кожного народу пов'язана з опануванням ним Усесвіту. Разом із плеканням духовної і матеріальної культури формується етнічний світогляд як фундамент людської свідомості. Усе це знаходить відображення в мові, що є не лише «відомою системою

прийомів пізнання», а загалом «шляхом усвідомлення естетичних і моральних ідеалів» [Потебня 1999 : 163]. О. Потебня розглядав мову як початок й основу національної самосвідомості, що полягає в культурній спадкоємності етнічних груп, які сформували націю.

Мова водночас із родинними й обрядовими традиціями, школою, закладами культури, засобами масової інформації, владними інститутами, військом і церквою становить основну структурну засаду збереження національної самосвідомості. Чи не найкраще відображає культурну специфіку мови її пареміологічний рівень, який своїм багатством і змістовим розмаїттям розкриває етнмовну свідомість, створюючи національну концептосферу.

У сучасній лінгвістичній науці досліджено коло соціально-політичних, ідеологічних, філософських, культурних, ментальних та міфологічних концептів (*свобода, душа, істина, дух, серце, шлях, жінка, чоловік* тощо). На матеріалі кількох мов виявляються відмінні концептуальні структури світу через зіставлення концептів: *вчинок* (Т. Радзівська); *душа, серце* (І. Голубовська); *шлях* (О. Пальчевська); *дім і родина* (Т. Сорока) тощо.

Опис механізмів організації знань про світ у свідомості людини, механізмів формування й фіксації поняття про світ розкрито через ряд концептів на матеріалі української мови: *мудрість* (Т. Крижановська), *покарання* (О. Левченко), *правда / неправда* (М. Мамич), *творчість* (Н. Мех), *усмішка, сміх* (В. Ганечко) тощо [Краснобаєва-Чорна 2008 : 1]. Аналізуючи слово-символ як фразеологічну детермінанту, Д. Ужченко виділяє серед основних етнічні концепти *хата, поріг, рушник, вогонь, дорога, коботи, чумак, калина, осика* [Ужченко 2007 : 289].

Результати осмислення дійсності, накопичені у вигляді системно організованої інформації, маніфестуються власне паремійним корпусом. Одиниці пареміології становлять кліше, використовуються як мовні знаки і знаки культури, мають предикативну структуру на позначення узагальненої комунікативної ситуації та співвідносяться з прецедентними феноменами [Красних 2002 : 42], що спираються на фонові знання комунікантів, визначають світ норми і стратегію моральної поведінки кожної людини й соціуму загалом.

Найвищим ступенем етноцентричності позначений концепт «Україна». Персоніфікація образу України пов'язана з духовним генотипом українського народу й близькими за змістом архетипами, етнічними образами, що супроводжують кожного українця з

дитинства. Це знайшло своє яскраве відображення у власне пареміях як репрезентантах світовідчуття українців. Такі пареміологічні одиниці співвідносяться з прецедентними феноменами, постають прецедентними текстами.

Поєднання когнітивного й функціонального підходів дозволяє осмислити сутність прецедентних текстів через звернення до структур ментефактів (концептів) і конвенціональних способів їх репрезентації у свідомості комуніканта. Категорії, вербалізовані в «гасловій» картині світу (Ю. Левін), розкривають узаємозв'язок між репрезентацією мовного знання та його обробкою. Смысл власне паремії може бути інтерпретовано за умови експлікації всіх її компонентів, що є одночасно й етапами деривації, а саме: 1) перцептивна ситуація (відображення нормативних уявлень); 2) етномовний образ (гештальт, фрейм), який визначається перцептивною ситуацією і виокремлений із неї її ознакою; 3) когнітивний аналог образу як когнітивне профілювання концепту (тобто ситуація, що містить абстраговані з образу елементи та взаємозв'язки між ними у вигляді пропозицій); 4) іррадіювання асоціацій, пов'язане зі знаннями носіїв мови про перцептивну ситуацію, оцінюванням елементів мовної одиниці (емоційно-оцінне профілювання концепту).

Вербалізація етноконцепту «Україна» здійснюється в чотири етапи: співвіднесення концепту з етимомом відповідного слова; формування внутрішньої форми – смислового центру концепту-образу; символізація значення; міфологізація концепту як дія символу в парадигмі культури (М. Алефіренко). Семантичне становлення власне паремії починається переважно з метафоричного переосмислення реальної дійсності, унаслідок чого лексичні компоненти деактуалізуються, прирощують конотацію, яка відтворює зв'язок асоціативно-образного підґрунтя з культурою, її еталонами, символами, стереотипами [Маслова 2004 : 71–73] і розглядається як знання, джерело когнітивного освоєння Всесвіту.

Етнонім «Україна» сам по собі є національним духовним макроконцептом, який може тлумачитися як складова культурного символарію (Г. Токарев), що визначає індивідуальну когнітивну картину світу й фонові, енциклопедичні знання комуніканта на рівні етносвідомості: *Без верби і калини нема України; Без калини немає України; Вкраїна – мати, за неї треба головою стояти; Україна – козацька мати; На Вкраїні добре жити: мед і вино пити; Нема*

свободи, як на Україні; Біда Україні: і відтіль гаряче, і відсіть боляче. Лінгвоментальний аспект розкривається при співвіднесенні ключового концепту «Україна» з асоціативними рядами понять: 1) калина; 2) мати; 3) життя; 4) біда тощо.

Етноконцепт «Україна» спирається на етноніми, що розкривають виразно національні ментефакти: *Великая Руська мати; Січ – мати, а Великий Луг – батько; Наш Луг – батько, а Січ – мати – от де треба помирати; Поки Дніпро пливе, Україна не вмере.*

У власне пареміях етноконцепт «Україна» розкрито за допомогою таких асоціативних образів, як *Батьківщина (Вітчизна), країна, рідний край, рідна земля, народ, держава.* Наприклад: *Жити – Вітчизні (Батьківщині) служити; Будеш у лаві, як в бою, – Вітчизну славиш свою; Де воля, там краща доля, там народ – своєї Батьківщини патріот; Людина без Вітчизни, як соловей без пісні; Людина без рідної землі, як соловей без гнізда; Звідки знати безрідному, що таке любов до Батьківщини; Де рідний край, там і рай; За рідний край хоч помирай; Рідний край – земний рай; Де рідний край, там і під ялиною рай; Свій край, як рай, а чужа країна, як домовина; За рідною землею і в небі скучно; На чужій стороні Вітчизна удвічі миліша; Наша слава – Українська держава; Нема в світі, як своя країна! тощо.*

Особливим стилістичним маркуванням позначені народні вислови, у яких базовий концепт уособлює найріднішу, найближчу для кожної людини істоту: *Вітчизна – мати, за неї треба головою стояти; Батьківщина – мати, умій за неї постояти; Батьківщину-мати треба любити і захищати.*

Опис ментальної дійсності, що маніфестує етноконцепт, неможливий без таких його диференціаторів, як динамічний характер, багатовимірність і множинність складників.

Прецедентні тексти з етноконцептом «Україна» як віддзеркалення стереотипів мають універсальну адресацію й реалізують комунікативні завдання повідомлення нових знань чи апеляції до наявних у когнітивній базі учасника комунікативного акту. Універсальність комунікативної ситуації визначається тим, що кожний адресат має змогу ототожнити себе із суб'єктом ситуації. Категорію суб'єктивності у власне пареміях розглядаємо крізь призму категорії узагальненого суб'єкта.

Прецедентні тексти – власне паремії – виступають результатом когнітивної й мовленнєвої діяльності людини, а тому легко входять в

індивідуальну й національну когнітивну бази, що пов'язується зі складними ментальними механізмами кодування й декодування інформації про реальний / ірреальний світ та її використання в комунікації. Етноконцепт «Україна» узагальнює комплекс символічних значень з духовними, астральними, світоглядними образами й мікроконцептами: *Батьківщина, земля, мати, життя*. Базовий лінгвоконцепт є одночасно складовою когнітивного освоєння світу й репрезентантом національної ідентичності.

Однією з найхарактерніших особливостей світогляду будь-якого етносу є антропоморфізація не лише сил природи, а й тих явищ соціального, міфологічного характеру, які часто збуджують у народі уяву своєю фантазмагонією [Булашев 1993: 190]. Доля як найвиразніша антропоморфізація, що набула образів надприродної істоти, має в національному мовному просторі багатогранний вияв.

Пареміологічна царина інтерпретує етнокультурний простір концепту *доля* через прецедентні тексти.

У пареміології та міфотворчості багатьох народів *доля* є знаковим поняттям: *Fortune favours the bold* (англ.); *La diosa Fortuna ayuda a los audaces* (ісп.); *Norocul ajută pe cei îndrăzneți* (рум.); *Fortes Fortuna adiuvat* (лат); *Храброму счастье помогает* (рос.); *Śmiatym szczęście sprzyja* (пол.) та український семантичний відповідник *Доля сміливим помагає*. Для різних культур *доля* – це, перш за все, символ найвищої, незбагненої сили, яка впливає не лише на людину протягом її життя, а має владу і над надістотами (богами), і над представниками потойбічного світу тощо.

Доля як знак української етнокультури розглядається в кількох аспектах: 1) у дохристиянських віруваннях – божество-неминучість, божество-фатум; 2) *доля* – це талан; 3) як народнопісенне звертання до коханої людини; 4) бажане, щасливе життя; 5) щастя-доля; 6) багаторічна рослина родини товстолистих, поширена на Поліссі в соснових лісах, яка цвіте в липні-серпні; молодило паросткове [Жайворонок 2006 : 192–194]. Своєрідного трактування набув цей концепт у «Словнику символів культури України» як репрезентант Вищої Сили, Бога; щастя; талану; водночас – лиха, горя, біди, нужди, злиднів; неминучості, невідворотності [Словник 2002 : 79].

Уперше в україністиці концепт *доля* знайшов відображення у працях О. Потебні – «Про Долю та споріднених з нею істот» і додатках до цієї розвідки. *Долю* мовознавець асоціює з поняттями

«щастя», «притча», «лихо», «біда», «горе» тощо. Саме такий опозиційний підхід до долі наявний був в українців протягом багатьох віків. У своїй іншій роботі – «Слово и миф» – науковець, досліджуючи поняття *доля* у слов'янських мовах, дійшов висновку, що воно корелює зі словами *Бог, божество, частина, щастя*.

Цінними в аспекті теоретичного вивчення концепту *доля* є наукові розвідки Г. Булашева, М. Васильєва А. Веселовського та ін. У національному світогляді розрізняється природжена доля як душа предків, доля-янгол і доля-душа людини, її двійник. На довільності такого структурування, пов'язаного з народними переказами, наголошував В. Богданов, оскільки доля є началом позитивним та істотою зовсім не ворожою, не має характеру божественності, а становить лише втілене співіснування людини.

Г. Булашев, дослідивши народні легенди, погляди й вірування, наголошує на тому, що доля буває активна й пасивна, дбає про людину, допомагає їй у всьому, жаліє її, завжди захищає її інтереси [Булашев 1993 : 191]. У фраземах *доля* як мікроконцепт і репрезентант міфологічного світогляду українця є складником макроконцепту *життя* [Краснобаєва-Чорна 2008 : 8–9]. Так, асоціативно-образний комплекс концепту *доля* розкривається за допомогою кола фреймів – багатство, благо, благополуччя, благоустрій, добробут, життєве приречення, інтуїція та внутрішній голос, людина, народження, удача / невдача, невезіння, талан / неталан, персоніфікована істота, праця, характер занять, щастя / нещастя.

У житті народу, як і окремої особистості, доля є одним із трьох важливіших чинників разом зі ступенем талановитості і працею, докладеною для здійснення власних потенцій. Традиційно українці розглядали долю як збіг сприятливих або несприятливих обставин, що полегшує або ускладнює самореалізацію. І окрема людина, і ціла нація є творцем і винуватцем власної долі, що яскраво відображено у вітчизняному паремійному корпусі.

Одиниці пареміології розкривають вербалізацію концепту *доля* через такі семантичні групи, як непідвладність долі (28%), доля – особа (23%), доля – воля (12%), доля – Бог / Божа воля (10%), доля – життя (7%), доля – щастя (6%), доля – лихо / недоля (5%), доля – родина (4%), доля – праця (3%), доля – любов (2%).

Найчисленнішу семантичну групу в українській пареміології становлять одиниці, що фіксують **непідвладність** людині її долі,

неминучість долі як відображення світової віри: *Долі і <найбистрішим> конем не об'їдеш; Не так сталося, як гадалося; Ще ніхто не втік від своєї долі.*

Серед народних висловів наявні такі, що репрезентують долю як **вияв Божої волі**: *Одному Бог дасть так, а другому інакше; Роди, Боже, на всякого долю; Доля луччая Божая, ніж матчиная; Бог дасть долю і в чистім полю; Лежух лежить, а Бог для нього долю держить.* Доля залежить від вищої духовної істоти, від волі Бога, у цьому постає сакральність цього поняття: *Гірка життя, гірка доля – що ж робити – Божя воля*, хоч національний дуалізм полягає в тому, що долю людини можна відтрусити від неї чарами.

Вербалізовані судження акумулюють **зв'язок долі з життям**, власне його соціальними параметрами: *Живи вдова на подолі, та й плач у свій вік обо гіркій долі; Козак не без щастя, дівка не без долі; Добре тому жить, чия доля не спить; Одна дівка – жура гірка, а у кого сім – буде доля всім.* Українці стверджують, що людина може успадкувати свою долю: *Видно так на роду написано; Не та сирота, що роду нема, а та сирота, що долі не має.*

У багатьох власне пареміях доля часто вступає в синонімічні відношення з лексемами **щастя** або конкретизується атрибутивним компонентом **лиха** (**лиха доля**): *Кому щастя, тому й доля; Зі щастя та горя скувалася (вродилася) доля; Не родись багатий та вродливий, а родись при долі та щасливий; Вік звікувала – щастя-долі не знала; Одна доля, одне лихо людей докупі зводять.*

Воля для українця є **умовою щасливої долі**. Реалізацію такої ідеї вбачаємо в сентенційних контекстах на кшталт *Де немає волі, там не буває долі; Не шукай долі, а шукай волі; Здобули волю – відшукали долю; Аби на волю, знайдемо долю; Степ та воля – козацька доля; Мужуцька недоля гірш ніж неволя.*

Українці вірять у те, що доля сама не шукає людини, а от особа має знайти й оволодіти нею. Хто відшукає свою долю, тому в усьому таланить. Тож досить продуктивною є група народних висловів, де доля **співвідноситься з особою**: *Ти свою долю в неділю проспідала, а в п'ятницю проспівала; Доля до того добра, хто її не прогавить; Доля сміливого любить;* порівнюється доля різних людей, що зумовлено архетипними особливостями українського менталітету: *Одному сонце світить, а другому і місяць не зблисне; Одному і в пустині живеться, а другому і в людях не береться.*

Доля – це дієва міфологічна істота, те надлюдське, що постійно перебуває поряд і в праці, і в любові, наприклад: *Дитинка спить, а доля її росте; Жінка як любить, то і в долі, і в недолі*. Настановчий, узагальнювальний характер дуже часто виражається через типову мікроситуацію, зокрема: *Не збереш поля, коли лиха доля; Без долі й по гриби не ходять; Моя доля та рубає дрова; Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці: <на печі печуть, а на лавці січуть>*.

Вербалізація етноконцепту *доля* у власне пареміях здійснюється в чотири етапи: співвіднесення концепту з етимомом відповідного слова; формування внутрішньої форми – смислового центру концепту-образу; символізація значення; міфологізація концепту як дія символу в парадигмі культури.

Концепт *доля* мотивується як комплекс смислових значень, які ґрунтуються на окреслених вище світоглядних позиціях, що дає змогу розбудувати подані в пареміосистемі типи узагальнення, способи сприйняття й відтворення закодованої інформації. Власне паремії як інтегральні складові української культури утверджують споконвічне уявлення про долю та абсолютні ідеали, що мають залишатися пріоритетними в сучасному техногенному світі.

Своїм багатством і змістовим розмаїттям одиниці пареміології розкривають мовну свідомість і ментальність, створюючи національну концептосферу. Поєднання когнітивного й функціонального підходів сприяє осмисленню її сутності через звернення до однієї зі структур ментефактів (концепту *доля*) і конвенційних способів його репрезентації у свідомості комуніканта. Концепт *доля* є одним з основних сакральних сегментів україномовного простору. Він належить до тих базових концептів, зміст і цінність яких у національній культурі визначають сприйняття світу усім етносом, оскільки він є репрезентантом лінгвокультурної фонові інформації.

Концептуальний аналіз постає як пошук тих спільних концептів, що підведені під один знак і визначають буття знака як когнітивної структури. Концептуальний аналіз виконує роль «ключа» від свідомості людини, побудованої нею картини світу.

На думку фахівців, концептуальна картина за обсягом є більшою, ніж мовна, що пояснюється, по-перше, більшим обсягом невербалізованого змісту елементів, по-друге, тим, що глибинний смисл тексту більший, ніж семантика його поверхневих структур, по-третє, мовні засоби мають певну обмеженість, що не дає їм змоги бути

ідеальним способом висловлення думки [Селіванова 1999 : 84].

Мовні знання є не що інше, як компонент наївної картини світу певного етносу, закодований у самій системі мови (у її словнику й граматиці) [Фрумкіна 1990 : 99]. Текстові знання, на відміну від мовних, є певною системою інформації про дійсність. Ця інформація становить план змісту тексту чи сукупності текстів. Мовні знання й універсум знань текстових не є зіставлюваними поняттями за обсягом інформації. Відбувається адаптація мовної семантики, мовного знання до потреб тексту: елементи, що утворюють мовне знання, слугують своєрідним алфавітом для побудови нескінченної кількості висловлень, які передають знання [Фрумкіна 1990 : 100], тому текстові знання є принципово відкритою системою. Перехід від семантики мови до семантики тексту пов'язаний з, так би мовити, перетворенням форми в субстанцію.

Хата як знак української етнокультури розглядається в кількох аспектах: 1) домівка, господа: *Хаточка там така, як кучочка*; 2) тимчасове пристанище: *Постав хату з лободи, та в чужую не веди*; 3) родина, люди, які живуть в одному такому приміщенні: *Хата з дільми – базар, а без них – кладовище; Пахне пустою в хаті*.

Концепт *хата* втілює образ української ідеї, доля її – це доля жінки-страдниці: *Без хазяїна двір плаче, а без хазяйки – хата; Хату і жінку все треба покривати; Де хата не метена, там дівка не плетена*. Ставлення до хати ґрунтується на генетичному мисленні, що бере початок від культу предків. Хата живить національний дух (*В своїй хаті своя правда, і сила і воля; Своя хата – своя правда; Своя хата й своя воля*), вона усвідомлюється як модель світобудови (*Наша хата з Богом не сперечається (не спорить): як на дворі тепло, то й у нас тепло; як на дворі холодно, то й у нас холодно*), схованка добра і в матеріальному, і в моральному сенсі (*В хаті, як у загаті*), зрештою, є втіленням рис національного характеру, зокрема індивідуалізму (*Я – не я і хата не моя; Моя хата скраю – я нічого не знаю*), відповідно, суспільні зміни, що супроводжували буття нашого народу, накладають свій відбиток на відображення картини світу в психіці людини (*Нова хатка – нова гадка*). Українська хата мислиться нескінченим ланцюгом людських доль, що простягнувся аж у Всесвіт.

Хата – це святиня, яка зберігає у своїй пам'яті ауру родинного гнізда, це тепло і затишок, захист і допомога, мале відтворення Космосу. Хто шанує рідну домівку, того шануватиме доля. Тому аналіз концепту

хата не можливий поза опозицією **свій** – **чужий**: *В своїй хаті і тріска помагає; В своїй хаті й угли (тріска) помагають (помагає); Бодай і пес свою хату мав; Хіба ж мені не можна у своїй хаті пісні співати?; І в своїй хаті не вільно; Своя мазка (ліплянка) ліпша чужої світлиці; Бодай не ходити в чужу хату!; В чужій хаті і тріска б'ється; Чужа хата – чужа правда; Хата чужая, як свекруха лихая; Чужа хата гірше ката; Чужа хата – велика досада; Хоч у рідного тата – але не моя хата; Чужу хату топять – свої очі сліплять; У чужій хаті худоби не збереш!; Чужа хатка – чужа й загадка.*

Вербалізовані судження акумулюють зв'язок хати з рідною землею, батьківщиною; добробутом і нестатками; людиною як духовним і фізичним началом Усесвіту: *Чия хата, того і правда; Своя хата покришка; Своя хата – як покришка: всього переведеться; Хату руки держать; Так добре моя хата, як твоя кімната; Така хата тепла, що спотієш дрижачи; Оце хата! Дві сохи, та соломи трохи, та й діти почаділи; У нашого свата всім одна хата; Купуй сукню (свиту) шиту і хату криту <та й не турбуйся>; За тим хата не пуста, що дурень свище; Хата не ворог: коли не запалиш, то не згорить; Шелеп (тарах) щастя в хату! тощо.*

Дивергуючи в часі, іманентно-імплицитний сенс хати чимдалі дематеріалізується в реальному житті, проте пропорційно матеріалізується в душі [Мойсеїв 1993 : 152], тому не дивно, що «хата» – жінка несвідомо видається теплішою, обжитішою, ніж «дім» – чоловічина, <...> і хай потрапить це зрозуміти природний англомовець, у чий свідомості не існує роду для неживих предметів!» [Забужко 1999 : 103]. Наприклад: *Дім брата – не своя хата; Свій дім не ворог: коли прийдеш, то прийме; Не пізно до свого дому й опівночі; Свій дім не ворог... коли запалиш, тоді і згорить.*

Хата як оберіг складається на глибинному тлі з урахуванням суті всіх її складників. Так, стріха пов'язана з небом, космічним порядком, вона закриває доступ до символу родинного вогнища – печі. І. Мойсеїв, трактуючи хату як категорію української духовності, пише: «Відкритий простір завдає психічного напруження, очікування небезпек, стресів. Закритий, камерний простір приваблює спокоєм, тишею, розслабленням (глибше – економією енергії)» [Мойсеїв 1993 : 153].

Національна специфіка слова *стріха* виявляється у специфічності концепту, з яким вона взаємопов'язана, у своєрідності наявних прихованих смислів: *Своя хата – своя стріха; свій батечко –*

своя втіха!; Своя стріха – своя втіха; Побіжи під ткацьку стрішку, там тчуть і прядуть, мені починанок дадуть; От тобі далі й нічого казати: цвірінь – та й у стріху!; Трафив з дощу під стріху.

Піч – джерело життя, серце хати, домівка без печі не мислиться (*Не велика річ, що є в хаті піч*). В етнографічних дослідженнях наводиться пояснення, чому піч-мазанка є улюбленим місцем спання дітей і літніх людей: «Дитина підсвідомо обирає те, що їй нагадує тепле материне лоно; старий готується до «ями» (плотно, кістками); сон символізує потойбіччя, – а піч самоходом переносить усю цю семантику до першовитоків буття» [Мойсеїв 1993 : 153]. Піч – це хата, так би мовити, вищої концентрації, це ідея хати, символ її існування, обжитості.

Піч репрезентує достаток або його відсутність (*Добра річ, коли в хаті піч; Ані печі, ані лави; Добре ся там пестити, де піч велика і є кому варити; Борц із грибами і піч з пирогами*); рідний край, рідну домівку (*З своєї печі і дим солодкий; Своя піч найліпше гріє; Хоч би ти шанував піч, та лаву, та себе прояву*); долю (*Бог знайде, хоч і в печі замуруйся <хоч і під піччю>; Так наша піч пече <глевко>!; Так вже його піч спекла, так його паляничить; О котрій печі правлять, і самі не знають: бо піч іменується печаль*); захист (*На печі і (то й) баба хоробра; Баба тоді і храбра – як на печі; Май – волам і коням сіна дай, а сам на піч утікай*); відпочинок (*Хочеш їсти калачі, не сиди на печі; Не піч годує, а поле; У жовтні гріє ціп, а не піч; Весна не зима – не на піч, а в поле збирайся*) людські слабкості (*За ходячим ліс, за лежачим піч; У лінивого піч до спину пристала; Не хвалися піччю в нетопленій хаті; А я знаю, що він діє, коло печі спину гріє; Ох піч моя, піч! Коли б я на тобі, а ти на коні – славний би козак був з мене!; Лучче на печі лежати, ніж від ранку до вечора страждати*).

З піччю, особливо старою, пов'язують і нечисту силу (*В старій печі чорт палить; Мовчи, бо піч у хаті*). Пор.: у народній загадці піч – символ неба: *Повна піч паляниць, а посередині книш; піч – небо, паляниці – зорі*.

Дослідження національних концептів дають змогу виявити особливості конструювання світу представниками різних етносів. Виявлення концептів, які є складовими певної культури, це, по суті, дослідження безкінечності. Спірним є питання, чи належить той чи той концепт до констант культури, адже культура розвивається, концепти рухливі, вони можуть набувати різних оболонок, окремшеність концепту може бути ілюзорною. Концепти реальні для

різних людей у різні епохи у своїх модусах та іпостасях.

Правомірні різні підходи до вивчення концептів (спостереження, інтроспективні визначення, гіпотетичні моделі, соціологічні й соціолінгвістичні експерименти, аналіз значень), головним методом, на думку В. Карасика [Карасик 2002], постає інтерпретативний аналіз – основний метод герменевтики, оскільки сфера концептів – це сфера розуміння. Лінгвістичне вивчення культурних концептів обов'язково має ґрунтуватися на даних інших дисциплін – культурології, історії, психології, етнографії – чи бути ними доповнене.

Еталони та стереотипи світосприймання лінгвокультурної спільноти відтворюють систему ціннісної орієнтації етносу. Структура ментальної свідомості виявляє найбільшу стереотипність у співвідношенні життєво важливих універсальних концептів. Специфічні для українського етносу символи є концептуально-конвенційними, вони дейктичні стосовно екстралінгвістичної сфери концептосистеми – упорядкованого поєднання концептів у свідомості людини.

Проаналізовані концепти виявляють способи світобачення етносу, вони постають еталоном «найближчого середовища». Маємо пам'ятати, однак, про обмеження, що накладаються відбором матеріалу на отримані результати, адже вибір матеріалу для концептуального аналізу певною мірою зумовлений особистими уподобаннями дослідника. Крім того, концепт – об'єкт ідеальний, тобто такий, що існує в нашій психіці.

Отже, картина світу універсальна загалом, але специфічна для кожного народу. Мовні явища є репрезентантом етнокультурної цілісності й універсальної філософської системи символів національного буття українців. Лінгвокультурну специфіку найяскравіше ілюструють одиниці власне паремійного корпусу.

Завершеної концептуальної етнічної картини світу на сьогодні поки що не існує, оскільки опрацьовані лише її поодинокі складники. Фрагментарними частинками концептосфери є концепти. Це поняття фундаментальне для когнітивної лінгвістики, пріоритетним завданням якої є проблема ролі мови у здійсненні процесів пізнання й осмислення світу, у проведенні процесів його концептуалізації та категоризації, дослідження когнітивних механізмів і структури людської свідомості через мовні явища.

2.4. Системна організація власне паремійного корпусу

Однією з актуальних проблем української пареміології, як і пареміології взагалі, є також сегментація пареміологічної системи.

З погляду внутрішньої організації і використання в комунікативній практиці паремійний корпус, як і лексичний та фразеологічний, становить не довільну сукупність відповідних одиниць, а упорядковану за певними закономірностями системної організації єдність вербальних знаків різної природи, які беруть на себе функцію посередника між навколишнім світом і об'єктивацією в мовній свідомості. З одного боку, такі вербальні знаки є відносно стабільними, бо забезпечують спілкування та взаєморозуміння між членами мовної спільноти, з іншого, – досить гнучкими, аби відображати багатогранність думок, намірів, почуттів і т. ін. національного етносу.

Системна організація власне паремійного корпусу виявляється в різнопланових зв'язках між окремо взятими одиницями та їх групами, які об'єднуються в частковій підсистемі за істотними ознаками формальними, семантичними, функціональними і т. ін., у таких типах відношень, які кваліфікуються як парадигматичні та синтагматичні, де перші «пов'язують мовні одиниці на основі спільності / відмінності за формою чи значенням або за тим і тим одночасно» [Українська 2000 : 423], другі – ґрунтуються на закономірностях сполучуваності мовних одиниць, установлюються «між послідовно розташованими мовними одиницями за їхнього безпосереднього поєднання в реальному потоці мовлення або в тексті» [Українська 2000 : 545].

У парадигматичному аспекті мовні одиниці розглядають як сукупності структурних елементів, об'єднаних у пам'яті мовців і пов'язаних відношенням протиставлення, або опозиції.

Такі системні зв'язки стають предметом спеціальних ідеографічних досліджень, які «позиціонуються як еволюційно новий виток розвитку мовознавчого системно-структурного напрямку, що набув особливого поширення протягом ХХ ст.» [Картамишев 2012 : 6], і набирають усе більшої популярності (М. Алефіренко, Л. Антропова, Ю. Балацька, Н. Грозан, М. Гурко, О. Картамишев, І. Колеснікова, Л. Кубедінова, Ю. Лебеденко, В. Мокієнко, Ю. Прадід, В. Ужченко та ін.), унаслідок чого і з'явилося вчення про ієрархічні структурні ланки (так звані «фразеологічні макро- і мікросистеми»).

Обґрунтування теоретичних і практичних засад фразеологічних макро- і мікросистем здійснив свого часу Ю. Прадід, який розробив «Робочу схему основних знань про навколишній світ», використовувану для аналізу фразеологічного масиву, яка передбачає такі структурні елементи: макросистема «Всесвіт» передбачає два архіполя – «Жива природа» та «Нежива природа», що складаються з ідеографічних полів: у першому разі – «Людина», «Флора», «Фауна»; у другому – «Предмети», «Явища» [Прадід 1997 : 16]. Загалом же ієрархічна класифікація, запропонована науковцем, має такий вигляд: синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична група → тематичне поле → ідеографічна група → ідеографічне поле → архіполе. У майбутньому, очевидно, запропонована схема, з різними її модифікаціями, зможе прислужитися й для всебічного та ґрунтового ідеографічного опису паремійного корпусу. У рамках цієї ж праці спробуємо репрезентувати парадигматичні відношення в пареміологічній системі (передусім на прикладі власне паремій) у вигляді модифікованої ієрархічної структури, що передбачає такі елементи: структурно-семантична модель → синонімічний ряд → семантична підгрупа → семантична група → семантичне поле → тематичне поле. Іншими словами, мінімальні семантичні підгрупи, що складаються з синонімічних рядів, елементи яких організовані за певними структурно-семантичними моделями, формують семантичні групи, до яких можуть входити одиниці не тільки з суміжним значенням, але й часто з протилежним. Сукупність семантичних груп утворює семантичне поле, структура якого передбачає існування ядра як основи мікросистеми та периферійних зон, що, взаємодіючи з іншими полями, становлять пареміологічний корпус. Семантичні поля, об'єднані спільною темою, репрезентують тематичні поля. Саме тематичний принцип покладено в основу систематизації розмаїтого паремійного матеріалу, починаючи ще від М. Номиса [УкрПП 1864]. Пор. також у назвах самих пареміографічних праць: «Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми» [Прислів'я 1991]; «Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Рис характеру» [Прислів'я 1990] тощо.

Людина є вищим ступенем живих природних організмів, суб'єктом суспільно-історичної діяльності та культури, який створює матеріальні умови свого існування. Природа створила людину, людина перетворює природу. Їх співіснування і взаємодія є основною

умовою людського життя. А тому й серед паремійного розмаїття найширше представлені ті, що входять до тематичного поля «Людина», протяжність якого, як і загалом полів, груп і т. ін., залежить від ступеня абстракції.

Ієрархічна структура пареміологічних одиниць тематичного поля «Людина» охоплює такі основні семантичні поля, до складу яких входять ті чи ті семантичні групи:

1. «Зовнішній вигляд» (семантичні групи: а) «Врода»; б) «Зріст»; в) «Одяг»), наприклад: а) *Одна брова стоїть вола, а другій і ціни нема; Рожжа і межі кропивою зостанеться рожею; Де врода, там і сила; Такий білий, що аж лебеді вхоплять; Краснеє личко серцю неспокій; З краси не пити води; З личка не пить молочка; Красу на таріліці не краяти; Красу за плечима не носити, аби хліба не просити; Не дивися на вроду, лише на пригоду* (корисність – авт.); *Гарне і зличне (вродливе – авт.), та не вічне; Не з кожного цвіточка ягідочка; Не все то золото, що блищить; Буває, що й черепок блищить; Верба товста, та всередині пуста; Не pomoже ні мило, ні вода, коли така врода; Така складна (гарна – авт.) як свиня в доці; Знає сова, що красна, сама; Така гарна тика, що як виглянула з вікна, то три дні собаки твалтували і т. ін.;* б) *Вбився в ріст, як заяць в хвіст; Довгий, мов Пирятинська верства; Виріс за сидячого кота; Виріс, як кіт навсидячки; Мабуть, у мокре літо родився, що такий високий виріс; О, цей ріс у великому лісі, та ще й при воді; Росте, як каченята на воді; Такий хлопець, що батькові штани короткі; Маленька пташка, та гострий дзьобик; Ворона хоч і мала, та рот великий і т. ін.;* в) *Гарній дівці гарно і в ганчірці; Хто ходить у картузі, так у того чорти в пузі; Пошануй одежину раз, вона тебе десять раз; Шануй одежу в дворі, вона тебе в людях; Великий чобіт на носі, а малий під лавкою; По Савці свита, бо на Савку шита; Дереться, на нове береться; Добрий стрій – піднесися та стій; Кожух та свита, то й душа сита; Куди оберни, то все діра на верха; Людину по одежі стрічають, а по умі випроводжають; На світі стільки лат, як на селі хат; На носі чобіт рипить, а в борці тряся кипить; Чоботи скриплять, а горшки без сала киплять; На пузі шовк, а в пузі бовк і т. ін.*

2. «Вікові, фізіологічні та фізичні особливості» (семантичні групи: а) «Вік»; б) «Фізіологічний стан»; в) «Фізичний стан»), наприклад: а) *Вік пройшов, як батогом ляснув; На віку, як на довгій ниві, всього трапляється: і кукіль, і пиениця; На віку, як на довгій нитці: інший раз шиєш, шиєш – і нічого, а як коли, то одразу починають вузли в'язати; Вік*

прокалатала, як у ніч уклала; Вік ізжила, як у ступні стовкля; Зійшли літа із світа, як лист із дерева; Проти віку нема ліку; Кому короткий вік, тому не pomoже і лік; Скільки не співати, а амінем кінчати; Ніхто не може світа пережити; Сей світ, як маків цвіт: день цвіте, а вночі опаде; Такий наш вік: ниньки жиєш, а завтра гниєш і т. ін.; б) Молодість – буйність, а старість не радість; Молода брага хмільна; Молодому бредня за честь; Що ранне, то погане; Що молодше, то й солодше; Молодий кінь – до бою, а старий – до гною; На свіжий цвіт і бджола сідає, а зів'ялий обминає; Старий хоче спати, а молодий гуляти; Старому подушечки, а молодому іграшечки; Нове ситечко на кілочку, а як пристариться, – садять квочку і т. ін.; в) Бережи одєжу знову, а здоров'я змолоду; Глянь на вид – та й питай здоров'я; Здоров'я виходить пудами, а входить золотниками; Хто здоров, той ліків не потребує; На добрий камінь що не дай, то змеле; Каліки не родяться, а робляться; Сліпий, хто через решето або далі од носа не бачить; Сліпій курці усе пиєниця; На одне вухо глуха, а на друге зовсім не чую; Не шепчи глухому, не моргай сліпому; Не смерть страшна, а недуга і т. ін.

3. «Внутрішній світ» (семантичні групи: а) «Розумові здібності»; б) «Риси характеру»; в) «Емоційний стан»), наприклад: а) Розуму і за гроші не купиш; І сила перед розумом никне; Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє; Голова як маківка, а розуму як накладено; Що голова, то розум; Мудрий не лізе під стіл; Мудрий безумному з дороги вступається; Голова не на те, щоб тільки кашкет носити; Розумна голова багато волосу не держить; Хто розуму не має, тому й коваль не вкує; Чоловік розуму вчиться цілий вік; Од великого розуму і роги ростуть; Всяк розумний по-своєму: один спершу, а другий потім; Який зріст – така й сила, які літа – такий розум і т. ін.; б) Тихо ходить та густо місить; Ніхто й не чув, як комар чхнув; Покірну голову шабля не січе; Тиха вода греблі рве, а бистра тамує; Мовчи та мак товчи: мовчанка не пушить; Аби душа чиста, а постолі нічого; Чесному всюди честь, хоч і під лавкою; Хто знав стид, той має й совість; Сиди, вусе, тихо, як бороду голять; Туди гладь, куди шерсть лежить; Не все перескакуй, інде й переліз; Солодким будеш – розклюють, гірким будеш – розплюють; Риба не без кості, а чоловік не без злості; У злому зле й сидить; Баба хуже скаженого їжака: хоч не вкусить, так наляка і т. ін.; в) Аж у душі похолонуло; Аж сорочка пополотніла; Більше страху, як переполоху; Ляк сил додає, а переляк відіймає; З переляку очкур луснув; Журба сорочки не дасть; Журбою поля не переїдеш; Лиха та радість, по котрій смуток

наступає; Не журисть та Богу молисть; Не зітхай: чого нема, то й так нехай; Нема чого журитися: нехай той журиться, що велику голову має; Черв'як серце точить; Якби не ох, то б давно здох; Добрі очі все перелупають; Зі сорому очі не вилізуть; Йому такий встид, як тій кобилі, що віз переверне; Соромота вийти за ворота; Схилив хвіст, та під міст; На кого злість лізе – гірш ножа ріже; На злість моїй жінці, нехай мене б'ють і т. ін.

4. «Людські взаємини» (семантичні групи: а) «Родинні стосунки»; б) «Товариські стосунки»), наприклад: а) *По татку й дитятко; І мій батько таки мався, і я в його вдався; Від лося – лосята, а від свині поросята; У сови погані совенята, а все їй найкращі; Син мій, а розум у нього свій; Горе з дітьми, горе й без дітей; Не потрібен і клад, коли в чоловіка з жінкою лад; Жінка – лозинка: куди схочеш, похилиш; Куди голова, туди й хвіст; Як сорочка біла, то і жінка мила; Як люба дружина, то люба й у ряднині; До свого роду хоч через воду; Свій своєму завжди рад; Багато роду та ніде пообідать; Рідня до півдня, а як сонце зайде, сам чорт нікого не найде і т. ін.;* б) *Вірний приятель – то найбільший скарб; Не обгороджуй себе огорожею, а приятелями; Дружба та братство дорожче багатства; Друга шукай, а найдеши – тримай; Для милого друга і вола з плуга; Не той друг, що лащить, а той, що печалиться; Для приятеля нового не цурайся старого; Поки щастя плужить, доти приятель служить; Були б пиріжки, будуть і дружки; У друга вода солодша, як у ворога мед; Ворог мого ворога – мені приятель і т. ін.*

У межах кожної семантичної групи виокремлюється низка семантичних підгруп, як-от, скажімо: до семантичної підгрупи «Родинні стосунки» належать власне паремії, що демонструють взаємини між: а) батьками і дітьми (*Як квочка з курчатами, так і мати з дитятами; Поки маленьке, поти й рідненьке; Маленьке – миленьке, побільши – погірши; Син родиться на поміч, а дочка на клопіт; Пропав батько з дурними синами; Де одинець – хазяйству кінець, а де сім – то щастя всім і т. ін.*); б) дружиною та чоловіком (*При своїй небозі добре і в дорозі; Поможі, Боже, нежонатому, а жонатому й жінка допоможе; Жінку бери здалека, корову купуй близько; Жінка за три угли хату держить, а чоловік – за один і т. ін.*); братами і сестрами (*Брат мій, а розум у нього свій; Не рад брат брату, а його шмату; Брати – що коти: погризуться й помиряться; Брат – собі драп, сестра – собі несла і т. ін.*); невісткою та свекрухою (свекром) (*Невістка – чужа кістка; Усі в сім'ї сплять, а*

невістці молоти велять; Свекор – не рідний батько; Свекор і свекруха – одного духу; Як була у батенька, то була чубатенька, а як стала у свекрухи, то й чуб об'їли мухи і т. ін.); зятем і тещею (тестем) (Коза – не худоба, а зять – не дитина; Нема з пса солонини, а з зятя дитини; Зять хоче взять; Не дай, Боже, зятів хліб їсти; Усі люди гарні, коли зятя шукають і т. ін.); бабою та дідом (Поки жива бабуся, я нікого не боюся; Сядьмо, старий, у парі, щоб гречка родила; Дід бабу й на торг возив та ніхто не купив; Поки діда, поти й хліба; Поки баби, поти й ради; Сподівався дід на мід, та й без вечері ліг спати і т. ін.); кумами (Кума без ума, а в кума й того нема; Кумай не кумай, а своє думай; Жінка суджена, а кума люблена; Кум не кум, а в горох не лізь; Казав кум, що добра кума була, та скисла і т. ін.) тощо.

До складу різних семантичних підгруп входить різна кількість синонімічних рядів, що об'єднують одиниці, відмінні за матеріальною формою вираження, але подібні за значенням, використовувані в типових ситуаціях для вираження відповідного ставлення до об'єктивної дійсності. Наприклад: у синонімічний ряд можна об'єднати паремійні одиниці, якими послуговуються в типових ситуаціях, коли хочуть підкреслити, що діти завжди чимось подібні на своїх батьків (здебільшого успадкували їхні негативні риси), а саме: *Який рід, такий і плід; Який дід, такий його плід; Який батько, такі й діти; Який батько, такий син; Яка мама, такі й дітки; Яка няня, така й доня; Яке дерево, такі й відростки; Яке коріння, таке й насіння; Яке зіллячко, таке й сім'ячко; Яка щепка, така й яблуня; Яка яблунька, такі й яблука* тощо. Наведені зразки організовані за однаковою структурно-граматичною моделлю складнопідрядного займенниково-співвідносного речення з препозитивною залежною частиною: *який (-а, -е, -і)..., такий (-а, -е, -і)*. Щодо семантичного навантаження, то тут спостерігаються й диференційні ознаки: з одного боку, такі паремії, як *Який рід, такий і плід; Який дід, такий його плід; Який батько, такі й діти; Який батько, такий син; Яка мати, такі й діти; Яка няня, така й доня*, попри наявність у їхній структурі художнього образу, актуалізують лише пряме значення; з іншого, – одиниці на зразок *Яке дерево, такі й відростки; Яке коріння, таке й насіння; Яке зіллячко, таке й сім'ячко; Яка щепка, така й яблуня; Яка яблуня, такі й яблука* демонструють узагальнено-метафоричне значення (спостерігається метафоричне перенесення («рослина (або її частина) → людина») на основі подібності відповідних фізіологічних процесів. У першому разі між

складовими компонентами проілюстрованих паремій спостерігаються гіперо-гіпонімічні відношення, що ґрунтуються на родо-видових зв'язках, які характеризуються залученням обсягу одного поняття до обсягу іншого [Бондар 2006 : 223]: *рід – плід* (у значенні родина, нащадки – авт.); *дід – плід*; *батько – діти*; *батько – син*; *мати – діти*; *неня – доня*; у другому – партитивні, ґрунтовані на відношеннях частина – ціле або елемент – система: *дерево – відростки*; *коріння – насіння*; *зіллячко – сім'ячко*; *щепя – яблуня*; *яблуня – яблука*.

За аналогічною структурно-граматичною моделлю організовано чимало паремій, які репрезентують інші значення й утворюють інші синонімічні ряди. Наприклад, усталені конструкції на зразок *Яка шана, така й дяка*; *Який стук, такий і гук*; *Який голос, такий і відголос*; *Який «добрий день», таке й «доброго здоров'я»* і т. ін. використовують у ситуації, коли хочуть підкреслити: усе, що відбувається з людиною, учинки інших стосовно неї є логічним результатом або реакцією на попередню її поведінку; іншими пареміями, як-от: *Який пастух, така й череда*; *Який піп, така його й парафія*; *Який піп, таке й благословення* – послуговуються у разі, якщо хочуть підкреслити, що за діями та вчинками підлеглих складається враження про керівника. Так говорять, коли між членами колективу та його керівником простежуються подібні негативні якості (відсутність організованості, уміння, дисципліни тощо). Зауважимо: в останній ситуації, імовірно, можна було б скористатися і паремією *Який батько, такі й діти*, а за умови, що керівником є особа жіночої статі – *Яка мати, такі й діти*, однак подібні конструкції варто розглядати як такі, що зазнали метафоричного переосмислення (пор.: *батько (мати) =керівник – діти = підлеглі*).

Синонімічний ряд паремійних одиниць, якими послуговуються в типових ситуаціях, коли хочуть підкреслити, що діти завжди чимось подібні на своїх батьків, увиразнюється й за рахунок паремій інших структурно-граматичних моделей, зокрема й на рівні не лише складного речення: *Буває, і від гарного отця родиться дурна вівця*; *Дурна мати – дурні діти*; *Руді батьки – руді в них і діти*; *Від злого коріння таке і насіння*; *Зі злої трави лихе сіно*; *Погане дерево, погана з нього й тріска*; *Яблучко від яблуньки недалеко відкотиться*. У складі таких паремій містяться компоненти, які актуалізують сему «негативна риса» (*вівця* (пор.: *перен. зневажл. про покірну, лякливу людину*), *дурний, рудий* (у значенні некрасивий), *злий, лихий, поганий*). Подекуди спостерігається

перенесення на основі подібності з тваринним світом: *Сова не приведе сокола; Орел орла плодить; Від лося – лосята, від свині поросята* тощо.

Аналізований синонімічний ряд маніфестує й так звані неелементарні конструкції, що мають блокову організацію: *Яке дерево, такі його квіти; які батьки, такі й діти; Яке дерево, такий клин; який батько, такий син; Який дуб, такий тин; який батько, такий син; Яка хата, такий тин, який батько, такий син; Яка вода, такий млин; який батько, такий син; Який мельник, такий млин; який батько, такий син* і т. ін. Примітним є те, що кожна блокова частина може функціонувати (і функціонує!) самостійно, репрезентуючи абсолютно тотожне значення. Однак сьогодні досить складно встановити, чи є ці одиниці похідними, що утворилися внаслідок контамінації двох паремій (наприклад, *Який мельник, такий млин; який батько, такий син* ← *Який мельник, такий млин* і *Який батько, такий син*), чи, навпаки, вислів на зразок *Який батько, такий син* на певному історичному етапі зазнав трансформації, видозміни, пов'язаної з вивільненням компонентного складу. З огляду на те, що, маючи тотожне значення, подібні пареміологічні одиниці характеризуються різним компонентним складом і різною образністю, пропонуємо зараховувати їх до таких, які ілюструють явище синонімії.

Одні і ті самі явища буття залежно від життєвого досвіду представників національної спільноти, від характеру їх світосприймання можуть бути окреслені висловами, в основі яких лежать найрізноманітніші внутрішні образи, що зазвичай має етнокультурну маркованість, часто є конденсацією анекдотів, легенд, жартів і т. ін. Одна і та ж ситуація викликає в уяві носія мови різні асоціації, що й спричиняє появу синонімічних одиниць.

Синонімічні паремії позначають однакові сегменти дійсності і, попри різну внутрішню форму та неоднаковий компонентний склад, використовуються в тотожних чи подібних комунікативних ситуаціях. Наприклад: 1) для того, аби підкреслити, що матеріальні труднощі, відсутність чого-небудь не варто розцінювати як недолік чи ваду, послуговуються висловами на зразок *Аби душа чиста, а постולי нічого; Бідність – то не ганьба; Бідність не тратить честі; Злиднями очі не колють; Старці не родяться, а робляться*; 2) коли хочуть наголосити на тому, що будь-яка, навіть, на перший погляд, легка справа потребує певних зусиль, говорять *Без труда нема плода; Не розбивши крашанки, яєчні не спечеш; Не терши, не м'явши, не їсти*

калача; Печені голуби не летять до губи; Треба нахилитися, аби з криниці води напитися; Щоб рибку їсти, треба в воду лізти; 3) різні асоціації сприяли появі висловів, використовуваних у ситуації, яку можна сформулювати «дуже далекі родичі»: *Василь бабі сестра в третіх, а я йому сваха; Його мати й моя мати в одній воді хустки прали; Ми родичі – на одному сонці онучі сушили; Пень горів, а він руки нагрів та й став йому дядьком; Родина – кумового наймита дитина; Така рідня, як чорт козі дядько*; 4) для вираження співчуття, досади у зв'язку з нездійсненням чого-небудь, з неможливістю досягти бажаного послуговуються пареміями *Бачить корова, що на повітці солома, та не дістане; Близько видати, та далеко стрибати; Близько лікоть, та не вкусиш; Видно й хати, та далеко чухрати; Є в глеку молоко, та голова не влізе; Коло носа в'ється, а в руки не дається; Хоч близько, та слизько*; 5) коли акцентують на тому, що той, хто прагне до чого-небудь, хто міг би зловживати своїм становищем, як зумисне не отримує можливості здійснити бажане, використовують вислови на зразок *Не дав Бог жабі хвоста, а то всю траву витолочила б; Не дай, Боже, свині роги, усіх поколола б; Якби йому довший хвіст, сам би собі боки повідбивав; Якби на кропиву не мороз, вона всіх людей пожалила б; Якби свині роги, то всіх людей поколола б; Якби свині крила, вона і небо зрила б*; 6) для того, аби підкреслити: що-небудь (хто-небудь) утратило свою значущість, послуговуються пареміями *Був волон, та став козлом; Був голосок, та позички з'їли; Був кінь, та з'їздився; Був колись горіх, а тепер свистун; Був колись хазяїн, а тепер бовкуном їздить; Був лісничим, а тепер став нічим; Була сила, та чорти поносили; Зійшов ні в честь, ні в славу; Перевівся на ковальський тишк тощо*.

Розвиток синонімічних рядів пареміологічних одиниць пов'язаний передусім з оновленням образної основи паремій, об'єднаних однією темою, пошуком більш яскравого й експресивного образу при збереженні єдності логічної структури поняття [Скрипник 1973 : 213] та подекуди формальної структурної рівноваги. Явище синонімії має в системі пареміології свої специфічні особливості.

Однак, зауважимо, у вітчизняному мовознавстві воно досліджувалося лише принагідно, викликає чимало дискусій і передусім тому, що не встановлені чіткі диференційні ознаки між

поняттями паремія-синонім, паремія-варіант, паремія-трансформ. Немає одностайності поглядів і на таке явище, як факультативність¹³.

Явище факультативності пов'язують з тим, що будь-яка пареміологічна одиниця різновиду прислів'я може функціонувати в мові чи то в повному компонентному складі, чи то у скороченому, еліптичному¹⁴.

На думку деяких науковців, суть факультативності полягає в тому, що наявність деяких компонентів є можливою, але необов'язковою. Звідси, відповідно, і в пареміографічних доробках так звані факультативні компоненти отримали спеціальне графічне виокремлення. Наприклад: *Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці*: <на печі б'ють, а на лавці січуть>; *Голод не тітка*: <пиріжка не дасть>; *Наздогад буряків*, <щоб дали капусти>; *Не надовго старий жениться*: <або вмре, або скрутиться>; *Не надовго старий жениться*: <або сам згине, або жінка покине>; *Губа не з лопуцька*, <того хоче, що й людська>; *На козаку нема знаку* <– буде дівка відбувати>; *На чужій коровай очей не поривай*, <а рано вставай та собі учиняй>; *Дорога ложка до обіду*, <а по обіді – то й під лавку>. Подані ілюстрації демонструють: власне паремії, що мають переважно просту структуру, організовані як складні (елементарні / неелементарні речення), «вивільняються», так би мовити, від постпозитивної структурної частини, що доповнювала, конкретизувала зміст попередньої, зосереджуючи все семантичне навантаження на препозитивній (пор.: *Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці* – «використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що на сумирну, нещасну людину одна за одною звалюються неприємності, їй за все дістається»); *Голод не тітка* – «використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити: голод змушує підкоритися або робити що-небудь проти волі, не так, як хотілося б»; *Наздогад буряків* – «використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити: говорячи про одне, хтось робить натяки на щось інше або має на увазі щось інше»).

Подекуди скорочується предикативна частина не загалом, а лише її окремі компоненти: *Буряк не дурак*: *по дорозі не росте*, <а все

¹³ Про факультативність у системній організації паремійного корпусу російської мови говорив В. Жуков ще в передмові до першого видання «Словаря русских пословиц и поговорок» (1966); див.: [Жуков 2000].

¹⁴ Пор.: еліпсис (< грец. *elleipsis* – пропущення) – стилістична фігура, що полягає в пропущенні певного члена речення чи словосполучення, які легко відновлюються за змістом.

в *городі*>, що спостерігається й у структурі паремій, співвідносних із простим (ускладненим / неускладненим) реченням: *Біда одна не ходить*, <а за собою ще й горе водить> (пор.: *Біда одна не ходить* – «використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити: якщо трапилася якась біда, то вслід за нею чекай іншу»); *Не мала баба клопоту* <та купила поросля> (пор.: *Не мала баба клопоту* – «уживається для вираження сильної досади у зв'язку з труднощами, неприємностями, турботами, що несподівано з'явилися»); *Нехай та мабуть* <до добра не доведуть> (пор.: *Нехай та мабуть* – «використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити: якщо надіятися, що справа вирішиться само по собі, без будь-яких зусиль, то не можна бути впевненим в успіхові; говорять у тому разі, якщо хто-небудь розраховує на випадкову удачу»).

З позицій В. Жукова, до розряду факультативних слід зараховувати й такі пареміологічні одиниці, у яких може бути, а може й не бути наявний один або кілька компонентів: вони також сприймаються як можливі, але не обов'язкові: *Не для нашого коня* <ця> *паша*; *Не було клопоту*, <так> *чорт надав*; *Мале курча*, та <вже> *летюче*; *Горбатого* <хіба вже> *могила справить*; *Де* <вже> *наше не пропадало*; *Є* <ще> *порох у порохівницях*; *Не погань криниці*, <бо> *схочеш водиці* і т. ін. Причому одна й та ж паремія іноді демонструє кілька факультативних зразків. Наприклад: *Аби* <була> *шия*, а *ярмо знайдеться*; *Аби шия*, <а> *ярмо знайдеться* («використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що було б кому працювати, а робота завжди знайдеться») (пор.: *За* <одного> *битого двох небитих дають* <та ще й не беруть> – «використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що одна бувала людина варта двох недосвідчених»).

Наявність / відсутність таких компонентів суттєво не позначається на семантиці пареміологічних одиниць. Це стосується і власне паремій на зразок *Коли б свині роги, то б усіх* <людей> *поколола*, де водночас зі скороченням важливого структурного компонента відбувається зміна граматичних характеристик його атрибутивного поширювача – він піддається субстантивації і змінює свою синтаксичну функцію, що загалом не спричиняє семантичних модифікацій (пор.: «використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити: той, хто хоче чого-небудь, хто міг би зловживати своїм становищем, як навмисне, не має можливості здійснити бажане»). Іменниковий компонент може вивільнятися і зі структури кількісно-субстантивного словосполучення, як-от: *Кінь на чотирьох* <ногах>, та й то *спотикається* («говорять у

ситуації, коли хочуть підкреслити: кожен може помилитися, виявитися у скрутному становищі»).

Факультативність є однією з істотних ознак пареміологічних одиниць, попри те, що вони являють собою вислови із замкненою формою кліше, тобто характеризуються усталеністю та відтворюваністю в готовому вигляді.

У руслі такої ідеї з'являється також необхідність розмежувати факультативність та нормативну варіантність¹⁵.

Під нормативною варіантністю паремійного корпусу розуміють таку зміну, яка існує у свідомості національної мовної спільноти, не має додаткового семантичного навантаження і не усвідомлюється носіями мови як трансформація, або трансформа. Нормативна варіантність, як і факультативність, не спричиняє порушення тотожності паремії, на відміну від індивідуально-авторського перетворення. Вона не є контекстуальною, оказіональною, а системною, мовною. Нормативна варіантність пареміологічної одиниці спричиняється: а) загальними властивостями семантичної структури паремії – безадресністю вислову, хронотопною відносністю, синтаксичною зумовленістю значення, концептуальністю семантики; б) деякими зовнішніми факторами – часовими, територіальними, соціальними, стилістичними; в) низкою лінгвістичних чинників: відсутністю візуально простежуваного зв'язку між паремією й умовами, які уможливили її появу, численністю фокусів спостереження і позицій оцінки ситуації, вторинністю тексту паремії, що фіксується на

¹⁵ Першим, хто заговорив про варіантність загалом, розробив різновиди варіантів прислів'їв (лексичні, формально-словотвірні, граматичні, структурні), а також сформулював чіткі критерії того, що можна назвати загальнонародним варіантом, а що є авторським перетворенням, був В. Жуков (передмова до «Словаря русских пословиц и поговорок» (1966). Такі його погляди знаходять відображення й у сучасній лінгвістиці, безперечно, з певними модифікаціями. Так, скажімо, О. Сергієнко розглядає варіантність у широкому витлумаченні, диференціюючи нормативну варіантність, що фіксується словниками, і контекстуальну варіативність, трансформацію паремій у тексті [Сергієнко 2010]. У зв'язку з цим уведиться й поняття пареміологічної норми (Г. Пермяков, З. Тарланов, М. Котова, О. Сергієнко та ін.), що витлумачується як сукупність пареміологічних одиниць, регулярно використовуваних носіями мови. Очевидно, що таке визначення потребує конкретизації. З огляду на поняття «мовна норма», гадаємо, цілком доречно говорити про те, що пареміологічна норма – це сукупність паремійних одиниць, які відповідають пареміологічній системі і системі мови загалом, сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови і суспільства.

письмі лише у зв'язку з художньою чи стилістичною потребою [Селивестрова 2010].

У паремійному корпусі представлено найбільше зразків, які ілюструють лексичне варіювання, нормативну варіантність, що характеризується широкою шкалою різних семантичних відношень між взаємозамінними компонентами пареміологічної одиниці, ґрунтованих на традиційних для мови парадигматичних відношеннях – синонімічних, тематичних, гіперо-гіпонімічних і т. ін.

До лексичних варіантів належать словесні модифікації, що відбуваються в межах однієї і тієї ж конструкції і не вносять яких-небудь смислових відтінків у зміст паремії. Вони виникають унаслідок заміни одного або кількох компонентів іншими, найчастіше подібними чи тотожними за значенням, тобто синонімами. Наприклад: *Бабу і чорт (дідько) не змудрує; У гостях добре, а вдома краще (ліпше); Вище голови не стрибнеш (не підскочиш); На похиле дерево й кози скачуть (плигають); Не спіши (не квапся, не забігай) поперед батька в пекло; Лякана (полохана) ворона <й> куца боїться; З поганої (паршивої) вівці хоч вовни жмут і т. ін.* Заміна ж словом (словами), які не вступають у синонімічні відношення, з позицій деяких науковців (В. Жуков), створює не варіантну, а оказіональну одиницю. Однак, вважаємо, таке твердження є занадто категоричним, адже, як свідчить паремійний корпус, чимало одиниць ілюструють, власне, не синонімічну заміну, а пов'язуються з тематичними, гіперо-гіпонімічними, антонімічними та іншими зв'язками. Наприклад: *Голодній курці просо (зерно) сниться; Хоч голий та в підв'язках (поясі); Як бідному (сироті) женитися, то й ніч мала; Знай, корово (козо), своє стійло; Буває, що й корова (слон) літає; Було, та за водою (вітром) пішло; Що з воза (мосту) впало, те пропало; Аби хліб, а зуби (рот) знайдуться (знайдеться); Тиха вода греблю (береги) рве; У чужому оці й порошину бачить, а в своєму пенька (колоду) не помічає; Продав kota в мішку (торбі); Добра пряжа і на кочерзі (скіпці) напряде; Справа, як коло дядькового (бабиного) воза; Для милого друга і вола (коня) з плуга; Два ведмеді в одному барлозі (кублі) не живуть; Добрі (погані) вісті не лежать на місці; У своїй хаті й угли (кочерги) помагають; Узяло (ухопило), як багатого (бідного) за живіт.*

При заміні одного чи двох (рідко трьох-чотирьох) компонентів зберігається тотожність пареміологічної одиниці, тобто характер відношень, зв'язків або залежностей між поняттями та явищами, що

складають логічний і структурно-композиційний план паремії. Її предметно-образний план може зберігатися чи то повністю, чи то частково. Наприклад: *Шкідливий, як кіт (тхір), боязкий (полохливий), як заєць; Під носом жнива (ліс), а в голові <ще> й <на зяб> не орано; І в наше віконце засяє (загляне, засвітить) сонце; За шматок (кавалок, кільце) кишки сім верст (миль) пішки; Який пан, такий і крам (жупан); Був волом (конем), та став козлом (волом); Натє й мою баночку (мазницю) на дьоготь; З чужого клопоту (похмілля) голова болить; Не вартий (не варт) виїденого яйця; До милої (любої) небоги нема далекої дороги; Забажалося (захотіти) пташиного (птичого, пташачого) молока і т. ін.* Модифікацію предметно-образного змісту ілюструють пареміологічні одиниці приказкового різновиду, як-от: *Голий як бубон (миша, руда миша, долоня і т. ін) (пор.: Голий, як бубон, а гострий, як бритва).*

Лексичній варіації піддаються компоненти, що належать здебільшого до повнозначних частин мови, репрезентують різні граматичні значення: предметності (*Як з бика: ні вовни (ні шерсті), ні молока; Котові (кішці) смішки, а мишиці слізки; У родині (сім'ї) не без виродка; Кінь волів не пара (не рівня); За сім верст (миль) киселю їсти тощо*), непроцесуальної (*Голодній (рудій) лисиці курчатко сниться; Хитро, мудро, та недорогогим (невеликим) коштом; До милої (любої) Оришки й на край світу пішки; Ворона прямо (навпростець) літає, та ніколи дома не ночує тощо*) та процесуальної ознаки (*Чужої думки не збагнеш (не вгадаєш); До чужого монастиря зі своїм законом не пхайся (не сунься); Хто високо літає, той низько сідає (падає); Мокрий дощу не лякається (не боїться); Який їхав, таку й здибав (стрів); Раз мати породила, раз і помирати (гинути); Дурних не сіють, не орють (не пашуть), а вони самі родяться; Зацлюбитися – не дощик переждати (перечекати) тощо*). Зауважимо: лексичної модифікації зазнають і займенникові слова, які за гетерогенною класифікацією не мають статусу самостійної частини мови: *На мої (свої) руки знайдуться (знайдеш) <усюди> муки; Де <вже> моє (твоє, наше) не пропадало і т. ін.*

Варіантність паремій пов'язується і з заміною так званих службових слів, або аналітичних морфем. Це стосується передовсім сполучників, рідше приєдників: *Або (чи) пан, або (чи) пропав; Доки (поки) щастя плужить, доти приятель дружить; Тоді дівку віддавай, доки (поки) люди*

трапляються; Якби (коли б) знаття (знав), де впадеш, то б <Г> соломки підстелив; І сюди гаряче і (й) туди боляче; З (із) вогню та в полум'я тощо.

При таких модифікаціях спостерігається 1) ступінь інтенсивності вияву маніфестованої в паремії ознаки: *Хто ошпарився на молоці (на окропі), дмухає на холодну воду; За дурною (лихою) головою і ногам біда (лихо); Дурних не сіють, не орють (не пашують), а вони самі родяться; Кого люблю, того й б'ю (чублю); Раз мати породила, раз і помирати (гинути);* тощо; 2) порушення принципу частиномовної однорідності, коли слово, що належить до одного лексико-граматичного розряду, замінюється словом іншої частиномовної належності або взагалі перифрастичним словосполученням і навпаки: *Свій (кум) не свій (кум), а в горох не лізь; Голодному все до смаку (смакує); Сова спить (спіпа), та кури (курчат) бачить; Орлиний клекіт здалека (з-під хмар) чути; Біда навчить калачі (коржі з маком) їсти; Два коти в одному мішку (на одному салі) не помиряться; Хто простує (навпростець їде), той дома не ночує; Куй залізо, доки (поки) гаряче (не загасло); Як твоє не мелеться, то не бігай з кошиком (не підставляй) тощо; 3) наявність багатокomпонентних варіантних парадигм: *Діло майстра знає (хвалить, величає); І в наше віконце загляне (засвітить, засяє) сонце; Назвався (обізвався, убрався) грибом – лізь у борщ (кіш, козуб, кошик); Повадився (занадився, унадився) кухоль по воду ходити, поки йому вухо (вушка) не відірвали (не відламали); Не спіши (не забігай, не квапся) поперед батька в пекло; До чужого монастиря зі своїм законом не ходять (не пхаються, не сунуться); Не вартий (не варт) дірки від бублика (ріжка табаки, печеної цибулі, курчати); Здоров був, кулика вбивши (куликнувши, спіктнувшись, не знати, звідки взявся); Виміняв (проміняв) шило на мило (швайку, мотовило) тощо; 4) явище традиційної паремійної субституції, коли одні і ті ж компоненти взаємозамінюються в низці паремійних одиниць: *Купається (плаває), як вареник (сир) у маслі (сметані); Купається (плаває), як нирка в салі; Купається (плаває), як памтух в олії; Краще (ліпше) убогий праведник, ніж багатий ябедник; Краще (ліпше) пізно, ніж ніколи; Краще (ліпше) синиця в руці (жмені), ніж (як) голуб на стрісі; Краще (ліпше) синиця в руці (жмені), ніж (як) журавель у небі; Краще (ліпше) сьогодні горобець, як завтра голубець; Кожен (кожний) дідько у свою дуду грає; Кожен (кожний) жушок своєю доріжкою тягне; Кожен (кожний) кравець на свій аршин міряє; Кожен***

(кожний) молодець на свій узірець; Кожен (кожний) сам свою долю кує; Кожен (кожний) пес на своєму смітті гордий; Кожен (кожний) повинен знати своє стійло; Кожен (кожний) п'є, та не кожен крикає; Кожен (кожний) Івась має свій лас; Кожен (кожний) мудрий свого дурня знайде; Гни гілляку, доки (поки) молода; Гуляй, дитино, доки (поки) твоя година; Коваль клепле, доки (поки) тепле; Коси, коса, доки (поки) роса; Коси сіно, доки (поки) сонце світить тощо.

На стику лексичного і формального варіювання перебувають модифікації, що демонструють використання словотвірних можливостей: *Сліпий (сліпець) ліпше (смівліше) ходить, як поводитир водить; Любиш у гостях (гостині) бувати, люби й гостей вітати (приймати); Пішов глечик по воду та й голову (голівку) там положив; Минулася котові масниця (масничка).* У такому разі субститут сприймається як похідна одиниця, спродукована від твірної основи вихідного слова за допомогою різних формантів (пор.: *сліпець* ← *сліпий*; *гостина* ← *гості*; *голівка* ← *голова*; *масничка* ← *масниця*).

Варіантна парадигма передбачає і синонімічні граматичні форми, що маніфестують різні граматичні характеристики – відмінкові, родові, числові, видові і т. ін.: *Дурневі (дурням, дурному) море по коліна; Вовків (вовка) боятися – у ліс не ходити (не йти); Знає (чує) кішка (кіт), чиє сало з'їла (з'їв); І вовки (вовк) ситі (ситий), і кози (коза) цілі (ціла); Ворона (ворон, крук) вороні (ворону, крукові) ока не виклює (не видере); Дарованому коню (коневі) зубів (у зуби) не рахують (не заглядають); Не копай іншому яму (ями), бо сам упадеш; За деревами (з-за дерев) не побачити лісу тощо.*

Лексична варіантність демонструє розмаїття семантичних відношень між узаємозамінними компонентами пареміологічної одиниці, різне за ступенем семантичної близькості / віддаленості. Сказане вище лише окреслює ряд пробле, які потребують ґрунтового вивчення у вітчизняній пареміології. Необхідно з'ясувати всі можливі причини виникнення варіантності та особливості утворення варіантної парадигми; що перешкоджає утворенню тих чи тих варіантів; як відбувається нейтралізація диференційних ознак варіантних компонентів у разі їх віддаленості; яким чином природа паремій впливає на їх варіантні можливості і т. ін.

Більш детального висвітлення потребує й питання співвідношення між варіантами пареміологічних одиниць і їх трансформами, які, хоч і знайшли теоретичне обґрунтування,

демонструють ще чимало дискусійних моментів. Адже у власне паремій теж є «творець», нехай і конкретно не означений, узагальнений, який «породжував» той чи той вислів, узагальнював його значення, перетворював, модифікував, трансформував відповідно до конкретної комунікативної ситуації і передавав у такому вигляді від покоління до покоління. На якому етапі відбулася заміна в паремійних одиницях на зразок *Коваль коня кує, а жаба й собі ногу (лапу) дає (підставляє); Нате й мій глек на капусту, щоб і я була Настя (Хівря); За царя Гороха (Митрохи), як людей було трохи; Тоді це діялося, як баба дівкою була (як шкiряні гроші були)* і т. ін., а головне, хто саме причетний до подібних модифікацій, установити, по суті, не можливо. З позицій сьогодення ми кваліфікуємо їх як варіантні на основі кодифікації у спеціальних лексикографічних (пареміографічних) працях. Однак спростування того, що деякі з них виникли свого часу як результат індивідуально-авторських перетворень, немає. Тому одні послуговуються термінами варіантність і трансформація як взаємозамінними, інші – використовують лише один із них для позначення обох явищ, треті – наполягають на диференціації, акцентуючи на тому, що при варіантності зберігається тотожність паремій, а при трансформації тотожність деформується, нівелюється. Але на практиці такі критерії не завжди допомагають розмежувати відповідні явища. Так, скажімо, виникає слушне запитання: який статус має, наприклад, одиниця *З паршивого козла хоч вовни кусок (Вже давно апостоли патріотизму Менишиков з Суворіним прицінювалися Привіслянський край продать німцям по четвертній за душу, як за добрих кріпацьких часів <...> Не по четвертній, то хоч по десятці. З паршивого козла хоч вовни кусок. Хіба мала й потім ще всякого інородця лишиться?* М. Грушевський) (пор.: кодифіковане *З поганої (паршивої) вівці хоч вовни жмут*)?

Терміни варіант, варіювання, варіантність, дійсно, допускають широке та вузьке витлумачення і, очевидно, виправдано обираються вченими, що досліджують всю розмаїтість перетворень, яких зазнають пареміологічні одиниці в сучасній мові. Проте, на нашу думку, доречно диференціювати варіантність у вузькому розумінні і випадки свідомої трансформації паремій у межах того чи того контекстуального оточення, що стають предметом зацікавлення науковців у царині стилістики та прагматики.

2.5. Стилiстичнi можливостi власне паремiйних зразкiв

Принагiднi науковi розвiдки, скерованi на дослiдження явища факультативностi, варiантних парадигм, особливостей структурноi i семантичної модифiкацiї переконливо демонструють актуальнiсть порушуваних проблем у вiтчизнянiй паремiологiї. Ми вже неодноразово акцентували на тому, що композицiя власне паремiй вивчена ще недостатньо, а їх творення за моделями майже не дослiджується, тому питання моделювання паремiологiчних одиниць є важливим, а його розробка перспективною.

Структура та семантика власне паремiй зумовлює виникнення й функцiонування структурно-семантичних моделей цих одиниць, правомiрнiсть появи яких «об'єктивується їх поверхневою структурою, конструйованою за певними традицiйними фреймами, що корелюють з глибинною пiдтекстовою iнформацiєю та прагматичними настановами» [Корень 1999 : 140].

Моделi виступають аналогами об'єктiв, використовуваних для вiдтворення їх властивостей, структури та функцiї; вони мають спiльнi ознаки, а їхня типологiчна класифiкацiя реалiзується на основi критерiїв, якi автор визначає провiдними для встановлення якiсної характеристики того чи того типу моделей.

У моделях власне паремiй видiляють три плани. Перший план – граматико-структурний – репрезентований трьома аспектами: а) синтагматичним; б) семантичним; в) модальним: перший є спiввiдношенням структури речення на осi часу; у другому знаходить своє вираження позамовна дiйснiсть; третiй розглядається як вiдношення змісту речення до позамовної дiйсностi у формах граматичного часу i способу. Другий план передбачає аналіз глибинної структури моделей власне паремiй, сконструйованих за певним зразком. Третiй план пов'язаний iз прагматичним потенцiалом паремiй, їхньою здатнiстю брати участь у тих чи тих мовленнєвих актах. Прагматичний аспект є провiдним у змістовій структурi народних висловiв, у ньому вiдображається їхнє комунікативне призначення, використання адресатом як знаряддя мовленнєвої дiї, вплив на дiяльнiсть та поведiнку адресата. Функцiональний аспект паремiй слiд розглядати, урахувуючи три типи ситуацiй, що виникають в умовах iнтеракцiї паремiї та контексту. Паремiологiчна функцiональнiсть репрезентована взаємопов'язаними

прагматичною, соціальною та моделювальною функціями, які реалізуються в мовленні одночасно. Уплив на свідомість адресата (прагматична функція) корелює зі сприйняттям стереотипів поведінки конкретного соціуму (соціальна функція), щоб на основі набутого соціального досвіду індивідуум міг адекватно вирішувати життєві ситуації (моделювальна функція) [Корень 1999 : 140–141].

Українські народні вислови за своїми моделями близькі до висловів інших народів, і визначення їх структур дало б змогу стикувати з аналогічними моделями в іномовних пареміях і таким чином увести багатий український матеріал у міжнародну класифікацію паремологічних одиниць, а в подальшому виявити те своєрідне, національне, що властиве передусім українським пареміям [Пазяк 1984 : 9–10]

Нагадаємо: згідно з традиційними підходами план вираження пареміологічної одиниці – це структура речення (для прислів'їв і деяких приказок) і структура словосполучення (для приказок). Предикативні паремії мають смислову й інтонаційну завершеність і синтаксичну членованість, співвідносяться з судженням, реалізують думку «у зразковій формі». Паремія, орієнтована не на дієслово з його валентністю і предикативністю, а на позначену позамовну ситуацію, є особливим видом речення – реченням-текстом з інгерентними характеристиками, що відрізняють її від звичайного речення або від типового тексту.

Метою синтаксичного моделювання є визначення частотних моделей власне паремій, їх репрезентації у простій та зручній для вжитку формі, вивчення структурних та граматичних властивостей, осмислення змістового та прагматичного потенціалу.

Чимало паремій утворено за відповідними моделями-формулами, характерними для паремій багатьох народів (пор. укр. *Язик до Києва доведе та тур. Розпитуючи, дійдеш до Кааби* (Мекки) [Ужченко 2007 : 397]. Понятійна модель таких паремій універсальна, топонімічні ж моделі національні.

Серед найбільш поширених моделей українських паремій виокремлюють такі формули:

1) прями стверджувальні $A = B$ (*Пшениця – то хлопська му́ка, мельникова біда, а панська їда; Одного пригода – другого пересторога; Важне діло – паровоз!*);

2) заперечні А не = В (*Не всі Стюарти рідня королям; Два ведмеді в одному барлозі не живуть; На всякий чмих (на кожне ачхи) не наздоровкаєшся; Старий віл з борозни не зверне*);

3) мале А дає велике Б (*З малої хмари великий дощ буває; І найменша іскорка зродить найбільший вогонь*);

4) велике А дає мале Б (*З великої хмари малий дощ буває; З великих гримотів малий дощ; Де велика рада, там рідкий борц; Де начальства ціла рота, там виходить шишк робота*);

5) з одного А різні Б (*З одного дерева ікона і лопата; З одного дерева і хрест і лопата: хрестові ся кланяють, а лопатою нечисть відкидають; З одної печі, та не однакові калачі; З однієї квітки бере отруту змія, а бджола – мед*);

6) два А не дають ні одного Б (*Де два господарі, там ладу нема; Хто дві сороки за хвіст тримає, той жодної не має; Двох сорок разом за хвіст не вдержши*);

7) частина А впливає на все Б (*Одна паршива овечка всю отару поганить; Одна хвора корова все стадо замітить; Одне гниле яблуко зіпсує цілу бочку*);

8) два А краще за одне Б (*Одна голова добре, а дві – краще; Гуртом і батька добре бити; Лучче сім раз горить, ніж один раз овдовить*);

9) одне А краще кількох Б (*Одне сьогодні краще двох завтра; Один зараз краще трьох потім; Лучче одне око своє, ніж чужії оба; І тисяча тіток однієї матері не замінять; Година сьогодні варта двох узавтра*);

10) яке А, таке й Б (*Який росток, такий і паросток; Яке поїхало, таке повернуло; Яке (який) помагай-біг (добридень), таке (такий) й бувай-здоров (бодай-здоров); Від яблуні – яблука, від сосни – шишки*);

11) де є А, там є й Б (*Де криниця, там вербеться; Де вода, там і біда; Де болото, там і чорт сидить*);

12) не роби Б, доки нема А (*Не гостри ножа, доки не зловив барана; Не хвалися ідучи на рать; Не кажи гоп (гоц, скок), поки не (доки не) перескочиш!*);

13) було б А, буде й Б (*Були б пиріжки – будуть і друзки; Аби шия, а ярмо буде (знайдеться); Хто хоче собаку (пса) вдарити, той кия найде; Аби були побрязкачі, то будуть і послухачі*);

14) А значне, а Б незначне (*Борода як у старого, а розуму нема і за малого; Під носом жнива (ліс), а в голові ще й не орано; Голова як казан, а ума – ні ложки; Чуб довгий, а ум короткий*);

15) Б не відповідає А (*Їв би паляниці, та зубів нема; Борода як у владики, а сумління як у шибеніка; Постава свята, а сумління злодійське; На людях ягня, а дома вовк*);

16) А зумовлює Б (*На чісму возі сидить (сидиш, їдеш), того й волю волить (чини, чиниш); Чий хліб їси, під того дудочку скачи!; З вовками жити – по-вовчому вити; Вліз межви ворони, крякай, як і вони; Риба гниє з голови*) та ін.

Характерними структурними ознаками народного дискурсивного мовлення є зіставлення, протиставлення, паралелізм, повтор, порівняння. Так, скажімо, В. Жайворонок ілюструє типові моделі формально двочлених паремій з семантикою вибору [Жайворонок 2007 : 65]:

– **[ти] йому (його)...**, **а він [тобі]...** (*Ти йому – печене, а він тобі – варене; Ти його хрести, а він тобі: «Пусти!»*);

– **ми (я, ти)...**, **а він (ти)...** (*Ми о возі, а він о козі; Я йому про юшку, а він про петрушку*);

– **один...**, **а другий...** (*Один про Хому, а другий про Ярему*);

– **хто...**, **а хто...** (*Хто в ліс, а хто по дрова*);

– **чи (або)...**, **чи (або)...**, **[а]...** (*Чи купим, чи не купим, а могорич треба ся наптити; Або вішай, або пускай – мені треба на ярмарок їхати*);

– **один (одному)...**, **[а] другий (другому)...** (*Один скаче, другий плаче; Одному сонце світить, а другому й місяць не зблисне*);

– **кому...**, **[а] кому...** (*Кому радість, а кому горе*);

– **тобі...**, **[а] мені...** (*Тобі сміх, а мені плач*);

– **або...**, **або...** (*Або добути, або дома не бути; Або грай, або гроші вертай*);

– **ні (ані)...**, **ні (ані)...** (*Ні ради, ні розради; Ані впрів, ані змерз*).

Засвідчена чимала кількість паремій із зіставними відношеннями атрибутивних або адвербіальних ознак, виражених дейктичними символізованими одиницями:

– **чим...**, **тим...** (*Чим хата багата, тим і рада*);

– **такий...**, **як...** (*Такий багатий, як чорт рогатий*);

– **як ви (ти)...**, **так [і] ми (я)...** (*Як ви нам, так і ми вам; Як ти зо мною, так і я з тобою*);

– **так...**, **що** (*Так смішно, що аж млісно*).

Сюди також віднесено моделі **який (яка, яке)...**, **такий (така, таке)...**; **чий (чия, чис)...**, **того...**; **де...**, **там...** тощо.

Композиція паремій, хоч і розмаїта за формою, усе ж підпорядкована певним законам. Тому за характером будови їх можна розподілити на окремі типи або залежно від структури речень (просте, складне, сурядне, підрядне), або від типу моделі, за якою творяться різні тематичні групи.

Власне паремії завдяки своїй лінгвоментальній природі нівелюють лінгвістичне значення й максимально увиразнюють соціокультурне, їхні формальні моделі-символи служать лише лінгвальними сигналами для соціально-культурної семантики. Особливості структури народних висловів виявляються в типовості форми, у характері розташування й дистрибуції мовних одиниць. «Паремії строго структуровані, часто на основі бінарних опозицій або зіставних культурних концептів. Про їхній синтаксис можна говорити як про формально-настановчу символічну структуралізацію у річизі лінгвоментальної комунікації» – пише В. Жайворонок [Жайворонок 2007 : 64].

У паремійному просторі існує чимало клішованих формул і конструкцій, повторюваних образів і їх вербальних оболонок. Типовими складовими пареміологічних одиниць можна вважати не лише окремі повторювані вербальні втілення тих чи тих концептів, але й поєднання компонентів, які формують певний значущий фрагмент пареміологічної одиниці, структурно-семантичні моделі, принципи «складання» значень цілого з окремих елементів.

Синтаксис паремій, що демонструє дивовижне різноманіття конструкцій, орієнтується на живі продуктивні моделі мови. Не випадково паремійні смисли, виражені за допомогою таких моделей, повторюються багатократно з різною образною основою і на різному лексичному матеріалі. Так, наприклад, невідповідність (суперечливість) краси й розуму, слова й діла, образу й реальності.

Модельованість пареміологічної системи – прояв загального принципу модельованості мовних явищ. Імовірно утворення серійних паремій за певною структурно-семантичною моделлю, тобто таких, які можна звести до одного образно-семантичного інваріанта, що схематично відображає відносну регулярність дериваційних процесів у системі пареміологічних одиниць. Це можна назвати тиражуванням з використанням паремійних кліше.

Чим менший обсяг паремії, тим більше сконденсована думка і більша закономірність використання її у великій кількості ситуацій [Пазяк 1984 : 183]. Відтворюваність паремійних знаків, їхніх структур

та окремих фрагментів свідчить про сформовану паремійну традицію. Паремійний простір сприяє трансляції культурно значущих установок, розпізнанню й розумінню висловів народного походження.

Власне паремії ускладнюють та уповільнюють процес обміну оперативною інформацією під час міжмовного спілкування. Вони покликані виконувати в мовленні виняткову роль, яка полягає в селекції повідомлюваної інформації, її структурній організації і навіть у певному програмуванні процесів комунікації, що підтверджує філософська гіпотеза про детермінувальну роль мови у процесі пізнання.

Дослідження в царинах психолінгвістики, лінгвістики тексту, лінгвосоціотики переконливо засвідчили: здійснюючи певні процедури, будь-який цілісний текст можна згорнути до певного мінімуму, який відображає найсуттєвіші моменти його змісту і є достатнім для того, аби ідентифікувати його на предмет відповідності тій чи тій паремії. Адекватним для цієї мети підґрунтям може бути скорочений сюжет, головна думка чи ідея твору, що нерідко відповідає тій чи тій пареміологічній одиниці. Так, наприклад, патетика жанру оди зводиться до житейської максими *На чім возі їдеш, тому й ласку твори*; громадянська поезія шістдесятників спрямована на протидію паремійного стереотипу *Будь смирний, то будеш вірний*.

Можна констатувати таку закономірність: чим масштабніша жанрова форма твору, тим більше уможливорює вона вибір паремійного підґрунтя (паремії, що корелюють з сюжетами великих творів, співвідносяться з «вічними темами», представленими культурними концептами *добро і зло, істина і брехня, справедливість і несправедливість* і т. ін.). У малих жанрах (наприклад байках, які тяжіють до повчальних змістів) можливість вибору досить висока.

Досвід народу-мовотворця відбирав та рекомендував для використання ті конструкції, які вирізнялися найбільшими експресивними потужностями, підвищували виразність конкретної мовленнєвої ситуації і мови загалом. Як засіб створення експресії традиційно використовуються різні стилістичні фігури, ґрунтовані на свідомому порушенні синтаксичних моделей.

Усі стилістичні фігури, на основі яких вибудовувалися власне паремії, умовно можна поділити на дві групи: експресивність першої створюється за рахунок особливостей розташування слів, а другої – за рахунок порушення правил побудови тексту.

Досить поширеним зразком першої групи є інверсія, що передбачає здебільшого виокремлення слова, яке стоїть не на потрібному йому місці. Залежно від того, який зі структурних компонентів підпорядковується інверсії, створюються додаткові експресивні ефекти. Особливо помітною виступає зміна структурного елемента, позиція якого є чітко закріпленою: це використання присудка перед підметом (*За чуже добро вилізе ребро; Пішло молоко корові в роги; Їли кози деревця і хвалили без кінця*), додатка перед присудком (*І квасницю хробак гризе; Хилку лозинку і снігур зігне; Тернина грушок не родить; Голкою криниці не викопаєш*), означення після означуваного слова (*Лиш капуста відігрівана добра; Кулик на місці соколиним не буде птичим господином; Вовк старий не лізе до ями*). Інверсія служить засобом для розстановки смислових та емоційних акцентів.

Велике значення в пареміях має взаємодія їх структурних частин, ґрунтованих на двочленному тематичному паралелізмі. Власне паремії не тільки видобувають образи з нашої пам'яті, а й ілюструють асоціативний образний досвід і реальне життя. Так, прислів'я *На вовка помовка, а заєць кобилу з'їв* має такі асоціативні зв'язки ...а *Савка овечку вкрав; ...а рибу лисичка поїла; ...а циган кобилу вкрав; ...а пастух теля вкрав; а злодій кобилу вкрав* та ін. У процесі розвитку паремій ішов безконечний процес відмирання одних зразків та народження інших, безперервне шліфування, розширення чи звуження значень, зміни в семантиці тощо. Народний вислів залишає тільки найнеобхідніші слова, усе зайве відкидає.

Пареміям властива симетрична структура за принципом синтаксичного паралелізму. Синтаксичний паралелізм сприяє створенню чіткого ритму та установленню логічних зв'язків між частинами пареміологічної одиниці (*Сало – сила, спорт – могила; Машина – звір, шофер – собака; Млин меле – мука буде; язик меле – біда буде; Який дуб, така бочка, яка мати, така й дочка; Орел летить найвище, а хрін росте найглибше; Від лося лосята, а від свині – поросята; Свиня у барлозі, а птах у дорозі; Молодість лінива, то старість плачлива; Хвали жито в стогу, а пана в гробу; Спочатку я на вас поїду, а потім ми вас запряжєм; Хоч ти йди в ліс по дрова, а я буду дома, хоч я буду дома, а ти йди в ліс по дрова; Цирк поїхав, а клоун остався*).

Поширеною формою висловів аналізованого зразка є пропуски поодиноких членів речення в одній із симетричних частин (*Як поїде на*

об'їзд, то сьогодні дома буде, а як поїде навпростець – і завтра не буде; Риба шукає, де глибше, а чоловік – де ліпше (краще); Жінка борщ варить, а чоловік – воду; Раніше одну свиню годували, а тепер – з поросятами). Структурна неповнота речень-паремій стилістично вмотивована. Спеціальний пропуск якогось одного елемента компенсується більшим семантико-стилістичним навантаженням інших і загальним увиразненням синтаксичної побудови. Неповні речення, згідно з позицією стилістики, – це не «мовна економія», не пропуск «необов'язкових» елементів і тим більше не «безпорядок викладу».

Така симетрія деінде побудована на контрастах значень, тоді поєднання контрастних образів надає паремії викінченої художньої форми, її «частини зчіплюються асоціативним зв'язком, подеколи мають форму психологічних паралелізмів» [Пазяк 1984 : 187]. Наприклад: *Підеш у колхоз – получиш сіна воз, останешся дома – получиш пуд соломи.* Коли одна з частин редукується, то її смислове навантаження переходить на ту, що зберігається й утворюється еліптичне прислів'я (*Не для пса ковбаса <не для kota (кицьки) сало; не для Кузьми гроші>*).

Антитетичний принцип світосприйняття притаманний багатьом фольклорним жанрам. За підрахунками спеціалістів, близько 16% власне паремій побудовано на антитезах [Алефіренко 2009 : 256]. Часто синтаксична антитетична структура використовує слова-антоніми, тобто протиставлення ґрунтується переважно на антонімії компонентів зіставлюваних частин: *Краще чесно вмерти, як нечесно жити; Не зв'яжуйся з лихим спершу, так і опісля бачить не будеш; Краще з розумним згубити, ніж з дурним знайти; При добрій родині і куми побратими, а при лихій нема і родини; Одна головошка і в печі гасне, а дві і в полі горять; Орел летить найвище, а хрін росте найглибше.*

Проте антитеза в народних висловах створюється не лише за рахунок антонімів, нерідко використовується паралелізм, який полягає в антонімічному зіставленні просто різнорідних понять, у вмотивованому контрастуванні смислових значень бінарних образів, у драматичному запереченні певної тези: *Песика б'ють, а левик боїться; Близько лікоть, та не вкусиш; Кому як болото, а мені як золото; Де ще у Бога літо, а він о Різді косу клепа; Тоді любить і сват, коли добре має брат; а коли бідний, то забуде і брат рідний; Плугач оре і в праці рветься, а панське червево отак аж дметься!; Був*

колись горіх, а тепер свистун; Людям свято – свині смерть; Думки в небі, а ноги в постелі; Як спить, то не їсть, а як їсть, то не дрімає.

Паремії з антитезою слід відрізнити від паремій, синтаксична модель яких, незважаючи на використання сполучних засобів зі значенням протиставлення, підкреслює не різницю, а схожість і закономірність у виявленні певних властивостей тих чи тих предметів, понять: *Вітер повине, а собака брехне* (схожий спосіб, у який йде розголос); *Соловейко щебече, а баба й собі пробує* (обоє співають); *Жать удень душно, а вночі кусаються комарі* (ні тоді, ні тоді не хочеться працювати).

Нерідко трапляються гіперболи, які допомагають максимально яскраво піднести буденне, типове явище: *Такий тупий ніж, що й киселю не ріже; Вола б з'їв; Очі на лоб вилізли, За кавалок кишки сім верст пішки*, та притаманні українському народному сприйняттю літоти, що, навпаки, у художній формі зменшують величину, силу, значення зображуваного предмета чи явища: *Комар носа не підточить; Його і в ступі товкачем не влучиш*. У пареміологічних одиницях перебільшення створюється за допомогою яскравого зіставлення або категоричного судження, тому посиленню гіперболізації народних висловів часто сприяє антитеза: *Їсть за вовка, а робить за комара* (поєднання гіперболи і літоти).

Гіперболізація значень власне паремій може полягати і в особливостях загального категоричного тону висловлення. Відбувається це тому, що паремії «консервують» не частковості, приватні випадки, а закономірності й стереотипи: *Борода виросла, а розуму не винесла*.

На основі стилістичної фігури антифразиса скомпоновані народні вислови на тему бідності, наприклад, з назвами господарських будівель: *Багато я маю – аж три клуні хліба: в одній вітер, в другій мак, а третя стоїть так; В коморі пусто, в stodолі порожньо, а в хаті лиш одна верета; В мене дві повні комори: в одній злидні, в другій горе*.

У власне паремійному корпусі вирізняються загальні типи прислів'їв, кожен з яких характеризується конкретними конституційними, змістовними та прагматичними властивостями. З огляду на фрагментарну репрезентацію питальних паремій виділити певну модель видається неможливим. Питальні паремії можуть становити риторичне питання (*Де ті жаби дінуться, як болото висохне?*), містити пораду чи спонукати (*Що будемо робити, що нема*

чим дітей кормити?), виправдовувати або застерігати (*Нарозчиняв, а чим замісити?*), мати відтінок докору (*Зима була – чом не пряла, весна була, чом не ткала?*), виражати здивування (*А що, гора сопе?*), бути виявом протесту чи осуду (*Що в тебе вийшло – чи тарантас чи дишло?*).

Фактори адресата, ситуації й адресанта є детермінувальними у прагматичі мовленнєвого паремійного вислову. Домінує значення вираження емоцій, значення запиту інформації зникає повністю або стає другорядним, відходить на задній план.

Окремі паремії такого типу у своїй структурі містять, крім питання, ще й відповідь, належні одній особі (*Чи не діло учинив? На свиню хомут надів; Хіба надовго старий жениться? Коли не вмре, то так пропаде*), деякі ж побудовані з реплік у формі уявного діалогу (*Чи багато с нарбила? Корові за хвіст держалася; «Що варили на вечерю?» – «Шару юшку. Пошарите та й спати полягаєте»; «А чом ви, хлопці, не орете?» – «Та, дядьку, свято». – «Яке свято?» – «Чересло й леміш знято»*).

Сила фіктивного питання ґрунтована на властивій питальним реченням інтонації очікування відповіді, інтонації, покликаний привернути увагу. Такі конструкції є носіями додаткової експресивності, що забезпечується прямим зверненням до уявного адресата. Ці речення значеннєво зближуються зі спонукальними.

Інший семантичний різновид мовних одиниць має сентенційний характер (пораду, настанову тощо) з вираженням у формі спонукального речення: *На чім возі їдеш, тому й ласку твори; За хлібом хліба доставай; Надійся, як на кам'яну стіну; Гуляйте! Завтра повечеряти дамо!; Давай, жінко, перцю, мед закусу!; Ріж мою душу вареником до подушки!; Не задавайтеся на крупу, бо в решеті дірка; Не вважай на врожай, а жито сій, то хліб буде*.

Російський мовознавець М. Черкаський наголошує на тому, що для пареміологічних одиниць характерна така особливість: містити, крім «фактичної», обов'язково ще й оцінно-етичну інформацію. При цьому «найбільш суттєвою з позиції рівня світосприйняття, відображеного у пареміології, є <...> ознака «добро – зло» [Черкаський 1978 : 38]. Слід зазначити, що названі найістотніші особливості народних висловів притаманні й іншим дискурсивним одиницям або ситуаціям. Проте лише паремії є спеціалізованими носіями цих властивостей [Черкаський 1978 : 39].

Аналіз вітчизняного власне паремійного корпусу дає змогу говорити про особливості семантичної будови і прагматики одиниць

пареміології, їх структурну неоднорідність.

В основі цілісного смислового змісту власне паремії лежить не дефініція, а міркування. Констатувальним, або прескриптивним, пареміям властива ціннісна шкала модусів соціальної поведінки членів певного етносу: *У доброї господині і півень несеться; Із благовісного теляти добра не ждати; Робота сама за себе скаже*. Народні вислови містять і виразно оцінні судження, які стосуються характеристики соціально значущих ситуацій: *Краще нині горобець, ніж узавтра голубець; Такий, як живе срібло; Добрався, як ведмідь до меду*.

Як уже зазначалося, власне паремії співвідносяться з прецедентними феноменами [Гудков 2004 : 251], що спираються на фонові знання комунікантів, визначають світ норми, закономірностей, узагальнень і стратегію моральної поведінки кожної людини й соціуму загалом. Усталені конструкції характеризуються певним типом образної побудови, за якої відтворюється економно обрана конкретна ситуація з виокремленням таких її сторін, що можуть стати узагальненою формою передачі думок.

В одних пареміях постають художні (образні) переосмислення (узагальнення), в інших узагальнення набувають суто раціонального, прагматичного характеру, що виявляється в логічних, інтелектуальних узагальненнях або в констатації того чи того факту. Наведемо зразки, які маніфестують явища в логічних зв'язках, формулюють висновок відірвано від емоційної сфери: *Бджола мед носить не для себе, вівця шерсть носить не для себе, старий жениться не для себе; Од мертвих бджіл меду не їсти; Близько лікоть, та не вкусиш; Хто мовчить, той не перечить; У глухого та німого справи не допитаєшся; Не один раз чоловік міняє на своїм віку; Чия відвага, того й перемога; Довго у ступці цибуля воняє; Диму без вогню не буває; Де верба, там і вода*.

Використання в переносному значенні щодо свого буквального змісту надає власне пареміям афористичності у віддзеркаленні народного досвіду: *Праця людину годує, а ліноці марнують; Хто матір забуває, того Бог карає; Хліб-сіль їж, а правду ріж*. Такі усталені висловлення паремійного типу становлять своєрідний етнокодекс. Предмет вислову розглядається в аспекті загальноновизнаної істини, особливої побудови судження, специфіку якої визначають різні мовні засоби: фонетичні (асонанс, алітерація), синтаксичні й

стилістичні (стилістичний синтаксис), а також позалінгвальні властивості паремій (наприклад, верифікація) тощо.

Оскільки паремії є загальнореферентними мовними одиницями, то їхнім позначуваням виступає не якась одинична подія, а узагальнена типова мікроситуація. Кожне наступне використання стійкого вислову відсилає адресата до певної, конкретної ситуації, знаком-номінацією якої він є. Художня виразність прислівно-приказкових конструкцій досягається за допомогою спектра мовних засобів на позначення категорії узагальнення, зокрема лексичних:

– синонімії: *Диво, як сито, а чудо, як решето; Де можна лантух, там торби не треба;*

– антонімії: *Огонь і вода – то добро і біда; Сій густо, то не буде пусто; Щастя і нещастя – як день та ніч;*

– омонімії: *Добрий був би тік, якби не тік; Була м'ята, стала м'ята.*

Високою частотністю використання в семантичній будові українських паремій позначені такі морфологічні засоби узагальнення, як:

– використання займенників, різних за лексико-граматичним значенням: *Хто в ліс, а хто по дрова; Чий ліс, того й пень; Як хліб буде, то й все буде; Назад наші з пирогами; Не пхай свого писка до чужої миски; Ми з тобою, як риба з водою; Так його любить, як сіль в оці, а тернину в боці;*

– актуалізація числівників для номінації кількісних відношень: *Одна правда на світі буває: хто не посіє, той не збирає; Єдно дерево – то ще не ліс; Як молода була, по сорок вареників їла, а тепер і сімдесят мало.*

Варто зазначити, що категорія узагальнення за допомогою субстантивованих лексем *один – інший (другий)* засвідчує не лише розгортання в межах паремії опозиції «одиничне – загальне», а й виступає одним із експресивних засобів представлення в них категорії узагальненого суб'єкта: *Єден сіє, другий жне; Єдному сито, а другому решето; Друга хатка – інша гадка; Семеро до рота, один до роботи.* Актуалізація в наведених мовних фактах слів із числовим значенням підкреслює однотипність суб'єктів, відокремлення їх від інших осіб. Граматичне оформлення узагальненого суб'єкта вказує на максимальне, повне охоплення предметів, осіб з відтінком сукупності – пряме узагальнення; протиставлення одиничного загальному (для означальних займенників) або неможливість точного окреслення

суб'єктивних асоціацій (для лексем *один – інший / другий*) – узагальнення від зворотного.

До найбільш виразних стилістичних засобів номінації категорії узагальнення можна віднести такі:

– лексичний повтор: *Погане дерево – погана з нього й тріска; Вовк ловить, ловить, а потім і вовка вловлять; Хто дурнем уродився, тому і дурнем вмерти;*

– синтаксичний паралелізм: *Де хатка, там і паніматка; І вовк ситий, й вівці цілі; Нова хата – велика втрата;*

– паронوماзію: *Од ціпа в спині сіпа; Пирогои – не вороги; Був з маком, та став з таким;*

– мовну гру, парадокс, каламбур: *Гарний, як пес базарний; Там така хата: вітром обгороджена, небом укрита; А по мені хоч вовк траву їж; Рятуйте хоч вареником!*

Крім того, внутрішня будова паремій мотивується комплексом зазначених вище мовних засобів, як-от: *Хто на поріг, тому пиріг, а хто від порога, тому щаслива дорога; Вогонь – біда і вода – біда, а без вогню і без води ще більше біди; Як із'їж два або три, то й губи втри; Кому болото, а кому злото; Як молодим був, то тридцять вареників гнув, а тепер хамелю-хамелю – ледве шістдесят умелю; Роздайсь, море, тріска пливе.*

Мовний матеріал засвідчує, що реалізація категорії узагальнення в семантичній будові паремії являє собою логіко-поняттеву й емотивну інтеріоризацію дійсності, розкриває етнічну мовну картину світу.

Власне пареміям властивий специфічний характер узагальнення, вираження і спосіб сприйняття закодованої інформації, мотивація семантичної структури за допомогою лексичних, морфологічних і стилістичних засобів.

Ефект впливу тексту на читача досягається за допомогою звукового оформлення, що складає одне ціле з ритмом і значенням й окремо від них не може впливати на слухача. У зв'язку з цим досить слушно зауважував Ф. Медведєв: «звукова гармонія та інші художні властивості прислів'їв <...> посилюють духовне переживання людини, сприяють формуванню її різних видів вищих емоційних процесів – соціальних, інтелектуальних, естетичних» [Медведєв 1982 : 52].

Для паремійних висловів характерною є взаємодія різних фонетичних засобів, проте найбільш акцентними в реалізації стилістичних функцій вважаються рима, асонанс та алітерація, які

служать ритмічній організації та римуванню паремій, що, у свою чергу, сприяє їх кращому запам'ятовуванню у процесі комунікації.

Як стверджує М. Пазяк, «естетична сторона прислів'я реалізується в яскравій виразності, різноманітності й цілеспрямованості художніх засобів, досконалості форми, ритму і римування» [Пазяк 1984 : 182], однак ритміка та римування українських паремій, джерела походження їх метрики, зв'язки її з народнописаним і силабо-тонічним віршуванням, а також спорідненість звучання прислів'їв та приказок з ритмізованою фольклорною прозою (казками, легендами, анекдотами тощо) ще чекають на спеціальні дослідження.

Слушним видається й твердження щодо ролі рими в композиційному оформленні: «Рима як звукове, а не графічне явище охоплює ритмічний акцент <...>, тісно пов'язується з ритмомелодикою, лексикою, синтаксисом, строфікою віршованого мовлення. Попри те, що їй відводиться чільна роль у ліричній композиції та строфотворенні, вона виконує й інші функції: естетичну, мнемотехнічну, магічну, ритмоінтонаційну, жанровизначальну» [ЛСД 1997 : 592–593].

Рима може формуватися за рахунок кількості складів (силабічна), принципу наголошеності та ненаголошеності (силабо-тонічна), наголосів у певному відрізку (тонічна), «термін «рима» означає фактичне розташування наголошених та ненаголошених складів у конкретному віршовому розмірі силабо-тонічної системи, динаміку акцентної ритмоінтонації в тонічній системі та верлібрі» [ЛСД 1997 : 596].

Українська силабо-тоніка спирається на природне мовне чергування наголошених та ненаголошених складів, які зумовлюють специфіку віршового розміру. Ритміка прислів'їв не вкладається в рамки силабо-тонічної системи. Тільки в частині з них через увесь текст проходять одного типу стопи, наприклад:

Свиня у барлозі, а птах у дорозі

U — U | U — U | U — U | U — U (амфібрахій);

Коли Бог не велить, то нехай не болить

UU — | UU — | UU — | UU — (анapest);

За царя Горошка, коли хліба не було ні трошки

U U | — U | — U | U U | — U | U U | — U | — U (хорей з пірихіями);

Як розвернеться на весну лист, то підемо всі в свист

U U | — U | U U | — U | — U | — U | U U | — (хорей з пірихіями);

Вбери й пенька, то стане за Панька

U — | U — | U — | U U | U — (ямб з пірихіями).

У чистому вигляді і трискладові, і двоскладові стопи трапляються рідко. У такому разі більш важливу роль відіграє однакова кількість тонічних наголосів, їхня симетрія в обох частинах прислів'їв: *Дере коза лозу, а вовк козу, а вовка мужик, а мужика пан, а пана юриста, а юристу чортів триста; Дере коза лозу, а вовк козу, а мужик вовка, а піп мужика*. При дослідженні ритміки паремій учені надають перевагу не розподілу на стопи, а інтонаційним наголосам, які симетрично розташовуються в обох частинах. Цією властивістю ритмізовані пареміологічні одиниці наближаються до ритмомелодики народних пісень: *І до плуга, і до рала, і до хлопців дала драла; Ні до плуга, ні до рала – на музики гоца драла; Гай, гай, та й не дома, де сі рушу, все солома; Рад би неба прихилити, та не хилиться* (хорей з пірихіями); *Ой, мати, хочу їсти, та боюся в погріб лізти, та боюся, щоб не впала, щоб капуста не пропала* (ямб з пірихіями). У таких пареміях повністю збережений первісний пісенний ритм, що кваліфікуємо як впорядкований рух. Співвимірність чергування подібних явищ (частинок, на які розпадається впорядкований рух) «відбилася на специфіці версифікації, на її квантитативній та квалітативній системах» [ЛСД 1997 : 595].

Інтонаційно-ритмічні можливості паремій дуже великі, часто вони не складаються в звичні для силабо-тонічного віршування схеми. Багатьом прислів'ям властиві сполучення різнопланових ритмів: прихованих, довільних, жвавих, послаблених, піднесено сильних. У більшості паремій ритмічний малюнок характеризується переходами й змінами на межі частин, наприклад:

Сякий-такий, аби був –

— U | — U | U U | —

аби хліба роздобув;

U U | — U | U U | —

І жив – не любила, і вмер – не тужила;

U — U | U — U | U — U | U — U

і на лавці лежить, і не буду любить.

U U — | U U — | U U — | U U —

Ритмічно організовані частини взаємодіють з ритмічно не організованими, і це одна з основних причин художньої довговічності власне паремій [Пазяк 1989 : 40]. Не треба абсолютизувати ритм: він добрий тоді, коли взаємодіє разом з усім комплексом образних засобів. У багатьох ситуаціях сам народ порушує монотонну ритмічність, уводячи в паремії прозові інтонації (з'являються так звані ритмічні перебої).

З-поміж найбільш поширених форм ритміки й римування можна виділити такі: двочастинне просте прислів'я з двома тонічними наголосами, цезурою між частинами, римуванням (*На кожну гадюку держи кріпко **руку**; Свиня рилом **волокла** і «добрий день» не **рекла**; З поганої **собаки** хоч клочок шерсті взяти **тіки***), складне прислів'я, що має дві частини, які між собою римуються (рідше – чотири частини, тоді римуються 1 – 2, 3 – 4) (*Літо дає **коріння**, а осінь – **насіння**; Не тепер по гриби **ходити**, але восени, як будуть **родити**; Як є **пліт**, то нема **воріт**, а як є **ворота**, то немає **плота***), хоч можуть бути й без римування (*Коваль коня кує, а жаба ногу наставляє; Як загнав на слизьке, то й про підкови згадав; Моє діло, як кажуть, мірошницьке: запусти та й мовчи; Не вважайте, люди добрі, що я швець: говоріть зі мною, як з простим*).

Рівномірність ритму, кількість тонічних наголосів у частинах порушуються, коли треба передати раптовість дії, її завершення. Тоді ритмічний малюнок набуває іншого вигляду (*Літом сякий-такий **бур'янець**, а хліба **буханець** та й ситий чоловік*). У наведеному прикладі перші дві частини паремії між собою римуються, третя частина без рими, на неї падає основний смисловий наголос. Зміна ритму в останній частині не випадкова, вона вимагає до себе більшої уваги, несе основне смислове навантаження [Пазяк 1989 : 41].

Варіювання на фонетичному та морфологічному рівні не відіграє істотної ролі у власне пареміях, вони поступово уніфікуються, пристосовуючись до літературної мови. Виняток становлять ті випадки, коли особливості вимови треба зберегти для милозвучності, римування тощо [Пазяк 1984 : 190]: *Собака собакою **остане**, хоч і хвоста не **стане***.

Народним висловам притаманні й приблизні, дієслівні рими, хоч ця приблизність не помічається в мовленні, оскільки вона компенсується змістом та словесною образністю. Навіть паремії з кволими дієслівними римами можуть мати сильні образи, які

поглинають усю увагу читача, наприклад: *Яблуко од яблуні хоч і далеко одкотиться, та все ж корінчиком притулиться.*

За будовою паремійні рими бувають чоловічі (окситонні) (*Зав'яз пазурець – і пташці кінець; Більше землю удобряй – будеш мати урожай*), жіночі (парокситонні) (*Гора хоч не родить, та й з хліба не зводить; Яка грушка, така й юшка*), дактилічні (*А вас, книші, поважаємо, як є в віщо, то вмочаємо, а ні в віщо – вибачаємо; Де борошно, там і порошно*); парно-одиничні (*Де багато пташок, там нема комашок; Колись і в наше віконце засвітить сонце*), попарні (*Як молодим бував, то сорок вареників їдав, а тепер хамелю-хамелю і насилу п'ятдесят умелю; Бути бичку на личку, а коровці на віршовці*).

У пареміях часто римуються власні імена: (*Глянь на вид, та й кажи, що Свирид; Не розумний тим Денис, що великий має ніс; Казав Наум – візьми на ум; Хома не без ума: не б'є жінку, та тещу; У мене Хома – й добра нема; Їхав до Хоми, а заїхав до куми; Коли не Кирило, то не пхай туди рило; Дурного Кирила і Химка побила; На тобі, Данило, що мені не мило; Не вмер Данило, болячкою вдавило; У кожного Мусія своя затія; Пустив Бог Микиту на волокиту; Голодній Гапці хліб на гадці; Який Сава, така й слава; На вовка неслава, а їсть овець Сава; Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці: на печі печуть, на лавці січуть; Той же Савка, та на других санках; Зустрівся Яким з таким; Катерина Василю не давала киселю; Катерина Дем'яну не попустить бур'яну; За царя Гороха (Митрохи), як людей було трохи; За царя Панька (Тимка), як земля була тонка: пальцем проткни й води напийся; До милої (любої) Оришки й на край світу пішки; Говорив Мирон рябої кобили сон; Наша Галя, як краля, та тільки душа невмивана; Це тая Солоха, що кури полоха; На Бога надія й на кума Матвія; У всякої Палажки свої замашки; Не для Гриця паляниця; Не микайся, Грицю, на дурницю, бо дурниця тобі боком вилізе; Кожна птиця знайде свого Гриця; Труби, Грицю, в рукавицю; Куди пішов Лесь, то все весь; Парочка – Мартин да Одарочка; Сповідали Іллюху від п'ят до вуха; Забагатів Кіндрат – забув, де його брат; Такої ласки дістану і в Параски; Розумна Парася на все здалася; Саврадим п'яний як дим; Сиди, Векло, ще не смеркло; Сиди, Тетяно, бо ще рано; Бісів Юхим – і з води вийде сухим; Сякий-такий Пантелій, а все-таки веселій*).

Рима для прислів'їв не є самоціллю, художньої вартості без неї вони не втрачають, наприклад: *Єсть і в нього блохи, да нікому вигнати;*

Послухавши жука, завжди в гною будеш; Кого гадюка укусить, той і черв'яка боїться та ін. Однак аналіз наведеного ілюстративного матеріалу не дозволяє засумніватися у виваженому висновку М. Пазяка: «Рими цементують прислів'я в одне ціле, примушують образи триматися поряд. Вони допомагають підкреслити паралелізм частин, зіставити значення, включені в римовані слова. Іноді в прислів'ях рими бувають настільки точні й виразно змістовні, що навіть самі по собі без контексту здатні психологічно насторожувати, будити фантазію, давати роботу мозку <...> Своїми асоціаціями рими можуть натякати на зміст прислів'їв. Вони завершують думку, дають можливість відчутти на слух емоційні й смислові ознаки, виявляють пластику слова, його евфонію» [Пазяк 1984 : 196].

Важливу роль у звучанні пареміологічних одиниць відіграють алітерації та асонанси. Народ влучно імітує деякі явища природи або своєї діяльності: *Як у поле, Анцю в боці коле, як до танцю, вже не коле Анцю; Собака собаці хвоста не одкусить; Скажений пес і на свого господаря кидається; Залізо іржа з'їдає, а заздрий від заздроців погибає; Як ів, то аж упрів, а як працював, то аж задрімав; Аж на небі чути, як мухи кашиляють; Не годуй коня батогом, а годуй вівсом; Хто глибоко оре, той злото виоре; Одчиняйтеся, врата, для нашого брата; Бик на що звук, за тим бринить; Гірке ремесло – леміш та чересло*. Слово змушує розум уявляти подобу звуку, кольору тощо. Так, акустичне враження від африкати **ц** нагадує звуки, які видобувають з ударних музичних інструментів; за допомогою ритмічної повторюваності цілих звуків, зокрема **с**, створюється своєрідний звуковий акомпанемент змістові: домінує мінорний настрій, навіюється відчуття незворотності, розпачу й т.ін.; повтор артикуляційно складного дрижачого **р**, особливо в поєднанні з проривними, допомагає майже фізично відчутти зусилля, спрямовані на подолання чогось важкого, труднощів; голосні заднього ряду асоціюються з чимось великим, розміром, глибиною, наповненням тощо. Звукова подібність починає усвідомлюватися як смисловий зв'язок.

Створення звукового малюнка за рахунок асоціації розширює тематичне поле зображуваного. Звуки, ритмомелодика тексту заявляють про себе не формально, а в асоціативному зв'язку із семантикою, звукова структура паремії спрямована на глибоке й високохудожнє відтворення дійсності (пор.: «здебільшого гармонія звукових елементів впливає на мистецьку думку опосередковано, без

явного зв'язку зі змістом, вона тільки допомагає краще виділити зміст прислів'я» [Пазяк 1984 : 197]).

Спостерігаємо прийом паронімічної атракції, ґрунтований на семантичному зближенні в контексті слів, псевдоморфеми яких позбавлені об'єктивної генетичної та словотвірної спорідненості: *Не бачила ковалиха лиха; Без догляду немає ладу; Гори, гори та на пироги; Молодого рака покарав старий рак, то оба лізуть і днесь так* (у двох останніх виділених випадках слід читати у зворотному напрямку, «навпаки»). Звуковий повтор послідовно починає характеризувати слова як смислові одиниці тексту. Близькість фонетичних обрисів зумовлює співвіднесення слів як смислових одиниць і виникнення між ними різних семантичних зв'язків. Звукова атракція сприяє виокремленню додаткового значення звукоряду.

Отже, модельованість пареміологічної системи – прояв загального принципу модельованості мовних явищ. У системі пареміологічних одиниць спостерігаємо відносну регулярність дериваційних процесів, що можна назвати тиражуванням з використанням паремійних кліше. Синтаксис паремій, що демонструє дивовижне різноманіття конструкцій, орієнтується на живі продуктивні моделі мови.

У структурі паремій – художніх творах малої форми, що походять з усної народної творчості, – знаходять реалізацію різноманітні мовні засоби. Стилістичні фігури традиційно використовуються як засіб створення експресії. Досвід народу-мовотворця відбирав та рекомендував для використання ті конструкції, що вирізнялися потужними стилістичними можливостями, сприяли увиразненню конкретної мовленнєвої ситуації.

Визначальною ознакою власне паремій є не лише здатність у сконденсованому вигляді містити глибокий зміст, а й художньо досконала форма, їм притаманна евфонічна спайка лексичних компонентів. Паремійні народні вислови, як і взагалі народна поетична мова, визначаються виразною ритмічністю і здебільшого зримованістю. У римі відбивається музичне чуття народу, його підсвідоме прагнення до повноти й краси звуку. Рима, алітерація й асонанс надають формі прислів'я викінченості, роблять його відносно нерухомим і водночас таким, що легко запам'ятовується.

РОЗДІЛ 3

АФОРИЗМ ЯК ОДИНИЦЯ КНИЖНО-ЛІТЕРАТУРНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Афористика як феномен духовної культури нації формує концептосферу мови і репрезентує систему цінностей та ідеалів соціуму, виступає засобом конденсації образно-логічної думки, у якій «відбито й актуалізовано основні життєві цінності нашого народу» [Калашник 1995 : 31]. Установлення специфіки, меж і обсягу афоризмів можливе на основі систематизації їхніх диференційних ознак у власне семантичному, комунікативному, формально-граматичному, семантико-синтаксичному й текстовому мовних аспектах, що разом становить багаторівневу структуру.

На власне семантичному рівні афоризм є судженням аналітичної будови, що визначається універсальною референцією і комплексом опозиційних понятійних (мисленєвих) категорій: раціональність – парадоксальність, за допомогою яких здійснюється інтеріоризація об'єктивної реальності. Семантична цілісність афоризму ґрунтується на лексико-семантичній валентності прогнозованого й сингулярного типів.

З позиції комунікативної лінгвістики під афоризмом розуміють одиницю мовлення, для якої характерні референційні, модальні й власне текстові ознаки. Функціональна лінгвістика розглядає афоризм як образне, логічно оформлене висловлення, для якого характерна стереотипність світобачення і поведінки, унаслідок чого він, як і власне паремія, є різновидом універсальної одиниці. Змодельовані комунікативні ситуації розкривають два типи комунікації: 1) комунікацію, спрямовану на результат; 2) комунікацію, спрямовану на процес. Афористичним висловом притаманна універсальна адресація.

Семантико-синтаксичний рівень розкриває афоризм як одиницю-конструкцію, еквівалентну реченню. Афористична еквівалентність ґрунтується на синтаксичних параметрах – співвідношенні з предикативними одиницями різних типів: простим реченням, складним реченням, надфразною єдністю.

Найявні в сучасному вітчизняному й зарубіжному мовознавстві підходи дозволяють диференціювати афоризми таким чином:

1) семантична класифікація – за ступенем вираження смислової домінанти (логічні, образні) та характером інтеріоризації буття (раціональні, парадоксальні);

2) структурна класифікація – за структурою судження (рівнем еквівалентності предикативним структурам) виділяють такі різновиди: афоризми-еквіваленти простого речення, афоризми-еквіваленти складного речення, афоризми-еквіваленти надфразної єдності;

3) функціональна класифікація за градацією афористичності в тексті (мінімальний, оптимальний, максимальний ступені афористичності) й вираження категорії адресантності (афоризми-активні структури; афоризми-нейтральні структури; афоризми-пасивні структури).

Систематизація афоризмів урахує особливості семантичної, структурно-граматичної будови й комунікативного спрямування книжно-літературних висловів.

3.1. Структурно-семантичні типи афористичних висловів

Структурно-семантична диференціація афористичного мовного масиву ґрунтується на семантичному й структурному критеріях:

- 1) за ступенем вираження смислової домінанти;
- 2) за характером інтеріоризації дійсності;
- 3) за структурою судження (формально-граматичною будовою).

За ступенем вираження смислової домінанти афоризми поділяються на два типи: 1) логічні афоризми; 2) образні афоризми.

Під логічними афоризмами розуміють такі універсальні висловлення, що конденсовано в імперативній чи дефінітивній формі подають розгорнуті судження про навколишній світ: *І малими ділами можна заслужити милість Божу* (Володимир Мономах); *Без пізнання мети ніщо не можна належно вивчити* (Г. Кониський); *Героїзмом можна назвати тільки таке діло, де мука і терпіння одиниці здобуває або окуплює добро цілого народу* (І. Франко); *Віра не потребує докладностей, обмежується суттю* (П. Загребельний); *Прекрасно, коли маєш справу з людьми обов'язковими і акуратними, совісними і не байдужими* (М. Вінграновський).

Логічні афоризми, які є досить продуктивним семантичним типом в українській літературній мові, мають експліцитно або імпліцитно виражену семантику, зокрема:

– логічного умовиводу: *Любов страху не має* (Нестор Літописець); *Нікчемність – рідна сестра підлості* (В. Сухомлинський); *Держави стоять не на династії, а на внутрішній єдності і силі народу*

(О. Теліга); *Ще ніхто свою судьбу не перехитрив; Народ був і лишиться поганим, поки йому самому не стане зовсім зле. А поки добре – народ поганий. Тому й нападає на слабшого* (М. Матіос);

– повчання, настанови й поради: *Намагайтеся власні недоліки пізнавати* (П. Могила); *Копай всередині себе криницю для тієї води, яка зростає і твою оселю, і сусідську* (Г. Сковорода); *Ласкою всього достанеш, а криком та лайнням нічого не візьмеш* (І. Котляревський); *Ступай – майбутньому назустріч, і хай хода твоя легка легкою буде* (В. Стус); *Не схаменешся – півжиття позаду* (Л. Костенко);

– побажання: *Ніколи не хвались, поки гаразд не зробиш діла* (Л. Глібов); *Для землі не бажайте позбутися неба* (М. Смотрицький); *Ніколи не бійся ворогів великих – остерігайся дрібних* (П. Загребельний); *Хай шлях – до раю, пекла чи полону – тримайся далі розпачу й надій* (В. Стус); *Усе буде, якщо дуже хотіти, щоб було* (В. Дрозд);

– оцінки: *Як добре, коли нікому ні про що не треба нагадувати, перевіряти, підвищувати голос, коли ніхто не теліпається без толку у тебе під ногами, вдаючи, що робить діло* (М. Вінграновський); *Добре, коли дбають, щоб за сказане заплатили; погано, коли говорять тільки те, за що платять* (В. Лісовий); *Мало мати догідні путі, ще треба мати відповідний характер, щоб використати ті путі* (Ю. Липа); *Мало знати правильні відповіді, треба знати, кому варто відповідати, а кому – ні* (А. Коваль); *Мало підкорити вершину, треба ще з неї спуститися* (О. Перлюк);

– декларації: *Ми серцем голі догола!* (Т. Шевченко); *Ми – символ доби* (В. Симоненко); *Ми – нація, сузір'я мільйонів, ми – серце воль, ми – буйна кузня сили* (Ю. Липа); *Ми всі – діти свого часу. Але не всі рідні* (М. Левицький); *Доволі вже переступань* (П. Загребельний).

Високий ступінь узагальнення, поєднаний з такими диференційними ознаками афоризмів, як експресивність, образність, емоційність та індивідуальність, властивий й іншому типу усталених словесних комплексів за ступенем вираження смислової домінанти – образним афоризмам. Їхні диференційні риси орієнтовані загальними критеріями, висунутими перед художньою мовою, оскільки «поезія є інакомовлення в найширшому смислі слова» (О. Потебня).

Образні афоризми – це такі словесні комплекси, які відображають світорозуміння митців та є не лише засобом конденсації думки, а впливу на свідомість учасника комунікативного акту оригінальним формулюванням думки, виразною неординарністю судження.

Наприклад: *Найбільш гірка отрута нашого морального буття – безнадійність* (Т. Шевченко); *Найстрашніше для людини – сама людина* (Гр. Тютюнник); *Лізти на рожен і чесно вмирати – геройське діло* (Р. Іванчук); *Молодість нетерпляча; Час – то всевладний творець справ великих і людей визначних* (П. Загребельний).

Своєрідністю цього типу афоризмів є здійснення в їх межах емоційно-образної, естетичної трансформації засобів мови. Структура різних форм і типів поетичних образів залежить від індивідуальних рис у будові мови, а художню мову слід сприймати як специфічний спосіб мислення і пізнання (В. Виноградов, О. Потебня).

Індивідуальність афоризму полягає в тому, що він, одночасно репрезентуючи всі мовні функції, розкриває творчу манеру адресанта, його індивідуальний авторський стиль, виявляє за допомогою образів і мовних засобів власні світовідчуття: *Кров без любові викупить не може* (Леся Українка); *Куди приходить мода, там умирає муза* (М. Рильський); *Осінь – не найкращий час для кохання* (М. Бриних); *Дощі – осінь* (М. Вінграновський); *Нація не поза нами, а в нас, не поза тобою, а в тобі* (Р. Коваль).

Виокремлення цього різновиду з усього комплексу афоризмів дає змогу розкрити особливості мови красного письменства, бо цей тип книжно-літературних висловів актуалізує «потрібну думку більш образно, але образи в них досить прозорі» [Калашник 1988 : 92]. Образні афоризми виступають органічними елементами мовної системи, які за допомогою експресивно-образних художніх засобів розкривають образну домінанту: *Душа – мов ніч, розшарпана вітрами* (О. Пахльовська); *Світ повен сподівань, мов став, що не схлюпнеться* (В. Стус); *Любов – це одне з найкращих психічних захворювань* (Гр. Тютюнник); *Адресовані людям вірші – найцивіліший у світі лист* (Л. Костенко); *Краплина щастя – солодиша від барила мудрості* (О. Єльченко).

Отже, за ступенем вираження смислової домінанти виділяють логічні й образні афоризми. Логічні афоризми – це універсальні висловлення, що кондесовано в імперативній чи дефінітивній формі подають розгорнуті судження про навколишній світ і мають семантику логічного умовиводу, повчання, поради, побажання, оцінки, декларації. Мовну природу образних афоризмів визначають усі мовні елементи з асоціативно-образним забарвленням.

Ціннісна сфера людства постає найважливішим джерелом соціокультурної детермінації суспільно-історичного процесу. Ціннісні

орієнтири визначають структуру людської свідомості, осмислення якої відбувається з позицій моралі, філософії, релігії, культурології, літературознавства, мистецтвознавства тощо. Кожна із зазначених сфер культури має власні підходи до осмислення дефініцій «цінність» та «ідеал», проте можна говорити про спільну тенденцію у формулюванні цих понять як першооснови людської духовності. Інтерпретація соціокультурних характеристик етносу в межах лінгвооддиниці дає вихід на цілісну мовну картину світу як «результат узасмодії системи цінностей людини з її життєвими цілями, мотивами поведінки, установками» [Стилистический 2003 : 660].

В афоризмах відбувається інтеріоризація навколишньої дійсності, під якою розуміємо процес формування понять, уявлень, відомостей про світобуття, рефлексію довкілля у свідомості індивіда або в етносвідомості [Селіванова 2004 : 233], зовнішні вияви людської діяльності.

За характером інтеріоризації дійсності диференціюємо афористичні вислови на два семантичні типи, що визначаються аперцептивною віссю «раціо – докса»:

- 1) раціональні афоризми;
- 2) парадоксальні афоризми.

Розмежування на такі різновиди засвідчує реалізацію в їхній семантичній будові категорій раціонального й парадоксального.

Раціональні афоризми відтворюють психоментальні механізми нормативного відображення довкілля в людській свідомості. Вони зберігають інформацію у вигляді логічних структур пам'яті і структур нетривіального світосприйняття, зорових образів, гештальтів. Наприклад: *І ніхто не може вбити в собі зло, коли не втямить спершу, що таке зло, а що добро* (Г. Сковорода); *Є каяття, да вороття немає* (Л. Глібов); *Багатство і влада – найбільші вороги людської природи* (Р. Іваничук); *Один раз варто зігнути, і все – більше не розігнешся; Писати – це любити, а хіба можна любити майстерно?* (П. Загребельний) тощо.

У семантичній структурі афористичного комплексу відтворюються повчальні або пізнавальні судження, що репрезентують когнітивні механізми раціонального світогляду. Створення національної картини світу відбувається через актуалізацію в межах афористичних висловів лінгвоконцептів і знаків-символів на позначення основних груп духовних цінностей:

морально-етичних, правових, суспільно-політичних, релігійних тощо.

Морально-етичними регуляторами формування особистості виступають логічні й образні афоризми, у яких висловлюється певна дидактична настанова: *Історія мого життя складає частину історії моєї Батьківщини* (Т. Шевченко); *І прописні істини потребують, щоб їх часом нагадували* (М. Рильський); *Людина виховується не державою, не в казармі, не на партійних збіговиськах, а тільки в родині, на прикладі тих, хто привів тебе на світ; Хто переступає через людей, через їхні могили, через їхні сльози, той переступить і через увесь світ* (П. Загребельний); *Але справжні речі завжди важко уявити. І значно легше їх позбутися* (М. Бриних).

У раціональних афоризмах відчутна ремінісценція біблійних подій, засвідчених у відомих крилатих висловах: *Блаженні убогі духом, бо не відають, що творять* (П. Загребельний); *Як добре те, що смерті не боюсь я і не питаю, чи тяжкий мій хрест* (В. Стус); *Сьоме небо пригинає собі суєта; Світає світ в терновому галуззі; Кожне покоління вип'є свою чашу. Але чому вони повинні пити ще й нашу?* (Л. Костенко). Афоризми характеризуються суб'єктивно-оцінним характером висловлень, на що вказує використання особових і присвійних займенників (*я, вони, мій, свою, собі*).

Подолання суперечностей між поведінкою особистості та інтересами суспільства відображають афоризми, у яких наявна інтерпретація правових цінностей: *І сам собі постань законом, і не вагайся, не блажи* (В. Стус); *Якщо платити злочином за злочин, то як же й жити на землі?* (Л. Костенко); *І неправда є свідок* (С. Климовський); *Людство протягом усієї історії керувалося законами порядку й терпіння, тому воно, зрештою, й не самозничилося досі* (П. Загребельний). Актуалізація в межах вислову лексем *людство, історія, закон, порядок, злочин, терпіння* відтворює генезу правової системи Універсаму загалом. Семантико-граматична будова наведених афоризмів ґрунтується на взаємодії композиційних структур двох частин, між якими існують причинно-наслідкові відношення. Лексеми *постань – не вагайся, керувалося – не самозничилося* взаємозумовлюють одна одну, обидві частини вислову надають єдиного смислу афористичному вислову.

Логічно-узагальнену систему правових норм суто в національній інтерпретації відбито в афоризмах на зразок *Перед законом ми рівні* (О. Гончар); *Престиж не буває законним або незаконним*

(П. Загребельний); *Багатьох дратує не те, що навкруги крадуть, а те, що не діляться з ними* (М. Левицький); *Від політика, який говорить правду, можна очікувати чого завгодно; бійтеся політиків, які говорять правду* (В. Черняк); *Виборці нікому не потрібні, потрібні їхні голоси* (О. Перлюк). У таких афористичних комплексах розкривається зовнішня – стосовно людини – нормативна база врегулювання соціальної поведінки, спеціально створена й санкціонована державою; тут наявні атрибутивні лексеми *законним, незаконним, потрібні, не потрібні*, юридичні (правові) номени *законом, політик, виборці, голоси*, дієслова з різними граматичними значеннями (*крадуть, дратує, не діляться*), юридичні фраземи *говорити правду*.

Суспільно-політичні цінності розкриваються крізь призму семантичних різновидів афоризмів:

1) образних: *Історія проситься в сни нащадків* (Л. Костенко); *Влада – це вогонь, яким можна спопелити інших і який пече власну руку* (Ю. Мушкетик); *Власний терен, власна місія і почування нехиті до чужих – ось що є найважливіше в окресленні слова «нація»* (Ю. Липа); *Гріх – турбота про сучасне, спокута – про майбутнє* (В. Голобородько). Серед подібних мовних комплексів є такі, що постають найвиразнішою характеристикою сучасного українського суспільства: *Світ без війни, секс без любові – символи новітніх часів* (П. Загребельний);

2) логічних: *Де не буває віри, там немає надії та любові* (І. Величковський); *Двічі сліпий, котрий на смерть не зважає* (Г. Кониський); *Геройство мусить мати нагороду, се і Боги, і люди признають* (Леся Українка); *Вік золотий вибороти треба* (О. Гончар); *Хто піднявся, той уже не повинен опускатися* (П. Загребельний).

Отже, раціональні афоризми репрезентують психоментальну інтеріоризацію сучасної української дійсності. У них феномен духовності та ціннісні орієнтації характеризуються як інтенція свідомості за межі матеріальних потреб у сферу духовного виробництва і культури.

Вислови, що в оригінальній, екстраординарній формі відтворюють реалії буття з його численними парадоксами і в семантичній будові вміщують спорадичну аперцепцію, називаються парадоксальними афоризмами. Наприклад: *Партнерів не люблять, їх терплять, як неминуче зло* (П. Загребельний); *Світ тільки й цінує діловитість і професіоналізм та ще лакейство і зверхність*

(В. Шкляр); *Інколи замкнене коло – це трикутник* (А. Крижанівський); *І в отруйних ягодах є вітаміни* (Д. Арсенич); *Чи можна назвати відсутність стресів щастям* (М. Бриних) тощо.

Парадоксальність з філософської позиції [Языкознание 2000 : 321] виступає протилежністю *раціо* не лише як інший смисл (логос), який може розглядатися як забава розуму. Мисленнева категорія парадоксального в семантичній структурі афоризму спричиняє такі прагматичні установки, що ставлять комунікантів перед вибором одного з двох можливих напрямків (правильного і хибного). Мовний парадокс ґрунтується на концептуальній категорії парадоксальності, яка виявляє, що єдино можливий смисл не може бути визначений (Ж. Дельоз).

Реалізація категорії парадоксального в афоризмах відбувається з використанням стилістичного прийому алогізму та мовної гри [СЭСРЯ 2003] та розкриває перегляд одночасно і здорового смислу – *раціо* – і загальнозначущого смислу – *докси*: *Всякий жадібний є нужденним* (Г. Кониський); *Заповнювати порожнечу навіть тоді, коли немає любові*; *Радість – це влада* (П. Загребельний); *Випадковості – це теж закономірність* (А. Крижанівський); *Демократія вимагає жертв – і вони йдуть до виборчих урн* (В. Черняк). Саме тому з позиції логіки парадоксами вважаються такі судження, які не можна зарахувати ні до складу істинних, ні до складу хибних.

Семантика парадоксальних висловів на зразок *Жінка – це кноський лабіринт*; *У чоловіків мозок збудовано, як Кноський лабіринт* (П. Загребельний) настільки прозора, незважаючи на конотативне прирощування компонента *кноський лабіринт*, що є антично-міфічним топонімом. Проте щодо жінки, то тут наявне узагальнене тлумачення (схема А = В), чоловіча ж душа висвітлена з компаративним підходом (схема А, як В).

Парадоксальний афоризм для оцінки чоловічої сутності *Чоловіча душа? Це однаково, що так званий курс реформ на Україні. Всі про нього говорять, але ніхто не знає, що це таке* (П. Загребельний) дає змогу якнайглибше розкрити семантику поняття «чоловіча душа». У межах одного вислову відбувається контамінація трьох образів через їх розгортання і згортання в компонентах *чоловіча душа – курс реформ – всі – ніхто – що це таке*.

Утрата ціннісних критеріїв відбилася і на рівні особистісного сприйняття статями одна одної: *Зрозуміти жінку – це значить нічого не*

зрозуміти (О. Перлюк); *Жінки потрясають світом; Чоловіки – божевільні істоти; У нас мужчини – тільки у фраках; Які примітивні істоти – чоловіки!* (П. Загребельний); *Жінка – прикметник, чоловік – іменник* (Р. Коваль). Лексеми з експресивним забарвленням *потрясають, примітивні, божевільні, істоти, тільки у фраках*, слова на позначення взаємодоповнюваних понять *прикметник – іменник* та контекстуальне протиставлення *жінку – нічого, зрозуміти – не зрозуміти* розкривають гендерні стосунки в суспільстві. Сутність чоловічої половини людства визначається крізь семантику влади над нею «слабкої», жіночої.

Декодування афоризмів із семантикою «правові цінності», «соціально-політичні цінності» визначає реальний стан правової етики українського соціуму, відтворюючи позитивні орієнтири й викриваючи суспільно-правові вади сьогодення: *Не знають ризику тільки збирачі податків. Та й то, коли обдирають нещасних громадян; А хто проти мене, той проти всіх! Хто ж проти всіх, той повинен бути знищений* (П. Загребельний); *Головне для політика – не опускатися до власного рівня* (А. Коваль); *Друга не можна купити. Зате можна продати* (А. Крижанівський); *Грамотним бути добре, погано бути дуже грамотним* (О. Перлюк).

Трансформація в епоху постмодернізму ціннісних систем відображена у висловах на зразок *Держава всього лиш великий непорушний камінь, який не має ніякої цінності, допоки лежить; Історія – мати іронії; У нас прекрасна історія! Суцільні свята* (П. Загребельний); *Місце вічних цінностей – у музеях, а не в житті* (А. Коваль) тощо. Лінгвоконцепти *історія, життя, цінності* наповнені постмодерністського трактування, що викликає сумнів щодо прогресивності усього поступу людства.

Виразним національним колоритом позначені афоризми *Тризуб – запорука нашого прогресу. Проитрикнемося в історію!* (П. Загребельний); *Маленька брехня – це брехня. Велика брехня – це політика!* (О. Сухомлин); *Насолоджуємося свободою слова. А діла?* (В. Яворівський). Парадоксальність висловів полягає в актуалізації лексеми *проитрикнемося*, що переносить дію з царини національної символіки в площину дієвого упорядкування хаосу буття; контамінації кількох образів *тризуб – прогрес – історія, брехня – політика, свобода слова – діло*. Парадоксальні афоризми адекватно відтворюють стрижень духовності нашого сучасника через синтез абсолютних ідеалів, цінностей з постмодерністською орієнтацією на

інформованість і споживацьку естетику.

Семантична класифікація афоризмів за психоментальними механізмами адекватного відображення світу в людській свідомості передбачає два типи стійких висловів книжно-літературного походження: раціональні й парадоксальні. Раціональні афоризми репрезентують механізми нормативного відображення довкілля в людській свідомості, еталонну, нормативну аперцепцію світу, яку детермінують духовні цінності та ідеали етноментальності. Парадоксальні афоризми відтворюють реалії буття з його численними парадоксами, у семантичній будові вміщують спорадичну аперцепцію, визначають реальне світобачення й світовідчуття, що зумовлено діалектикою розвитку суспільних і природних процесів.

Структурна типологія афоризмів передбачає низку різновидів **за структурою судження**: 1) афоризми-еквіваленти простого речення; 2) афоризми-еквіваленти складного речення; 3) афоризми-еквіваленти надфразної єдності. За способами структурно-граматичної будови й семантичних відношень класифікуємо афоризми за моделями, де А і Б – перший і другий конструктивні центри, Х – пропуск одного з конструктивних центрів вислову.

Афоризми, що виступають еквівалентами простого речення, коротко, але чітко і виразно номінують і розкривають явища об'єктивної дійсності в різноманітних суттєвих її ознаках. Саме така синтаксична організація афористичних висловів дозволяє оптимально здійснювати в мові узагальнено-типізуючу функцію: *Найвище уміння – почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе* (Л. Костенко); *Молодь любить жарти* (О. Гончар); *Завжди хтось над кимось вищий у чомусь* (П. Загребельний); *Дорога до себе не означає зустрічі з собою* (В. Лісовий); *Дорога до Бога веде через Батьківщину* (Ю. Вассиян).

Виділяють такі структурно-семантичні модифікації афоризмів-еквівалентів простого речення, що відповідають моделям-формулам:

- 1) прями стверджувальні $A = B$;
- 2) $A = B$, як C ;
- 3) заперечні $A \neq B$ (не A , а B ; A , а не B);
- 4) $A \rightarrow B$;
- 5) $A \rightarrow \text{не } B$;
- 6) частина $A \rightarrow B$;
- 7) $X \rightarrow B$, де A має нульову позицію;

- 8) $A \rightarrow X$, де Б займає нульову позицію
- 9) Б;
- 10) немає А;
- 11) квантитативно-генітивна структура.

Прямі стверджувальні афоризми створюються за структурною моделлю $A = B$, що передає семантичну цілісність твердження за законами внутрішньої організації (розгортання / згортання): *Життя – це тільки свобода!* (П. Загребельний); *Любов – почуття одноразове* (М. Бриних); *Рівне право – всім страждати і один терпіти гніт* (В. Стус); *Пропустити заняття – утрата* (П. Федотюк); *Найбільша сила – реалізм* (В. Шкляр). У наведених афоризмах наявна деактуалізація змісту з логічним навантаженням на другій частині вислову за допомогою лексем *життя, любов, почуття, право, свобода*.

Афоризми цього структурного різновиду належать до розчленованих висловлень загального характеру: *Спокуса – страшне і солодке слово*; *Сьома обитель – паріння ума* (П. Загребельний); *Брат мудрості – величний супокій*; *Поезія – це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі* (Л. Костенко); *Дорога – це ж завжди тайна!* (О. Гончар) тощо. Сміслові ядро в афоризмах займає щодо теми як постпозицію: *Поезія – рідна сестра моя*; *Правда людська – наша мати* (Л. Костенко); *Музика – це мова почуттів* (В. Сухомлинський), так і препозицію: *Воно ї спочити – щастя недолуге* (Л. Костенко); *Демонструвати свою слабкість – право сильного* (М. Левицький). Функції виразника реми виконують різні засоби: фонетичні (логічний наголос; паузи, яким на письмі відповідають розділові знаки – тире і коми), граматичні (порядок слів, що, за визначенням В. Матезіуса, становить категорії об'єктивності / суб'єктивності; частки *і (й)*, вигуки (*ой*)), лексико-граматичні (повтор лексеми, фрази або використання тавтологічного прийому поєднання співзвучних слів у висловах), наприклад: *Смуток нащадків як танець бджоли, танець бджоли до безсмертного поля*; *Свободи предтеча – розхристана втеча з мудрованих дум у мандруючий дим* (Л. Костенко); *Життя – свято буття* (В. Черняк).

Семантичний аспект розглянутих афоризмів розкриває явище актуалізації лексем *поезія, свобода, музика, спокій, розум, життя*, які становлять незмінний вияв напруженої думки митців і надають афоризмам високого інтелектуального звучання. Метафоризується новий для нашого часу з науково-технічним мисленням образ спокою,

що розкривається в багатьох образних афоризмах через лексеми *супокій*, *спочити* і виступає антитезою лексеми *енергія*.

Своєрідною формулою духовності в образному афоризмі *Любов неповторна – моя валторна* (Л. Костенко) виступає поєднання двох понять – почуття (*любов*) і музики (*валторна*), що ґрунтується на прогнозованому типі валентності. Адекватна оцінка сучасного соціуму відображена в образних афоризмах із сингулярними асоціативними зв'язками: *Сьогодні найбільша пральня України – це її телебачення*; *Магнати – це мікеланґело і родени незалежної України* (П. Загребельний); *Боротьба з чужими недоліками – найкращий засіб продемонструвати свої достоїнства* (М. Михальченко).

В образних афоризмах на зразок *Людська заздрість – гірше, як слабкість* (М. Матіос); *Поезія – це свято, як любов* (Л. Костенко) наявне зіставлення з третім компонентом, що на структурному рівні виступає ускладненням основної моделі А = Б, як С: *поезія – свято, як любов*; *заздрість – гірше, як слабкість*. Семантична структура афоризму містить додаткові відтінки, які розширюють образність, виражальні властивості й зміст висловлення.

Семантична організація і трансформація образів афоризму *Слово – прізвище думки тепер, а частіше – її псевдонім* (Л. Костенко) створена на основі внутрішнього розгортання смислу з використанням компонентів із семантикою уточнення. Не важко помітити, що в образному вислові вмотивовано проведено контраст смислових значень лексем *слово – прізвище думки – псевдонім*, відсутнє різке протиставлення цих понять, натомість – наявне уточнення за допомогою слова *частіше*. Використання лексем на позначення основних образів вислову свідчить про проникнення в етимологічну й онтологічну сутність *слова*. Використання перифрази *прізвище думки* дозволяє висловити авторське ставлення до *слова* на сучасному етапі розвитку людства. Трансформація образів в обох конструктивних центрах викликає асоціативний потяг до філософського узагальнення поняття, де слово дорівнює поняттям «смысл», «думка».

Найбільш продуктивним підтипом образних афоризмів-еквівалентів двоскладного простого речення є вислови, що мають структурну схему А → Б: *Бажаним є лише добро* (Ф. Прокопович); *Живе і після смерті лицарська слава* (К. Сакович); *З грошима й дурні прехороші!* (Л. Глібов); *Крила знов на волі виростають у соколів приборканих* (Леся Українка); *Життя складається з обіцянок і погроз*;

Міліція все знає (П. Загребельний); *Всі наші нещастя від бажання бути щасливими* (О. Перлюк); *Для декого і чужа слава буває нелегким випробуванням* (М. Левицький); *Досягнуті вершини впираються в порожнечу*; *Життя змушує жити* (А. Коваль); *Адже всі люди насправді самотні*; *Черга символізує якість і потрібність* (М. Бриних). Афоризми, організовані за такою схемою, викликають певну логіко-емоційну реакцію в мовця, наштовхують на усвідомлення, загальну оцінку людського життєвого досвіду й суспільної дійсності.

Комунікативне ядро висловів переважно знаходиться в постпозиції після теми (*тільки за розум, насправді самотні, якість і потрібність*), що відповідає об'єктивному порядку слів у висловленнях. Щоб надати глибшої експресії, автор із стилістично виправданою метою виносить актуальну інформацію в препозицію: *За смерть – життя стає на цьому* (В. Стус); *З усіх боків нас отрують так звані дбайливіці за долю вітчизни* (М. Бриних) тощо.

Значна частина образних афоризмів, що мають структурну модель А → Б, характеризується суб'єктивно-оцінним характером висловлень, наприклад: *Несказане лишилось несказаним*; *Сьоме небо пригинає собі суета*; *Світ незбагнений здалеку і зблизька*; *Час пролітає з реактивним свистом*; *Тим часом ми проходимо крізь час* (Л. Костенко); *Тепер усе переінакшилося* (П. Загребельний). Наведені приклади свідчать, що на такий характер афористичних висловів вказує частотне використання особових і присвійних займенників (*собі, ми, усе*). Засобами виділення смислового ядра є не лише порядок слів, а й логічний (фразовий) наголос, повтор лексем (*несказане – несказаним*).

В афоризмі *Все повторялось: і краса, й потворність* (Л. Костенко) позиція комунікативного центру увиразнюється кількома засобами: фонетичними (логічним наголосом), інтонаційними (паузою), синтаксичними (інверсованим порядком лексем), пунктуаційним (двокрапка на місці паузи), лексико-граматичними (повтором еднального сполучника *і (й)*, що пов'язує однорідні первинні синтаксеми *і краса, й потворність*). Семантична і змістова цілісність цього афоризму ґрунтується на цілому комплексі асоціацій, в основі яких лежать не лише суб'єктивний досвід окремої людини, а й узагальнений досвід усього людства. Відбувається актуалізація образів з використанням способів семантичного ускладнення слова [Калашник 1985] – синонімічне зближення лексем й протиставлення їхнього значення (*краса – потворність*). Значення

афоризму просте й прозоре: циклічність гармонії світу природи, людини, суспільства та їх нейтралізація негативними явищами. Семантична будова афоризму також зрозуміла: повторюваність / неповторюваність, звичність / незвичність – основні принципи життя.

Незважаючи на ознаки суб'єктивізму в афористичному вислові, спостерігаємо високий ступінь узагальнення, що орієнтує висловлення на вихід за межі одноразового вживання. Цю особливість афоризму доповнюють риси актуального членування, де позиції теми / реми відповідають об'єктивному порядку компонентів у висловленнях. Серед образних афоризмів з відповідною структурною схемою $A \rightarrow B$ є одиниці з суб'єктивним порядком слів: *Живить віру – діло* (І. Величковський); *Вливається в груди саме життя* (О. Гончар); *Блискоче ніч перлиною Растреллі* (Л. Костенко).

Усі проаналізовані афоризми виступають розчленованими конструкціями загального характеру. Відповідно до комунікативного завдання адресантів можемо виокремити образні афоризми-еквіваленти простого двоскладного речення, що є нерозчленованими висловленнями загального характеру, а саме: *Слова не ламаєм* (О. Гончар); *Держава – держить* (Л. Костенко) тощо.

Слід зазначити, що цей підтип афоризмів характеризується різними ускладненнями структурної схеми-моделі $A \rightarrow B$, які на формально-граматичному рівні виступають поширювачами структурної схеми. Такі афористичні вислови організуються на основі різних композиційних прийомів, а саме:

а) контрасту, при якому наявне протиставлення предметів та якостей: *Через віки, а то й через роки, ріка вже стане спогадом ріки; Доріг війни смутні подорожани, ми знали інший – танець бездоріж* (Л. Костенко);

б) зіставлення, при якому одне поняття зіставляється з іншим на основі подібності чи спорідненості: *Все зарябіло, як газетні шпальти* (Л. Костенко); *Жінка повинна бути запечатана, як конверт* (П. Загребельний);

в) паралелізму, на основі якого відбувається пряме чи непряме зіставлення предметів, явищ, подій: *Дюймовочка в листочку капустяному, – як у життя із вічності пливу; Прорубане вікно – з укрупу у Європу* (Л. Костенко).

За структурною моделлю $A \neq B$ у сучасній мові організовані вислови на кшталт *Кабінет – не квартира* (П. Загребельний); *Любов –*

не зло (М. Вінграновський); *Полон – не мед* (М. Руденко); *Розтрощений камінь – уже не граніт*; *Жоден поет не був непоетом*; *Час не наша власність* (Л. Костенко). В образних заперечних афоризмах спостерігаємо явища актуального членування. Подібні вислови виступають стилістично забарвленими, експресивними одиницями. У семантичному плані образні афоризми належать до різних семантичних полів з метафоризацією опорних слів на позначення реалій навколишнього світу, людських почуттів тощо.

Серед образних афоризмів виокремлюємо варіанти заперечних висловів, що відповідають структурним схемам:

1) не А, а Б: *Не втеча і не середина – моє життя, а трудний дух!* (Д. Павличко); *Хай вилітає не той самий фенікс, а зовсім інший, неймовірний птах* (Л. Костенко);

2) А, а не Б: *Ця Богом послана Голгота веде у паділ, не до зір* (В. Стус).

Зазначені модифікації заперечних афористичних висловів побудовані за допомогою прийому антитези. Вони відзначаються позалінгвістичними компонентами (інтонаційно-ритмічними особливостями), що допомагають підкреслити паралелізм частин у висловах, зіставивши значення опорних слів (*не втеча і не середина...*, *а трудний дух*; *не той самий фенікс, а... інший, неймовірний птах*; *у паділ, не до зір*). Трансформація образів в обох конструктивних центрах викликає асоціативний потяг до філософських узагальнень.

У висловах моделі А → не Б: *При безкоштовному лікуванні здоров'я не варте нічого*; *Справжній письменник не може багато писати* (П. Загребельний); *Для дурнів не існує незрозумілих речей* (Є. Яценко); *Посіяне слово не сходить в полях*; *А підмайстри ще не зробились майстрами*; *І ніяка в житті Аріадна вже не виведе з горя отих матерів*; *З такого болю і з такої муки душа не створить бутафорський плід* (Л. Костенко) – актуальна інформація винесена на початок речень (*підмайстри, ніяка Аріадна*). Спільною властивістю афоризмів цієї модифікації є вживання заперечної частки *не* при предикатах, виражених або ж дієсловами дійсного способу із семантикою процесуальності (*не сходить, не створить*), або предикативом категорії стану (*не варте, не може*). Реалізація в мові логічних афоризмів із заперечною семантикою відбувається на основі прагматичної установки автора задля актуалізації й філософського узагальнення.

Функції показника реми в афоризмах виконують найчастіше аналітичні синтаксичні морфемі, що являють собою додатковий засіб увиразнення смислового ядра (частки *a*, *i*), повтор вказівного займенника (*такого – такої*), що одночасно виступає фонетичним засобом виділення реми. Логічний наголос падає на фразу з *такого болю і такої муки*, а це забезпечує виокремлення головного в афоризмі.

Асиметричних ознак афоризм набуває при поширенні структурної моделі простого речення відокремленими конструкціями: *Як тяжко стукать у чужі оселі, бездомним будиши на своїй землі!* (Л. Костенко); *А що є в людині, окрім життя?* (П. Загребельний), і Н. в. іменника, так званім «називним уявлення»: *Небо, воно таки скрізь гарне; Найпоганіший хтось, і той живе* (О. Гончар).

Образним афоризмам може надавати ознак асиметричності введення до структурної схеми-моделі компонентів, які при формально-синтаксичному підході є позаструктурними елементами: 1) звертань (з'являється новий образ): *Народе мій, до тебе я ще верну і в смерті обернуся у життя своїм стражденим і незлим обличчям; Сподоб мене, Боже, високого краху* (В. Стус); 2) вставних слів чи конструкцій (надають афоризму семантичних відтінків впевненості / невпевненості, авторитетного джерела повідомлення, імовірності, емоційної оцінки): *Вже почалось, мабуть, майбутнє; І бува, така пласка глупота однозначна себе ховає за гучні слова* (Л. Костенко). Ускладнення структурної схеми афоризмів спостерігаємо у висловах на зразок: *Все життя людське – це, власне, рух* (О. Гончар); *І кожен фініш – це, по суті, старт* (Л. Костенко), де вставні конструкції *власне, по суті* надають афоризмам додаткового філософського відтінку, приводять до логічного висновку, з яким важко не погодитися.

Образні афоризми-еквіваленти простого двоскладного речення в сучасній українській мові побудовані за структурною схемою-моделлю частина А → Б, наприклад: *Усміхається правда очима легенд і свобода – очима неволі; Я зіткана з печалі; Душа належить людству і епохам* (Л. Костенко). Афористичні вислови репрезентують семантичне явище гіпонімії / гіперонімії, при якому одне поняття (явище, подія тощо) є частиною загального.

Аналіз наведених афоризмів за відповідною структурною схемою дає підстави для класифікації їх як універсальних висловлень розчленованої будови. Функції виразника теми в афоризмі виконують

різні чинники: фонетичні (логічний / фразовий наголос, паузи), яким у писемному мовленні відповідають розділові знаки – коми і тире; синтаксичні (порядок слів у афоризмах-еквівалентах двоскладного простого речення, який оцінюємо за критеріями об'єктивності / суб'єктивності; аналітичні синтаксичні морфеми-частки); лексико-граматичні (повтор лексеми *очима*). У структурній схемі позицію А займає тема висловлення (*я зіткана, екран приносить*), частина якого впливає на комунікативне ядро (*людству і епохам*). Своєрідної образної трансформації зазнають лексеми *правда, свобода, душа, епохи*. Відбувається інтенсивна актуалізація багатозначності цих слів, на основі якої виникають нові значення.

Ураховуючи тип валентності, митці актуалізують і розширюють семантичні відтінки слів, унаслідок чого кожна лексема в різних афоризмах набуває нового змісту. Метафорична трансформація й семантична актуалізація відбувається на основі розгортання внутрішньої форми афоризму за допомогою слів з антропоцентричним значенням – «людина» (*я*), «людські почуття» (*печаль*), «правда», «свобода»; лексем на позначення часового відліку (*епохи*), просторових масштабів.

Для загальної характеристики афористичного корпусу зберігає свою значущість розмежування граматичної будови простого речення на двоскладну / односкладну, повну / неповну синтаксичні моделі. Функціонує широкий спектр логічних афоризмів, еквівалентних реченням з різними типами узагальнення суб'єкта (трьома видами особовості). Наприклад: *Згори на політ в думках і літах; Взискуй прожить несуетно і дзвінко; Криши, ламай, троци стереотипи* (Л. Костенко); *Зло називай завжди злом і не давай спокою своїм ворогам* (П. Загребельний). Наведені приклади відповідають структурній схемі $X \rightarrow B$, де X – еліпсований центр А, а самі синтаксеми є дериваційною базою афоризмів. Конструктивний центр B має семантику на позначення активної дії (*згори, називай, взискуй, криши, ламай, троци*), завдяки чому афоризми можуть масово відтворюватися в мовленні як гасла.

Структурно-семантичний аналіз афоризмів моделі $X \rightarrow B$ виявляє такі, що виступають еквівалентами конструкцій з означеною особовістю: *Взискуй терпіння витримати все; Шукайте цензора в собі* (Л. Костенко); *За мудрість всесвітню дурних академій Платим безсмертям – життям молодим* (І. Драч); *Про істотне подумайте,*

про суєтне! (О. Гончар). Факультативність особового займенника в ролі підмета у формально-граматичному плані є виразною ознакою цього різновиду логічних афоризмів. Семантичний аспект конструкцій першого різновиду є засобом семантично однорідних присудків, оживлення авторського роздуму, логіка повчання розкривається через значення константної модальності. Афоризми-еквіваленти узагальнено-особових речень розкривають глибоку філософську думку, що містить загальне положення, висновок, який стосується кожного реципієнта безвідносно щодо місця і часу, наприклад: *Сподоб мене, Боже, високого краху* (В. Стус); *Виграючи битви, неминуче маєш програвати щось інше* (П. Загребельний).

До групи афористичних висловів із неозначеною особовістю зараховуємо такі: *Не церкви руйнують, а душі людські* (Р. Іваничук); *Пустіть мене до мене* (В. Стус). Узагальнення відбувається безвідносно до конкретного суб'єкта комунікації, що може мати лише констатувальний характер, зокрема: *Нового ідола собі обрали і радіють* (Р. Іваничук); *На однакові квадрати поділили білий світ* (В. Стус) тощо.

Логічні афоризми в сучасному українському художньому дискурсі організовані за схемою $A \rightarrow X$, наприклад: *Кожному на все своя пора*; *Слава – першим* (Р. Іваничук); *Хамити міліціонерам – не найкращий спосіб спекатися їхньої компанії* (М. Бриних). Образні афоризми можуть бути організовані також за будовою двоскладного неповного простого речення: *Горе всім, живущим на землі* (Р. Іваничук); *У майбутнього слух абсолютний* (М. Вінграновський); *У білій стужі серце України* (В. Стус); *Насолода в непристойності* (П. Загребельний). Семантичний аспект афоризмів цього різновиду трансформує семантичні поля «слава», «Україна», «людина», «майбутнє», «цінності», активізує символи-образи на позначення різних філософських, естетичних і моральних категорій (*наसолода, серце України*) або постмодерністське трактування цінностей (*насолода – непристойність, горе живущим*).

Специфіку зазначених книжно-літературних одиниць становить семантична повнота висловлень на відміну від формально-граматичної неповноти, у них відсутній лексично виражений другий конструктивний центр, тому структурно-семантична будова відповідає схемі $A \rightarrow X$, де X – це еліпсований компонент Б.

За спрощеною моделлю-схемою організовані афоризми-еквіваленти односкладного простого речення, що мають лише один

конструктивний центр, умовно співвіднесений у формально-граматичному аспекті з присудком двоскладного. До цього різновиду варто зараховувати афоризми, кваліфіковані як односкладні структури певної типології: дієслівні з простим або ускладненим головним членом речення: *Мати бодай іскру надії* (О. Гончар); *Лукавити з долею не можна* (Р. Іванчук); *У війні завжди має комусь щастити; Хіба можна зупинити море або бурю?* (П. Загребельний).

Семантичне ядро афоризму висвітлює семантику необхідності дії або стану: *Чи можна оцчасливити камінь?* (П. Загребельний); бажаності дії: *Раз перевершити місяць!* (В. Вовк); *Хай буде все пробачене пробачено* (Л. Костенко); наслідку минулої дії: *Для ближніх знято тисячі свитин* (Л. Костенко); інтелектуальне чи емоційне сприйняття дійсності: *Для любові ніколи не пізно; Чому ж людям доводиться більше плакати, ніж сміятися?* (П. Загребельний); *А думати не заборониш* (Р. Іванчук); *На жаль, від нас нічого не залежить* (Л. Костенко). Семантичний аналіз проілюстрованих афоризмів розкриває диференціацію їх за різними семантичними полями («доля», «вік», «людські почуття») на основі актуалізації образів, виражених лексемами на позначення дії – тривалої (*оцчасливити; доводиться плакати*) чи одиничної (*зупинити; перевершити*) тощо.

За структурою афоризми цього різновиду співвідносяться з реченнями, що в структурному синтаксисі кваліфікують як односкладні певної типології: а) дієслівні з простим або ускладненим (безособове дієслово + інфінітив) головним членом; б) інфінітивні з простим (ускладненим) інфінітивним головним членом; в) інфінітивні з ускладненою предикативною основою інфінітив + треба (можна); г) партиципні на *-но, -то* + зв'язка в імпліцитному (нульова) чи експліцитному (формальна) вираженні; г) прислівникові з головним членом, вираженим предикативним прислівником на позначення стану особи чи навколишнього середовища.

В українській літературній мові афоризми можуть бути організовані за структурною схемою немає А: *Нашій цікавості немає меж* (О. Гончар); *Нема границь гіркої неволі; Нема в людей власної волі для здійснення своїх бажань* (П. Загребельний) тощо. Наведені конструкції за їхньою синтаксичною природою кваліфікують як заперечні генітивні речення з модифікаціями заперечення *немає* і генітивного компонента (Р. в. іменника, займенника). Семантичний

аспект розглянутих образних афоризмів визначається заперечною регулярною реалізацією буття окремих предметів, явищ (*немає меж, нема волі, нема границь*), узагальнених категорій: *Всьому немає ліку* (О. Пахльовська); *Нема кінця нашому життю* (В. Шкляр).

Серед образних афоризмів виділяємо малопродуктивну групу, яку складають одиниці, що за своєю формальною будовою кваліфікуються як еквіваленти квантитативно-генітивних речень: *Багато незрозумілого в світі; І загалом у людині багато загадкового* (О. Гончар); *Багато справ ще у моєї долі* (Л. Костенко). Семантичне ускладнення образів-символів *доля, людина, Всесвіт* виявляється в словах з узагальнено-типізуючою (*багато*) і з одинично-присвійною семантикою (*у світі, у людині*), за допомогою підсилювально-видільних часток (*і, ще*) із відтінком нездійсненності процесів.

Отже, аналіз функціонування в українському мовному просторі пареміологічних одиниць дає підстави для виокремлення таких структурно-семантичних різновидів афоризмів-еквівалентів простого речення, що організовані за схемами: прямі стверджувальні $A = B$; заперечні $A \neq B$ з двома варіантами (не A , а B ; A , а не B); $A \rightarrow B$; $A \rightarrow$ не B ; B ; $A \rightarrow X$; немає A ; квантитативно-генітивна структура.

Одним із різновидів словесних комплексів, що конденсовано і стисло у формі повчання чи настанови подають узагальнений зміст, кваліфікуються нами як афоризми-еквіваленти складного речення. Наприклад: *Живеш на Україні, то знай її мову!* (М. Старицький); *Життя справді складне, і єдиний у нього підручник – досвід* (Гр. Тютюнник); *Хто не зраджує, той не втрачає* (П. Загребельний); *Час пробігає швидше, якщо думаєш про вічне* (М. Бриних); *Життя нації – у дії, безсмертя – у слові* (Р. Коваль).

Такі афоризми характеризуються певними особливостями композиції й семантичної структури. Логічні афоризми-еквіваленти складного речення мають не лише складну формально-граматичну будову, а й відзначаються ускладненістю змісту тверджень, образні афоризми мають більш глибоке розкриття асоціації. Для афористичних висловів цього різновиду властиві «такі семантичні явища, як розгортання чи посилення актуалізованого зіставлення або протиставлення понять і частин складної думки» [Калашник 1988 : 92]: *Життя наше – це подорож, а дружня бесіда – це візок, що полегшує мандрівникові дорогу* (Г. Сковорода); *Живе той, хто не живе для себе, хто для других виборює життя* (В. Симоненко); *Митцю не треба*

нагород, його судьба нагородила (Л. Костенко); *Живи заради того, за що варто вмерти; З невеликим злом боротися важче, ніж з великим, бо в нього важче влучити* (В. Черняк).

Семантична організація образних афоризмів, співвідносних зі складним реченням, характеризується розгортанням внутрішньої форми вислову: *Земля не пекло, люди не прокляті, і радощі не гріх, а Божий дар* (Леся Українка); *Жива віра, віра, що не спинається перед жертвами, – та, що перемагає* (О. Ольжич); *Єси ти сам – з собою врівень, один на сотні поколінь високим гнівом богорівен* (В. Стус); *Людина повинна жити красою, добром, правдою, інакше навіщо жити!* (П. Загребельний); *Живи для добра Вітчизни, щоб твоїй народ знав, що ти жив* (Л. Силенко); *Зазирни у дзеркало – і побачиш людину, яку ти повинен зробити кращою* (А. Коваль). Семантична структура афоризмів відображає відношення між двома (і більше) твердженнями. Це пояснюється тим, що складне речення із семантичного погляду поліпропозитивне.

Семантична будова ґрунтується на основі семантичних явищ взаємодії композиційних структур афоризмів, схематично їх можна представити через відношення:

- 1) зіставлення: А, і (й) Б;
- 2) протиставлення, контраст: А, а (але) Б;
- 3) зіставно-протиставні відношення: А – Б;
- 4) взаємовиключення компонентів: або А, або Б;
- 5) заперечення: А, не Б;
- 6) подвійне заперечення: не А, не Б;
- 7) причинно-наслідкові відношення: коли (як) А, тоді (так) і Б;
- 8) з'ясування: А : Б;
- 9) часу: А, поки Б;
- 10) умови: якби А, то і Б, де у структурних моделях-схемах А і Б

– частини вислову, узаємодія яких реалізує нові смисли й прагматичну установку афоризму.

В українському афористичному корпусі виділяють афоризми-еквіваленти складного речення, структурна модифікація яких ґрунтується на семантичному явищі зіставлення: А, і (й) Б: *Міцніша – віра, і дзвінкіший – чин* (О. Ольжич); *Все блищить, і люди як нові; Нове століття вже на видноколі, і час новітню створює красу* (Л. Костенко). У проілюстрованих афоризмах прийом зіставлення передбачає поєднання двох зон: власне зіставних зв'язків (*все блищить; нове*

століття вже на видноколі) і зіставно-єднальних, перелічувальних відношень (*віра – чин, і люди як нові; і час новітню створює красу*). Частини узагальненого твердження співіснують і зіставляються за неконтрастною ознакою, на основі подібності й спорідненості явищ чи понять (*все – люди, століття – час, нове – новітню*).

Явище зіставлення досить виразно представлено в семантичній організації образних афоризмів-еквівалентів складного речення: *Царство жінки – сім'я, царство чоловіка – держава* (П. Загребельний); *Небо над головою, а земля під ногами* (Р. Іваничук). Складові частини розглянутих афористичних одиниць зіставляються на основі подібності чи спорідненості предметів, явищ, понять (*царство жінки – царство чоловіка; небо – земля; над головою – під ногами*).

Аналіз проілюстрованих мовних фактів засвідчує характерне для них зіставлення в різних часово-модальних планах, що вказує на перебіг кількох явищ дійсності з актуалізацією в кожній із частин афоризму різних темпоральних відношень:

1) одночасності: *Планета неподільна, кожен із нас за неї відповіда* (О. Гончар); *Є патріоти, а є українофіли* (Р. Коваль);

2) послідовності: *Усе зайве відсіюється, над тобою не тяжіє суєтність* (В. Шкляр); *Люди стали ворогами, і все стало ворогом для людей* (П. Загребельний).

Наведені зразки засвідчують використання для семантичної будови афоризмів принципу паралелізму, властивого всім пареміям. Він лежить в основі симетричної структури одиниць книжно-літературного походження, наприклад: *Все блищить, і люди як нові* (прямий паралелізм); *Де не стоятиму – вистою* (контрастний паралелізм).

Семантичне явище протиставлення модифікується в логічних афоризмах-еквівалентах складного речення на основі структурної схеми А, а (але) Б, наприклад: *Наша сила – в єдності, а порука успіху наших змагань – в державній слухняності!* (С. Петлюра); *Живим заздирать, а за класиком ховаються з власною нездарністю* (П. Загребельний); *Кожне життя є наслідок солодкої любові, а кожна любов є початком гіркого життя* (О. Ільченко); *Шляхи до істини неоднакові, але істина залишається незмінною* (П. Федотюк); *Напередодні кінця світу почнеться найцікавіше, але це вже мало кого зацікавить* (А. Коваль).

У подібних логічних афоризмах семантичні відношення протиставлення побудовані за допомогою прийому контрасту, орієнтованого на відображення невідповідності між діями або станами

(живим заздять, за класиком ховаються; шляхи неоднакові, істина залишається незмінною). Для афоризму *Людину можна вбити, але вона після цього може стати вічною* (П. Загребельний) властива трансформація модальних відношень. Перша частина висловлення виражає певний допуск дії (*можна вбити*), в іншій – протиставлення до маніфестованого припущення (*може стати вічною*).

На основі семантичного явища протиставлення в сучасній українській мові моделюються й образні афоризми: *На світі безліч таких, як я, Але я, їй-Богу, один* (В. Симоненко); *Лише борись, а щастя не втече; Дев'ять день душа ще пручається, а тепер вже десь призвичаїться*; *Здається, люди, все у них людське, але душа ще з дерева не злізла* (Л. Костенко); *Позаду – дрібка, а попереду – цілі гори* (П. Загребельний). Семантичні відношення в зазначених висловах побудовані на основі прийому контрасту, при якому змістові частини відображають невідповідність між діями (*ще пручається – вже призвичаїться*; *була – осталися*), станами (*все людське – душа з дерева не злізла*; *дожились – забули*) тощо.

Структурно-семантична організація афоризмів на основі моделі антитези притаманна в основному образним словесним комплексам, зокрема: *Спаситель прогнав торгуючих з храму, а сьогодні вся Україна – беззачещений храм з непрогноними*; *Життя закінчується, а жорстокості довкола чи ж поменшало?* (П. Загребельний). У наведених афоризмах семантичний аспект висловів ґрунтується на антиноміях, що існують в об'єктивному світі (*Спаситель – беззачещений храм*; *прогнав торгуючих з храму – храм з непрогноними*). В афоризмах, дериваційною базою яких є питальне речення, піддається сумніву саме існування предметів, явищ дійсності (*життя закінчується – жорстокості чи поменшало*).

Одним із найпродуктивніших різновидів образних афоризмів є одиниці з активізацією зіставно-протиставних відношень А – Б: *Зруйнували заводи, навідкривали казино і стрип-барів* (П. Загребельний). У таких конструкціях семантичні явища зіставлення і протиставлення побудовані на основі контрастних ознак предметів (*заводи – казино, стрип-бари*); дій (*зруйнували – навідкривали*). Аналіз мовних фактів засвідчує використання симетричних композиційних структур на основі принципу паралелізму: 1) прямого – *Була Україна як дівчина у вінку – стане як старчиха!* (О. Гончар); 2) контрастного – *Що доля нелегка, в цім користь і своя є* (Л. Костенко); 3) психологічного –

Що є душа? – у неї не питай (Л. Костенко).

Загальну семантику афоризмів-еквівалентів складного речення увиразнює структурна організація у формі дилеми, наприклад: *Коли весь час погано, людина або загинається, або з'їздить з глузду* (П. Федотюк); *Світ великий, – як не те, то друге* (Л. Костенко). Побудовані за таким принципом логічні й образні афоризми наближаються до традиційних пареміологічних одиниць – власне паремій. Семантика висловлень ґрунтується на взаємовиключенні компонентів (*як не те, то друге; або загинається, або з'їздить з глузду*). Структурна організація афоризмів представлена схемою або А, або Б.

Використання семантичного явища заперечення увиразнює смислову цілісність образних афоризмів: *Фантастика – не мріяв і Жюль Верн; Не забувайте незабутнє, воно вже інеш взялось* (Л. Костенко). Запереченню підлягають дії на позначення семантики інтелектуального сприйняття явищ (*не забувайте, не мріяв*).

Окрему групу логічних афоризмів цього підтипу становлять усталені словесні комплекси, побудовані на подвійному запереченні із структурною схемою не А, не Б: *Хто не зраджує, той не втрачає* (П. Загребельний); *І наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт* (Л. Костенко). Особливістю цих афоризмів є те, що подвійному запереченню підлягають різні смислові компоненти вислову (пор.: *не треба ворожити – плакати не варт; не зраджує – не втрачає; наперед – за минулим*). Серед образних афоризмів виокремлюються також одиниці із семантичним явищем подвійного заперечення, а саме: *Непогашені марки – біда ще не ставила штамп* (Л. Костенко). Подвійному запереченню піддаються лексеми зі значенням дії або її ознаки (*непогашені – не ставила*).

У сучасній українській літературній мові функціонує як одна з найпродуктивніших моделей афоризмів структурна схема коли (як) А, тоді (так) і Б. Семантику афоризмів визначають умовно-наслідкові зв'язки, наприклад: *Коли в людини є народ, тоді вона уже людина* (Л. Костенко); *Коли на роботі все як треба та ще вдома благодать – людина здорова душею і тілом* (П. Федотюк). У подібних висловах стрижнем композиційної структури є семантичні відношення умови й наслідку частин афоризму. Стосовно цього В. Калашник зазначає, що «однаково значущими є обидві частини вислову, а єдиний зміст і смисл є результатом особливої їх взаємодії» [Калашник 1988 : 93]. Цілісність висловлень увиразнюється прийомами синонімії й

тавтології, коли використання в обох частинах афористичної одиниці контекстуально синонімічних (як *треба* – *благодать*) і тавтологічних лексем (*в людині* – *людина*) зумовлює виникнення додаткових відтінків у плані змісту. Необхідно звернути увагу й на таку специфічну рису розглянутих афоризмів, як використання в їх структурі стійких словесних комплексів фразеологічного типу (*вона уже людина, здорова душею і тілом, все як треба*).

Функціонуючи в сучасній українській літературній мові, логічні афоризми, побудовані на основі умовно-наслідкових семантичних зв'язків, увиразнюють мову передусім художньої літератури, де зазнають естетичної трансформації. Цьому сприяє симетрична композиційна структура афористичних висловів, властива всьому паремійному корпусу мови: *Коли не вибачите гріхів брату, то і вам не відпустить Отець ваш небесний* (Володимир Мономах); *Коли важиться доля нації, історія не відрізняє поміж нейтральними боягузів* (В. Липинський); *Коли нічого не маєш, нічого й втрачати* (П. Загребельний); *Коли народ пригнічений, – скарбниця порожня* (Р. Іванчук); *Коли уроки історії погано засвоюються, вони повторюються* (М. Левицький).

Семантичні відношення причини і наслідку трансформовані в зазначеній найпродуктивнішій структурній моделі образних афоризмів, наприклад: *Як невимовне віршами не скажеш, чи не німою зробиться душа?!* (Л. Костенко); *Зазирніть у свою душу – і впадять на коліна* (М. Бриних). Основою структурно-семантичної будови образних афоризмів виступає поєднання семантичних явищ причини і наслідку його частин. Увиразнюють образні словесні комплекси такі стилістичні прийоми, як тавтологія (*невимовне – не скажеш – не німою*), поєднання контекстуальних синонімів (*невимовне – не скажеш*) й антонімів (*зазирніть – впадять, не скажеш – не німою*).

Найбільшим ступенем продуктивності афоризмів-еквівалентів складного речення характеризуються мовні одиниці із семантичними відношеннями з'ясування. Вони модифікуються за структурною моделлю-схемою А : Б. Наприклад: логічні афоризми *Мені відкрилась істина печальна: життя зникає, як ріка Почайна; Ми є тому, що нас не може бути* (Л. Костенко); образні афоризми: *А справжня слава – це прекрасна жінка, що на могилу квіти принесе* (Л. Костенко); *Вже дожились – забули колір неба, воно буває кольору досад* (М. Вінграновський).

У таких афоризмах в основу структурної організації покладено

з'ясувальні семантичні зв'язки. Друга частина вислову конкретизує, уточнює або коментує повідомлюване в першій. Зазначений підтип афоризмів поділяється за своїм семантичним навантаженням на два різновиди:

1) конструкції зі з'ясувально-об'єктними відношеннями: *Я знаю: слабкість – це одна з диверсій* (Л. Костенко); *Так багато губим за пам'яттю: колись переінакшить з нас кожного* (В. Стус); *Найстрашніше, коли розум відступає перед силою* (П. Загребельний);

2) конструкції з атрибутивними відношеннями: *Та земля багата, що народила магната* (П. Загребельний); *Ті, що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день* (Л. Костенко).

Перший різновид афористичних висловів характеризується тим, що центральним елементом структури виступає здебільшого лексема на позначення психомоторної дії – думки, розумової діяльності (*знати, знав*), сприймання (*бачити, бачу*), активної інтелектуальної дії (*губим за пам'яттю*), внутрішнього стану і почуття (*вірити, віримо*). У позиції стрижневого компонента висловлення може виступати лексема *єдине* з узагальнено-типізуючою семантикою: *Єдине, що від нас іще залежить, – принаймні вік прожити як належить* (Л. Костенко); *Смертним полишається єдине: бодай маленький надмір – у вірі, у звичках, у смаках, просто – в примхах* (В. Стус).

Для афоризмів другого різновиду з атрибутивною семантикою характерна узагальнена конкретизація повідомлюваного в першій частині. Відповідно, в афоризмах є вказівні слова на зразок *та, ті, тому, там*. Наприклад: *Небезпеки завжди підстерігають там, звідки їх ніколи й не сподіваєшся* (П. Загребельний). Специфіка такої структурної організації афоризмів сприяє ідентифікації їх як висловів із симетричною будовою, у яких поєднуються співвідносні слова першої частини і семантично однорідні з ними сполучні слова другої частини (*там – звідки, тому – що; там – де; ті – що; той – хто*). Недостатня інформативність однієї частини вислову доповнюється компонентами другої частини.

Іноді в афоризмах може конкретизуватися зміст не лише окремого слова, а всієї попередньої частини: *Буває мить якогось потрясіння: побачиш світ, як вперше у житті* (М. Вінграновський); *Настрій режисера – настрої актора: це вже закон* (В. Дрозд); *За життя розплата: лій до могил до виблих* (В. Стус) тощо. Для пояснення актуалізованих лексем на позначення узагальнених понять

(*миць потрясіння, закон*) необхідне введення додаткових образів (*світ, життя, настрої режисера – настрої актора*) тощо. Афористичні вислови зі з'ясувальними зв'язками характеризуються вживанням лексем, для яких властиві такі основні способи семантичного ускладнення, як омонімічне зближення (*залежить – належить*) або протиставлення (*буває – вперше, життя – могила*).

У сучасній українській мові побутують афоризми-еквіваленти складного речення, структурна організація яких ґрунтується на семантичних відношеннях часу, наприклад: *Поки генії стоїть, витираючи сльози, метушлива бездарність отари свої насе; А поки розум од біди не згірк ще, – не будь рабом і смійся, як Рабле!* (Л. Костенко). Змістова цілісність і логічних, і образних афоризмів формується на основі законів внутрішньої організації складних структур. Афористична деривація забезпечується використанням темпоральних сполучних засобів (*поки, коли*), антонімічного протиставлення лексем (*розум – біди, рабом – смійся*), оживлення семантики співзвучних слів (*рабом – Рабле*).

Афористичні вислови з різними типами смислових відношень відображають у загальному контексті важливі суспільні явища, соціальні відносини: *Століття – зморшка на чолі Землі: Всесвітні війни, революції грози* (І. Драч); звичаї, морально-етичні й естетичні норми: *Час пробігає швидше, якщо думаєш про вічне* (М. Бриних); *Але важливо те, що стала можливою боротьба розуму з темрявою* (П. Загребельний) тощо.

У сучасній українській літературній мові виділяють логічні афоризми з будовою якщо А, то Б, що мають семантику умови: *Якщо у вас все було нормально, то все буде нормально* (М. Вінграновський); *Коли вже викопав скіпець, то хтось має в нім спотикнутись* (П. Загребельний) – або будову А, якщо Б: *А жінці хто потрібен, якщо вона – поет?* (Л. Костенко). За своєю структурно-семантичною будовою перший афоризм схожий на власне паремію. Другий приклад реалізує семантичне явище умови за допомогою риторичного питання, що перетворює вислів на емпатичне твердження.

Серед афоризмів-еквівалентів складного речення є вислови з симетричним й асиметричним видом композиційних структур. В основі такого поділу лежить комплекс семантичних явищ і зв'язків, що розкриваються на основі проаналізованих вище моделей. Так, до афоризмів із симетричним різновидом композиційної структури

належать вислови на зразок *Щоб вірити, треба жити* (П. Загребельний); *Світло вічне, якщо знати його незгасиме походження* (М. Бриних); *Без людини Всесвіту нема – Всюди тільки глухота німа* (М. Руденко).

Афоризми, що мають асиметричний тип композиційної будови, містять понад два структурні центри, наприклад: *Живий язик можна і треба студіювати, як живу рослину, але не можна і не слід засушувати і заковувати в мертві правила і формули* (І. Франко); *Від народжень нам кожному душа болить за тим, що досі ніби спить, а нишком навчає* (В. Стус); *Для того щоб вміти бачити справжнє обличчя велетнів, людям, що можуть стикатися з ними, – треба бодай трохи піднятися до їх рівня* (О. Теліга); *Великий той, хто досягнув Недосяжного, а мудрий той, хто осягнув Неосяжне* (А. Коваль). В українській афористичній асиметричний різновид композиційної структури є явищем малопродуктивним. Це пояснюється тим, що логічним афоризмам загалом, як і всім іншим пареміологічним одиницям, властива насамперед двокомпонентна композиційна структура, в основі якої лежать опозитивні складові частини.

Отже, у сучасній українській літературній мові афоризми, що співвідносяться зі складним реченням, змодифіковані за різними типами структурних схем. Реалізація на їх ґрунті розмаїтості семантичних явищ, як-от: зіставлення (подібності, одночасності, послідовності), протиставлення, взаємовиключення компонентів, заперечення, подвійного заперечення, причини і наслідку, з'ясування – розкриває спорідненість усіх мовних аспектів у структурі й семантиці афоризму, що лежать в основі лінгвальної природи цих мовних одиниць. Логічним афоризмам, крім зазначених моделей, властиве структурування за схемами якщо А, то Б (умова); коли (як) А, тоді (так) Б (час); А : Б (модифікація з пояснювальними відношеннями й вказівними словами). Образні афоризми побудовані на основі семантичних явищ умови А, якщо Б; зіставно-протиставних відношень А – Б. Серед одиниць цього підтипу існують симетричні й асиметричні різновиди композиційних структур, які розкривають змістову й смислову цілісність на основі зазначених вище відношень між частинами вислову, розгортають внутрішню форму афористичного судження.

Афоризми-еквіваленти надфразної єдності становлять досить поширену групу висловів аналітичної будови в сучасному

українському мовному просторі. Змістова і смислова їх цілісність піддається розчленуванню афористичного комплексу на окремі структурно-синтаксичної конструкції.

Афоризми, що виступають еквівалентами надфразної єдності, розкривають явище об'єктивної дійсності у вигляді складних з позиції структури й змісту узагальнених суджень: *Людина народжується малою та обмеженою, і коли опиняється перед чимось великим, то мерціям намагається убагати його в звичні для себе виміри. Не зупиняється навіть перед нищенням* (П. Загребельний); *Бо хто за що, а ми за незалежність. Отож нам так і важко через те. Вибираєм ми дорогу. І вона нас вибира;* (Л. Костенко); *Бережи совість. Все інше збереже вона; Власна розкіш присипляє. Чужа не дає спати* (Л. Сухоруков).

Саме внутрішня будова логічних й образних афоризмів-еквівалентів надфразної єдності дає змогу реалізувати їхню художню довершеність, естетичну досконалість і текстові зв'язки.

Функціонування афоризму-еквівалента надфразної єдності як структурно-семантичного комплексу ґрунтується на поєднанні семантики його елементів. Розмежування понять «структурний план» та «семантичний план» підтверджує вихід афористичних висловів цього різновиду за межі однієї синтаксичної конструкції. Розумінню лінгвістичної природи логічних й образних афоризмів цього різновиду сприяє поняття семантичного зміщення, за якого первинне значення вислову нерідко піддається семантичному зміщенню, у результаті чого воно не відповідає більше морфологічному маркеру, який був у ньому використаний (Л. Теньєр). Саме це твердження взяте за наукове підґрунтя при виокремленні структурних моделей афористичних висловів аналітичної будови.

Вислови на зразок *А робота не жде. Її треба робить* (Л. Костенко); *Життя – то кара. Кара – благостиня* (В. Стус) становлять конструкції з синтаксичним членуванням, але внутрішньою неподільністю. У них спостерігаємо явище складання системних смислів, які дають не суму смислів, а нові смисли. Тут компонент *робота* означає процесуальність саму по собі. Накладання модального смислу необхідності (*треба робить*) не лише виявляє відчужений характер праці, при якому людина стає рабом, не має вибору – робити чи ні. Лінгвокреативні процеси, які відбуваються при породженні афоризму *А робота не жде. Її треба робить*, позначені

конструюванням нових смислів: праця як родова сутність життєдіяльності людини в суспільстві є особистісною потребою, що дає змогу реалізувати творчий потенціал.

Мовне кодування у вислові *Життя – то кара. Кара – благостиня* виявляє не суму смислів, а нові системні смисли лексеми *життя*, пов'язані з поняттями «кара», «благостиня». Узагальнення всіх логіко-філософських категорій, пов'язаних із семантикою слова «життя».

Розглянуті мовні факти виступають аналітичними структурами з синтаксичним розмежуванням компонентів на окремі синтаксичні конструкції, наприклад: *Раби – це нація, котра не має Слова. Тому й не зможе захистити себе* (О. Пахльовська); *Господу благоугодно, щоб ми були як рожі між тим терновником. Бо без тої колючки нічого й доброго не буде* (П. Загребельний). Таке явище розбіжності між внутрішньою будовою і зовнішньою формою афоризму відбувається як наслідок нетотожності структур речення і висловлення.

Афоризми цього підтипу диференціюються на два різновиди:

1) двокомпонентні структури (із синтаксичним членуванням на два речення);

2) багатокомпонентні структури (із синтаксичним членуванням понад два речення).

До першого різновиду належать такі конструкції, у яких цілісність семантики винесена за межі одного речення і репрезентована на формально-граматичному рівні двома синтаксичними одиницями, наприклад: *Довіра – звір похливий. Він любить тиху паморозь дистанцій; Сумління – річ тендітна і марка. Вже дехто з нього й пилу не стирає* (Л. Костенко); *Сміються над усіма, над собою найперше. Бо вільні душею* (П. Загребельний). Подібні афоризми є нерозчленованими за семантикою, вони реалізують комплекс потенційних смислів, наприклад: *Коли когось призначають на високу посаду, радість для одного, печаль для усіх інших. Коли ж знімають – усе навпаки* (П. Загребельний); *В щасті є певна приреченість. Іноді навіть біль* (М. Бриних); *Споконвіку крадуть. Так повелося* (В. Шкляр). Для афоризмів цього підтипу характерні цілісність змісту й смислу, аналітичність внутрішньої і зовнішньої будови. При цьому спостерігаємо використання системних відношень: синонімії (*приреченість – біль*), антонімії (*радість – печаль, призначають – знімають, щастя – біль*), та використання

тавтології чи співзвучності (*робота – робить, роду – народу*).

Для розкриття загальної смислової ідеї в зазначених одиницях виокремлюються різні семантичні явища:

1) паралелізм: *З облич спадають маски. Зі всього світить суть усіх речей* (Л. Костенко); *Океан не випити до дна. Вічність є одна, лише одна* (М. Руденко). В афоризмах можуть бути представлені різні відтінки в семантиці: *А ритми мчать – як вершники у полі. А рима віршам запліта косу* (Л. Костенко) – прямий паралелізм; *Діалектика є методою хибного мислення. Хто мислячи помиляється, той тим самим мислить діалектично* (В. Державин) – контрастний паралелізм; *Твій біль беру на себе. Печаль твоя в мені* (Л. Костенко) – психологічний паралелізм;

2) зумовленості: *Доросла пам'ять – то уже не слайди. Тоді вже доля глянє в об'єктив* (Л. Костенко); *А в кого є кабінет, в того буде й квартира. Закон соціалізму! Талант – у шафу, совість – антиквару. Не знати більш ні криз, ні катастроф* (О. Пахльовська);

3) з'ясування: *Яка ж радість од влади? Сама лиш утома; Що військо? Тимчасовість і нетривалість* (П. Загребельний).

4) переміщення семантичного центру із розкриттям конкретного на тлі загального: *Є правда життя і правда мистецтва. Вони не тотожні* (П. Федотюк); *Всесвіт – це мука... Одвічна мука, – та, що народжує радощі наші* (М. Руденко); *Цілую руку матері. Цілую святість велику* (У. Самчук); *О, не взискуй гіркого меду слави! Той мед недобрый, від кусючих бджіл* (Л. Костенко);

5) деталізація загального через конкретне: *Життя триває. Жорстоке, але прекрасне життя* (В. Шкляр); *Ще мить, ще мить, ще тільки мить, і раптом озирнусь, а це вже роки й роки! А це уже віки* (Л. Костенко);

6) антитеза: *Живі – у домовині. Мертві – ні, хоча тюремним муром всіх притисло* (В. Стус); *Початок є. А слова ще нема* (Л. Костенко); *Спочатку був біль, а не слово. Кінець буде біль* (Б. Бойчук); *Важкі віки. Але не марні жертви* (О. Пахльовська).

Трансформація образів у наведених афоризмах відбувається на основі таких прийомів, як фразеологізація (*не покладаю рук*); тавтологія (за формулою іменник + іменник: *меду – мед; мить і мить; роки й роки; життя – життя*; прикметник + іменник: *природний, як природа*; дієслово + дієслово: *цілую – цілую*); зближення

контекстуальних синонімів (*заріс і зник; біль, печаль; гіркого, недобрий*); поєднання контекстуальних антонімів (*жорстоке – прекрасне; спочатку – кінець; поет – непоетом; живі – мертві*); оксюмору (*на милицях – жадає танцювати; гіркого меду; живі – у домовині*); парадоксу (*влада – утома; військо – тимчасовість*).

Формально-граматична організація в межах двох синтаксичних одиниць на основі внутрішніх мовних законів перетворює афоризми-еквіваленти надфразної єдності на вислови із симетричною структурою: *Печаль і пристрасть / Пристрасть і печаль* (М. Руденко); *А робота не жде / Її треба робить* (Л. Костенко); *Двадцятого віку новітнє піратство / Всі ролі трагічні у драмі ідей; Душа прозора / Світ скляний* (О. Пахльовська); *Немає світу / Я існую сам* (В. Стус); *Президенти – як повії / Банкіри – як божевільні* (М. Бриних) тощо.

Другим різновидом афоризмів є багатокомпонентні комплекси, що функціонують на базі трьох і більше синтаксичних одиниць: *Кажуть, що липнуть до того, хто медом помазаний. Брехня! Не медом, а дьогтем* (В. Шкляр); *Ні смутку, ні жалю, ні протиріч. Сміятись. Бути. Жити – як живеється* (О. Пахльовська); *В моєму серці вмістилася вся Україна. І воно не витримало. Бо людське* (П. Загребельний); *Земля кружляє у космічному вальсі. Вітри галактик – вічні скрипалі. Гармонія крізь тугу дисонансів проносить ритми танцю по землі* (Л. Костенко). Їх семантична цілісність побудована на основі актуалізації лексем *Всесвіт і музика, серце і Україна*. Узаємодія цих компонентів надає афоризму високого ступеня асоціативності. Кодування мовних знаків на рівні подібних афоризмів спричиняє функціонування крилатих висловів *Гармонія крізь тугу дисонансів*. Попри особливості формально-граматичної організації, характерною рисою таких висловлень є цілісність змісту і смислу. Аналіз розглянутих мовних фактів в аспекті текстового мовного рівня засвідчує те, що вони виступають мікросистемами, які характеризуються цілісністю внутрішньої та зовнішньої будови. Цей факт підтверджується функціонуванням термінів «афористичний жанр», «афористична проза».

Афоризми розкривають актуалізацію різних семантичних явищ: – з'ясування: *Геніїв – нема. Є тільки душі великі обмолоти. Є люди. Звірі. Натовпи. Юрма. А серед них – чудні якісь істоти* (М. Руденко); *Така круговерть. Первісна й довічна. І нічого не вдієш; А що може викресати заперечення, що йде від безсилля? Звук. І не*

порожній, а злий (В. Шкляр);

– причини й наслідку: *Гадюка скидає з себе стару шкуру он як часто. Щоб скинути, треба щоразу за щось зачепитися. Боляче, а треба тертися й обдиратися* (П. Загребельний);

– деталізація загального через конкретне: *Художнику – немає скутих норм. Він – норма сам. Він сам в своєму стилі* (І. Драч);

– чергування компонентів: *А що таке життя? Чи те, що переждалось? Чи все-таки життя – це те, що відбулось?* (Л. Костенко);

– взаємовиключення компонентів: *Це зойк світів? Чи над свідомо згадка? Чи, може, сон прекрасний наяву!?* (Л. Костенко);

– тавтології: *А треба жити. Якось треба жити. Це зветься досвід, витримка і гарт* (Л. Костенко);

– оксюмору: *Що чуже – то наше. А що наше – нам же й чуже* (В. Стус).

Аналіз афористичного матеріалу виявляє семантичну будову одиниць, в основі якої лежать такі явища:

1) зіставлення: *Болять дисонанси. Сумують симфонії. Пручаються ноти в розпечений зал* (Л. Костенко); *Двоє дивляться вниз. Один бачить калюжу, другий – зорі. Що кому* (О. Довженко);

2) протиставлення: *Все, як і раніше. Краса. І чогось бракує* (В. Шкляр); *Вдатися до втечі? Стежину власну биндою згорнуть? Ні. Вистояти. Вистояти. Ні – стояти. Тільки тут* (В. Стус);

3) деталізація загального через конкретне: *Держава – держить. Бо вона держава. У неї скіпетр влади у руці* (Л. Костенко) тощо.

Семантична цілісність змісту і смислу в наведених афоризмів ґрунтується на основі використання таких прийомів семантичного ускладнення, як тавтологія (*вистояти – вистояти / стояти*); контекстуальні синоніми (*болять – сумують*) та антоніми (*вдатися до втечі – вистояти; один – другий; калюжу – зорі*).

Афоризмам-еквівалентам надфразної єдності обох структурних різновидів (двокомпонентних і багатоконпонентних) притаманна трансформація в межах вислову таких семантичних явищ, як з'ясування, паралелізм, причина і наслідок, чергування компонентів, переміщення семантичного центру із розкриттям конкретного на тлі загального, деталізація загального через конкретне.

Семантичний аспект логічних й образних афористичних одиниць розкриває явище актуалізації усіх компонентів висловів, що

належать до різних семантичних полів. Актуалізація лексеми «життя» (сприймається як філософсько-етичний імператив буття людини, її фізіологічного існування, реальної діяльності в усіх вимірах суспільної практики) представлена в афоризмах на кшталт *Тріпочуть під вітром короткі обривки життя. І тільки подвиг людського духу доточить їх до безсмертя* (Л. Костенко) тощо. Поглиблюють, розширюють обрії семантики слова *життя* афоризми, які актуалізують у своєму змісті поняття і дії на позначення громадської позиції, життєвого шляху, суспільної активності людини, зокрема: *Гори. Щезай в пожежах самоспалень, в гірких руїнах власних попелищ!* (Л. Костенко); *Все вмерти ніколи не може. Завжди залишається справа, справа життя* (П. Загребельний).

Трансформація образу *Бог* здійснюється в логічному афоризмі з двочленною будовою *І хто нам допоможе? Єдиний у трьох лицях* (Л. Костенко) на основі описової конструкції. Зазначений прийом характеристики передбачає використання в емпатичному твердженні не лексеми з нейтральним лінгвостилістичним значенням *Бог*, а стилістично забарвленого описового елемента *Єдиний у трьох лицях*.

В афоризмах відбувається актуалізація лексеми *доля*, наприклад: *Я вибрала долю собі сама. І що зі мною не станеться – у мене жодних претензій нема до Долі – моєї обраниці* (Л. Костенко). Наскрізно відчувається дієвість, активність громадянської позиції автора у проілюстрованих зразках. У сучасній українській афористиці відбувається метафоричне контекстуальне оновлення загальної семантики лексеми *доля* на фоні розширення меж лексичної сполучуваності: *претензій до Долі* (сингулярна валентність); установа нових семантико-синонімічних єдностей: *Долі – моєї обраниці* та асоціативних зв'язків: «людина» («Я») – «доля», які тяжіють етнічної самоідентифікації.

Проаналізований паремійний матеріал засвідчує те, що в сучасному українському мовному просторі афоризми-еквіваленти надфразної єдності поділяються на два різновиди: 1) двокомпонентні структури (із синтаксичним членуванням на два речення); 2) багатоконпонентні структури (із синтаксичним членуванням понад два речення). Семантичний аспект афоризмів – еквівалентів надфразної єдності виявляє явище актуалізації всіх компонентів для реалізації семантичного плану висловів. Саме внутрішня будова афоризмів цього підтипу дозволяє реалізувати лаконічність і цілісність.

Отже, структурно-семантична диференціація афористичного масиву ґрунтується на таких критеріях: 1) за ступенем вираження смислової домінанти: логічні афоризми, образні афоризми; 2) за характером інтеріоризації дійсності: раціональні, парадоксальні афоризми; 3) за структурою судження (формально-граматичною будовою): афоризми-еквіваленти простого, складного речень, надфразної єдності. Лінгвокреативні процеси афористичної деривації передбачають використання символіки, тропів, стилістичних фігур. Семантична трансформація образів надає афоризмам особливого ступеня емотивності й естетичності, розкриває їх стилістичне багатство.

3.2. Стилiстичнi особливостi афоризмiв

Афористичнiсть – виразна стильова ознака українського мовного простору. В основi цього лежить низка iнтра- й екстралiнгвальних чинникiв, що сприяють утворенню афоризмiв. До них вiдносимо внутрiшньо детерминованi мовнi, iдiолектнi, художньо-естетичнi, етнопсихологiчнi, суспiльно-iсторичнi, соціальнi фактори. Причиною афоризацiї мовлення виступає процес iнтелектуалiзацiї, яку можна вважати унiверсальною закономiрнiстю книжно-лiтературного розвитку. Поняття «iнтелектуалiзацiя» спiввiдноситься з iнтелектуалiзмом та iнтелектуальнiстю (А. Горнятко-Шумилович). Пiд iнтелектуалiзмом розумiють учення, що висуває на переднiй план пiзнання за допомогою iнтелекту – здатностi до мислення, рацiонального пiзнання.

Афоризм завдяки своїй унiверсальностi, категоричностi, аксiоматичностi, ортодоксальностi ще з античного свiту використовувався в науцi й ораторському мистецтвi задля «iнтелектуальної переваги над спiвбесiдником у дискусiях» [Селiванова 2003 : 60]. Релевантнi властивостi афоризмiв сприяють iнтелектуалiзацiї української лiтературної мови. Iнтелектуальнiсть у лiнгвiстицi пов'язана з iнтерактивною моделлю дискурсу, що при художнiй комунiкацiї визначає iндивiдуальну картину свiту, свiтобачення й свiторозумiння адресанта та культурнi (фоновi, енциклопедичнi) знання адресата на рiвнi етносвiдомостi. З iншого боку, iнтелектуальнiсть визначають як використання сегмента змiстової структури одного тексту у процесi створення нового тексту (В. Мокiєнко, К. Сидоренко). Iнтелектуальнiсть корелює з текстово-дискурсивними категорiями й соціокультурними основами

породження текстів. Інтелектуальний модус визначає специфіку функціонування афоризмів у структурі макротексту і світоглядну (концептуальну) позицію автора.

Функціональний аспект української афористики визначає внутрішню й зовнішню властивості афоризмів, як-от інформацію про навколишній світ, мислення, мовну систему, а також комунікативну спрямованість афористичного вислову. Внутрішній (інтелектуальний) модус окреслено способом існування (концептуалізації), роллю в побудові мовних одиниць вищого порядку – макротекстів. Зовнішній модус (емотивний, аксіологічний) розкриває певні прагматичні установки й характеризує позицію адресанта щодо навколишньої дійсності.

Афористичні вислови характеризуються співіснуванням у них семантико-сислової, структурно-композиційної та інтенційно-прагматичної природи.

Індивідуально-авторські афоризми найчастіше введені до художнього твору і виступають складовими частинами загальної текстової будови (конституентами). Саме в такому ракурсі афоризми по-іншому репрезентують текстопороджувальну функцію. Вони зупиняють, переривають основну розповідну лінію твору, становлять другий план повідомлення. Таке явище визначають як функцію «гальмування», на основі якої сентенція роз'єднує події, зупиняє рух фабули (І. Гальперін).

Процес породження афоризму характеризується переходом «контекст та його відрізок – відрізок контексту в мові» [Прохоров 1977 : 138]. Афоризм виступає частиною більшого тексту. Уведення його у структуру художнього твору розглядається з позиції екстраполяції понять «мікротекст» – «макротекст».

Місце афоризму в загальній будові художнього твору можна визначити при встановленні ієрархії всіх текстових одиниць. Базовою в цій ієрархії виступає дефініція «текст». У лінгвістичній традиції одним із провідних підходів вважається погляд на текст як завершене повідомлення, що має власний зміст, організоване за абстрактною моделлю однієї з наявних у літературній мові форм повідомлень і характеризується своїми дистинктивними ознаками (І. Гальперін). Визнання тексту одним із автономних рівнів мовної системи Е. Бенвеністом порушило проблему єдиного витлумачення цього поняття, що пояснюється різними напрямками і концепціями

дослідження лінгвістики тексту (В. Дресслер, Б. Палек, Т. ван Дейк, А. Ченкі, Г. Почепцов, Ф. Бацевич, А. Загнітко, Т. Космеда, О. Селіванова, О. Рахиліна, А. Ярхо та ін.).

Під текстом розуміють смислову єдність вербальних знаків, що характеризується цілісністю, завершеністю, інформативністю й прагматичною орієнтацією. Основною одиницею тексту є надфразна єдність як завершена частина комунікації, що складається з двох і/або більше речень і становить самостійну структурно-смислову або синтактико-тематичну одиницю цілого тексту, тобто є мікротекстом [Стилистический 2003 : 230]. Макроструктурою вважають поєднання всіх реально функціонуючих мікроодиниць тексту. У лінгвістиці остаточно не визначене поняття макротексту, що пояснюється двома основними підходами до його витлумачення: 1) як одиниці культуроцентричного змісту (Ж. Дерріда, М. Бахтін, Ю. Лотман); 2) як одиниці текстцентричного порядку (І. Гальперін, М. Брандес, М. Кожина, Г. Золотова та ін.). Макрознак дефінується здебільшого як цілісний текст у всій єдності його форми, змісту й комунікативного спрямування (О. Селіванова).

Особливість лінгвальної сутності афоризму полягає в його подвійній природі. З одного боку, афоризм є самостійним висловленням, що має всі текстові ознаки і властивість незалежного функціонування, а з іншого, – виступає частиною макротексту, або макроконтексту (Г. Садова). Виходячи зі сказаного вище, визначаємо місце афоризму в текстовій будові:

АФОРИЗМ-РЕЧЕННЯ → **АФОРИЗМ-НФЄ** → **ТЕКСТ**
 (комплекс сегментованих (мікротекст) (макротекст)
 одиниць)

Афоризм є контекстуальним складником, який корелює з частинами макротексту. Уведення афоризму до текстової організації відбувається двома способами:

1) у складі поліпредикативної структури: **Життя прекрасне, воно все в грі чистих сил** [, то чому ж вона має відбирати в нього свою пречисту силу?..] (П. Загребельний); [– Старий, – розмахував він короткими м'язистими руками, – якщо хочеш, то] **все справжнє ще не написано і невідомо, чи буде й написано коли** (П. Загребельний);

2) як самостійної предикативної одиниці (просте речення, складне речення, надфразна єдність): *Все в природі створене для*

лету! (О. Гончар); *Живі пам'ятають про мертвих. І мертві, виходить, пам'ятають про живих* (В. Шкляр).

За умов кореляції афористичного вислову з частинами макротексту можливий різний вияв афористичності як властивості глибинного смислу. Якщо афоризм є сегментом речення, то категорії афористичності властива найнижча позиція: [*Та й скільки ж можна хвалитися і бити себе у груди,*] **життя – не парад** (В. Шкляр); [*Він знав, що так буде,*] **люди не люблять, коли ти ніде не служивши, і не за те, що ти вільний козак, а тому, що з тебе нічого взяти** (В. Шкляр).

Оптимальним ступенем афористичності позначені афоризми, що вводяться до текстової площини як самостійні структури-еквіваленти простого чи складного речень: *Люди найбільше пам'ятають невдачі й умить забувають про успіхи; Історія дивиться на нас пустим поглядом убивці, тому й ми самі вимушені часом дивитися на минуле таким самим поглядом* (П. Загребельний) тощо. Афоризми характеризуються незалежною позицією в макротексті й можуть вільно вилучатися з нього.

Афоризми, уведені до текстової будови як самостійні мікротексти (афористичний вислів = надфразній єдності), репрезентують найвищий ступінь градації афористичності: *З чого починається рабство чоловіка перед жінкою? З першого погляду; Історія ж, як наука, не керується мораллю. У неї свої закономірності* (П. Загребельний).

Функціональна парадигма категорії афористичності в текстовій будові передбачає такі ступені градації афористичності:

1) мінімальний: **Політика – це не перукарня**, [*це ...*] (П. Загребельний); **Всі ми перед вічністю діти**, – [*каже Дударевич і запевняє, що його мінікомп'ютер, то штуковина виняткових здібностей...*] (О. Гончар);

2) оптимальний: *Хто шукає, тому завжди бути в дорозі* (О. Гончар); [*Бо*] **гроші можуть знайти все на світі, окрім безсмертя** (П. Загребельний);

3) максимальний: *Найбільше б з усіх лих не біль, а ганьба. Біль минає, а ганьба довічна* (П. Загребельний); *Ненавість розпалити неважко, людство розпалювало її вже не раз, і в колосальних масштабах, а як потім загасити її? Що їй протиставити?* (О. Гончар).

Мінімальний ступінь афористичності. Контекстуальний аналіз афоризмів, що вводяться до поліпредикативної одиниці як

сегментна частина, виявляє мінімальний ступінь афористичності. Вислови, уведені до макротексту в складі речень неафористичного характеру, посідають найменшу позицію в окресленій шкалі афористичності, наприклад: **Надто серйозно сприймають світ тільки жорстокі люди, а тут зібралися добрі і щедрі серцем, бо ж не дбали про себе, а про народ і його неуярмлену душу** (М. Вінграновський); **Тож дозволь застерегти тебе ще одним повчанням: коли хочеш волі своєму народові, будь солідарний з тими, хто визволяється, в них ти знайдеш підпору** (П. Загребельний).

Афоризми **Надто серйозно сприймають світ тільки жорстокі люди...; ...коли хочеш волі своєму народові, будь солідарний з тими, хто визволяється...** відображають навколишню дійсність і в умовах загального контексту становлять логічні судження. Такі висловлення здатні відтворюватися в готовому вигляді й закріплюватися в мовній практиці як самостійні одиниці. Незалежність цих висловів характеризується найменшим ступенем «відчуженості» (І. Гальперін) від синтаксичних і змістових параметрів речення. Афористичний вислів досить часто вводиться до макротексту як сентенційне речення з різними поширювачами, які не входять до базової моделі, наприклад:

1) звертаннями: **Тільки зрадники стають боягузами, [дитино]; Царі, [Мальво,] зраджують, не радячись ні з ким** (Р. Іваничук);

2) вставними словами: **[Мабуть,] так має бути, що радість дозрівання йде в парі з тугою за волею** (Р. Іваничук);

3) вставленими конструкціями: **Так і чоловік, [думає я,] повинен мати свою мету, а вже вона принесе користь** (П. Загребельний);

4) емоційними вигуками: **[Гей,] не можна всього до кінця продумати, зате все можна витримати** (П. Загребельний);

5) модальними частками: **[Що ж,] усі ми по-своєму дикі, та в кожного душа своя** (П. Загребельний).

Афоризми, уведені до макротексту як сегментовані конструкції, мають безпосереднє або опосередковане розташування в реченні.

Так, за безпосереднього розміщення афористичний вислів може мати певні інтертекстові позиції:

1) препозицію: **Все в цьому світі підпорядковано користі, [тож і він, Алім, мусить якимось скористатися з життя]** (Р. Іваничук); **Третього ж не дано, [люди або нападають, або захищаються, навіть схимники в печерах усамітнюються, захищаючись, боронячись од світу,**

од спокус, од диявола] (П. Загребельний);

2) інтерпозицію: [*Я й народився в році високосному, і всі високосні мали бути для мене щасливими*] (**народжені в роках високосних завжди мають життя незмірно тяжке, але й щасливе**) [*отож сміливо розпочав велику справу без побоювань, з великими надіями, хоч і починалося все з горя та біди, з великого гноблення й неправди*] (П. Загребельний); [*Милостю аллаха великої орди високоімений хане, – почав гетьман, –*] **лицар багатств не має** [*тож приношу тобі те, з чого живемо і на що надіємося, а крім цього, ще й глибоку пошану до твоєї особи полководця і богатиря*] (Р. Іваничук);

3) постпозицію: [*Прийми ще одну мою пораду, ефенді, бо потрібна нині державі твоя розумна голова:*] **коли йдеш до сліпця, заплющ одне око**; [*А великого візира Аззема-пашу мало хто знав: він своє життя провів у походах і на засіданнях дивану, а на молитву до Айя-Софії пішки ходив, як це личить правовірному: ніхто не викрикував йому хвалу, коли він супроводжував султанів, бо ж*] **часто славу бере той, хто її вимагає, а не той, кому вона належить** (Р. Іваничук).

В умовах контексту позиційний фактор виконує певну стилістичну функцію. Найсильнішими традиційно вважають препозицію й постпозицію. Проте кожний із розглянутих вище організаційних способів має смислове навантаження й стилістичне спрямування. Уведення афоризму на початок речення служить розгортанню думки на основі загальновідомих істин, закономірностей. Інтерпозиція вислову в реченні дуже схожа до стилістичного забарвлення інтертекстуальних афоризмів-еквівалентів простого чи складного речення.

Спостерігаємо в афористичному корпусі реалізацію функції емоційно-експресивної актуалізації логічних формул на тлі загального контексту. Постпозиція, винесення афоризму в абсолютний кінець речення, відображає інтенсивність авторських узагальнень, категоричних висновків, наприклад: *Мене віддавали тільки історії, відбираючи все земне й людське, але ніяка душа не здатна охопити й підкорити історію з її неосяжністю й невловимістю, – душі треба простого щастя* (П. Загребельний); *З іншого боку, вона відзначалася надмірною толерантністю, тож постійно втовкмачувала синові, що він не повинен наслідувати її, бо кожна душа має своє покликання і поки не знайде його, приречена трохи помучитися* (М. Бриних).

Опосередковане розміщення сентенційних суджень у реченні не

характеризується високим ступенем частотності, хоч в умовах загального контексту представлено багатьма зразками. Цей різновид уведення афоризмів у текст спричинений факультативними поширювачами структурної схеми речення (звертаннями, вставними і вставленими конструкціями, вигуками). Опосередковане розміщення наявне в разі розриву афоризму посиленнями на автора при прямій мові, діалозі, наприклад: **Чи не єдине, на чому тримається імперія, – [з жахом подумав великий візир, –] це груба сила і фанатизм, розбурханий такими видовищами?** (Р. Іваничук); **Настрої, – [підвів пальця вгору Борис Іванович, –] річ делікатна** (П. Федотюк); [Суть у тому, що] **письменник, [скажу одверто,] ясновидець** (О. Левада).

Розрив афористичного вислову зумовлений також використанням кількох поширювачів базової моделі речення, наприклад, звертання й оформлення діалогу зі словами автора: – **Коли мало сили, [– мовив несподівано спокійно Сефер Газі, –] треба розв'язувати міх із хитрощами [Ісламе]** (Р. Іваничук). Загалом же опосередковане розміщення афоризмів репрезентує прагматичні установки художніх творів й особливості індивідуально-авторського текстотворення.

Мінімальний ступінь афористичності виявляється при реалізації висловів книжно-літературного походження в макротекстовій будові як сегмента поліпредикативної одиниці, а також при введенні до структури афоризму поширювачів, що не входять до базових компонентів (звертань, вставних і вставлених конструкцій, вигуків, модальних часток). Особливістю функціонування афоризмів, що на граматичному рівні становлять сегментовані конструкції, є їхнє безпосереднє чи опосередковане розташування в структурі речення.

Оптимальний ступінь афористичності виявляється за таких умов, коли афоризм виступає еквівалентом предикативної одиниці – різних типів простого, ускладненого, складного речень. Контекстуальний аналіз афористичних висловів, які вводяться як самодостатні синтаксичні одиниці, засвідчує те, що вони відзначаються особливим ступенем незалежності – автосемантиї: <...> **На той час я вже був старший чоловік. Старість – визволення від усього непевного і нерозумного. І зненацька брутально відкинуто мене в неспокій молодості...** (П. Загребельний); <...> **Народ стогне, а імперія від цього не міцніє... – Це закономірно, візирую. Між бажанням держави і бажанням людей існує вічна суперечність. Але при**

розумних, добрих і вчених правителях ця прірва така вузька, що її можна завжди переступити (Р. Іваничук).

Наведені вище зразки є еквівалентними простого речення, що виступає дериваційною базою для логіко-семантичного узагальнення певних закономірностей буття в раціональній формі. Вклинюючись до загальної будови текстів, афоризми дають змогу глибше осмислити описане в тексті, піднімаючи зображені факти на ступінь узагальнення. Обидва контексти вплетені у зміст надфразної єдності, що передає пряму мову героїв твору. Це характерно для текстової площини більшості художніх творів, які становлять своєрідні авторські мікровідступи від сюжетної лінії, наприклад: *Жди. Мотрононько! Хто б'ється за чужу долю, хоче долі й для себе. Чи я жив лиш для землі своєї і ніколи для себе?* (П. Загребельний); *Вони не мали нічого свого, навіть півня, який би прокукурікав світанок, і нічого не винні були світові, зате заприсягалися своєму товариству, а товариство те було мов цілий народ і його земля з степами, ріками, лісами, небом і сонцем. Коли нічого не маєш, нічого й втрачати. Показували один одному тільки руки* (П. Загребельний).

Уведення афоризму до макротексту спричинене авторською інтенцією:

1) розгорнути подальші судження, розмістивши на початку абзацу: ***Навіть царства мають свої долі – щасливі або лихі, а люди й поготів.*** Якби тому хлопчиків, що плакав колісь на темному, розквашеному негодою шляху, сказали, як далеко від рідної землі опиниться він колісь, не повірив би нізащо сам, та й ніхто б не повірив (П. Загребельний); ***Безсмертя нації – у слові, А слово – Бог земних віків.*** Лише нікчемні й безголові Зрікаються старих батьків (М. Руденко);

2) підсумувати якесь твердження, думку: ***Гнилі теорійки! Слабаки завжди підводять під свою слабкість ідейну базу. А людина з характером одним махом може вирватися з цієї летаргії*** (П. Федотюк); ***Стань! Подумай! Скільки доль забутих Навіть не спиналося на ноги*** (І. Драч).

Спільним для розглянутих ілюстрацій є їхня еквівалентність складному реченню й логіко-семантична будова. Узагальнювальний характер обох суджень ґрунтується на засадах багатовікової антропософії й власному досвіді адресанта комунікативного акту.

Зарахування афоризмів, еквівалентних простому чи складному

реченню, до складу більших за обсягом і змістовим виміром одиниць тексту (надфразних єдностей) свідчить про відносну автосемантию цих одиниць. Дійсно, з одного боку, афоризм можна вільно вилучити із поданих ланцюжків тексту, не порушуючи фабули твору (і він вільно в такому разі функціонує поза контекстом), а з іншого, – він дає змогу автору у відкритій формі висловити особисті судження з різних питань, що мають безпосередній чи опосередкований стосунок до основної теми (І. Гальперін). Афоризми, співвіднесені з предикативними одиницями на кшталт *Мистецтво – це вічний протест; Дороги не мають воріт; Щоб вірити, треба жити* (П. Загребельний), – у внутрішній тканині макротексту характеризуються оптимальним рівнем афористичності.

Цей ступінь найвиразніше виявляється в разі введення афоризму до тексту на правах абзацу (мікротексту), наприклад:

<...> Я ж тим часом брався до своїх нещасних добр, ще не відаючи про те, що відібрано мені не тільки майно моє і домовство, але понищено й людей найірідніших і вкрадено те, заради чого, може, так поневірявся всі оці роки і звівся аж до нікчемного підніжку трону.

Завжди нас нема вдома, коли нищать наш дім.

І хто ж не злякався Божого гніву, не побоявся занести руку неправедну й злочинну на мене? (П. Загребельний).

Наведений приклад уведення афористичного судження до макроструктури виявляє перехідний варіант у шкалі афористичності. Афоризм-еквівалент складного речення набуває ознак реальної текстової одиниці, бо «на ньому концентрується особлива увага, винесене воно в позицію абзацу і має звичайну для надфразної єдності смислову і структурну автономність» [Українська 2000 : 627]. Предикативно і структурно оформлене висловлення здатне дорівнювати мікротексту.

Аналогічно вводиться вислів узагальнювального судження в макротекст:

<...> А зимою 1638 року зібрали переможці козацьку старшину над Масловим Ставом біля Канева і наказали кинути під ноги свою славу – бунчуки і прапори. «Всі давні права і старшинства та інші привілеї козацькі через бунти втрачені нині, – падали клинками на оголені козацькі голови слова польного гетьмана Потоцького, – і на вічні часи віднімаються, бо Річ Посполита бажає мати козацтво в хлопів повернене».

Переможець дає закони!

Повернувся полковник Самійло з Маслового Ставу

сплюгавлений, знівечений, без бунчука<...> (Р. Іваничук);

Весь світ залитий кров'ю<...>

Чому якраз тут, на Дніпровському спуску, в цей, може, найщасливіший у його житті день знову прийшло до нього те, чого не міг забути ніколи: батькова кров на плитах собору? <...>

Весь світ залитий кров'ю<...> (П. Загребельний).

Така автономна позиція висловів у текстовій будові характеризується власною мікросемантикою закономірності, відірваної від попередньої й наступної семантики розповіді про історичні події доби козаччини. Подібний спосіб уведення наближає вислів до найвищого показника в градації афористичності. Ми розуміємо окреслені ситуації як периферійне явище на межі оптимального і максимального ступенів градації афористичності.

По-іншому перехідність на окресленій шкалі представлена в контекстах з узагальнювальними судженнями, що виступають конструкціями експресивного синтаксису, наприклад: *Срібло твоє да буде в погибель з тобою, бо ти помислив дар Божий одержати за гроші. Дар Божий! Не купити його ні за які гроші! Ні ти, ні твої старости безчесні... (П. Загребельний); <...> Так блукала лиха доля по моїй землі і приблукала й до мене самого. Що є доля? Промисел Божий, гра сил диявольчих? Люди бувають страшніші за диявола. Вони і є твоєю долею однозначно і, може, й не самі люди, а лиш їхня захланність і ненажерливість... (П. Загребельний).*

Репрезентовані контексти свідчать про використання сегментованих конструкцій для уведення афоризму в лінійний ланцюжок загального тексту. Такі вислови ніби вклинюються в загальний ритм оповіді, віддаляючи від залогізованого типу викладу й надаючи судженню особливої образності. Проте із семантичного боку такі афоризми характеризуються аналітичною будовою й дорівнюють лише одному судженню. Асоціативно вони сприймаються у вигляді таких аналітичних будов: *Не купиш дар Божий ні за які гроші* та *Доля є промисел Божий чи гра сил диявольчих*. Розглянуті трансформації формально представлені нерозчленованими конструкціями, у яких називний теми *Дар Божий!* перетворюється на об'єктний аргумент імператива *не купиш*; а риторичне питання *Що є доля?* відриває рематичну словоформу *є* від загальної текстової площини. Розглянута сегментація в межах одного вислову засвідчує особливість співвідношення його інтелектуального й афективного рівнів.

Отже, афоризми-еквіваленти простого і складного речень мають оптимальну інтенсивність прояву афористичності, характеризуються відносною автосемантиєю. Найвиразніше такий ступінь виявляється в разі введення афоризму до тексту на правах абзацу як мікротексту. Перехідність типів градації представлена в контекстах з образними афористичними висловами, що є конструкціями експресивного синтаксису.

Максимальний ступінь афористичності є найвищим ступенем градації. Він виявляється при введенні до макротексту афоризмів, що є еквівалентними надфразної єдності і становлять у тексті завершені мікроструктури: <...> *Поки хилили шиї наші під ярмо панське, ми сподівалися виприснути. Та коли накладено кайдани на волю нашу, коли спробовано уярмити душу нашу, ми запалали гнівом і взялися за меч. **Людина просто так не бунтує. Людина противиться насильству, неправді й гніту.** Не могли ми волочити тяжкі кайдани неволі в соромі й невільництві, та ще й на власній своїй землі. Єдину тепер журу маємо, щоб не були раби, неключими і скопом несмисленим*<...> (П. Загребельний).

Афоризм *Людина просто так не бунтує. Людина противиться насильству, неправді й гніту* становить конструкцію з синтаксичним членуванням і внутрішньою семантичною неподільністю. Таке явище розбіжності між внутрішньою будовою і зовнішньою формою афоризму відбувається як наслідок нетотожності структур речення і висловлення. Наведений афоризм складається з двох речень, об'єднаних спільною темою, комунікативним тема-ремним поясненням, завершеністю думки в умовах контексту. Лексичний повтор слова *людина* є виявом анафоричної фігури. Він виконує функцію посилення логіко-емоційного сприйняття змісту висловлення. Сама ж лексема є ключовим словом, навколо якого розгортається основна думка афористичного вислову.

Афоризми-еквіваленти надфразної єдності можуть являти собою аналітичні структури із синтаксичним членуванням на два і понад два речення. Наприклад: <...> *Я ж не мав ні пророків, ні поетів, мав лиш засіяне поле, а коли виросте і що – те дано знати лише нащадкам. **Оливина дає плід аж за десятки літ. Довго ждати, а треба.** Я починав діло для живих, а чи діждуться вони плоду?*<...> (П. Загребельний); – *Беруся, гетьмане. – Життям важиши. – А що життя! Життя – це воля. А воля – в звитязі. От і життя все! Хе,*

життя!<...> (П. Загребельний).

У цих прикладах при контекстно-варіативному членуванні виділяємо афоризм *Оливина дає плід аж за десятки літ. Довго ждати, а треба й А що життя! Життя – це воля. А воля – в звитязі. От і життя все!* Сентенційно-узагальнені мікротексти репрезентують автосемантию надфразної єдності як основної текстової одиниці. Незалежність подібних відрізків тексту виражена лексичними, семантичними, граматичними, стилістичними, композиційними, графічними засобами.

Внутрішні зв'язки в подібних текстах здійснюються або ж без явно виражених лексичних чи граматичних засобів, наприклад, лише на основі прилягання за змістом: *Оливина дає плід аж за десятки літ* + *Довго ждати, а треба*; або ж за допомогою всього комплексу зазначених вище внутрішньомовних зв'язків, як в останньому з наведених контекстів: *А що життя! Життя – це воля* + *А воля – в звитязі* + *От і життя все!*

Лексичні засоби зв'язку в мікротекстах представлені різними групуваннями:

1) контекстуальними синонімами *аж за десятки літ – довго*;

2) лексичним повтором двох ланцюжків слів: *життя – життя – життя; воля – воля*.

Особливою експресією відзначається афоризм *А що життя! Життя – це воля. А воля – в звитязі. От і життя все!* Перша частина вислову *А що життя! Життя – це воля...* становить семантичну єдність і сприймається як один мікротекстовий сегмент. Аналогічне явище проаналізовано вище при введенні в контекст афоризму *Що є доля? Промисел Божий, гра сил дияволичних?* Загалом же в основі побудови АВ використано стилістичні фігури:

– хіазм, що є оберненим паралелізмом: *А що життя!*

Життя – це воля... (умовно: *А що є життя. Життя є воля...*);

– анадиплозис – повтор слів на межі синтаксичних конструкцій:

1. життя. 2. життя... воля. 3. воля...;

– рамка, або кільцевий повтор:

1. А що життя!. 2. . 3. . 4. От і життя все!

Розглянуті афоризми в художньому макротексті найчастіше

належать дійовим особам, входячи до структури прямої мови (реплік при діалозі). Рідше афоризми становлять авторські мікровідступи: <...> **Не вибираєш собі людей, з якими повинен жити. І нічого не вибираєш. Все дається тобі так чи інакше, і ніколи тебе не питають, а коли й питають, то не слухають відповіді, ведеться так завжди. І ось він попав між людей, що в своїй роботі, здавалося б, мали змогу вибирати киталти, барви, попав між творців, украшателів, художників<...>** (П. Загребельний); **А роки вже не юнацькі<...> У житті суцільні неприємності. До неприємностей треба звикати, як до одмін погоди, і так само сприймати їх – як щось осоружне, але неминуче і все ж скороминуще <...>** (П. Федотюк).

В окремих випадках афористичний вислів становить частину речення + самостійне речення, зокрема: – **Достойнику знакомитий, мовила, – володар, що грабує своїх підлеглих, – поганий володар. Його боїться народ, але не любить. Такий хан програє битви** (Р. Іваничук); – **Військо, що наймитує, то не оборона народу, Маріє, – відповів Стратон, махнувши безнадійно рукою. – Чужу правду, чужі скарби захищає за плату. То вже чужинецькі слуги, а не характерники запорозькі** (Р. Іваничук); **«Так, – думалося Сивоокові, – життя прекрасне. Треба це розуміти навіть тоді, коли здається, що все втратив»** (П. Загребельний).

За потенційного функціонування на правах самостійної одиниці такі вислови еквівалентні надфразній єдності. За допомогою використання трансформаційного методу можна виокремити з тексту афоризми, які складаються з двох речень, наприклад: **Володар, що грабує своїх підлеглих, – поганий володар. Його боїться народ, але не любить; Військо, що наймитує, то не оборона народу. Чужу правду, чужі скарби захищає за плату; Життя прекрасне. Треба це розуміти навіть тоді, коли здається, що все втратив.**

Подібним афоризмам-еквівалентам надфразної єдності властива наявність внутрішніх мікротекстових зв'язків. Виступаючи завершеною текстовою одиницею, цей різновид афоризмів засвідчує високий ступінь автосемантиї в макроструктурі твору і відповідає максимальному показнику функціональної парадигми. Найвищу позицію на шкалі градації афористичності посідають одиниці, які вводяться до текстової площини на правах абзацу:

<...> **Був одружений, і, здається, не раз.**

«Коли в когось щось не виходить раз і вдруге, мабуть, треба спрямувати свій інтерес на інше. Пошукати іншої розваги».

Отже, я розвага<...> (П. Федотюк).

Аналіз способів уведення афоризмів у макротекст засвідчує стилістичні можливості висловів книжно-літературного походження та наявність таких двох виявів у структурі тексту: 1) як самостійної предикативної одиниці – еквівалента простого, складного речення, надфразної єдності; 2) як складової частини іншого речення. Афоризм релевантно вступає у зв'язки з текстовими одиницями або їх сегментами. Відповідно до кореляції афористичних висловів із частинами макротексту шкала градації афористичності включає три ступені: мінімальний, оптимальний, максимальний.

3.3. Комунікативно-прагматичний потенціал афоризмів

Усебічне дослідження афористики, що, як і власне паремії, є невичерпним джерелом духовного потенціалу українського народу, дозволяє не лише з'ясувати світоглядні канони людства, але й виявити певні закономірності функціонування мовних одиниць, їх комунікативну спрямованість і прагматичний потенціал.

Кожний письменник по-своєму продукує вислови, яким властиві формульний характер й універсальність загальної референції. Специфічні риси, однією з яких можна назвати високий ступінь афористичності мови, притаманні й творчості митців різних епох. Крізь призму авторських висловів подано найвичерпнішу характеристику українського суспільства, наприклад: *Звужується тільки одне: наше життя; Що суворіша істина, то більше обурює проти себе той, хто її проповідує у всій оголеності; Кожен мучиться по-своєму. Тому доквіл нас повно великомучеників і маломучеників* (П. Загребельний); *Адже коли сини забувають про матір, то вмирає вона, жебрачачи під сусідськими порогами; Мабуть, так має бути, що радість дозрівання йде в парі з тугою за волею; Хай згине той, хто не оцінив заслуг свого спасителя!* (Р. Іваничук) тощо.

Афоризм як мовна одиниця реалізує основну лінгвальну функцію. Основною його прагматичною метою є намір поставити адресата перед фактом, істинність або хибність якого може бути установлена лише завдяки фоновим знанням реципієнта. Такий підхід відрізняється від розгляду висловлення в логіці, де його сутність

зводиться до розповідного речення, смислом якого є певне судження, а значенням виступають такі індекси, як істина, хиба (у класичній двозначній логіці) і парадокс (у контексті багатозначної логіки).

Узагальненість, типізованість, генералізованість судження протиставляють афористичне, вишукане, побутове висловлення побутовому, конкретному, ефемерному, що створюється для позначення певної ситуації і конкретних умов мовлення в певний момент: *Без бажання все важке, навіть найлегше*; *Без ядра горіх ніщо, так само, як і людина без серця* (Г. Сковорода); *Без правди горе!* (Т. Шевченко); *Вірою вбивається всякий страх* (В. Винниченко); *Ідея слави вкоронує українську духовність* (О. Ольжич); *Ідея нації – понад націю* (А. Коваль); *Безвартісне слово не є словом* (Л. Силенко).

Для афористичних висловів характерна стереотипність світобачення, поведінки, що виявляється на трьох рівнях мовленнєвого акту – іллокуції, перлокуції й локуції. Таке протиставлення зближує афоризм із загальними, універсальними висловленнями, унаслідок чого він може розглядатися як їх різновид.

Комунікативні стратегії досягаються внаслідок поєднання в межах узагальненого твердження компонентів, що співіснують і зіставляються за неконтрастною / контрастною ознакою, на основі подібності (спорідненості) / протилежності явищ чи понять.

Загальне емоційно-смісловіе поле афористики становить переосмислення семантики афористичних висловів, в основі яких лежать знаки-символи на позначення морально-етичних, естетичних, правових, суспільно-політичних цінностей, вибудовується з урахуванням мовних ефектів – єдності експресії, прагматики й емоцій. Функціонування в мові художніх творів афоризмів, у яких лінгвоконцепти *людина, життя, любов, влада, смерть* тощо виступають не лише актуалізаторами вагомих емоційних тем, а й регуляторами поведінки соціуму, стає репрезентантом «активної філології» (Р. Барт). Семантико-когнітивний аспект емотивності за останні роки став пріоритетним напрямком лінгвістики емоцій як окремої галузі активної філології [Шаховский 2004 : 46]. Тому доцільним є вивчення функціонального аспекту української афористики з позицій лінгвістики емоцій.

Загальновідомо, що однією з основних функцій мови є експресивна. Експресивність дефінується як «властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого» [Українська 2000 : 156], а емоційність є однією із складових частин

експресивності. Поєднуючись з емоційною вербальною площиною, експресія набуває статусу емотивності. Реалізація емотивної функції відбувається за умов, коли мовець висловлює свої почуття і ставлення до навколишньої дійсності або хоче викликати почуттєву реакцію свого співбесідника. Зважаючи на те, що емотивне мислення відображає активну позицію щодо навколишнього світу, емотивна експресія, окрім експресії образності, містить у собі й експресію оцінності.

В афористичному корпусі української мови наявний потужний потенціал вираження «афективної культури мовного суспільства, емоційної компетенції homo sentiens <...>, емоційні, комунікативні локуси, гру емоційних смислів, лексичних <...> засобів мови» [Шаховский 2004 : 46].

Індивідуально-авторські афоризми розкривають існування типових емоційно насичених ситуацій загальнолюдської комунікації. Усталені емоційні відношення, які актуалізуються у вигляді почуттів та емоцій, разом із духовними потребами належать до найважливіших диспозиціональних утворень особистості. Емоційна сфера є органічною частиною єдиного регуляційного процесу, що здійснюється людиною як відповідь на зовнішню чи внутрішню стимуляцію. Різні емоційні утворення кваліфікують як результат означеної взаємодії між інтелектуальним і практичним освоєнням світу. У спеціальній психологічній літературі існують різні підходи до класифікації емоцій і переживань (високі / низькі, позитивні / негативні, стенічні / астенічні), емоційних реакцій (процесів) й емоційних станів (Б. Додонов), проте загальноновизнаним є поділ на позитивні й негативні.

Відповідно до такого розмежування всі афористичні вислови за характером вираження емоційно-чуттєвої сфери диференціюють на два семантичні блоки, що передають емоційно полярні психічні стани:

- 1) афоризми-експресеми позитивних емоцій;
- 2) афоризми-експресеми негативних емоцій.

До першого блоку належать афоризми, що репрезентують почуття й емоції, які несуть у собі позитивну оцінку певних осіб, об'єктів, явищ, зокрема:

а) **радість, захоплення:** *Відомо, що тільки рівні сміються між собою; Жінка живе пристрастю; Слава визволителю!* (П. Загребельний);

б) **щастя:** *Що таке щастя? Це звичайний випадок, який помагає вам опинитися в належний час у належному місці* (П. Загребельний);

в) **любов:** *Любов до Бога не на словах здійснюється, а у дійсних*

справах (Феодосій Печерський); *Любов страху не має* (Нестор Літописець); *Умри, але не дай поцілунку без любові; Для любові ніколи не пізно* (П. Загребельний);

г) **гордість**: *Кожен з нас живе в віках, бо ми, перш за все, – ідеї* (М. Куліш); *Інтелігенція – це звучить гордо; Ми – найсвідоміша частина людства!* (П. Загребельний);

г) **упевненість**: *Нам пора для України жити* (І. Франко); *Нам треба голосу Тараса* (П. Тичина); *У кожного народу свій Бог і своя душа; Хліба не замінити золотом* (П. Загребельний);

д) **мудрість-софійність**: *А мудрість – це обмеження; Мудрі думки залишаються мудрими думками, хоч хто б під ними підписувався* (П. Загребельний);

е) **виправдання**: *Є сотня мов, а правда лиш одна* (М. Рильський); *Злякана жінка втрачає всю свою природну принадність; Яке серце – такі й слова* (П. Загребельний) тощо.

Наведені зразки засвідчують функціонування емоційних полів, що мають яскраво виражений суспільний характер і свідчать про ставлення людини до різних явищ етнічного й соціального буття, важливих для реципієнтів: інтелектуальних, морально-етичних, політичних, естетичних тощо (*інтелігенція – гордо, Бог – душа, рівні – сміються, мудрі думки, хліба не замінити, поцілунку без любові*).

Відтворені в афоризмах емоційні стани радості, любові, щастя, гордості, мудрості спонукають до збереження дійсного стану речей, сприяють абсолютизації емоцій, які підвищують життєдіяльність особистості. Але ж в афористичних висловах репрезентовані емоції, які розглядаються лише як ситуативно позитивні, оскільки вони швидше оцінюють ситуацію, а не особистісні якості людини, як-от емоції виправдання, упевненості (*серце – слова, щастя – випадок, злякана жінка – природна принадність*). Амбівалентний характер таких емоційних переживань, на думку психологів, полягає в тому, що вони можуть бути як позитивними, так і негативними залежно від потреб й оцінки реципієнта.

Другий семантичний блок становлять афоризми, у яких емотивна експресія позначена негативними почуттями й емоціями:

а) **сум, журба**: *Тяжке сидіння біля підніжжя чужого трону; Чому ж мій хрест такий нестерпно тяжкий?* (П. Загребельний);

б) **недовіра**: *При безкоштовному лікуванні здоров'я не варте нічого* (П. Загребельний); *До суду історії можуть подавати позов*

лише безсмертні (В. Чемерис);

в) **тривога, біль**: *Загадковість завжди бентежить; Душа людська проростає з болю* (П. Загребельний);

г) **страх**: *Страшна покинутість уночі; Найстрашніше, коли розум відступає перед силою* (П. Загребельний); *Жах – екстракт страху* (А. Коваль);

г) **безнадія**: *Всі дороги будуть німими, коли покинеш рідну землю; Мовчазна безнадійність руху* (П. Загребельний);

д) **засудження**: *Не ганьби, бо оганьблений будеш!* (І. Вишенський); *Вузькоплечі завжди намагаються взяти крутійством, облудою, хитрощами* (П. Загребельний);

е) **іронія**: *Жінка не поспішає, поки її чекають* (О. Перлюк); *Міліція все знає; Наговорившись за життя, жінки по смерті завжди мовчать* (П. Загребельний);

є) **гнів, обурення**: *Найкраще на Україні живе той, хто найкраще руйнує, розкрадає і розпродує; Це вже перевершує усі межі!* (П. Загребельний);

ж) **ненависть**: *Любов із ненавистю дружби не має* (П. Могила); *У негідників завжди невинні очі; Чоловіків треба тримати, як звірів у клітці* (П. Загребельний) тощо.

Проілюстровані афоризми репрезентують емоційне поле негачії, пов'язане з неприємністю безпосереднього переживання емоцій тривоги, болю, безнадії, ненависті, страху тощо. Відтворені в афористичних висловах почуття й емоційні стани засвідчують яскраво виражену негативну оцінку певних осіб (*вузькоплечі – крутійство, облуда, хитрощі; міліція все знає; чоловіки – звірі у клітці; негідники – невинні очі*), подій (*перевершує межі; найкраще живе – хто найкраще руйнує, розкрадає і розпродує*), явищ (*хрест тяжкий; наговорившись за життя – по смерті мовчать; душа – біль; безнадійність; покинутість*). Зазначені різновиди емоцій ми кваліфікуємо як негативні насамперед тому, що вони не тільки є репрезентантами понятійної категорії зла. Афористичний корпус засвідчує також приклади ситуативно негативних емоцій, які вказують читачу на потребу певних змін у наявному стані речей – суспільних і приватних (*безкоштовне лікування – здоров'я не варте нічого, дороги – рідна земля, загадковість бентежить*).

Гру емоційних смислів відображено у висловах на зразок *Для народу однаково, що культура, що вміння пекти пряники; Страждати*

можна тягче не від самого зла, а від думок про це зло; Світ надто жорстокий, щоб ми дозволяли собі надто зтяжливу гру; Жінки не повинні вірити нікому, бо їх завжди обдурюють (П. Загребельний); *Наша безнадійна справа – в надійних руках!* (О. Перлюк) тощо. Емоційний ефект досягається градацією експресем із взаємовиключними (*однаково – культура – пряники; жорстокий світ – зтяжливу гру; страждання – зло; безнадійна – надійних; вірити – обдурювати*) або перемінно близькими смислами (*страждання – думок; не повинні вірити – завжди обдурюють*).

Отже, окреслені функціональні блоки становлять емоційно-сміслову поле української афористики. Масштабність емоційно-сміслового поля, що входить до загального емоційного простору художніх творів, засвідчує високий рівень емоційної компетенції письменників і їх персонажів. Афоризми функціонують як емотивні знаки ситуацій, у яких номінуються екстраполярні почуття й емоції та відбувається реалізація потенційних смислів адресанта, його почуттєвої сфери (емоції, переживання, психічні внутрішні стани, світовідчуження).

Експресія властива одиницям усіх рівнів мовної структури [Українська 2000 : 156], афоризм містить у своєму складі ці одиниці. Емотивна функція розкриває експресивні засоби образності й оцінності у структурі афоризмів.

Найбільш поширеним фонетичним засобом експресії є явище алітерації задля підсилення чи інтонаційної виразності тексту [Українська 2000 : 18]. Зокрема алітерація сонорного **р** при продукуванні висловів семантичного блоку «смерть» створюють певний емоційний ефект: *Мертві всі рівні, вільні від усього; Мертві не вірять; Перед мертвими всі прості; Не треба смерті боятися – від неї не встережешся* (П. Загребельний). Високочастотне вживання дрижачого звука [р] відображає душевний порив і сильні переживання автора, що передається й адресату. Самі слова перетворюються на логіко-семантичну опору художнього мислення, емоційно-експресивні стимулятори образного світосприймання. Слід зазначити, що перегук звукосполучень **ер, ере, ір**, а також звукописів **не, ме** є ефективним фонетичним засобом реалізації емоційного стану оповідача.

Безпосередньо номінацію емотивності створює вживання в афоризмах психологічно вмотивованих слів. Усі експресивно вмотивовані лексеми поділяються на дві групи:

- 1) експресеми-реакції;
- 2) експресеми-стимули.

До першої групи належать лексеми, які є «сигналами» або «симптомами емоцій», що не мають понятійного підґрунтя, а саме:

а) емоційні вигуки: *Гей, не можна всього до кінця продумати, зате все можна витримати; Що ж, усі ми по-своєму дикі, та в кожного душа своя; Ох, у кожного свій Бог і надії свої!* (П. Загребельний);

б) видільні й підсилювальні частки: *Тільки дурні тішать себе думкою, ніби знають усе про людей; Тільки у великому ділі порятунк* (П. Загребельний); *Це ж подумати тільки: безмежне море всенародної радості* (О. Левада).

У проілюстрованих афоризмах експресивні засоби виступають показниками, експресивними сигналами таких емоцій, як досада (**ох**), захоплення (**гей**), розчарування (**що ж**), ствердження чи іронія (**тільки**) тощо.

Друга група емоційної лексики, яка становить емоційне ядро афористики, представлена комплексом експресем-стимулів, що виконують подвійну роль – об'єктивно-номінативну й суб'єктивно-оцінну. Наприклад: *Раби зростають до синів своєї України-матері* (В. Стус); *А хто під Богом ходить, то великим зватися гріх* (П. Загребельний); *Як це добре, коли можна помітити, як народжується думка в того, хто говорить* (О. Левада); *Немає гіршого, ніж доброму чоловікові мутиться розум від підозри жінки у зраді* (М. Матіос).

У межах афористичних висловів відбувається актуалізація слів, які двома способами – експліцитно й імпліцитно – несуть емоційну інформацію. Так, досить часто письменники вживають слова, у яких емоційний компонент є одним із визначальних при номінації певних переживань, почуттів: *Все життя втікаємо ми від ненависті й ворожнечі, а знаходимо ненависть ще більшу; Хто ж сьогодні плаче, то завтра посміється; За сміхом ніколи не приховується насильство; Сміх не викликає крові й полум'я, Лицемірство й обман ніколи не сміються, а завжди надягають маску поважності; Сміх знаменує не страх, а ствердження сили, яка походить від плідності земної, народжень і вічних оновлень* (П. Загребельний); *А доки ми сміємось – будем жити* (І. Драч).

Емотивну функцію виконують у структурі афоризму слова з

емоційно-оцінним компонентом (позитивним / негативним), зокрема такі, що мають семантику на позначення:

– осіб за способом життя і родом діяльності, рис характеру: *Можновладців прославляє їхнє становище, багачів – багатства, полководців – перемоги, вбивць – жорстокість; Ласкаве керівництво завжди подобається* (П. Загребельний); *Геніїв шанують, коли вони мертві і коли хворі* (В. Шкляр);

– абстрактних понять: *Доля велика в огні освятилась* (О. Пахльовська); *Вище керівництво – це декорація, низи – це тяглова сила, а все тримається на середній ланці; Коли стара душа, тоді лихо* (П. Загребельний); *Побут визначає свідомість* (П. Федотюк);

– онімічних компонентів: *Жінка може бути вищою навіть за Сталіна* (П. Загребельний); *Сталін – батько народу, він у всіх наших звершеннях!* (О. Левада);

– релігійних і демонологічних мотивів: *Огонь і хрест відганяють нечисту силу* (У. Самчук); *Духовним й істинно Божественним речам притаманний більший лад, ніж тілесним, земним* (К. Сакович); *Душа прагне сповіді, а дух – проповіді* (А. Коваль);

– неопредмечених рис і ознак: *Люди бувають страшніші за диявола; [А] влада – це ніби справжній оргазм* (П. Загребельний); *Лиш той, хто вміє небеса тримати, пізнав достоту, що таке життя* (М. Руденко) тощо.

До складу афоризмів, окрім слів із самодостатнім (загальномовним) емоційно-оцінним смислом, входять також лексеми із ситуативним (функціональним) емоційно-оцінним змістом. Експресивність їх виявляється лише в контекстуальному оточенні, наприклад: *Коли людина лає тебе на всі боки, то ти знаєш, що робить вона це від щирого серця; Жінка не повинна нічого лякатися, інакше це просто нещасна баба* (П. Загребельний); *Отак живу: як мавпа серед мавп чолом прогрішим із тавром зажури все б'юся об тверді камінні мури, як їхній раб* (В. Стус). Емотивний компонент висловів (*лає, мавпа серед мавп, баба*) містить ознаки просторіччя і надає паремії парадоксального смислу. Хоч в іншому контексті ці компоненти потенційно мають нейтральну експресію, наприклад: *собака лає, стара баба*.

Залучення фразеологізмів до складу афористичних висловів є непоширеним явищем: *Професія – це вже кому що судилося* (О. Левада). Наприклад, емотивна функція афоризму *Письменники на*

все здатні, їм *пальця у рот не клади* (П. Загребельний) розкриває знижену оцінку митців, представників інтелектуальної праці, що надає всьому вислову подібної негативної семантики.

Посилюють емотивність у структурі афоризму морфологічні засоби. Особливою виразністю характеризуються вислови, у яких, на відміну від іменникового позначення суб'єкта **Народ** – він, звичайно, є, він завжди є, але ж ми не народники і добре розуміємо, що основна суть у тому, щоб народ очолював **вождь**, народний **батько** (О. Левада); **Біда** підходить, а не чутно кроків (О. Пахльовська) відбувається стилістичне маркування за допомогою займенників різних семантичних груп (особових, відносних, питальних, вказівних, означальних тощо). Наприклад: **Ми** від народження берем правічний гріх (В. Стус); **Хто** керує, **той** не читає. А **хто** читає, **той** не керує (П. Загребельний).

Найбільшим ступенем експресивності позначені афоризми з суб'єктним актантом, вираженим:

– питальним займенником: **Хто** сказав, ніби Вавилонська вежа завалилася? І чи ж може **хто** хвалитися, що він іде путтю праведною? (П. Загребельний);

– займенниково-іменниковим компонентом: **Бо що таке людина? Це тварина, яка читає книжки; Що чоловік? Очеретина під вітром** (П. Загребельний).

Експресивно-емоційною домінантою позначені також поєднання різних за семантикою займенників або займенниково-прислівникові сполуки, що наближає афоризми до власне паремій. Наприклад: **Хто** коло **чого** ходить, про **те** й думає; **Кожен сам** по собі й **сам** для себе; **Кожен** співає в **своїй** землі і про **своє** (П. Загребельний). Емоційний колорит здивування, іронії, недовіри передається питальними займенниками, прислівниками й частками, наприклад: В ім'я **чого** природа так щедро творить красу? (О. Гончар); **Все** справжнє **ще** не написано і невідомо, **чи** буде й написано **будь-коли**; І **заради всього цього** треба було грабувати Україну? (П. Загребельний).

Отже, найбільш продуктивним морфологічним засобом емотивності в українських афоризмах виступають займенники, прислівники, частки, що посилюють вираження різних емоцій, почуттів та їх відтінків.

Емоційною насиченістю позначені синтаксичні засоби експресії

української афористики. Якщо афористичний вислів виступає еквівалентом речення, то емоційно-експресивне, оцінне ставлення суб'єкта до об'єктивної реальності й до суджень про неї маніфестується у вигляді речень і зворотів найрізноманітнішої будови, що різко контрастують з емоційно нейтральними синтаксичними структурами.

Усі синтаксичні засоби емотивності розмежовуємо на два різновиди:

1) компоненти структурної схеми речення, на базі якого функціонує афористичний вислів;

2) позаструктурні емотивні компоненти.

Емотивні синтаксичні засоби першого різновиду представлені в межах афоризмів-еквівалентів предикативних конструкцій, що класифікуються за різними критеріями:

– **за метою висловлення:**

а) розповідних: *Людина – це тварина, яка буде для себе саркофаги; Мандри замінюють війну* (П. Загребельний);

б) питальних: *Коли б'єш собаку, то чому б не вдарити її хазяїна? Хіба можна зупинити море або бурю?* (П. Загребельний);

в) спонукальних: *Хай звершиться те, що має звершитися!* (П. Загребельний); *Нехай твоя зламається рука, Що за добро добра собі чека!* (І. Драч);

– **за будовою:**

а) прості: *Світ – тільки свист мигтючий* (В. Стус); *Добро шукає добра* (М. Вінграновський); *Добро твориться просто – ні за так* (І. Драч);

б) складні: *Всі, хто тримається цюсили за владу, так само ненормальні, як нафталін* (П. Загребельний); *Люди втікають від туги, яка заходить зашпора в душу, як тільки очі вихоплюють хрест* (М. Матіос);

в) надфразні єдності: *Бо що таке життя? Іти до смерті неминуче. Вмирати в часі, рухаючись разом із ним* (П. Загребельний); *Ми бачили світ неначе із-за ґрат – Впадає в око грубе, пересічне. Лиш мозок – це єдиний апарат, Що здатний зазірати в потойбічне* (М. Руденко);

– **за наявністю всіх компонентів висловлення:**

а) повні: *Є сенс життя, поки є воля до життя; є воля до життя, поки є смак до життя* (А. Коваль); *Кроки часу не так руйнують, як людська байдужість* (О. Пахльовська);

б) неповні: *Слава за розум* (П. Загребельний); *Нас – океан*

(М. Руденко);

– за характером висловленого:

а) стверджувальні: *Забезпечити майбуття – ось мета!* (П. Загребельний); *Добро сміється над горбатим злом* (І. Драч);

б) заперечні: *Нема зажерливішого за людину; Не можна відокремлювати мистецтво від людей* (П. Загребельний);

– за емоційною напругою:

а) окличні: *Нема вітчизни в тебе, але у неї є ти!* (Л. Костенко); *Народ мій завжди буде!* (В. Симоненко); *Народ створюється іноді і за одну ніч, в одній битві, а просторікують потім про нього цілі віки!* (П. Загребельний);

б) неокличні: *У кожного народу свій Бог і своя душа; Міцність – тільки в народі* (П. Загребельний); *Є боротьба за долю України* (Л. Костенко).

Найбільшим ступенем емоційної напруги характеризуються афоризми, що виступають еквівалентами окличних речень: *Істина – у жінці!* (П. Загребельний); *Не плачу, а плачу!* (П. Загребельний). Саме в них відтворено інтенсивність емоцій, почуттів і душевних порухів автора. Синтаксична експресія розкриває конотативний зміст афоризмів першого різновиду за бінарною емоційною опозицією «позитивне-негативне», що корелюється з логіко-модальною опозицією «ствердження – заперечення».

Другий емотивний різновид синтаксем у структурі афоризмів представлений елементами, які не входять до структурної схеми речення: 1) звертання: *Теорія, мій друже, мертва, але вічно живе зелене дерево життя* (П. Загребельний); 2) вставні і вставлені конструкції: *Мабуть, ніщо на сім світі не повторюється, окрім нещастя та лиха* (П. Загребельний).

Зазначені експресивні засоби виступають показниками душевного стану учасника комунікації. Вони є експресивними виявами різних емоційних станів: впевненості (*думав я*), невпевненості (*мабуть*), переконаності (*мій друже*). Усі афоризми, що містять зазначені елементи (звертання, вставні і вставлені конструкції), а також частки, вигуки і репрезентують найвищий ступінь емоційності (як еквіваленти окличних речень), можна розглядати як активні структури [Колоїз 1996].

Афоризми «емоціогенні (марковані емоційним характером знань, що опредмечені в них)» [Шаховский 2004 : 51]. Образна й

оцінна експресії відтворюють емоційну сферу основних носіїв мови автора (персонажів, читачів), багатогранність відтінків думки й емоційної оцінки висловленого.

Відповідно до характеру вираження емоційно-чуттєвої сфери всі афоризми диференціюємо на два семантичні блоки, що передають емоційно полярні психічні стани:

1) афоризми-експресеми позитивних емоцій (радість, захоплення, любов, гордість, упевненість, мудрість-софійність, виправдання);

2) афоризми-експресеми негативних емоцій (сум, журба, недовіра, тривога, біль, страх, безнадія, засудження, іронія, гнів, обурення, ненависть).

Емоційно-сміслові поля афористичних висловів передбачають експресеми на пряме позначення емоцій, що містять категорії добра / зла, і експресеми з амбівалентним значенням, актуалізація яких залежить від комунікативної ситуації. Засобами емотивності у вислові виступають одиниці усіх інших мовних рівнів (фонетичного, морфологічного, лексичного, фразеологічного, синтаксичного). Для афоризмів характерним є вживання фонетичного явища алітерації, психологічно вмотивованих слів: експресем-реакцій (емоційних вигуків, видільних і підсилювальних часток) та експресем-стимулів (як семантичних репрезентантів почуттів). Уведення до складу афористичного вислову фразеологізмів характеризується низькою частотністю прикладів. Найбільш продуктивними морфологічними засобами емотивності виступають займенники різних семантичних груп (відносні, питальні, вказівні, означальні), прислівники, частки, що посилюють вираження різних емоцій, почуттів та їх відтінків. Усі синтаксичні засоби емотивності диференціюємо на два різновиди: компоненти структурної схеми речення (як еквіваленти різних предикативних одиниць) і позаструктурні емотивні композити (звертання, вставні слова, словосполучення і речення). Найбільшим ступенем емоційної напруги характеризуються афоризми, що виступають еквівалентами окличних речень.

Одиниці книжно-літературного походження розкривають емотивний фонд української літературної мови і виступають емотивними знаками стереотипних ситуацій, що забезпечують культурну комунікацію на емоційному рівні. Функціонування афоризмів у макротексті як емоційно-оцінних структур підтверджує

тезу про те, що експресивна сила афористичного вислову є та іскра, яка викресується напругою між сказаним і домислюваним, означеним і неозначеним (В. Малявін). Афоризм реалізує потенційні смисли і відповідно може розглядатися як емотивний мовний знак.

Категорія адресантності є важливою комунікативно-прагматичною ознакою афоризмів. Одним із пріоритетних дослідницьких принципів функціональної методології постає на сьогодні антропоцентризм. Саме він забезпечує в мовознавчих розвідках розкриття діяльній, діалогічній картини комунікації. Антропоцентричний підхід, зароджений за часів античності (Сократ, Платон, Аристотель) і відроджений представниками антропологічної філософії (М. Шеллер, Д. Юм), розбудований у націоцентричній концепції В. фон Гумбольдта, гіпотезі мовної відносності С. Сепіра, Б. Уорфа. На сучасному етапі лінгвістики антропоцентризм кваліфікується як релятивний принцип, що визначає людину як гносеологічний центр і розкриває особливу роль людини в Усесвіті.

Афоризми, як і власне паремії, будучи віддзеркаленням суспільних стереотипів, мають універсальну адресацію й реалізують комунікативні завдання повідомлення нових знань чи апеляції до наявних у когнітивній базі учасника мовленнєвого акту. Ситуації, які моделюються афористичними висловами, розкривають два типи комунікації:

1) спрямовану на результат – повідомлення про результати спостережень в імперативній чи декларативній формі закону;

2) спрямовану на процес – ототожнення репрезентованої ситуації з фоновими знаннями, досвідом адресата як партнера-співрозмовника (Т. Радзівська).

Універсальність мовної ситуації визначається тим, що кожен адресат має можливість ототожнити себе з суб'єктом комунікації. Комунікативна природа афоризму визначає певні інтенційно-прагматичні установки автора. Вона репрезентована позицією адресанта щодо вербального простору й реалізується з огляду на зазначену вище опозицію.

Категорія антропоцентричності як комунікативне ядро афоризму може бути визначена на основі опозиції «автор – зовнішній світ» (Л. Теньєр). Відповідно до наявного в мовознавстві підходу щодо активності / пасивності ставлення мовця до навколишнього світу існує розмежування комунікативних структур на три класи: активні,

пасивні, нейтральні структури [Колоїз 1996].

Спіраючись на окреслені позиції й характер референції в афоризмах як комунікативних утвореннях, виділяємо основні функціональні типи афористичних висловів:

- 1) афоризми – утворення активної структури;
- 2) афоризми – утворення нейтральної структури;
- 3) афоризми – утворення пасивної структури.

Такий підхід дає змогу визначити позицію автора щодо дійсності і реалізацію категорії адресантності.

Афоризми, у яких позиція автора щодо висловленого характеризується високим ступенем референції, розглядаються нами як утворення активної структури, наприклад: *З чого починається рабство чоловіка перед жінкою? З першого погляду* (П. Загребельний); *Яке це життя людське коротке, а війни його ще вкорочують* (В. Дрозд).

Побудова афоризмів-утворень активної структури супроводжується такими маркерами суб'єктивної модальності:

1) синтаксичними: інтонацією (окличною, питальною): *Яка нестерпна рідна чужина!* (В. Стус); *Життя – це тільки свобода!* (П. Загребельний); *Хіба можна полюбити мачуху дужче, ніж рідну матір?* (Р. Іванчук); звертаннями: *Господи, гніву пречистого прошу – не май на зле* (В. Стус); *Земле! Ти народжуєш нас неначе для того, щоб ми звіряли тобі своє горде серце* (В. Земляк); вставними конструкціями (окрім таких, що мають семантику джерела повідомлення): *Видно, кожна епоха, навіть зовнішньо, ліпить свій тип* (О. Гончар); *Життя, мабуть, як і люди, – мстиве за радість. А особливо – якщо радість для двох – величезна* (М. Матіос);

2) морфологічними: частками різних видів: *Тільки дорога живе* (О. Гончар); *Лиш мати – вмє жити, аби світитися, немов зоря* (В. Стус); *І в оманах є своя принада: вони сприймаються за одкровення* (В. Канівець); вигуками: *Ой, велика річ пропорції* (Л. Костенко);

3) стилістичними (конструкціями експресивного синтаксису): називним уявлення: *Доля – вона таки є* (В. Дрозд); *Горе, воно хоч кого навчить: чи темного, чи вченого* (О. Гончар); лексичним повтором: *Часи міняються, міняються й звичаї* (П. Федотюк); *Кров не сховаєш, кров і крізь землю проступить* (В. Дрозд); парцеляцією: *В часті є певна приреченість. Іноді навіть біль* (М. Бриних); *Убогий*

світ! Тільки як на чий погляд (О. Гончар); сегментацією з означальним або темпоральним відтінком: *Все – в подобах; Довкола мене – цвинтар душ на білім цвинтарі народу* (В. Стус); риторичним питанням-відповіддю: *Єсть на світі доля, А хто її знає? Єсть на світі воля, А хто її має?* (Т. Шевченко); *Що таке щастя? Це звичайний випадок, який помагає вам опинитися в належний час у належному місці; Чоловіча душа? Це однаково, що так званий курс реформ на Україні. Всі про нього говорять, але ніхто не знає, що це таке* (П. Загребельний); інверсією: *Вік золотий вибороти треба* (О. Гончар); *Без власної держави нема й не може бути нації української* (В. Липинський); *Без землі – нема волі* (Панас Мирний);

4) комплексом зазначених вище компонентів: *Вітчизна справжня – небо!* (І. Величковський); *Без грошей і при сонці темно* (М. Куліш); *І кожен фініш – це, по суті, старт; І світ кривавий, Матінко Свята!* (Л. Костенко); *Гей, нові Колумби й Магелани, напнемо вітрила наших мрій* (В. Симоненко); *Чи, може, то вроджене – ніколи ні перед чим не гнутися?* (В. Шкляр); *І розумні, і дурні – усі люблять Істину. Але – кожний свою* (В. Канівець).

Афоризми, що репрезентують нейтральну позицію автора щодо висловленого, ми кваліфікуємо як утворення нейтральної структури: *Все вмерти ніколи не може. Завжди залишається справа, справа життя; Перспективу складають пріоритетні цінності та моральні засади, на яких базується нація* (П. Загребельний); *Усе буде, якщо дуже хотіти, щоб було* (В. Дрозд); *Багатство і влада – найбільші вороги людської природи* (Р. Іваничук).

Цей тип авторських висловів розглядається нами як узуальні афоризми, що, за твердженням окремих науковців, становлять особливі естетичні знаки [Калашник 1995]. Саме такі одиниці здатні входити до когнітивної бази комунікантів без трансформацій: *Час пробігає швидше, якщо думаєш про вічне* (М. Бриних); *Немає пророка на своїй землі* (В. Шкляр). Афоризми-утворення нейтральної структури характеризуються високим ступенем продуктивності.

За умов покликання на іншого адресанта аналізована категорія не виявляє прямої референції, відповідно, афоризми характеризуються низьким рівнем адресантної активності. Такі зразки ми визначаємо як утворення пасивної структури, наприклад: *Минуле ж, як відомо, завжди наявне і корисне людині тим, що ним легко можна поєднати своє горе* (П. Загребельний). Афористична побудова ґрунтується на

використанні вставних слів, словосполучень, речень, що мають семантику об'єктивного, авторитетного джерела повідомлення (*відомо, кажуть, як кажуть, на думку* тощо). Розглядуваний тип афоризмів позначається накладанням двох планів: актуальна ситуація порівнюється з відображеною у відомому вислові: ***Відомо, що тільки рівні сміються між собою; Сказано ж бо, що Бог, створюючи пророка, не знищує людини*** (П. Загребельний).

Сам адресант не лише надає ваги авторитетності повідомлюваному, а й афішує своє небажання вести невиправдані пошуки необхідних слів тоді, коли в його активі є готовий зразковий вислів, який ідеально підходить певній стереотипній ситуації [Дядечко 2002 : 154–155]. Істинність адресант підкріплює посиланням на авторитет, актуалізуючи в когнітивній базі афоризм, адекватний комунікативному акту. Афоризми-утворення пасивної структури характеризуються надзвичайно низькою частотністю вживання, а тому їх варто розглядати як непродуктивний функціональний тип.

Репрезентація діяльнійшої, діалогічної картини світу у процесі комунікації спирається на антропоцентризм як найважливіший принцип сучасного мовознавства. Комунікативну спрямованість афоризмів визначає низка прагматичних установок і позиція адресанта стосовно навколишньої дійсності тощо.

Комунікативно-прагматичний аспект афористики розкриває внутрішню й зовнішню властивості афоризмів, їхню комунікативну спрямованість. Функціональні блоки реалізації почуттєвої сфери (емоції, переживання, психічні внутрішні стани, світовідчуження) становлять емоційно-сміслову поле української афористики. Категорія адресантності є однією з важливих комунікативно-прагматичних ознак афоризмів. В основі цієї категорії в комунікативній будові афористичних висловів знаходиться опозиція «автор – навколишній світ» і характеризується такими функціональними різновидами структур: активні, нейтральні, пасивні.

РОЗДІЛ 4

ПАРЕМІОГРАФІЯ

Пареміографія (грец. *paremia* – прислів'я, приказка і *grapho* – пишу) – термін багатозначний, спродукований за аналогією до вже апробованого, більш звичного, на зразок *лексикографія*. З одного боку, ним досить активно послуговуються у фольклористиці, витлумачуючи як частину фольклору, «яка об'єднує найкоротші жанри, що в образній формі відтворюють найістотніші явища і реалії дійсності: прислів'я, приказки (приповідки) та їх жанрові різновиди – вітання, побажання, прокльони, порівняння, прикмети, каламбури, тости» [Лановик 2006 : 536]. З іншого, – з позицій сучасної пареміологічної науки, – це розділ мовознавства, що займається не лише збиранням, зберіганням та обробкою паремійного матеріалу, укладанням різних типів паремійних словників, але й дослідженням відповідних праць і розробленням їх теоретичних засад. Як справедливо зауважують М. Алефіренко та Н. Семененко, «пареміографія – це практична та науково-методична діяльність щодо відбору, систематизації і фіксації у збірниках і словниках прислів'їв, приказок та інших паремій за алфавітним чи тематичним принципом» [Алефіренко 2009 : 316–317].

Пареміографія має, безумовно, передусім практичну спрямованість, а самі словники паремій, як і лексикографічні праці загалом, сприймаються «як вербалізовані текстові втілення праці збирачів та упорядників», як «продуктивний об'єкт для різноаспектного вивчення в мовознавстві» [Синиця 2011 : 43]. І це цілком закономірно. Адже традиційно на словники покладено чимало функцій, з-поміж яких здебільшого виокремлюють: інформативну (лексикографічна праця слугує засобом передання інформації, забезпечує якнайшвидше долучення користувача до нагромаджених у певній культурі, певному соціумі знань), нормативну (словник є засобом ідентифікації норми, скерований на удосконалення й уніфікування національної мови), комунікативну (подає користувачам інформацію про слова певної мови, про умови їхнього вживання), дидактичну (слугує вивченню і рідної, і чужої мови), лінгвістично зорієнтовані функції (словник здійснює опис певних одиниць мови залежно від описуваного мовного рівня; є засобом перетворення та творення тексту) [Демська 2010 : 63–64].

У першому розділі вже йшлося про те, що донедавна пареміологічні одиниці досліджувалися здебільшого тільки в межах

фразеології, а відтак – царина мовознавства, що займалася теорією і практикою укладання відповідного типу словників, кваліфікувалася як *фразеографія* [Скрипник 1973 : 233].

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки можна впевнено стверджувати, що, як і пареміологія, пареміографія поступово набуває рис, які репрезентують її окремішність. Будучи порівняно молодого гуманітарною галуззю, вона водночас вирізняється своєю багатовіковою історією, адже, як відомо, збір і відповідна систематизація паремійного матеріалу сягають давніх часів. Вітчизняна пареміографічна практика нараховує не одне тисячоліття і, цілком очевидно, може становити об'єкт наукового дослідження. Пареміографічний доробок – це результат праці багатьох поколінь учених, що доклали чимало зусиль, аби виявити, зібрати і певним чином систематизувати ті одиниці, структурно-семантичні та функціонально-стилістичні особливості яких згодом стануть предметом зацікавлення передусім вітчизняних пареміологів.

Досягнення в царині вітчизняної пареміографії очевидні й незаперечні. Створено чимало пареміографічних праць, і їх кількість постійно зростає, що демонструє тривалу історію і сформовані протягом тисячоліть традиції: етап зародження (староукраїнська пареміографія) → етап становлення (українська пареміографія кінця XVIII–XIX ст.) → етап активного розроблення словників паремій (XX ст. і донині).

4.1. Староукраїнська пареміографія: етап зародження

Збірники перлин народної мудрості сягають глибокої давнини: так звані афористичні вислови представлені вже в чи не найдавніших писемних пам'ятках, як-от, скажімо, у «Збірниках Святослава» (1073 р., 1076 р.). Зокрема «Збірник Святослава» (1076 р.), крім статей релігійно-морального змісту, містить такий собі «Стословець патріарха Геннадія», що передбачає сто висловів про правила християнської віри та морального життя, яким користувалися для написання своїх творів Володимир Мономах, Данило Заточник. Заслуговує на увагу те, що автор робить спробу згрупувати афористичні вислови за певними, нехай навіть і досить широкими темами. Наприклад: **Повчання багатим:** *Якщо від Бога сподобився великим бути і красивим, то тим більше і сам маєш віддати; Вуха свої відкривай до тих, хто у злиднях страждає, тоді й ти знайдеш Божий слух відкритим; Як ми до своїх підданих ставимось, так*

і до нас ставитиметься Небесний Владика; Остерігайся облесливих слів підлесників, немов ворони вони: повідзьобують очі й розумних; Хочеш від усіх пошану мати, будь для всіх благодійником; Якщо хочеш всіх, хто тобі підкоряється, виправити, поважай тих, хто творить добро, і борися з тими, хто чинить зло; Таких собі друзів і радників обирай, що не все тобою мовлене вихваляють, а міркуваннями правдивими намагаються відповідати тобі; Твердо усвідом: запорука твого спасіння – ані жодної людини ніколи не скривдити; Таким будь для своїх рабів, яким Бога молиш до тебе бути; Не виправдовуй винного, навіть якщо він друг тобі, бо скривдши праведного, хоч і ворог він тобі; Стримай того, що у вуха твої нашіптує, то й не загинеш з ним разом; **Про заклик сильних:** Добро є багатство, нема в нім гріха, та злом є злиденність в устах нечестивого; Людині заздрісній не до душі багатство; Не може злий до іншого по доброму ставитися, не в радість йому багатство; Немає людини злішої, ніж заздрісна, бо віддяка це за злобу її: навіть коли добро зробить, то забудеться і насамкінець виявить злобу свою; Око зирника не насититься і прикрість нечестивого висушує душу його; Нема веселоців, ліпших від radoців сердечних, краще смерть, ніж життя гірке; Улещуй душу свою веселістю та втішай серце своє, і смуток далеко відкинеш від себе, і не швидко старітимеш; Красна милостиня в часи нещастя, як хмари дощові вона в час засухи; **Слово Святого Василя, якою людині належить бути:** Ліпше за все людині в житті своєму не дуже багатства прагнути, тіло своє стримувати: норову – пом'якшення, голосу – ласкавість і заспокійливість, у їжі та питті – помірність; Перед старцями – мовчання, перед мудрими – послух, з рівними любов мати, з меншими – дружня згода; Ліпше осудженому бути, аніж засуджувати, тим більше ганити врятованих із гріха; Учити ненавчених, напучувати малодушних, служити хворим, ноги святим обмивати; Та більш за все належить людині утриматись від бесід з жінками і соромних слів, бо мед і жінки відволікають і мудрих; Не хвали сам себе; І до тих, хто тебе вихваляє, не дослуховуйся, бо все маємо в тайні чинити, не на очах у людей, а тільки від Бога і хвали, і милості просити тощо. Такі вислови вибудовувалися здебільшого на основі біблійних текстів, мали конкретну мету – посилити християнську мораль у суспільстві, а їхня більш-менш лаконічна форма була доступною для сприйняття та запам'ятовування.

У XIII ст. великою популярністю користувалася перекладна антологія афоризмів, що виникла у Візантії в XI ст. і мала алегоричну

назву «Бджола» («Пчела»), репрезентувала «мудрі думки» насамперед чи то з Біблії, чи то видатних церковних діячів (*Блаженні голодні та спрагли правди, бо вони наситяться* (Євангеліє); *Горе вам, що смієтеся, бо будете ридати і плакати* (Євангеліє); *Буйство відбирає буття мудрісне* (Святий Василь)). І не тільки! Збірник містив упорядковані розділи афоризмів, кожен з яких передбачав дві частини – церковну і світську. Саме тут знайшли свою реєстрацію чимало стійких висловів Есхіла, Геродота, Еврипіда, Фукідіда, Демокрита, Піфагора, Діогена, Платона, Сократа, Аристотеля, Плутарха та ін., які згодом отримали статус крилатих. Наприклад: *Блудливому дати і мерця прикрасити – однаково* (Плутарх); *Вдячність – мов місяць: коли уповні, тоді прегарний* (Плутарх); *Міра гирею, а істина мудрими словами перевіряються* (Плутарх); *Бог може створити, що схоче, людина ж та добра, яка корисне обмірковує* (Аристотель); *Будь-яка істинна наука, відлучена від правди та іншої благодаті, то не наука, а лукавство* (Платон); *Вінець виховання – якщо сам соромиться, як і верх невігластва – інших не соромитися* (Теофраст); *Ворог, який істину каже, ліпший від лицемірного друга* (Демокрит); *Усі ми майстри навчати, а самі не відаємо, що творимо* (Еврипід); *Місту душа є закон, бо отак, як тіло, душу втративши, падає, так і місто, коли нема в нім закону, зруйнується* (Демосфен); *Дій так, як кажеш, а не кажи діяння* (Фотій); *Де ліків та лікарів багато, там і хвороб багато, а де законів багато, тут і неправд багато* (Архесілай); *Дехто задля того живе, щоби змогу мати пити та їсти, я ж не так – їм та п'ю, бо на цім життя стоїть* (Сократ); *Майстерність коня в битві перевіряється, а побратимство – у біді* (Фірім) тощо. Паремії об'єднані за тематичним принципом, підбиралися за тією чи тією темою («Про цнотливість і чистоту», «Про мудрість», «Про багатство й убогість», «Про заздрість», «Про владу і князювання», «Про добродійність і злобу», «Про смерть», «Про красу» і т. ін.) й порушували проблеми християнської моралі, норм поведінки, благочестя, як-от: *Велику владу приймати – великий належить розум мати* (Платон); *Влада нерозумна – причиною зла буває* (Демосфен); *Влада надає словам відбитку правди* (Соломон) тощо.

Традиційно появу перших пареміологічних праць пов'язують приблизно з XVII ст., коли об'єктом зацікавлення стають власне паремії – прислів'я, приказки і т. ін. Однією з найдавніших вважають рукописну збірку кінця XVII – початку XVIII ст. Климентія Зіновієва

«Приповісті посполиті», що мала повну назву «Приповѣсти [або те(ж) присловіа] посполитые, и аз(ъ)букою ради скорѣ(и)шого (якового слова) поіска(н)а, новособравшіиса споряженные: и где положенные, для розных потребъ. которы(х) заживають в речахъ слушны(х) православныє». Рукопис передбачав розташовані за алфавітом понад півтори тисячі власне паремійних одиниць – прислів'їв, приказок, народних сентенцій, уміщених без перекладу та витлумачення їх змісту. Наприклад:

А

Абы м(с)ць на мене свѣтивъ, а свѣзды хо(ч) и такъ.
 Абы голова здорова, а все тоє буде(т).
 Абы з насъ да і ѿсталоса.
 Абы побре(н)качѣ, а будутъ послухачѣ.
 Абы дѣша сыта да тѣло не наго.
 Андрѣи за всѣхъ му(д)рѣи, продавъ халупу, а самъ улѣзь у дупу.

Б

Бѣ давь бѣ и взявъ.
 Бѣ ламавъ и намъ дававъ.
 Бѣ люби(т) прв(д)ника а пнѣ ябе(д)ника.
 Бѣ високо а пнѣ далеко.
 Бѣ бѣговое, а бѣсь бѣсовое.
 Бувши конемъ да (с)гати воло(м)ъ.
 Без бѣ ани до порога.
 Бе(з) пу(д)жоги и дрова не горятъ.
 Без(ъ) хлѣба ни ѿбѣда.
 Без(ъ) штуки и бо(р)щъ не смачень.
 Без(ъ) кожуха береть сукруха.
 Без ножа рѣжеть.
 Без господара и това(р) плаче.
 Бути козѣ на то(р)зѣ.
 Бувъ ко(н) да з(ъ)жженъ.
 Були и в козы роги да прите(р)ти.
 Богаты(и) диви(т)са я(к) вбоги(и) живи(т)са.
 Бери Левко хочъ и глевко.
 Бли(ж)шаа соро(ч)ка неже хва(р)тухъ.
 Боявшиса вовка в лѣсь ни бува(т).
 Борода выро(с)ла да ума не вынесла.
 Бють якъ Гамона.

Бю(т) не на лихо учать.
 Багато каза(т) да нѣчого слуха(т).
 Ба(т)ковъ хлѣбъ не навчить.
 Бѣсъ бѣду перебуде, една мине(т)сѧ другаѧ буде.
 Баба з воза возу легше(и).
 Буде(т) роботы до сѣмои суботы.
 Борщъ да каша, добраѧ паша.

В

Воронъ костѣ не занесеъ.
 Во(л)но собацѣ и на бѣа брехати.
 Воду вары(в)ши вода и будетъ.
 Вовка в плу(г) а ѡ(н) гляды(т) у лугъ.
 Вовка ноги годують.
 Вовкъ и личеное береть.
 Вовкъ лови(т) лови(т), а пото(м) и вовка вловя(т).
 В него домо(в) якъ в за(и)ца ломовъ.
 Верты(т)сѧ якъ трѣска в поло(н)цѣ.
 Вы(ш)ше лба ѡчи не ходять.
 Вылами то еще тое писано.
 Во(л)но бгу що хотѣти то чинити.
 В чужое ща(ст)ѧ не вкупитисѧ.
 В немочи всего захоче(т)сѧ.
 Вели(к) свѣтъ да нѣгде сѧ подѣт(ь).
 Все тое перетовче(т)сѧ да перемеле(т)сѧ.
 Все тое буде в ладу я(к) у меду.
 В нашо(и) школѣ я(к) на тата(р)скомъ полѣ е(ст) где сѣсти
 да нѣчего ѣсти.
 Всѣ ѡни єдны(м) миро(м) мазаны.
 Всякаѧ неправда грѣхъ.
 Встава(т) треба ѣдучи чере(з) мосты, же(б) були цѣлы кости.
 Впросилисѧ злы(д)нѣ на три днѣ: да и за три недѣлѣ не
 хотять ѡ(т)ходити.
 Великъ дубъ да дупнать.
 Виспавсѧ да не вылежавьсѧ.

Зарахована, зокрема І. Франком, до найкращих надбань українського письменства, рукописна збірка Климентія пролежала в

безвісті для дослідників близько півтора століття. Судячи з поміток та пізніших дописувань народних висловів, її читали, але копій збірки не було, і сучасники не згадують про неї жодним словом.

Шлях до читача цієї збірки був не з легких: і якщо перша її частина (віршована спадщина) у повному обсязі була видрукувана ще в 1912 році в серії «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» (упорядник В. Перетц), то прислів'я та приказки, що входили в збірку окремим масивом (аркуші 200–269), дослідник збирався видати у спеціальній праці, присвяченій народним приповідкам. Заслуговує на увагу те, що Климентій звертається до читача з проханням дописувати прислів'я в алфавітному порядку: «На кую лѣтеру вспомнѣте, кто(и) припису(и)те» [Зіновіїв 1971 : 200]. Для цього в кінці групи прислів'їв на певну літеру він залишав порожнє місце, іноді навіть по кілька аркушів. І читачі, варто сказати, охоче скористалися наданим їм правом стати співавторами запропонованої праці. Поряд чи після реєстру на ту чи ту літеру були дописані як цілі конструкції (*Шви(д)ко голо(д)ному бо хлѣ(б) на вмѣ; Велики(и) дуре(н) вилизавъ медо(к) вилиже тобѣ ма(т)ка; Добра пяницѣ капля*), так і окремі слова та граматичні форми. Наприклад:

Г

- Голодному члѣку хлѣбъ на вмѣ.
- Голому разбо(и) не страшень.
- Голы(и) якъ святы(и).
- Голы(и) да пышны(и).
- Голы(и) якъ ко(ст)ка, а ѿсте(р) я(к) бритва.
- Голова мѣсца шукаеть.
- Голось лю(д)зски(и), голось бѣжи(и).
- Грошы якъ слына.
- Грошы не полова.
- Го(ст) якъ неволникъ.
- Го(ст) до трохъ дне(и).
- Где не сподѣвае(ш)сѧ ночи ночова(т), та(м) буде(ш) двѣ.
- Где коро(т)ко тамъ и рве(т)сѧ.
- Где станъ та(м) и сыла.
- Где люде(и) купа не боли(т) у пупа.
- Где ты лиху ходи(ш), тебе пне шукаю.
- Где пють, там и лють [дописано: та(м) же и бють].
- Где каша з ма(с)ло(м), та(м) насъ не машъ.

Где то(и) хлѣбъ що зѣли.

Ганяючися не нацѣловатисѧ.

Грѣхъ в мѣхъ, завяза(в)ши да ѿ землю.

Гнѣваласѧ баба на то(р)гъ, а то(р)гъ то(г)о ни знає(т).

Говѣеть да у ротъ вѣеть [з правого боку дописано: до(б)ре].

Губа не запє(р)та и в того [з правого боку дописано: челоуѣка].

У кінці сторінки пізніше з'являється стійкий вислів: *Гуляи доню по(д)нявши шо иншоє*. Згодом *шо иншоє* перекреслене блідішим чорнилом, а зверху надписано: *лолю*.

У реєстрі з літерою «Д» над другою частиною, скажімо, прислів'я *Дмитє(р) хытє(р), зѣвъ ку(р)ку да сказа(в) полєтѣла* ледь помітним чорнилом надписано: *що бабѣ вите(р)*. Нижче з'являється доповнення: *А баба хи(т)ра що по(и)мала хитра*. У кінці здебільшого кожного з аркушів засвідчено по кілька дописаних одиниць, як-от: *Дивуюся не помалу; До роботи способєнъ; Дала не дала а би(т) не би(и); Даи не даи а в шию не пхаи; Далєко да иха(т) треба; Добро лице з носомъ; Дїєдъ на бабу, кладє ногу, баба кажє слава богу, клады диду и другу; Довго пошито да не зносишъ; Доброє рємє(с)ло хтось инший люби(т); Дѣли(т) онъ хороше, а инший лучше; Живи [з] сороками з воронами що в иреи не ходять; Живъ да вѣмеръ; Кожду(и) свасцѣ по ковбасцѣ; Коли бъ вовкъ ликъ не дравъ то бъ за горою ставъ тощо*.

Подекуди таких доповнень, написаних різними почерками в кінці відповідного реєстру, є чимало. Наприклад, реєстр паремій з початковою літерою «Ж» доповнюється понад десятьма одиницями, дописаними після загального реєстру, що, звичайно, у такому разі закономірно призводить до порушення алфавітного принципу:

Ж

Жаднаѧ пташка, свои(м) носко(м) сыта.

Ждетъ якъ волю ѿбуха.

Живы(и) живое гадаєтъ.

Жива не мила, умре не жа(л).

Живому чѣку все потреба.

Живъ живъ да побачивьсѧ.

Живъ да го(р)бать.

Жа(л) ба(т)ка да вонъ несуть.

Жа(л) много можетъ.

Жды татку до ля(т)ку.

Жа(р)ть на сторону, а хво(ст) набокъ.

Жонки якъ сороки.

Жи(д) мови(т), хрестъ ни зопсує(т) ни направить.

Жуй да вонъ плюи.

Жураве(л) да в(ъ) очи глези(т)ся.

Жа(р)товала баба с колесо(м), да спица за(ст)ряла.

Жартуй жа(р)туй да не смѣйся.

Жа(р)ть мѣсце мѣсть.

Жадной свасцѣ по ковбасцѣ.

Жу(н)ки якъ сороки.

Жива уме(р)ла и друга будетъ аби з(ъ)доро(в)я.

Іноді в рукописі використовуються ті чи ті ремарки (і не лише авторські!). Наприклад: З правого боку на полі проти прислів'я *Голова не тями(т) що языкъ лопоче* дописано червоним чорнилом: *на на(ш) е(ст) сее*. Справді, на аркуші 233 є ця паремія в такому варіанті: *Не тями(т) голова що языкъ лопоче(т)*.

На аркушах 262–269 подана «Наука особна» з ты(х) же приповѣсти(и) zde людє(мъ) младымъ положе(н)на есть» – збірничок «приповісток» повчального змісту, розташованих довільно, без дотримання алфавіту, навіть за початковою літерою:

Коли уродивсѧ, то и вда(и)сѧ.

Осудисѧ пе(р)шъ в дому да направо иди.

Не суди себе гляди.

Гляди себе, будетъ с тебе.

Не ка(и)сѧ молод(д) оженившисѧ.

Взявшисѧ за гужъ не кажи не дужъ.

Назвавшисѧ рако(м) лѣзь у кузобъ.

Не (и)ма(и) коню вѣри в полю, а жонѣ в двору.

Купу(и) хату крытую, а сукню шитую.

Давшисѧ в науку, да(и) що іное на муку.

Не сылою роби да розумо(мъ), не се(р)цемъ, да обычає(мъ).

Людє(и) слуша(и) и сво(и) розумъ де(р)жи.

Познаєшь о(т)ку(л) гримить.

Познаєшь позна(н)ского.

Познаєшь я(к) чо(р)ны(и) воль на ногу наступить.

Зна(и) да гада(и), му(д)рому досы(т), ци(т) да дышь.

Мовчи да макъ товчи; мовча(н)ка не пуши(т).
 Хто мовчить то(и) двохъ навчить.
 Де(р)жи языкъ за зубами.
 Битому собацѣ не показу(и) киѧ.
 Не мѣ(и) сто копъ якъ сто друговъ.
 То(г)ды лика дери коли дерутьсѧ.
 Пота(и)ного собаки го(р)ше(и) бо(и)сѧ.
 Коли не стане(т) хлѣба такъ грѣнки грѣ(и).

На звороті 269 аркуша подано перелік назв дерев – «Рахуба древа(м) розны(мъ) якъ на вселе(н)ной много обрѣтае(т)сѧ».

Перефразовуючи Л. Скрипник, зауважимо: матеріал, сконденсований у цьому збірнику, може пригодитися, по-перше, для встановлення приблизного датування появи паремій (принаймні бути підтвердженням існування їх уже в XVII ст.); по-друге, для вивчення еволюційних процесів у сфері пареміології [Скрипник 1973 : 235]. Від себе додамо: він сприятиме усебічному вивченню пареміологічних одиниць, їх структурно-семантичних особливостей та парадигматичних відношень, дослідженню шляхів найрізноманітніших модифікацій, а також разом із іншими працями, де представлено «життєву мудрість українського народу», зможе прислужитися для створення академічних словників паремій різних типів.

4. 2. Українська пареміографія кінця XVIII–XIX ст.: етап становлення

З-поміж пареміографічних праць окресленого періоду заслуговує на увагу один із розділів «Граматики малоросійского наречия» О. Павловського (повна назва «Грамматика малоросійскаго нарѣчія, или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малоросійское нарѣчіе отъ чистаго російскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаниями и сочинѣніями»), що побачила світ у Санкт-Петербурзі в 1818 році. У другій її частині «О сочиненіи и о стихотворствѣ малоросійскомъ», зокрема у главі «Краткій малоросійській словарь», представлено з півтора сотні одиниць, кваліфікованих автором як фрази, прислів'я та приказки і систематизованих за алфавітним принципом («Фразы, пословицы и поговорки малоросійские»). Причому, крім висловів вільного вжитку, що відображають специфіку українського національного побуту, чи фразеологізмів на зразок лексичних ідіом,

переважну частку становлять власне паремії – прислів'я та приказки, які демонструють різні структурно-семантичні особливості. Наприклад:

Ангельській голосокъ, а чортова думка.

Багатому чортъ діти колыше.

Вілно собаці и на Бога брехаты.

Вовка ноги годують.

Вовка въ плугъ, а вінъ къ чорту въ лугъ.

Добра то річъ, що **ѣ** въ хаті пічъ.

Думка за горами, а смерть за плечамы.

Дыво що въ пана жінка хороша.

За бытого два небытыхъ дають, да ще й не беруть.

За мо**ѣ** жыто, да мене жъ и побыто.

Зъ брехні не мруть, да вже білше віры не ймуть.

Кінь зъ конемъ, вілъ зъ воломъ, а свынья обь тынъ, колы нема зъ кімъ.

Колыбъ свыньи роги, тобъ усіхъ поколола.

На тобі небоже, що мыні негоже

Не грій гадюки въ пазусі, бо вкусыть.

Не быты кума, не пыты пыва.

Не плюй у воду, згодыщця напыщця.

Нехай іому такъ легенько икнещця, якъ собака зъ тыну ввірнещця.

Паны дерущця, а у мужыківъ чубы болять.

Собака брешеть, а вітеръ носыть.

Свій, не свій, не лізь у горохъ.

Тогді сыроті велькдень, якъ сорочка біла.

Улізь у чужую солону, да й шелестыть.

Хвалько нахвальщця, а будько набудыщця.

Хватаецця (торопится) якъ попівна за мужъ.

Хто неслуха**ѣ** тата, той послуха**ѣ** ката.

Хто рано вста**ѣ**, тому и Бігъ да**ѣ**.

Чы все то те**ѣ** переймать, що на воді плыве.

Шуты глечычокъ, поки ушко одырвещця.

Щаст**ѣ** якъ трясця, кого схоче, того й нападе.

Що громаді, те и баби.

ѣ въ глеку молоко, да голова не влізе.

Такий принагідний реєстр українського паремійного матеріалу став не лише першим друкованим зібранням власне паремій, але й

ілюструє зразок праці перекладного типу, оскільки О. Павловський досить часто вдається до проведення відповідних українсько-російських паралелей, як-от:

Абы на мене місяць світывъ, а я звiзды коломъ побью. *Зналь бы меня командиръ, а другова я не боюсь.*

Баба зъ воза, кобылі легше. *Честъ предложена, а убытку Богъ избавиль.*

Выдно зъ заду, що Пархимъ. *Видно сову по полету.*

За сыротою Бігъ зъ калытою. *Голенькій охъ! за голенькимъ Богъ.*

Загоіщця поки весілылѣ скоіщця. *До свадьбы заживеть.*

Знала кобыла на що візъ была. *Не кто виною!*

Котюзі по заслугі. *По дѣламъ вору мука.*

Куць выгравъ, куць програвъ. *Либо панъ, либо пропаль.*

Насьміялась верша болоту, колы оглядыщця ажъ и сама у болоті. *Лопата кочергѣ смѣтя.*

Объ Мыколі да й ніколы. *Послѣ дожжика въ четвергъ.*

По шкоді ляхъ мудрый. *Спустя лѣто въ лѣсъ по малину.*

Про вовка помовка, а вовкъ у кошарі. *Легокъ на поминѣ.*

Пустывъ Бігъ Мыкіту на волокіту. *Пошлось ему какъ съ Петрова дня.*

Ты іому образы, а вінъ тобі лубья. *Ты его крести, а онъ говоритъ пусти.*

Хочъ голый да въ підвизкахъ. *Голь, да правъ.*

Шенці венці, чортъ у кішенці. *Сафьянъ сапогъ скрипитъ, а въ горшкѣ тряса кипить.*

Якъ коржа дакъ коржа, якъ спечемо дакъ и дамо. *Присталь какъ смола.*

Якый панъ, такый іого й крамъ. *Каковъ попъ, таковъ и приходъ.*

До того ж деінде автор послуговується російськомовними синтаксичними конструкціями задля того, аби певним чином витлумачити значення того чи того стійкого звороту:

Абы булы побрязкачы, то будутъ и послухачы. *При деньгахъ все будетъ.*

Велькій дубъ, да дуспенатый. *Великъ, а глупъ.*

Говоры, Клыме, нехай твоя не гине. *Екъ разговорился.*

Засьміѣсься ты ще на кутні. *Смѣйся, послѣ заплачешь.*

Здався цыганъ на свої діты. *Ссылается на какихъ свидѣтелей.*

Знатымешъ до новыхъ віныківъ. *Будешъ помнить.*

Казавъ панъ кожухъ дамъ, да й слово іого тепле. *Посулил да и недаетъ.*

Колы маѣшь сто кіпъ, то й будешъ піпъ. *За деньги все сдѣлають.*

Нагадавъ козі смерть. *Ну, напомнимъ.*
 Не ість пань дякъ гусей. *Будто не хочеть.*
 Не знаю, чы **ѣ** въ Кузьмы грошы. *Сомнительно!*
 Ні сіло, ні пало, дай бабо сала. *Не уснѣлъ начать, да ужь просить и за труды.*
 Скачы враже якъ пань каже. *Дѣлай что велятъ.*
 Спыть сова да й курі бачыть. *Будто не примѣчаетъ.*
 Съ тобою говорыть тількі гороху наівшысь. *Тебя не переспоришь.*
 Чорте! На грушъ, тільки мене не ворущь. *Отвяжись отъ меня.*

З-поміж репрезентованих стійких висловів паремійного типу вирізняються не лише ті, які з'явилися в результаті метафоричного переосмислення, але й ті, що виникли внаслідок деформації порівняльних зворотів:

Валя^ѣцьця якъ почка въ салі. *Какъ сырѣ въ маслѣ.*
 Рожжалувавсь якъ Бігъ надь ракомъ. *Будто ему жаль!*
 Товчецьця якъ Савка по пеклу.
 Убравсь якъ чортъ на утренью. *Не къ стати нарядился.*

Як справедливо зауважують деякі науковці, О. Павловський уже тоді спостеріг синонімію у відповідній сфері [Скрипник 1973 : 236] і маніфестує деякі синонімічні гнізда: подібні за значенням стійкі вислови, як і лексичні ідіоми, отримують єдине пояснення російською мовою або той чи той російськомовний відповідник.

Не вмеръ, болячка вдавила	}	<i>Не все будто равно!</i>
Не кіємъ, пальцею	}	
Неговівшы дару схватывъ	}	<i>Щастливъ!</i>
У печуроцьці родывся	}	
Швыдкый якъ черепаха	}	<i>Весьма неповоротливъ.</i>
----- якъ ведмідь за перепелицами	}	

Ближче до середини XIX ст. спостерігається посилені зацікавленість паремійним багатством українського народу і як результат – поява значної кількості різних (окремих чи принагідних) пареміографічних видань.

У 1834 році в Харкові видано невелику за обсягом книгу під назвою «Малоросійскія пословицы и поговорки, собранны В. Н. С.». Ініціали, за якими приховував своє ім'я автор, згодом «декодував»

І. Срезневський: упорядником прислів'їв та приказок виявився один із звичайних харківських мешканців – В. Смирницький. На 34 сторінках прислів'їв і приказок помістилося, звичайно, небагато: усі вони без будь-якої диференціації подані в алфавітному порядку за початковими літерами кожної паремії. Наприклад:

Б.

Баба зь воза, кобыли легшее.
 Бачылы очи, що куповалы, ижте хоть повилазьте.
 Батька вь наймахъ не вжалуешь.
 Байдуже паскы, абы порося.
 Безъ пиджогы и дрѡва не горятъ.
 Береженого Богъ береже.
 Безъ прычыны чоловикъ никѡлы не живе.
 Безъ Бога ни до порога.
 Бигты за нымъ, та не знать за кымъ.
 Билшь копѣ лыха не буде, а рублемъ чорт іого видбуде.
 Багатому чортъ диты колыше, а убогій и няньки не найде.
 Бодрытця мовъ шкурать на огни.
 Богъ не безъ мылости, козакъ не безъ щастя.
 Богословъ, та не однословъ.

Д.

Де козамъ рогы правлять.
 Де страхъ, тамъ и Богъ.
 Де два бьютця, третій не мишайся.
 Девьятои клепкы нема.
 Дешева рыбка, полана юшка.
 Де тонко, тамъ и рветця.
 Десята вода на кисели.
 Держись якъ вошь кожѹха.
 Де те ще теля, а винъ зь довбнею носитця.
 Диряваго мишка не наповньшь.
 До Бога высѡко, а до Царя далеко.
 Домъ не вѡрогъ; колы запалышь, то згорыть.
 Довгый волосъ, та рѡзумъ короткій.
 Дорогѣ яечко къ Велькодню.

З.

За дурною головою, та ногамъ лыхо.

За каплею молока, та такъ быты быка?
 Займы и нашу на пашу, нехай попасетця.
 Заробѣ кривне, та и пропый пѣвне.
 За-очи тилкы яйця куповаты.
 Замишано не вамъ, а свинямъ.
 Здався на вытребѣньки.
 Знай Ляше, поky наше.

Примітним є те, що упорядник над поодинокими словами розставляє наголоси, аби уникнути певного непорозуміння. Крім того, на деяких зразках можна спостерігати модифікації передусім у структурі тих чи тих паремій. Наприклад: *Знайся кинь зъ конемъ, а виль зъ воломъ, а свиня объ тынъ, колы ни съ кимъ; Колы сынъ выгоняя зъ хаты, на пичь укладайся, колыжъ зять стане ворчаты, то за дѣвери хватайся* і т. ін.

У коротенькій авторській передмові, розміщеній на окремій непронумерованій сторінці, зазначається (мовою оригіналу): «Желая сохраниль отъ забвенія малороссійскія пословицы и поговорки, такъ сильно выражающія характеръ сей націи, я старался собрать и издать ихъ для удовольствія любителей всего отечественнаго. Ежели сей трудъ мой благосклонно будете принять, то и обязанъ буду издать и продолженіе оныхъ, дополнить собраніемъ малороссійскихъ загадокъ и употребляемыхъ при свадьбахъ въ Малороссіи пѣсенъ» [Малороссійскія 1834].

Щоправда, ця невелика праця була сприйнята неоднозначно й спонукала до дискусії, що виникла між О. Бодянським та упорядником «Малороссійскіх пословиц и поговорок». Перший, як більшість тогочасної української інтелігенції, робить акцент на важливості і значущості власне паремійних одиниць зі статусом прислів'їв: «Всякому извѣстна важность и достоинство пословиць. Это вѣчнѣишая, живая, ходячая, такъ сказать, философія народа; зеркало его жизни; заповѣдь старца, посѣдѣвшааго въ школѣ опыта; результата замѣчаній челоуѣческаго рода, сдѣлашыхъ имъ въ продолженіе всего своего существованія. Нѣтъ народа, который бы не имѣлъ у себя своихъ пословиць. Онѣ суть единственный памятникъ, единственная лѣтопись тѣхъ изъ народовъ, кои почему-либо не оставили о себѣ никакихъ другихъ свидѣтельствъ. По нимъ очень возможно составить намъ приблизительно вѣрное понятіе о такомъ народѣ. Стоить только позаботиться собрать эту краткую, но истинную исторію его – и онъ уже не навсегда потерянь для насъ. Тоже слѣдуетъ сказать и о языкѣ

такого народа: сохраните, по крайней мѣрѣ, для потомства пословицы: онѣ, но своей краткости, самыя удобныя для того. Пѣсни, сказки, легенды и другія преданія, гораздо больше хлопотъ представляютъ собою» [Бодянский 1834 : 340–341]. Загалом позитивно оцінюючи самі пареміографічні доробки й одобрюючи появу рецензованого збірника («Всѣхъ славянскіе народы богаты пословицами, и у всѣхъ уже имѣются болѣе или менѣе значительные ихъ собранія. Только малороссы составляли въ этомъ отношеніи исключеніе, если не считать небольшого количества пословиць, приложенныхъ при грамматикѣ Павловскаго и при книгѣ Снегирева «Русскіе въ своихъ пословицахъ». Нельзя не одобрить, поэтому, намѣренія В. Н. С. издать пословицы»), О. Бодянский доволі критично відгукується про саму працю, її матеріал, побудову: «Выполнено только это изданіе неудачно. Это ли трудъ? Такъ ли слѣдуетъ приниматься за пословицы? Въ такомъ ли видѣ нужно представлять оныя публикѣ?.. Зайдите въ любую хату малороссіянина, скажите ему о своемъ желаніи собрать пословицы: увѣрю васъ, что вы отъ него выйдете несравненно съ большимъ запасомъ оныхъ. Что же, если бы обойти, такимъ образомъ, нѣсколысо хатъ, цѣлое селеніе? <...> Для кого изданы эти пословицы? Ни малороссовъ, ни русскихъ оны удовлетворить не могутъ. Каждый малороссъ знаетъ пословиць больше, чѣмъ содержится въ собраніи В. Н. С.; кромѣ того издатель часто погрѣшаетъ противъ языка, передаетъ пословицы не въ томъ видѣ, какъ онѣ обыкновенно употребляются. Не могутъ изданыя В. Н. С. пословицы быть интересными и для русскихъ: для послѣднихъ необходимъ переводъ, поясненія, словарь къ пословицамъ; между тѣмъ ничего этого нѣтъ. Къ этому нужно прибавить еще, что въ изданіи В. Н. С. пословицы не отдѣлены отъ поговорокъ» [Бодянский 1834 : 341–342]. До того ж, на його думку, «пословицы теперь слѣдуетъ разсматривать не въ азбучномъ порядкѣ, довольствоваться не просто однимъ только сборомъ ихъ: напротивъ, должно разбирать и объяснять оныя критически; расположить или по матеріи, или по времени появленія (хронологически), или, наконецъ, по отношенію къ исторіи народа и его быта; сверхъ того, гдѣ нужно будетъ, указать сходство, подобіе, переводъ, заимствованіе у другихъ; особливо показать, въ какомъ отношеніи находятся разсматриваемыя пословицы къ пословицамъ отъ одного и того же корня; напр., какъ относятся малороссійскія пословицы къ пословицамъ великороссіянь, поляковъ, божемцевъ, сербовъ и др.? Тутъ

могуть встрѣтяться весьма любопытные, важные результаты, какъ вообще для исторіи народа, такъ и въ частности для его языка и филологіи» [Бодянский 1834 : 342]. Згодом до деяких із цих порад дослухалися ті, хто вирішив долучитися до розбудови вітчизняної пареміографії. Однак не всі запропоновані доробки вражали своєю «довершеністю», «вичерпністю», «значним обсягом», хоч їхнє значення не можна недооцінювати.

У 1838 році Ф. Колесса у Львові накладом фонду «Учітеся, брати мої» друкує книгу під назвою «Українська усна словесність : Загальний огляд і вибір творів», у якій містяться розділи XIII. Приповідки; XIV. Загадки. Перший нараховує 114 паремійних одиниць, розміщених у довільному порядку під конкретним номером. Наприклад:

1. Нема байки без правди.
2. В біді пізнавай приятеля.
3. Хто в біді дав, два рази дав.
4. Бога взивай, а руки прикладай.
Бог віддає, хоть не скоро, та спору.
5. Весна раз красна.
6. Випустиш слово, то вже не спіймаєш.
7. Хто вітер сіє, збере бурю.
8. Вовка сі бояти, – в ліс не йти.
9. Не лізь у воду, не знаючи броду.
10. Даш серцю волю, то собі – неволю.
11. Від ворога вчисі розуму.
12. Навчит біда ворожити, як нема що в губу вложити.

Уже в цьому реєстрі спостерігаються стійкі вислові, що певним чином мають стосунок до біблійних текстів (*Хто сіє вітер, пожне бурю; Якою мірою міряєш, такою й тобі відміряють*); деякі з-них вирізняються оригінальністю, є рідковживаними (*Молоду галузку пригинай, бо старої не пригнеши; Гріх світла боїться; Не давай дитині ножа; Хто в жнива в холодку, той узимку в голодку; Панська ласка до порога; Не пхай пальців межі дверей; І чорт багато грошей має, а в болоті сидить*), а то й взагалі мають непрозору семантику (*Треба продати вола, ніж виправувати козуга*).

Репрезентовані загадки мають здебільшого просту структуру, подекуди ритмізовані, що дає змогу легко їх запам'ятовувати й

відтворювати в готовому вигляді: *Тато високий, мама широка, син крутий, невістка сіпа* (небо, земля, вітер, ніч); *Розстелений кожушок, на нім посіяний горошок* (зірничі на небі); *Чорне сукно лізе в вікно* (ніч); *Без обручів, без дна – повна бочка вина* (яйце); *Що це за пані в срібнім жупані?* (риба); *Повний пеньок черешеньок* (бджоли у вулику) тощо.

Приповідки та загадки, упорядковані Ф. Коллесою, відображають і фонетичні, і граматичні особливості південно-західного діалекту, ілюструють здебільшого мовлення галичан.

Значною подією у становленні вітчизняної пареміографії стало видання в 1841 році у Відні паремійного матеріалу, зібраного галицьким письменником Г. Ількевичом під назвою «Галицькі приповѣдки и загадки». Це була власне пареміографічна праця, куди увійшло близько 2700 прислів'їв та 60 загадок. Систематизація матеріалу здійснюється за алфавітним принципом. Наприклад:

А.

Абы щи до губы, будуть ѣсти зубы.
 А бѣло? – бѣло. А чорно? – чорно.
 А голено? голено. А стрижено? стрижено.
 Ажъ му в лытках застигло.
 Ангелскій голосок, а чортова думка.
 Андрею, не будьте свинею, коли вас люди величають.
 Андрушку, будеш ѣв юшку, а я м'ясе, бо мене дитина ссе.
 Анѣ бѣ, анѣ мѣ не знає.
 Анѣ вбій, анѣ влѣй.
 Анѣ видком не видати, анѣ чутком не чувати.
 Анѣ в студеній водѣ не умышься.

В.

Варувався кія, та палкою дѣстав.
 В Бозѣ надѣя, коли хлѣбъ в торбѣ.
 В буддень по старецьки, а в недѣлю по панськи.
 В великим постѣ не ходи в гостѣ.
 В головѣ му вилами укладали.
 В головѣ тѣк, языкѣ цѣп; де схочу то змолочу.
 В добру хвилю чекай злои.
 В добрѣ ся не знає, а о бѣдным не гадає.
 В дорозѣ, в гостинѣ памятай о худобинѣ.
 Вези кобыло, хоть тобѣ не мило.
 Великій рот у вола, а говорити не може.

Велике свято, що Климко в церквѣ.

Запропонований матеріал демонструє цілі ряди, організовані за однаковими чи подібними структурними моделями (*Анѣ го водмолитися, анѣ го водхреститися; Анѣ ладу, анѣ складу; Анѣ на нитку, анѣ на выритуку; Анѣ нашъ, анѣ вашъ; Анѣ пѣчи, анѣ лавы; Анѣ пѣсла, анѣ хѣсна; Анѣ пришити, анѣ прилатати* (пор. також поширені конструкції: *Анѣ лопата, анѣ мотыка их не розлучить; Анѣ на селѣ, анѣ в мѣстѣ не вѣрь невѣстѣ; Анѣ продати, анѣ промѣняти; лучше було не брати*). Варіантні одиниці подаються в різних реєстрах відповідно до алфавітного порядку: *Де Бѣг церкву ставить, там дѣдько кориму; Де багато господинь, там хата не метена; Де в Бога корима, а в чорта церков? Де великая рада, там рѣдкій бориц; Де верба, там і вода; Де вѣдвага, там и щастье; Де все гостина, там голод не далекий; Де голова блудить, там фѣст рядить; Де го не постѣши, там зійде; Де громада церков ставить, там пан кориму; Де густа рука, не треба й друка і т. ін. або: Знає Бог з неба, що кому треба і Знає господин, хто чого годен*). Подекуди у структуру тієї чи тієї паремії вводиться вставлений елемент на зразок: *Величаєся, як (выбачте) свиня в доц; Знає свиня* (шановавши соитѣнько св., образи св. и слухи ваши) *що перець, вона каже шо то гречка тощо*.

У передмові до своєї праці Г. Ількевич не приховував задоволення від виконаної роботи й так охарактеризував значення «скарбів народу»: «Не так тѣшитися погорѣлецъ, 'сли блукаючися на згарищи знищеного обистя свого, выдобуде аки дорогіи недогарки свого имѣня, як я 'м радовався, списуючи сии народні приповідки и загадки, в надѣѣ подати их честным читателям руським. Только-то лише, миіи краяне! нашої народности; только-то, що в гѣсньох, обрядах, казках, приповѣдках и пр., осталося багатства из колишного умѣня и словесности давной Словенщины и славного Галича! Є то скарб народности, котрый в памяти и в сердцах вѣрного народа заховався; а котрого нѣ огонь, нѣ меч бесчисленных ворогов досягнути не мог». Автор уперше акцентує увагу на структурно-семантичних особливостях влучних народних висловів: «В приповѣдках проявляється правдивое житье, моральное здоровье народа, тут зараз узнаете, де го болитъ и долѣгае, дойдете и причины болю... Приповѣдки показують точный образ народа – его домашного житья – узнаете в нѣм народ богобоязливый, робочій, гостиный, згодливый – познаете в сих плодах души его дух быстрый, глубоко мысленный, разум

проникливый, що все изслѣдуе, доходить и аж до живого проймае – задивується не раз, килько мудрець руській поняв и як коротенько выповѣв – переконається, якій народный нашъ языкъ сильный, гнучкій, спритисный – зачудується над тым коротким, а предцѣ точным и доистымъ выразом, над буйностью зрвнаній, як далеко вони сягнули, як глибоко поняти, як незвычайни, а однако ж правдивіи» [Галицькіи 1841].

Окремою сторінкою в історії становлення вітчизняної лексикографії загалом і пареміографії зокрема варто вважати «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (повна його назва: «Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка; филологическій, этимологическій, съ показаніемъ частей рѣчи, окончательныхъ корней словъ, идіотизмовъ, метаплазмовъ, со сводомъ синонимовъ, съ пословицами и поговорками, составленный по произношенію, какимъ говорятъ въ Малой и Южной Россіи», Павломъ Белецкимъ-Носенкомъ, членомъ двухъ императорскихъ россійскихъ ученыхъ обществъ 1840–1842». Це був найбільший тогочасний словник української мови: у ньому прокоментовано близько 20000 слів, зібраних із різних джерел. У зв'язку з цим свого часу Б. Бутник-Сіверський писав: «Словник складено було на підставі використання київських та львівських, а може, і яких інших стародруків XVII–XVIII віків, текстів універсалів та інших рукописних документів того ж часу, на підставі використання сучасних авторові українських письменників, починаючи з Івана Котляревського, – сучасних авторові і добре йому відомих народних пісень, приказок та прислів'їв. Немає сумніву, що автор включив до «Словаря» і ті слова, які він сам записав з уст народу на Полтавщині і зокрема на Прилуччині. Отже, автор досить широко охопив матеріал і в часі (мова XVII–XVIII ст.), і в просторі (Львів – Харківщина), і в його жанрі (мова літературна – мова народна)» [Бутник-Сіверський 1946 : 212]. Щоправда, рукописний варіант названого словника свого часу так і не був опублікований, але праця П. Білецького-Носенка не пропала марно: сьогодні вона постачає цінні матеріали й щодо пареміологічних та пареміографічних розвідок, адже паремії в багатьох словникових статтях виступають досить яскравим ілюстративним матеріалом. Наприклад:

Калита́ (и. с. ж. р.), **калитка** (уменьш.) 1) Мѣшокъ, кошелекъ для денегъ. 2) Прозванніе великаго князя московскаго Іоанна Даниловича. Посл. «Не продерѣшь очей, дакъ разберѣшь

калітку». Не досмотришь, то розплатишься кошелькомъ. «За сиротою бигъ з калитою». Гольий охъ, а за голымъ богъ.

Пичь (и. с. ж. р.), **Пѣчь** (!)
Пічка (уменьш.) **Пѣчка** (!)
 «Варистая пичь». Русская пѣчь (!).
 «Отто добрая ричь, коли ё у хати пичь». Хорошо, когда есть хозяйка въ домѣ. «Винь крий пічки родився». Он счастливець. «Розглядати пічи». Освѣдомляться о состояннїи невѣсты и жениха. См. **Груба**.

Плѣхта (и. с. ж. р.), **Понява**. Кусок шерстяной грубой ткани, изъ толстой пестрой шелковой матерїи, всегда крупно- и яркоклетчатой, вдвое сложенной, которую малороссіянки носятъ вмѣсто сподниці. Поговорка: «Хто се зробивъ? – Невѣстка. – Дакъ нема невістки у хати. – А се жь невістчина плѣхта». У свекрови невѣстка всегда виновата. На бѣдного

Макара и шишки летятъ. **Плахти** на (униз.) Старая, изношенная плахта.

Побрязкачи (и. с. мн. ч.)
 Иносказательно: деньги. Отъ *брязга*
 Посл. «Абы були побрязкачи, будутъ и послушачи». Лишь бы деньги были, будутъ и слуги.

Ярмарокъ (и. с. собир. м. р.)
 Ярчанка. По-нѣмецки: Jahrmarkt –
 годовый, урочный торгъ. «Объ
 ярмарку, объ ярмарци» во время
 ярмарки. Поговорка: «Божовильный
 Марку, ходишь, по ярмарку, ни
 купуешь, ни торгуешь, тилько рбишь
 свѣрку». Безумный Маркъ! Ты ходишь
 по ярмаркѣ, не покупаешь, не
 торгуешь, а только заводишь ссоры.
 «Гой-гу, Марку, да по ярмарку!»
 Пропилъ, прогулялъ, что имель.

Незважаючи на те, що словник П. Білецького-Носенка не є спеціальною пареміографічною працею, він, проте, має вагоме значення для подальших пареміографічних досліджень, оскільки, по-перше, на відміну від свої попередників усі українські паремії супроводжувані наголошенням здебільшого кожного з компонентів; по-друге, містять витлумачення; по-третє, отримують синонімічні російські відповідники. Цілком імовірно: проілюстрований матеріал демонструє зразки не лише перекладного, а й тлумачного словників.

Становленню вітчизняної пареміографії сприяла й опублікована в 1857 році праця українського фольклориста й мовознавця М. Гатцука «Ужинок рідного поля», що маніфестувала загалом понад півтисячі так званих «присловок і примовок». Однак з-поміж представленого матеріалу чимало одиниць є ілюстраціями не власне паремій, а фразеологізмів. До того ж застосований автором правопис (використання надрядкових знаків при відповідних буквах – крапок, дужок, рисок і т. ін.) ускладнює сприйняття і розуміння. Реєстр паремій відбувається за алфавітним принципом. Його особливістю є те, що він закінчується літерою «Щ». Стійкі вислови з початковим «Я» знаходяться в реєстрі на «А», над яким розміщена крапка. Наприклад:

А Біг його свѣтї знає, шò він думає, гадає.

Аби бабо ра́бо.
 Аби лу́де, – а піп буде.
 Ак-би примію – у лозціб у́топиу.
 Ак будиш паном – матимеш даром.
 Ак Божа вола́, то вирниш з морá.
 Ак води у́ рот набрау́.
 Аке коріне – таке насіне.
 Ак снєца́, то і верзеца́.
 Ак лу́дина не міркує, а ўсеж у́ світі погал'мує.
 Ак зіси гарбуза – подиу́ис' на вербу: зноу́ стане кортіти.

Варенички доведут', шо і хліба не дадут'.
 Вам наши голоу́и.
 Верзи верзица́ поки верзица́.
 Велетен' у́ громаді, а́к правда у́ пораді.
 Віл'не псу́ці і на Бога брехати.
 Відкраїні шматок у́же добре не притулиш.
 Видко пана по жупану.
 Видко ззаду Супрунаду.

Тут представлені паремії різної комунікативної модальності (*Як дам тобі – тільки очима лупнеш!*; *Як дам тобі – то і ногами укрисешся*; *Бодай тобі повилазило!*; *Диво, які розкоші!* *Та чи є в кишені гроші?*), структурних моделей (*Далеко – та легко, а близько – та слизько*; *Жінка – лозинка: куди схочеш похилиш*; *Жінка, як жилка: коли схочеш потягнеш*; *Забув, що женився, та пішов у солону спати*; *З брехні не мруть, тільки віри не ймуть*; *Коли гроші кажуть, то всі мусять губки постуляти*; *Не буде, як Ушестя в середу*), видової належності – тости, прикмети, вітання, віншування і т. ін. (*Випиймо по повній, бо вік наш не довгий*; *Геть, згинь, пропади і до мене не ходи*; *Дай, Боже, час добрий!*; *Доброму чоловіку продовж, Боже, віку*; *До Святого Духа не кидай кожуха*; *На Гліба та Бориса за хліб ще не берися*).

У будь-якому разі М. Гатцук ставив собі за мету не лише зібрати «народну мудрість», але й продемонструвати її національний колорит, про що йдеться в передмові під назвою «Озірк на висте моуи лу́ду козакорус'кого і ого україн» з підзаголовком «Кожний Вас' ма сві лас» [Гатцук 1857]. Як уже зазначалося, такий правопис був «дуже дивний і незручний» (М. Сумцов). Мабуть, саме тому аналізований збірник

не набув очікуваної популярності, однак мав, безперечно, вплив на подальшу систематизацію паремійного матеріалу.

Певною мірою ця праця прислужилася для створення іншого доволі солідного на той час пареміографічного видання «Малоросійські пословиці, поговорки и загадки и галицькіє приповѣдки» М. Закревського (розміщені у другій книзі відомої етнографічної праці «Старосвѣтській бандуриста», надрукованій у Москві в 1860 році). У передмові до цього видання автор окреслює, так би мовити, джерельну базу, що послужила основою для його доробку: 587 прислів'їв, упорядкованих В. Смирницьким, «небольшое собраніє пословиць въ Грамматикѣ И. Левицкаго (148 приповѣдокъ)» (очевидно, ідеться про «Граматику руської або малоруської мови в Галичині» Йосипа Левицького, написану німецькою мовою), «то же въ Грамматикѣ А. Павловскаго (146 приповѣдокъ)», «нѣсколько сот присловокъ въ сборникѣ, подъ названіемъ «Вжинокъ» Н. Куцого», «изрядное число пословиць, разбросанныхъ въ сочиненіяхъ на Малоросійскомъ нарѣчій, и приблизительно 300 пословиць, которыя удалось мнѣ удержать въ памяти от молодыхъ лѣтъ» [Старосвѣтській 1860 : 140]. Згадуваний «Вжинокъ» – це і є аналізований вище збірник М. Гатцука, який, зауважимо, підписав свої матеріали псевдонімом – М. Куций.

Досить ретельно опрацював М. Закревський «приповѣдки», зібрані іншим своїм попередником – Г. Ількевичом, долучив їх до загального реєстру власного «дітища», зауважуючи: «Издание это отличается тщаніемъ и в особенности полнотою; въ немъ помѣщено 2700 пословиць и 60 загадокъ. Но в этомъ собраніи самая большая часть пословиць суть чисто наши Малоросійскіє, и только посредствомъ правописанія – съ которымъ нельзя, впрочемъ, согласиться – и чрезъ отличіє окончаній падежемъ и конструкціи онѣ применены собственно къ нынѣшнему Галицкому нарѣчію» [Старосвѣтській 1860 : 139]. Автор глибоко переконаний, що зібрані ним паремії – це лише невелика дециця, адже: «... наши Украинцы – (можетъ быть по особенной наклонности своей говорить иносказательно и часто иронически) – владѣють тоже великимъ числомъ пословиць, которыми они кстати и не кстати обильно испещряють каждый разговоръ свой» [Старосвѣтській 1860 : 140]. І насамкінець додає: «Какъ бы то ни было, но существующія собранія далеки еще отъ того, чтобы исчерпать весь запасъ этой, по словамъ Ількевича, народной мудрости. Мы сдѣлаемъ, что можемъ; другія съ

большими средствами и способностями, могут сдѣлать лучше насъ» [Старосвітській 1860 : 140].

Запропонована пареміографічна праця упорядкована за алфавітним принципом, реєстрові одиниці розміщуються у дві колонки, подекуди супроводжуються відповідними ремарками, скажімо, в авторській примітці стверджується: «Буква Г. значить: пословица, употребляемая в Галиции». Наприклад:

А.

Або грай, або гроши воддай.
Або дай, або выдеру. Г.
Або добути, або дома не бути.
Або зелене жати, або нічого не мати.
Або зыскъ, або страта.
Або пань, або пропавъ.
Або такъ, або сякъ.
Або ты старый, абы 'м ты просив. Г.
Абы, бабо, рябо.

Абы Бѡгъ ласкавъ, а батѡгъ тряскавъ. Г.
Абы вамъ гарбузь не покотився.
Абы день та до вечера.
Абы зубы, то хлѣбъ буде.
Абы лихо – тихо.
Абы люде, а пѡпъ буде.
Абы ши до губы, будутъ ѳсти зубы.
Ани дзень, а ни кукурику. Г.

Б.

Баба да чортъ, то собѣ родня. Г.
Баба виновата, що дѣвка черевата.
Бабина гривня усымъ людамъ дивна.

Багатоуму (Живому) багато и треба.
Бѣда бѣдѣ на слободѣ.
Бѣда бѣду тримае (родить).

Ремарка на зразок *См.* (рос. смотри) відсилає читача до інших так званих словникових статей, де представлені одиниці, подібні за семантикою, чи з варіантними компонентами. Щоправда, зазначається не структурно цілісний вислів (чи вислови), а тільки його початкові елементи. Наприклад:

Абы нележачого Татары взяли. *См.* Щобъ несидачого.
А въ его головы будто не вси дома. *См.* У его нема девъятои.
Андрѣю, не будьте свиною, коли васъ люде величаютъ. *См.* Куме Андрѣю.
Нате и мой глечикъ, щобъ и я Настя була. *См.* Говори. – Якъ такъ.
Якъ такъ, абы за мое стало. *См.* Говори Климе. – Нате и мѡй.

З одного боку, зрозуміло, чому упорядник вдається до такої спрощеної форми маніфестації відповідних усталених конструкцій, з іншого, – це призводить до певних незручностей, як-от: з початковим компонентом «Говори», до якого апелює упорядник у передостанній ілюстрації, наявні

кілька одиниць, а «Говори Климе», по суті, немає, адже в межах словникової статті репрезентовано ще й лексичні варіантні компоненти:

Говори (Кажихъ, Кажи) Климе, нехай твое (твоя) не гине. – См. Натe и мѡй. – Якъ такъ.
Говори (Кажи) Грицю, богородицю.
Говори до гори пане Григоре; а гора таки дурна. Г.
Говори до стовпця, а стовпъ стоить.

Крім названої ремарки, доволі часто використовується також ремарка *Русск.*, або *Съ Русск.*, виокремлена круглими дужками: Безъ соли, безъ хлѣба худая бесѣда (*Русск.*); Клинь клиномъ выбивають (*Русск.*) і т. ін.

Особливістю збірника М. Закревського є те, що: по-перше, у ньому, нехай і непослідовно, представлено варіантність паремійного матеріалу; по-друге, слова, неправильне наголошення яких може спотворити значення, супроводжуються відповідним діакритичним знаком; по-третє, він маніфестує елементи словника перекладного типу (десь-не-десь українські паремії супроводжуються аналогами з російської, польської, латинської, німецької та інших мов); по-четверте, у разі літературної фіксації тієї чи тієї одиниці подається її паспортизація. Наприклад:

Або пій, або ся бій. Г. *Albo piy, albo się biy.*

Абы були побрязкачи, то будуть и послухачи (або:) Абы побрязкаче, послухаче буде.

Абы здоровъ: будутъ руки на мѹки.

Абы менѣ (на мене) мѣсяць свѣтивъ, а звѣзды дарма (або:) а звизды колом (пругом, кулаком?!) поб'ю. См. Не дбаю.

Аже не статечная пріязнь вовку зъ бараномъ, такъ Християнинови зъ бусурманомъ (лѣтоп. Самовидца, ст. 6).

Аж ёму въ лытках застигло. Г. (застыло, захолинуло).

А ни до рады, а ни до звады. *Ani do rady, ani do zwady.* (Ни къ селу, ни къ городу).

А ни такъ, а ни сякъ. – *Ani tak, ani sak.* – *Vel agas, vel negas.*

Баба зъ воза, кобылѣ легше. (Кума пѣша, куму легше).

Баба зъ воза, конямъ легше. Г.

Багацько говорити, а ни чого (а нема що) слухати. (*Съ Русск.*). – *Parluriunt montes, nascitur ridiculus mus.*

Безъ грошей до мѣста, без соли до дому. Bez pieniędzy do targu, bez soli do domu.

Безъ мѹки нема науки.

Безъ когѹ та (пѣтуха) хата глуха. Г.

Безъ подпалу (пѹджоги) и дрова не горять. См. Де не горить.

Бій бриндзю в дираву дѣжку (Переливать изъ пустого въ порожнее).

Богъ давъ, Богъ взявъ. – Богъ дае, якъ самъ знае.

Болишь горло спѣвати дарма (дурно) (Сухая ложка ротъ дереть).

– Boli gardło spiewać darmo.

Бѣда, у кого жѹнка блѣда; а у кого румьяна, то кажуть, що пьяна.

Бѣда бѣду породила, а бѣду – чортова мати. Bieda biedu porodziela, a biedu czort (czart).

Великій дубъ, та дупленастый (дупловатый) (або:) Великій дубъ, та дупнастый, а маленькій, та натоптанный (Велика Оедора, да дура). См. Животь.

Взявъ бѣсъ коня, най и уздечку бере. Г. Wzięł bes mi konia, weź i bież. См. Взявъ чортъ.

Великимъ панамъ трудно правду казати. – Panom trudno prawdę mowić.

Взявся за гужъ; не кажи, що недужъ (Съ Русск.).

Видно ззаду, що Пархимъ (Видна птица по полету). См. Познати.

Видно пана по походцѣ. См. Познати пана.

Вовкъ бере и лѣчене (або): Вовкъ и лѣчени вовци бере. I liczone wilk bierze.

Зъ великои хмары малый дощъ. – Z wielkiej chmury mały deszcz. – Viel Geschrei und wenig Wolle.

Зъ вовками мусишь по вовчи жити. Nauczy się wyc, kto z wilki przystaje. Mit den Wölfen muß man heulen.

Рука руку мое; абы обѣ были бѣлы. Ręka rękę myje, a noga nogę wspiera. Eine Hand wäscht die andere.

Треба жить, як набѣжить, а не такъ, якъ хочеться. (По одежкѣ протягивай ножки). Die Füße strecke nach der Decke. Tempora mutantur et nos in illis.

Примітним є те, що опис і систематизація матеріалу позбавлені якогось єдиного принципу. Порівняймо, скажімо, варіантні конструкції: Ворона маленька, та ротъ великій (або): Ворона хоч мала, а рот має великій; Живий живе гадає; (або): о живомъ гадає,

думає. Dum spiro, spero; За батькомъ на вѣревку, (на шляхъ, на шибеницю). (Убирайся къ чорту) тощо.

Подаючи іномовні паралелі, автор, можливо, у такий спосіб свідомо намагається продемонструвати національну специфіку паремій, про що, власне, ідеться в передмові «Нѣчто о сочиненіяхъ на малороссійскомъ нарѣчійи» до першої книги відомої праці «Старосвѣтській бандуриста», де наголошується: «Языкъ какого либо народа есть существенная его стихія. При всѣхъ переворотахъ это есть неотъемлемое достояніе, переходящее отъ одного поколѣнія къ другому. Въ языкѣ сохраняется образъ мыслей и образъ жизни народа, его духъ, мнѣнія и правила, словомъ, весь его отличительный характеръ. Это есть отпечатокъ помысловъ и чувствованій, радостей и печалей, есть выраженіе жизни исторической. Посему языкъ есть священная связь для цѣлаго племени, гораздо прочнѣе и надежнѣе всякой искусственной или политической» [Старосвѣтській 1860 : I].

Зауважимо: М. Закревський (і це вважають однією з його заслуг!) до того ж започаткував уведення до реєстру висловів із літературних джерел, що згодом стало обов'язковим для лексикографічної практики. Наприклад:

Воробень на себе смерти не має (*Казка*). Г.

Гострый, якъ на бритвѣ сталь (*Енеида*, кн. 1).

Два плута въ селѣ и селу безчестя не роблять (*Котляревськ.*).

Де ѣсться смачно, тамъ и пьеться (*Енеида*, V. 15).

Заховався у закопельку, а хвостика й видко. (Рыльцо въ пушку. – *Крылов*).

И пѣдъ столомъ не вдобрешешся (*Казка*). Г.

Коваль згрѣшивъ, а шевця повѣсили (*Казка*). Г.

До того ж упорядник зрідка подає стислі коментарі, що являють собою чи то пояснення пареміологічної одиниці, чи то ту або ту, здебільшого історичну, довідку, як-от:

Вороти зъ дороги Гетманецъ; бо я Пикинеръ, за тебе хутчій. (Произошла по поводу жалкихъ доносовъ Мельгунова о Новороссійскомъ краѣ и вербованіи Малороссіянь въ Пикинеры около 1763 года. Конисскій. Истор., стр. 252).

До булавы треба головы. – *Увага*: Булава мниться тут гетманська, або полковнича.

Доведе языкъ до Києва, але и до кія. – Кієвъ, або Києвъ, старый городъ надъ Днѣпромъ, первенецъ вѣры Христіанскої на Руси. Мати градомъ Руськимъ, якъ Несторъ пише. *Илькевичь*. См. Языкъ.

Доки свѣтъ свѣтомъ, доти Ляхъ Русину братомъ бути не може. *Увага*. Сюю пословицю скомпонували Ляхи, а оголосивъ ёи Іванъ Брюховецькій у своємъ Универсалѣ року 1663.

Ихъ же саломъ, та по ихъ же шкурѣ и мажуть. *Увага*. Якъ Ляхи, за часу Гетьманщини прикидалися пріятелями Козаківъ, и щобъ их одурити, та добромъ, що въ Украинѣ пограбовали, Козаківъ же и обдаровали; то видячи сее, товариство и казало отъ сю саму приказку. *Н. З.*

Козаки, якъ дѣти: хоч багачько, то все зѣдять; хоч и мало, то ничого не оставлять (*Въ Кіевѣ*).

Якъ мысль, такъ мысль – таки буде Перемышль. (Из старинного преданія объ основаніи города Перемышля надъ рѣкою Саномъ).

Загалом же праця М. Закревського на той час являла собою найбільш повне видання паремійного матеріалу. Як стверджує сам упорядник, «всѣхъ пословиць и поговорокъ (приповѣдокъ, присловокъ и примовокъ) в этомъ собраніи 3878» [Старосвѣтській 1860 : 230].

Однак уже через кілька років (Санкт-Петербург, 1864) пареміографічні напрацювання доповнюються досить солідним доробком М. Номиса «Українські приказки, прислів'я и таке инше. Збірники О. В. Марковича и других», де вмістилося 14339 одиниць, записаних на різних українських територіях і різними людьми, на чому наголошується в передньому слові «Од видавця», зокрема, на прохання автора надсилати йому збірники паремій відгукнулися В. Білозерський, М. Білозерський, Г. Залюбовський, В. Коховський, П. Куліш, Ф. Богуславський, О. Лазаревський, В. Лазаревський, О. Шишацький-Ілліч та інші [УкрПП 1864 : I–II]. Надсилали рукописи, створені власноруч, а також збірники («збірослови»), що на той час уже з'явилися у друкованому вигляді (крім уже згадуваних вище, «Малороссийские исторические пословицы и поговорки» О. Лазаревського (1853 р.); «Сборник малороссийских пословиц и поговорок» О. Шишацького-Ілліча (1857 р.); «не поборонили дати до спілки свої збірники», «постачали» О. Марковича приказками: Н. Горобинський, І. Дорошенко, М. Загорська, Д. Камінецький, Д. Лавріненко, В. Мокринський, С. Ніс, О. Підгаєвська та ін. До того

ж, як зауважує упорядник, він скористався й матеріалом, засвідченим у тодішніх часописах, граматиках, художніх творах (П. Куліша, Т. Шевченка¹⁶, Г. Квітки-Основ'яненка та ін.), а також «позбірав докупи, що позаночувано у себе в шпаргалках, або що задёржала пам'ять од часів оних; притулив, що згадував и слав мені шановний Дан. Сем. Камінецький, передивлюючись виправщицькі листи, – и отго з того усёго напелешкалось на оцю книжку» [УкрПП 1864 : П].

Це сприяло тому, що, з одного боку, до реєстру потрапили не лише власне пареміологічні одиниці, але й афоризми («З незабутого Кобзаря я повибрав не тільки справжні приказки, од народу ім взяті, а и вірші, що їх письменний наш люд, а деякі навет и народ уже, вважають замість приказок. Мені здаєця, що вірші такі повинні стоять між приказками – як, приміром, приказки, що вживаюця в які-небудь одні статі українського народу, або в які-небудь одні сторони України. Не знаючи сих віршів и що їх вживають вже замість приказок, не можна знать українського погляду на все, у всюєнькі ёго óbшири» [УкрПП 1864 : П]); з іншого, – запропонована праця містить чимало варіантів і вирізняється своєрідною структурою. У зв'язку з цим М. Номис зауважує: «Приказки отті, як легко догадацьця кожному, достались мені не разом: дехто слав мені збірники, як я ще пересипав збірник д. Марковича, а дехто тоді, як він уже був у мене готовий, приказки пронумеровані, покажчик до їх зроблений, книжка почала друкувацьця. Одтого и додатки в книзці: додаток одмін и додаток тих приказок, що в мене попереду не було. Поки збірник д. Марковича не був налаштований зовсім (се б то, поки приказки не були понумеровані и покажчик не був зроблений), – що прислано мені нового, можна було тасувать у шуршу; потім же, що мені слали, треба було – або тулить в середину одмінами, коли були такі приказки, або робить в кінці додаток; як же книжка почала друкувацьця,

¹⁶ У 1861 році, видаючи «Букварь южнорусски», Т. Шевченко використовує в ньому з десяток прислів'їв, як-от: Аби були побрязкачі, то будуть і послухачі; Аби мені місяць світив, а зрі я й кулаком достану; Або ти, тату, йди по дрóва, а я буду дома, або ж я буду дома, а ти йди по дрóва; Брехнёю увесь світ пройдеш – та назад не вёрнешся; Гóсті першого дня – зóлото; дрóгого – срібло; а трётёго – мідь, хоч додóму їдь!; Багáто панів, а на грéблю й нікому; Застáв дурнóго Бóгу моли́ться, то він і лоб проб'є; З брехні не мруть – та віри більш не ймуть; З дúжим – не борись, а з багáтим – не суди сь; Комú, комú, а кúцому буде!; Казáв пан: кожух дам – та й слово його тéпле; Ледáчому животóві – і пироги вадять; Не вір, то звір: хоч не вкúсить – то злякає [Шевченко 2003 : 255].

треба було робить и другий додаток – додаток одмін: до надрукованої приказки одміни в середину не притулиш. Що ж до третєго додатку, до приказок мені несвідомих, то и без єго не можна було обійтись: де містить приказку, що її ніколи не чув, або не догадуєся, про що річ, а тим часом приказки шикуєш по *речам?*» [УкрПП 1864 : II].

За такої ситуації відібрати з великого за кількістю та найрізноманітнішого за тематикою масиву пареміологічних одиниць найцінніше, найсуттєвіше, найзначущіше, оригінальне, неповторне і неповторюване – завдання, звичайно, не з легких. Треба було обрати не лише найпридатніший спосіб упорядкування матеріалу, але й здійснити його глибоку наукову систематизацію, яка, як справедливо стверджує М. Номис, потребує «не року-двох, а віку, та ще й не одного, а богатєх» [УкрПП 1864 : II]. Він щиро зізнається: «Беручись за видання приказок, я не дбав, щоб книжка була охаючена, як звичме бувають такі видання у сильних, напр. німецьких письменців <...> Я тільки одно мав на меті: щоб книжку видать яко мога скоріше и щоб з неї користи було яко мога більше. Про остатнє нічого балакать; поспішав же я ради того, щоб був спосіб користувацьця приказками, або и лаштувать їх до справді хорошого видання – не одному, а кожному, хто забажає; щоб, хто збірає отті перли од народу, знав, що є вже, а чого нема; щоб було до чого тулицьця и примірювать. Ради того: 1) я містив у книжку усе, що було в збірниках (загадки, шепоти, зацїрування, замовляння и д.): все комусь знадобицьця! 2) шикував збиранину у такі лави, щоб не психологія була основою, або що инше письменцьке, а як, на мою думку, огулові користніш – чи то з погляду одшукування в книзці, чого треба, чи полегкісті в читанневі, запам'ятуванневі; 3) містив одміни, що хоч чим-небудь примітні, хоч яким словом, навет вимовою слова и 4) містив усе, як воно було записано, не вважаючи, що дешиця покалічене (¹) – пописьмачене, полишене, помоскалене – або що писання деяких слів не того штибу, який вживаєцьця тепер в наських книжках: що наське-щирєць, а що не наське – про те, думав я, порано расправлять; а що до писання – нехай йде! нехай виявляюцьця усі місцеві вимови; колись усе те посудачять – може й книжковому дечому треба буде трошки поруйнувацьця» [УкрПП 1864 : II–III].

Упорядник обирає так званий тематичний принцип розміщення матеріалу, де кожна «тема» отримує кількісні межі, а та чи та паремія – порядковий номер (хоч і непослідовний) та паспортизацію (скорочена

назва території, джерела чи прізвища особи, що записала репрезентовану конструкцію); у структурі початкової одиниці відповідної теми ключове слово графічно виокремлюється. Наприклад:

Віра 1–4. – Бог 5–95. – Грім 96–125. – Піст 126–131. – Говіть 132–139. – Молитва 140–161. – Церква 162–183. – Свято 181–192. – Чорт 193–198. – Пекло 199–201. – Чернець, піп и д. 202–230. – Ворожка 231–234. – Відьма 235–252. – Забубони 253–318. – Так годиця 319–376. – Чус душа 377–381.

1. Хто за ВІРУ умірає, той собі царство заробляє. *Лаз.*
2. Невірний гірш Жида, або Турка. *Проск.*
4. Яка віра, така й охвіра. *Ил.*

- Нема в світі над БОГА. *Кон.*
 Над Богом нема нікого. *Зал.*
 Без бога ні ⁽¹⁾ до порога. *Об.*
⁽¹⁾ не. *Бр., Бер., Кон.; а ні. Проск., Зв., Рад., Ст. Зб.*
 Усі ми під Богом. *О.* – Усі під Богом ходимо. *Павлг., Пир., Пр., Білг.*
 Усе Божеє, тільки гріхи наші. *[Кат.], К., Бер., Х.*
 10. Як би не Бог – хто б нам поміг! *Проск.*
 Кому Бог поможе, то все ⁽¹⁾ переможе. *Рад., Грам.*
⁽¹⁾ то той. *Пир., Білг.*
 З одним Богом на сто ворог. *Ш.*

- Як Бог дасть ⁽¹⁾, то и в окно подасть ⁽²⁾. *Рад., Лох., [Пир.], Пр., Н., Кр.* – Кому Господь має що дати, то дасть и в хаті. *[Бр.], Ном.* – Як Бог дасть, то й тут завдасть ⁽³⁾. *К., Л.*
 Коли Бог ⁽¹⁾ не годить, то й ⁽²⁾ огонь ⁽³⁾ не горить. *Рад., З.*
⁽¹⁾ Як Господь *Бр., Проск., Рад.; Бог. Зв., Л.,* ⁽²⁾ и. *Ст. Зб.* ⁽³⁾ вогонь. *Проск.;* той у печі. *Бр.*
 Як Бог годить, то й мокре горить. *Яц.*
 Як Бог не поможе ⁽¹⁾, то й святі не оборонять. *Бер., Лох.*
⁽¹⁾ Як Господь дасть. *Бер.*
 Як Бог не схоче, то хоч би десять голів мав, то нічого не зробиш. *Кан., [Рад.], Коз.*
 Як Божа воля, то вирнеш з моря. *[Гат.], Ос.7 (V, 43).*
 19. Хто собі що обіцує, тоє Бог ніцує. *Ст. Зб.*
 21. У Бога все мога. *Ил.*

Такі «написи біля приказок, де або ким записані, або з якої книжки узяті» [УкрПП 1864 : III], мають неоціненне значення, адже дають змогу простежити особливості функціонування та поширення тієї чи тієї одиниці. Якщо територія поширення була невідома, упорядник використовував ремарку *Не* (місце несвідоме). Наприклад:

60. Що Бог дасть, то не напасть. *Ил., Ёвх.* – ... Біг покорить, Біг і простить. *Не.*
117. Гріх не гріх, аби Бог простив. *Не.*

- Господи Ісусе, я к тобі несуся. *Не.*
 188. Празник ⁽¹⁾ – Иван Бражник! *Л.*
⁽¹⁾ От тобі празник. *Не.*

Так звані «одміни» ілюструють лексичну (лексико-граматичну) варіантність, подекуди відповідних модифікацій зазнають майже всі структурні компоненти. Наприклад:

Бог хоч ⁽¹⁾ не скорен ⁽²⁾, та ⁽³⁾ влучен ⁽⁴⁾. *Л.*

⁽¹⁾ Бог. *Кан., К., Ст. Зб., Г. Бар.*; Хоч. *Зв.* ⁽²⁾ вскорен. *Зв., Л., Кон.*; скірен. *Кан., К., Г. Бар.*; скор. *Ст. Зб.*; скорий, втрапен. *Рад.* ⁽³⁾ але. *Кан., К., Ж.*; так. *Зв.* ⁽⁴⁾ улучен. *Зв.*; лучен. *Ж., Ст. Зб., Г. Бар.*; лучний. *Ст. Зб.*

На здоров'я! Спичка в ніс! *Кон.* – Спичка в ніс! *Лів. [П., У.]* – ... та пара ⁽¹⁾ коліс, та шматок ⁽²⁾ осі, щоб крутило ⁽³⁾ в носі ⁽⁴⁾. *Зв., Бер.* – Спичка в ніс, болячка в спиняку, – поздоровляю, як скажену собаку. *Пер.*

⁽¹⁾ четверо. *Пер.* ⁽²⁾ половина. *Л.*; и чотири. *С., Р.* ⁽³⁾ крутили чорти. *С., Рад.* ⁽⁴⁾ день и ніч у носі. *Пер.*

Одиниці, що їх можна використовувати в подібних ситуаціях, маніфестуються в межах окресленого десятка, хоч таке представлення є швидше винятком, ніж закономірністю. Наприклад:

1030. Пан з Паном, а Иван з Иваном. *Ил.*
Де соколи літають, там ворони не пускають. *К., Кр.*

Куди орли літають, там сороки не пускають. *Не.*

Орел не пристає з горобцями. *Ил.*

В свининці родившись, між святими не обідать. *Не.*

З паршивою головою, та в тин лізе ⁽¹⁾.
Зв., Бер.

⁽¹⁾ та в дух лізти. *Кон., К.*

З ⁽¹⁾ свинячим писком ⁽²⁾ та в пшеничне тісто. *Ил.*

⁽¹⁾ Не. ⁽²⁾ носом. *Не.* Личчем. *Коз.*

З свинячою мордою. *З.*

З свинячою мордою у бублишний ряд.
Кон.

Нашому маляті лиш слинку ковтати.
Гат.

Зрідка упорядник окреслює ситуацію, у якій можна використати відповідну одиницю, а то й подає ті чи ті історичні довідки, передусім тоді, коли до структури пареміологічної одиниці входить компонент, що є власною назвою, як-от:

662. Романе, Романе! нічим живеш – Литвою ореш. *Пр. в Ст.Зб.* – Романе! Лихим живеш, Литвином орещи. *Стр.* – Зле, Романе, робиш, що Литвином ореш. *Гат.*

Великий Князь Роман Ростиславович, звитяживши Литвинів 1173 р., впрягав бранців до плуга и ними викорінював нові місця. *Сн. (IV, 119).*

663. Од Богдана до Ивана не було гетьмана. *Лаз.*

Богдан – Хмельницький, Иван – Мазепа. Перший гетьманував 1648–1657 р., а другий 1687–1709 р.

1040. Циган тим не поган, що з панамі ість. *Прав.*

Жартують, як бідний встряне між багатих або можніших.

1063. Як мисль, так мисль – таки буде Перемишль. *Ил.*

Стародавній галицький город над Саном. Славлять, що слова сі сказав цареві простий Русин, як той добірав мення городові.

1597. Жаль багатому корабля, а бідному кошеля. *Не, Нос.*

Кажуть, як у бідного втрата (звісно, не велика), и він бідкаєця.

1599. Хто богат, то всім брат. *Пр. в Ст. 3б.* – Хто нічого не має, того ніхто не знає. *Ст. 3б.*

В одному старому (*Черн. и Ст.*) рукописі XVII ст. и у Климентія з сих двох приказок зроблена одна, та ще у Климентія з початку додано: «Бо и в лекціях пишуть: хто

богат и д.» М. Білозерський каже, що така ж приказка є на одні книзці, друкованій в 1690-х роках, написана приказка п'сьмом кінця XVII ст.

1620. Поможи, Боже, богачу к рогачу, а бідному в дітках. *Нос.*

Жартують, розказуючи про бездітного багатиря и сім'янистого бідного.

Попри доволі розлогі коментарі щодо побудови аналізованої праці, деталізований список умовних скорочень і переконання в тому, що «мудрацію сю шановний читець швидко и сам розбере – прочитавши дві-три картки» [УкрПП 1864 : IV], такий спосіб розташування матеріалу виявився складним для користування та отримав доволі неоднозначну оцінку¹⁷.

Сам же збірник викликав чималий інтерес і спонукав до подальшої розробки паремійного матеріалу, який вибудовується чи то в окремі паремійники, чи то стає частинами ґрунтовних, здебільшого етнографічних досліджень. Так, скажімо, у 1872 році П. Чубинський робить свій посильний внесок у розбудову вітчизняної пареміографії, опублікувавши прислів'я окремим розділом [Чубинский 1872 : 229–317] у праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО». У передмові упорядник зауважує: «Послѣ издания г. Номисомъ, замѣчательнаго по полнотѣ и обработкѣ, сборника Малорусскихъ пословицъ и поговорокъ, – всякое другое собрание представляется бѣднымъ. Таково и предлагаемое нами собрание пословицъ и поговорокъ. Многія изъ приводимыхъ здѣсь пословицъ имѣются и въ сборникѣ Номиса; но мы все-таки нашли нужнымъ

¹⁷ І. Франко рішуче відкинув пропозицію перейняти Номісів принцип систематизації за «філософічними темами», що надійшла від редактора «Zbiogu», який відмовився друкувати збірник «Прислів'я люду руського в Галіції і Буковині», власне, через те, що прислів'я в ній розміщувалися «не за гаслами, а за першим словом». На думку І. Франка, використовуючи тематичну класифікацію, «впорядники силкувалися уложити з них суцільну систему філософії народної, групуючи приповідки по темам, узятим не так із змісту самих приповідок, як із певної філософічної системи <...> Розуміється, що вся маса приповідок ніяк не хотіла вмішатися в таку штучну систему і приходилося дуже багато зовсім відкидати (фрази, приказкові звороти, прокляття, мудрування і т. д.), або впахати великі купи в додаткові рубрики «мішанини», «vagia» і т. д. [Франко 1905 : XVI]. Пор.: Загальна кількість прислів'їв та приказок у рукописному збірнику О. Марковича становила понад 50000 одиниць.

напечатать ихъ въ «Трудахъ Экспедиціи», по слѣдующимъ соображеніямъ: 1) пословицы и загадки уясняютъ міровоззрѣніе народа, а потому служатъ дополненіемъ къ матеріаламъ, напечатаннымъ въ 1 выпускѣ I-го тома; 2) всѣ пословицы и загадки, приводимыя нами, взяты изъ рукописныхъ источниковъ, а именно: или записанныхъ нами, или сообщенныхъ намъ другими собирателями. Такъ, по Ушицкому уѣзду Подольской губерніи, большая часть пословицъ сообщена намъ г. Дыминскимъ, по Черкаському Кіевской губерніи – Г. М. Симиренко. Большая часть пословицъ записана въ западной части Подольской губерніи, а равно въ Подлясьѣ и Полтвѣ, откуда до сихъ поръ было наименѣе этнографическихъ матеріаловъ, и потому предлагаемыя пословицы и загадки представляютъ интересъ, свидѣтельствуя о степени распространенности однородныхъ пословицъ по территоріи Малорусскаго населенія. 3) Независимо отъ этого, предлагаемое собраніе пословицъ и загадокъ служить матеріаломъ для изученія языка, представляя особенности фонетическія, лексическія и грамматическія, характеризующія или Подольское, или Полтвское, или Украинское нарѣчія. 4) Наконецъ, мы расположили пословицы по предметамъ, или понятіямъ, или характеризуемымъ; поэтому представляется извѣстное удобство пользованія ими, хотя, конечно, при этой группировкѣ, потребовавшей не мало времени и труда, неизбѣжны недостатки. Наприм., пословица иногда имѣетъ нѣсколько значеній: но мы, избѣгая повторенія, помѣщали ее одинъ разъ, по понятію или предмету, характеризуемому ею, или, въ случаѣ трудности подведенія подъ то или другое понятіе, – по предмету, въ пословицѣ упоминаемому. Но, не смотря на неизбѣжныя ошибки отъ такого или иного толкованія пословицы, мы смѣемъ думать, что принятый нами способъ группировки пословицъ и загадокъ – практичнѣйшій, по удобству пользованія матеріаломъ» [Чубинский 1872 : 227–228]. У свою чергу, «предмети, або понятія», за якими згруповані репрезентовані прислів'я, вибудовані за алфавітним принципом, хоч самі усталені вислові в межах конкретної теми позбавлені алфавітної впорядкованості. Наприклад:

А.

Ангель.

Якъ дитина паде, то ангіль подушку кладе; а якъ старий лижить, то чортъ камінь держить. [Уш. у.]

Б.

Баба (*женицина, старуха, знахарка*).

Якъ світъ світомъ – то не буде баба вѣйтомъ. [Черк. у.]

Бабине грѣмно – всѣмъ людямъ дивно.

Не буде баба дѣвкою.

Гарна баба й безъ єдвабю. [Уш. у.]

Якъ би де въ затинку, то стала би за дѣвку. [Уш. у.]

Бабо, давай сало, аби за моє стало.

Зъ чимъ баба на торгъ, зъ тимъ зъ торгу.

Хотѣла баба видри, та насилу сама видерлася.

Изгадала баба дѣвера, що добрий бувъ [Черк. у.]

Сїдай, бабо, підвезу тя. – Нема часу: треба йти.

Баба зъ воза – конямъ легше.

Баба й чортъ – то все ідно:

Де чортъ не може, то тамъ бабу пошле.

Бабу й чортъ не змудрує.

Баба й чорта звела. [Уш. у.] (См. Жінка).

Багатство, Заможність (*багатство, богатый, зажиточность, зажиточный*).

Повне пролитимъ не буває. [Черк. у.]

Багатство Богъ на вилахъ носить: кому схоче, тому й дасть. [Рад. у.]

Хиба птичого молока в нѣго нема.

Тїлько пташечого молока нема. [Уш. у.]

Багатство дме, а нещастя вдвоє гне.

Багатий бідного не знає.

Хто їсть фляки, той думає, що каждый таки.

Багатий дивується, чимъ убогий харчується. [Уш. у.]

Багатому щастя, а убогому діти.

Багатому и дурневі місце дадуть.

Хто багать, тому радъ. [Уш. у.]

Мужикъ багатий, а панъ кудлатий, то все ідно.

Багачі їдять калачі, але вони сплять въ день, а мало въ ночі. [Уш. у.]

Багато задумає, а смерть за плечима. [Уш. у.]

Якъ є коло чого тупать, то є й що хрупать. [Черк. у.]

Тоді чоловікъ весело співає, якъ п'ятерикомъ погоняє.

Хлїбъ вбѣрає, хто єго має. [Уш. у.]

Я умію ворожить, якъ є що въ ротъ уложить. [Черк. у.]

Ситий голодного не понімає. [Рад. у.]

Як ілюструє наведений вище зразок, реєстр може складатися не з одного, а з двох і більше близьких за значенням (а іноді і не дуже!) «понять»: **Бажання**, **Молитва** (*желаніє, пожеланіє*); **Бідність**, **Неспроможність**, **Убожество** (*бѣдность, нищета*); **Бридкий**, **Нечепурний** (*безобразный, некрасивый, неряшливый, неопрятный*); **Вина**, **Пеня**, **Напасть** (*виновность, притирка, несправедливое обвинение*); **Господарство** и **Господарь** (*хозяйство, хозяинъ*) тощо.

Після реєстрової теми і витлумачення значення доволі часто використовується ремарка *См.*, яка відсилає до іншого реєстру. Однак маніфестована словникова стаття обов'язково містить хоч мінімальну кількість паремій. Наприклад:

Бадѣристый (*бодрый духомъ, бойкій, бравый*).

(См. Веселий).

Ага! вбоки взялася, аби ребро не боліло. [Черк. у.]

Хлопъ біду по боку, коли докучає, трясця її матері, нехай мене знає! [Черк. у.]

Не говори, біда; мовчи, лихо!

Помолися въ скалі, въ лісі, та нічого не бійся.

Дай, Боже, якъ дававъ. [Уш. у.].

Щоправда, слово **Веселий** у поданому реєстрі взагалі відсутнє. Натомість наявна лексема **Веселість**. До того ж деякі реєстри обмежуються лише однією-двома конструкціями. Наприклад:

Веселість (*веселый нравъ, веселое состояніе духа*)

(См. Бадѣристий).

Хоць біда, та гоць. [Уш. у.].

Та нехай люде сміються, який я веселий. [Уш. у.].

Верба (*ива*).

Сукъ не верба.

Вербичь (*вербная недѣля*).

Вербичь! а на себе кожухъ тербичь. [Рад. у.].

Війна (*война*).

До завою треба строю. [Уш. у.].

Власність (*собственность*).

(См. Своє. Користь. Чуже)

Ліпше своя латана, ніжъ чужа хапана. [Уш. у.].

Чужого не бери, а свого не попусти. [Черк. у.].

Ваша хата, ваша й правда. [Уш. у.].

Подібним принципом систематизації паремійного матеріалу послуговується І. Рудченко, з іменем якого пов'язується видання, так би мовити, тематичних прислів'їв («Словарь реже употребляемых слов съ пословицами къ чумацкому быту», що супроводжував «Чумацкія народныя пѣсни» (1874 р.) [Словарь 1874 : 245–257]. Щоправда, до розряду чумацьких потрапили не лише ті, які безпосередньо стосувалися чумацького побуту, але й усі ті, якими так чи так можна було скористатися у відповідних життєвих ситуаціях. Наприклад:

Артіль – дорожня асоціація чумаковъ – Отаманом артіль кріпка.

Бурла́ка – боббль бездомный, неженатый; странствующий работник, бродяга, забіяка. – Бурлак сам горить як свіча: як до роботи, як до охоти; Нема гірше як бурлаці; куди не похнуть, туди й поточися; Бурлак однією рукою воли поганяє, а другою сльози утирає; Вік бурлакувати = ніколи не женитися.

Грома́да – собрание, общество, мірская сходка. – Громада – великий чоловік; Що громаді, те й бабі. – Більша громада, як одна баба.

Гроші – деньги. – Чумацькі гроші – то в возі, то в перевозі; Гроші – всюди хороші. – Гроші не полова. – Хто не береже грошей, той їх і не стоїть; Хто шага не береже, той не варт копійки; Гріш копи стереже. – Держи копійчку про чорний день. – Уговор – паче грошей. – Брат братом, сват сватом, а гроші не рідня; До міста по гроші, а на село по розум; Без грошей до міста – без солі додому.

Гурт – собрание, компания. – Гурт Богові милий. – У гурті то й смерть не страшна. – У гурті і качка їсться. – Добре в гурті і Богу молитися. – Гуртом добре й батька бити; Спілка двох годує; Як роблять укупі, то не болить у пупі; Хто од товариства одстане, нехай од того шкура одстане; Як на вербі по весні; Хто став в ряду, то держи й біду; Де коля, там і я.

Горілка – водка. – Горілка не дівка, здоровью злодійка; Прощай, розуме, як з горілкою зустрівся; Лучче пропить, ніж дігтю купить; Утопив свою худобу в животі; Горілка до добра не доведе; Хміль не вода – чоловіку біда.

Деякі паремійні ряди доволі розлогі й нараховують більше десятка одиниць, як-от, наприклад, ті, що об'єднуються навколо лексеми **шлях** чи то її синонімів (іноді просто пов'язуються з відповідною ситуацією):

Шлях – большая дорога. – Шлях не спить, не гуляє. – Хліб в дорозі не зтяжить; Подорожному і Бог вибачає; Чоловік зна, коли

виїжає, та не знає, коли вернеться; Два третього не ждуть; Що за сон, як в головах шапка. – Не тоді спати, як товариш шапки шукає; Товариш мовний в дорозі стоїть за віз сморовний; То дорога спішна, коли розмова потішна; Піч тучить, а дорога учить; Святе поле, мазницю в руки взявши; Посвящай поле мазницею; Шануй гори й мости, будуть цілі пости; Навпростець тільки ворони літають. – Як поїдеш на об'їзд, то поспієш на обід; а як навпростець, то хіба на вечерю. – Хто простує, той дома не ночує. – Язик до Києва доведе. – Сюди виль, туди виль, аж за п'ять миль. – Не вхопив тропі. – Блуд мене допитався. – Не дай, Боже, смерти в дорозі на задньому возі.

Зауважимо: така практика систематизації паремійних матеріалів не знайшла належної підтримки. Очевидно, через труднощі, які виникають під час встановлення етимології відповідної паремії. Адже дуже важко, без спеціальних ґрунтовних наукових розвідок, установити, у якому саме середовищі зародилася та чи та одиниця.

Утім, продувжувала утверджуватися практика впорядкування паремій за територіальною ознакою, зокрема й принагідна.

У 1895 році Б. Грінченко видає «Этнографические материалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ губерніяхъ», де «Прыказкы» маніфестовано як окремий підрозділ, супроводжуваний невеличкою передмовою: «Записаны М. С. Гавриловымъ (разные уѣзды Черниговской губерніи), Б. Д. Гринченко (Харьковской, Зміевской и Сумской у. Харьковской губ., Константиноградскій у. Полтавск. губ., Славяносербскій у. Катеринослав. губ. и Черниговскій у.), М. Н. Гринченко (Богодуховскій у. Харьк. губ.), П. Н. Солониною (Черниговская губ.) и В. Ф. Степаненко (Каневскій у. Киевской губ.). NB. Сокращения при «прыказкахъ» означаютъ: первое – губернію, а второе – уѣздъ») [Грінченко 1895 : 231].

«Приказки» розміщені в алфавітному порядку з певним відступом між буквеними реєстрами і графічним виокремленням першої літери в початковій одиниці; кожна п'ята отримує порядковий номер. Подекуди окреслюється і ситуація, у якій використовується той чи той вислів. Наприклад:

1. **А**бы живь до жнывь, а въ жныва й абы хто обидать поклыче. Черн. А де будешь молоть? (Пытають стрившы гончаря зь горшкамы. Гончари сього не люблять, сердяцця и одказуютъ: «де чорты будутъ твого батька колоть!»). Черн. Городн. А де рубавь? (Пытають стрившы кого зь дровамы або зь деревомь.

Якъ скаже: «на зворотахъ», то се укравъ десь: де звернувь зъ дороги, тамъ и вырубавъ). Черн. Городн.

А дзузь, мура! Галушкы обернула. Черн.

5. А щобъ тебе намочыло! Черн.

А щобъ за тобою вировка потяглася! Каневск.

Багато скризь багатшуть. Харьк. Зміевск.

Багато, якъ гною. Черн.

Багато, якъ грязи! Черн.

10. Балака таке – не свое! Харьк. Зміевск.

Балакала покійна до смерты – казаты ничего. Харьк. Зміевск.

Балакала покійна до самойи смерты, та все чортъ-знащо. Харьк. Богод.

Безъ тебе (його, насъ) и вода не освятыця! Черн.

Бый сына, покы винъ упоперекъ лавкы лягае, а не тодди, якъ стане вже вздовжъ ййи лягаты. Черн.

15. Бодай ты скысь! Черн.

Бувъ соби Лазоръ велькый стрилецъ: устрелывъ разъ винъ горщокъ масла, коробку еецъ. Черн.

Бувъ, та загуб. Харьк. Харьк.

Була правда, та по шербатыла. Черн. Нѣж.

Буде жъ йому одна неповна! Черн. Нѣж.

20. Буде мени по два сьомакы й по чопирнадцять (буде мени лихо!). Полт. Конст.

Будеш говить? – Ни. – Чому? – Торикъ сусидь говивъ. Черн. Нѣж.

Ваше й шило голило, а нашъ и нижъ не бере. Черн. Черн.

Вербу носыть (почавъ пыты на довго). Черн. Нѣж.

Видьма хлибна. Черн. (Номис, № 8928).

25. Винъ живе якъ сорока на тернини: витер повернувь, – полетила! Харьк.

Вже на його давно на тимъ свити чорты пайок получаютъ (Якъ хто довго заживсь на свити). Черн. Черн.

Воды не лый да дручкомъ не бый, дакъ йому й вику не буде! (одказують гончари бабамъ, якъ ти пытающця, чы крипкый горщыкъ). Черн.

Вона на це й пупа не порывала, а лизе! (Вона и не робила, а хоче, щобъ и ййи тутъ частка була). Полт. Конст.

Воны вси въ одну дудочку грають (одно роблють). Харьк. Харьк.

30. Воны тилькы языкомъ ляскають. Харьк. Харьк.

Въ чужій церкви свичокъ не поправляй. Черн. Нѣж.

Галушку галухъ иззивъ. Полт. Конст.

Геть, цурь тоби, осина, ще й печене кошеня! Харьк. Харьк.

Гнать не выновать, Кулына не вынна. Черн. Черн.

35. Гны тоди, якъ ще дубчыкъ, а не тоди, якъ уже колоць стане. Черн.
 Годи тоби мишей топтать! (Якъ хто ходыть по хати не знать чоґо). Черн.

Репрезентований Б. Грінченком паремійний матеріал демонструє, що той був добре обізнаний з напрацюваннями свого попередника: за умови, що записана ним чи його співупорядниками паремія входить до реєстру збірника М. Номиса, він робить відповідне покликання із зазначенням порядкового номера. Наприклад:

Дила-дила, – ажъ голова била! Полт. Конст. (Номис, № 10032).

Дядьку, йдить у хатку! – Чоґо? – Родячи прыйихалы. – Яки? – Сватового сусида молотники. Черн. Городн. (Номис, № 9350).

Короста не велика й не мала, якъ на Дубови кора, що ни стругом не встругати, ни сокирою не врубати. Полт. Конст. (Номис, № 8163).

Мали дитя спать не дають, а велики – жить не дають. Черн. (Номис, № 9191).

Молока! (каже дытына). – Хай же подойимь быка! (одказують). Черн. Черн. (Номис, № 12378)¹⁸.

Невеликий за обсягом матеріал ілюструє не лише власне приказки (їх тут найменше), але й прислів'я, привітання, віншування, побажання, скоромовки, дражнилки і т. ін. Наприклад:

Дай, Боже, здоров'я! Приставшымъ душамъ царство небесне, перомъ йимъ земля, а живымъ пошлы, Боже, здоров'я та викъ

¹⁸ За таким же принципом він покликається на М. Номиса у «Словарі української мови», використовуючи прислів'я та приказки як ілюстративний матеріал для підтвердження значення реєстрового слова. Наприклад:

Гóлий, а, е. 1) О человекѣ: обнаженный, нагой, голый. *Не боїться мокрий дощу, а голий розбою.* Гол. I. 49. *Хоч голий, та в поясі.* Ном. 11190. **Гóлий як бубон, як турецький святи й** Совершенно голъ какъ в прямомъ значеніи, такъ и в значеніи 3-емъ. Ном. № 1522, 1523. 2) О предметѣ: лишенный обычного покрова, не покрытый, не занятый ничѣмъ, обнаженный. *Обібрали до голої кости.* Ном. № 11093. ... [Словарь 1996–I: 300].

Голова́, ві, ж. 1) Голова. *Що голова, то розум.* Посл. **У гóлову заходити, зайти́.** а) съ ума сходить, сойти. К. ЧР. 152. *Миш в голову зайшла, закім зерно знайшла* (такая бѣдность). Ном. № 1506. ... [Словарь 1996–I: 301] і т. ін.

довгий; ворогамь нашимъ хай такъ икнеця, мовъ собака съ тыну ввирвеця. Каневск.

Добрыдень, сулійко! – Здоровъ бувъ, Матвійко! (Дорикають тому, хто пье самъ, такъ соби, безъ усякойи прычепкы). Черн. Черн.

Котрый кожухъ найковтуноватищый? (Скороговорка). Каневск.

Крыця – не лошиця, вогонь – не кобыла! (Ирония). Полт. Конст.

Летивъ горобецъ черезъ безверхый хливецъ та вхопывъ гороху безъ червотоку, безъ червоточыны, безъ прачервоточыны, – та й пурхъ, полетивъ! (Скороговорка). Каневск.

Наша перепельчка мала й невеличка пидь полукипкомъ выпидпидьомкалась. (останне слово девъять разивъ). (Скороговорка). Полт. Конст.

Нашъ Карпо розполукарпывся на маленьки полукарпенята. Каневск. (Скороговорка).

Деякі з маніфестованих одиниць, як нам здається, «штучно» прив'язуються до обстежуваної території, як-от:

Йій-же то Богу, я бачивъ, якъ собака у Петривку по льоду бигъ! (Петривка – село Городнянського повіту). Черн. (пор.: Паршыве порося и в Петривку мерзне. Харьк. Харьк.).

У 1898 році в етнографічному збірнику, виданому етнографічною комісією Наукового товариства імені Т. Шевченка (під редакцією І. Франка) виокремлено спеціальний розділ «VIII. Приповідки буковинських Руснаків і Гуцулів», який репрезентував 123 паремійні одиниці, розміщені за аналогічним (алфавітним) принципом та під порядковим номером, без будь-яких пояснень та паспортизації. Наприклад:

1. Баба в дзвін, дідько в клепало.
2. Біду ні дома не лиши, ні з собов не бери.
3. Бідному всюди вітер у очи.
4. Більмове око коневи не шкодит, лиш тільки шо не видит.
5. Більше днів як ковбасів.
6. Богачеви дідько за дурно дитину колише, а бідному і за гроші не хоче.
7. Брат собі рад, сестра собі несла.
8. Був ту мних, мав багато книг, а не знав, що вних.
9. В добрій злагоді однов ягодов поділити ся можна.
10. Великий до неба, а дурний як треба.
11. Великий як світ, а дурний як сніп.

12. Вибирає ся, як сорока за море.
13. Говори до гори, а гора горою.
14. Говори, Климе, най твоє не гине.

Такий паремійний матеріал ілюстрував швидше фонетичні та граматичні діалектні особливості, демонстрував варіантні модифікації.

Результатом же наполегливої збирацької та дослідницької діяльності І. Франка стає збірник «Галицько-руські народні приповідки» (1901–1905, 1908, 1910 pp.), з появою якого розпочинається новий етап в історії вітчизняної пареміографії – етап активного розроблення словників паремій.

4.3. Етап активного розроблення словників паремій

На початку ХХ ст. українська пареміографія вирізнялася потужним науковим арсеналом, досягла значних результатів, зокрема й у вигляді кваліфіковано виконаних праць, що репрезентували оригінальні народні тексти, які продемонстрували всьому світові: цей народ має свою історію, має свою культуру, має свою мову.

Збірник І. Франка «Галицько-руські народні приповідки» з'являється на зламі віків й сприймається, з одного боку, як узагальнення пареміографічних напрацювань ХІХ ст., з іншого, – розпочинає нову сторінку в історії вітчизняної пареміографії, являє собою своєрідний старт на дистанцію впродовж наступного століття.

І. Франко мав чимало зразків для наслідування. Однак, скориставшись досвідом і доробками своїх попередників, виокремивши найважливіше, найраціональніше і найприємніше в них, упорядник пропонує оригінальну працю, яку, без сумніву, можна назвати зразком першого власне тлумачного словника паремійних одиниць. Вона охоплює понад 30000 народних «вислідів ума», що «є надзвичайно цінним матеріалом для лінгвіста, який знайде в них і багато архаїзмів, давніх зворотів, синтаксичних взірців, найрізноманітніших тропів, порівнянь, елізій і т. ін., так і для етнографа, що в приказкових висловах відкриє багато рис давнього символізму й антропоморфізму, віднайде особливості народного дотепу і гумору, більшу чи меншу вразливість на відтінки слова, на племенні і національні відміни; історик відкриє в них ремінісценції з минулого народу; соціолог буде із захопленням досліджувати відображені в них погляди даного народу на соціальний і політичний лад, його

відношення до релігійних вірувань та церковної організації і т. ін.» [Дей 1963 : 95].

Наукові принципи укладання такого словника паремій упорядник виробив на основі вивчення і критичного осмислення праць своїх попередників у багатьох країнах Європи, про що свідчить пояснення поданих умовних скорочень [Галицько-руські 2006–I : 18–24].

I. Франко вважав за необхідне дотримуватися принципу «географічного умісцєвлення приповідок», прагнув показати локальні варіанти тих чи тих одиниць. Він відхилив механічний «поазбучний» (за першою літерою першого слова) спосіб розташування висловів, «бо та початкова буква першого слова та й загалом перше слово може бути зовсім випадкове, змінитися в різних варіантах, не маючи нічого спільного зі змістом приповідки», «бо за таким чисто механічним упорядкуванням пропадає всяке наукове угрупованє матеріалу, а в багатьох дрібних деталях пропадає можливість знайти і скомплетувати такі групи, яких треба для даних студій» [Франко 1905 : XI]. На його думку, найдоцільніше групувати «народне мудрослів'я» за абеткою під словом, спільним для багатьох одиниць: це, по-перше, застерігає укладачів від довільності і суб'єктивізму, «запобігає підсуданю якихось власних чи догматичних чи філософських поглядів там, де їх може й зовсім не бути»; по-друге, дає дослідникові, лінгвістові, етнографові матеріал, упорядкований звичним йому «лексиконовим способом» [Франко 1905 : XVIII].

А втім, у «Тимчасовій оповістці» I. Франко так формулює основні принципи, на яких він «поклав своє обробленє та впорядкованє отсеї збірки»:

«1) Кожда приповідка повинна бути записана як найдокладніше, в тім диялекті і в тій формі, як живе в устах народа; коли її вживають у ріжних формах, у ріжних язикових конструкциях, треба записувати всі відміни.

2) При кожній приповідці зазначую, де вона записана; тільки там, де се неможливо (при приповідках узятих із старших збірок, у яких не зазначено місцевости) подаю назву збирача.

3) До кожної приповідки даю більш або менш детальне поясненє річеве, а де треба, то й язикове, по змозі черпанє також із уст народа; се конечно тому, що вже тапер деякі приповідки в наших старших збірках незрозумілі, бо виплили нераз із якихсь місцевих чи випадкових обставин.

4) При кождім поясненню, а властиво там, де се можу зробити, вказую паралелі даної приповідки в інших збірках наших і чужих, инколи цитуючи вповні ті чужі приповідки, де їх текст може причинитися до пояснення нашої; частіше даючи тільки бібліографічну вказівку.

5) При впорядкуваню матеріялу я держався прийнятої в науці системи – азбучного порядку тем. Так упорядкована найбільша з виданих доси збірок приповідок, п'ятитомовий Sprichwörter-Lexicon К. Вандера; одначе я занехав проведений Вандером (і Словаком Затурецьким) скрізь поділ на властиві приповідки і приказкові звороти, порівняння, образи і т. и., йдучи тут за упрощеною системою Адельберга. Для ліпшого перегляду і для вигоди при укладаню покажчика я звів подвійну нумерацію приповідок: одну в рамках кожної теми, а другу в живій пагінації, де показую загальне число всіх приповідок у збірці» [Галицько-руські 2006–I : 17–18]. Наприклад:

А.

Аби. 1. Аби по при мене, аби не в мене! (Наг.)

Scil. ударити, трафити. Коли чоловік відсторонюєся від якоїсь справи.

2. Аби там не знати що! (Снят.)

Доповн.: то того не зроблю.

Аз. 1. Аз, буки, віде – в золоті їде. (Коб.)

Висловлено думку, що наука доводить до панованя. «Аз, буки, віде» – перші букви кирильської азбуки, перший початок науки. До тих букв інша приказка. Див. Номис, 6066-6068. У старор. «азь да буки» в значіно вмілости читаня, а далі загалом у значіно мудрости, в приповідці «Азь да буки избавить ли оть муки?» (Сим. 21) – очевидно, подіктованій аскетичним поглядом, ворожим світовій мудрости. В инший, московській приповідці «Азь, буки, вѣди страшит что медвѣди» (Сим. 71) висловлений той страх перед шкільною наукою, про який згадує вже перша руська літопись. Думка про те, що наука доводить до богацтва подібно як у нашій приповідці висловлювалася уже старими Єгиптянами, див. Ermann, Aegypten und aegyptisches Leben im Alterthum 721.

2. Аз – до комори вляз; буки – набрав міх муки; віде – із комори їде (Іваник.)

Давні школярі-бурсаки дуже часто змушені бували голодом до крадіжки віктуалів. Мусіло бути якесь оповідане, з якого повстала отся поговорка: школярі в школі твердять азбуку, а пошкодований рівночасно виводить свої жалі перед учителем.

Азбука. 1. Бийте, бийте по азбуці. (Наг.)

Жартобливо, коли хтось замазує сліди свого лихого вчинка. Ся приповідка мала повстати ось із якої нагоди. Один богач купив зелізний плуг, та боячися, щоб йому не вкрали його, велів ковалеві на леміші вибити азбуку. По кількох днях сам коваль украв той леміш, щоб зробити з него сокиру. Він зараз усадив його в огонь. Тільки що зелізо розпеклося і коваль поклав його на ковало, аж тут їде богач-властивець

шукаючи своєї згуби. Коваль хапає молот і кричить своїм челядникам: «Бийте, бийте по азбуці!» щоб затерти знак на краденім лемеші.

2. Приложися до азбуки, будуть повні кишени і руки. (Коб.)

Наука доводить до достатку. Пор. Аз.1

Атаман. 1. Ата маном тұрма кріпка. (Гнідк.)

Знач. навіть купа овець робиться силою, коли в ній єсть порядок і провід. Турма – отара овець.

2. Два атамани, а ден підданий. (Наг.)

Говориться, коли де більше людей береться до розказування, ніж до виконання розказів. Пор. далі під словом Пан, а надто Wander I, 124 (Arbeiter 9).

Б.

Борзо. 1. Борзо йди – біду найдеш, помалу йди – біда тебе найде. (Наг.)

Кому призначено лихо, той наткнеться на него, чи буде йти швидко, чи помалу. Те саме у Поляків Adalb. Bieda 38; у Чехів Čelak. 260; у Німців IV, 304 Wand. (Schnell 9).

2. Борзо сі справив, як у пальці тріс. (Наг.)

Говорять, коли хтось надзвичайно швидко зробить якесь діло.

3. Хто борше всипле, той борше змеле. (Наг.)

Хто швидше зачне, той швидше зробить.

4. Хто борше їсть, той борше робит. (Наг.)

Натуральна обсервация; енергійний чоловік проявляє свою енергію і в роботі і в їді.

5. Хто борше прийде, той борше сьїде. (Наг.) ... спічне (Яс. С.)

Швидше дійде до цілі, швидше спочине.

6. Чим борше, тим ліпше. (Наг.)

Scil. щось зробиш. Те саме у Поляків Adalb. Prędko I; нім.: Bald gethan ist wohl gethan, Wand. I, 222 (Bald 4).

Так звані «теми», розміщені в «азбучному порядку», маніфестують низку приповідок, вибудованих так само за алфавітом. До того ж кожна одиниця отримує витлумачення чи пояснення, що є неоціненним внеском у розбудову вітчизняної пареміографії. Це дуже добре усвідомлював і сам упорядник, наголошуючи: «Я пішов тут за дезідератором петербурзької Академії наук, висловленим збирачеви білоруських приповідок Носовичу і переведеним у його гарній (на жаль, механічно, поазбучно впорядкованій і нумерованій) збірці. Може деякі з тих пояснень видадуться декому зайвими, бо в них дається лише парафраза приповідки і без того зрозумілої кожному. Та хто перегляне досить значне число приказок <...>, той зрозуміє певно, що метода – пояснювати кожду, хоч тепер для нас ясну приказку, має значну наукову вагу. Приповідка, як монета: поки в обігу, кождий знає

її ціну, а вийде з обігу, то й робиться не раз просто загадкою, особливо коли вона оперта на якійсь грі слів або являється ремінісценцією якоїсь мандрівної анекдоти або якогось місцевого, давно забутого факту» [Франко 1905 : XIX].

Проілюстровані словникові статті засвідчують: упорядник ретельно і скрупульозно систематизував паремійний матеріал попри досить вільну його інтерпретацію. Кожну паремію було піддано, так би мовити, багатоступеневому аналізу: здебільшого І. Франко не обмежується витлумаченням значення або окресленням ситуації, у якій можна скористатися відповідним стійким висловом; репрезентує порівняльно-зіставний аспект, що в його доробку стає однією з обов'язкових наукових засад; маніфестує генетичну основу, якою зазвичай слугують відомості про народні звичаї, вірування, дані етнологічного та мовного характеру. Зауважимо: витлумачення супроводжує навіть варіантні одиниці, що подаються подекуди під різними номерами з покликанням-ремаркою на попередню статтю або іншу «тему»; у такому разі, очевидно, акцентується не лише на лексичних, але й на функціонально-стилістичних особливостях. Наприклад:

Баба. 1. <...>

6. Баба з воза, коням легше. (Ільк.) ... кобилі... (Лев.) ... коньом... (Петр.)

Коли хтось позбудеться зайвого помічника, тягару, завади. Пор. Adalb. Baba 12; Wander V, 166. (Weib 8) і старомоск. Сим. 1246: «Кума шла гѣша, к[ум]оняньмъ лехче».

7. Баба з воза, легше кілкам. (Лев.) ... на колеса. (Наг.)

«Кілкам» – польонізм, від «kółko» – колесо; приповідка записана Левицьким мабуть у Склі, або в Перемишлі. Значіне те саме, що й попередньої. Див. Номис 5505 вар. 6; Adalb. Baba 12; Zátur. XIII, 216 (возови лекше); білор. Баба с кальок, кальосам легчи. (Нос. 258). <...>

Борода. 1. Біла борода, курячі ноги, не збитись би нам з дороги (Залісе) ... козячі... (Лучак.)

Якась мітологічна ремінісценція, мабуть поклик до персонафікованого Блуду чи якогось лісового Фавна.

2. Борода велика, а розуму мало (Ільк.)

Про старого, що говорить не до ладу.

3. Борода виросла, а розуму не винесла. (Гнідк.)

Scil. не винесла з житевого досвіду. Значіне як і в попереднім; пор. польське: Broda mądrości nie doda (Adalb. Broda 4); та сама думка у Білорусів: Голова вылѣзла, а вума не вынесла (Нос. 284); Дик. 386.

4. Борода не робить мудрим чоловіка. (Ільк.)

Давня і розповсюджена думка. Див. Ном. 7265; Adalb. Broda 5? 6; Zátur. III, 94; у Плотарха: Barda non facit philosophum (E. Rot. 790); Wand. I, 237 (Bart 4). <...>

9. Борода як у старого, а розуму ніт і за малого. (Ільк.)

Говорять про дорослого або загалом старшого чоловіка, що робить дурниці. <...>.

13. І за сивою бородою не все розум приходить. (Гнідк.)

Не все, хто старший, той і розумніший. Репліка молодших на претензії старих, щоб їх усі слухали. <...>.

Ворожити. 1. <...>

2. Навчит біда ворожити, як нема що в губу вложити. (Лев.) ... в рот... (Петр.)

З біди, з потреби люди беруться до всякого ремесла, в тім числі й до ворожбитства. Порівнай нпр. оповідане «Як баба ворожою стала» в Ж. і Сл. II, 359.

3. На двоє баба ворожила. (Лев. Петр.)

В значіно: се діло сумнівне, не знати ще, як воно буде.

4. На двоє бабка ворожила: або вмре, або буде жила. (Залісе)

Насміх над двозначними ворожбами і загалом над неясними висловами про річи, яких чоловік не знає. Пор. висше Баба 45; Wand. IV (Wahrsager 3, 7); латинське: *Fatidicus verum futur vel figurina rerum*.

5. Не ворожи, коли-с не Біг! (Кобил.)

Ворожитів на кпини називають селяни «земними богами» або просто «богами».

6. Хоць ворож, не ворож, а не зробиш, бо не мож. (Наг.)

Селяни часто (а Жиди майже все) перед важнішим ділом удаються до ворожбита (Жиди до т. зв. Рабіна-чудотворця) з просьбою, щоб їм виворожив удачу. Отсею приказкою інші селяни сміються над такими, що полягаючи на ворожбі беруться до діла, якого неможливість посторонньому чоловікови очевидна.

I. Франко, будучи знавцем багатьох слов'янських і неслов'янських мов, у ряді статей при українських «приповідках» чи то подає зразки іномовних паралелей, чи то апелює до тих чи тих пареміографічних праць своїх попередників, які фіксують аналогічні вислови. І це цілком закономірно, адже був переконаний: «... самі форми життя, вірування і традиції народу – результат довговікового історичного розвою і що в тім розвою велику роль грали посторонні, чужо народні культурні та політичні впливи. Отсей інтернаціональний елемент грає визначну роль і в формувані та всьому контингенті приповідок. Зазначити його, вказати хоч приблизно його розмір, тобто вказати в нашій приповідковій скарбі процент елементів чи то занесених до нас із чужих джерел, чи взагалі спільних нашому народови з іншими, се була також важна і нелегка задача, яку я поклав собі при оброблені своєї збірки приповідок. Розуміється, вичерпати в тій цілі всю величезну приповідкову літературу різних народів було понад мої сили й засоби; я обмежив тут свою задачу остільки, що перевів найстаранніше порівняня наших приповідок з польськими (збірки Адальберга та Бжозовського), словацькими (Затурецького),

чеськими (Челаковського), білоруськими (Носовича), староруськими (Сімоні); далеко менше використано російську збірку Даля, литовську Шляйхера, серболужицьку Муки; та головним і найбагатшим джерелом порівнянь служила п'ятитомова збірка Бандера, де обік німецьких надруковано масу аналогічних приповідок французьких, італійських, шведських, данських, чеських, польських, хорватських та мадярських у оригіналі, російських та орієнтальних у перекладах» [Франко 1905 : XIX–XX]. Такий порівняльно-зіставний аспект органічно доповнив загальну методологічну схему опрацювання паремійного матеріалу, дав змогу простежити структурно-семантичні та функціонально-стилістичні особливості, продемонструвати ментальну, культурно-національну специфіку.

Аби штучно не збільшувати обсягу своєї праці, не повторювати паремію при кожному її складовому компоненті, упорядник передбачає загальний покажчик, яким завершується його фундаментальний доробок. Як справедливо зауважує С. Пилипчук, «Франків корпус народного мудрослів'я, незважаючи на регіональний характер, – епохальне дослідження загальноєвропейського масштабу, яке належить до найкращих надбань у галузі пареміографії та пареміології. Здійснивши вмале опрацювання й упорядкування велегранного паремійного матеріалу, глибоко осмисливши його на рівні семантики (первинної та вторинної), актуалізації та функціонування, дослідник створив високоякісний збірник, який віддзеркалив широкий спектр сформованих віками народних світоглядних переконань» [Франко 2006–I : 15–16; Пилипчук 2005].

Від часу видання «Галицько-руських народних приповідок» минуло понад тисячоліття, однак нічого кращого, величнішого, соліднішого, оригінальнішого історія вітчизняної пареміографії поки що не знала.

Через два десятки років (у 1929) у державному видавництві України виходить друком невеликий за обсягом «Практичний російсько-український словник приказок», упорядкований Г. Млодзинським за редакцією М. Йогансена. Його призначення обґрунтовувалося в передмові самим упорядником: «Видко, що не аби-яка в нас є потреба в російсько-українському покажчикові приказок та прислів'їв. Отак, читаючи газету, часом надibuєш десь до слова перелицьований переклад російської приказки, а як коли, то й бачиш з-попід рядків, що дуже треба було авторові приказки, тільки одшукати її він не спромігся. То правда, що Симонов (М. Номис) добрий зібрав скарб українських прислів'їв і такий, що без нього годі

обійтися письменникові, та ж одшукати щось у тому скарбові, не вивчивши його попереду, сливе неможливо. Покажчик Номісів, мало того що дуже неповний, ще й складений за ознакою речей, про які мова буває в приказці, отож одшукати щось із мудрощів народних, кермуючися тих мудрощів філософським змістом, дуже буває нелегко. Тож і з'являється оця книга, почасти як упорядкування скарбу того, почасти як російсько-український словник приказок, на поміч тим, хто до російської звик літератури і до російського вислову, але хоче використати своєрідний і рясний матеріал українського слова, починаючи писати по-українському» [Практичний 2009 : 4]. Складач, як називає себе Г. Млодзинський, додержується відповідної «методи»: «Попереду вибрано з газет, з книжок і чималою частиною з живої розмови над п'ятсот таких російських приказок, що їх найбільше подибуєм у повсякденнім житті, Виявилось при тому, що частина цього актуального запасу є приказки інтернаціональні, як-от, приміром: «лучше поздно, чем никогда», «лучшее враг хорошего» і сила інших. Друга частина цього запасу, виявилось, є приказки українські, уживані в російській мові, як-от: «моя хата скраю», і таких знайшлося чималенько – ми означували їх слівцем (укр.), при тому абсолютно не претендуючи на точність і науковість цього означування – точна бо і наукова класифікація була б вимагала ціложитенної роботи над розмежуванням і устанавленням позичень та наслідувань. Третя частина цього запасу то приказки, що постали в російській мові з літературних джерел – драм, байок то-що, і тільки четверту, хоча й числом, мабуть, найбільшу, частину склали народні російські приказки» [Практичний 2009 : 4].

Упорядник пішов давно апробованим шляхом, розміщуючи реєстрові російськомовні «приказки» за алфавітом і «присвоюючи» кожній порядковий номер (нумерації піддаються й українські відповідники). Наприклад:

7. Без бога ни до порога.

1. Без божої волі й волос з голови не спаде. 2. Не родить рілля, але божа воля. 3. Нам бога не вчить, як хліб родить. 4. Хто ж у світі знає, що біг гадає. 5. Як бог дасть, і в печі не замажеться.

8. Без головы и рукам и ногам тошно.

1. За дурною головою і ногам нема спокою. 2. На те бог голову дав, щоб посторонок не зсунувся. 3. Де оком не доглянеш, там калиткою доплатиш. 4. Утеревив бог душу, яу у пень, та й кається.

9. Без мене мене женили.

1. Хоч так, куме, сядь, хоч так сядь, а все сядь. 2. Гнисть не гнисть, а в голоблі становись. 3. Хотів я його, як собака цибулі. 4. Не хоче курка на весілля, та несуть. 5. Скучив, як собака за кисем.

28. Большому кораблю большое и плаванье.

1. Велике дерево поволі росте. 2. Великому – велика й яма. 3. Із малого монастиря мала й милостиня. 4. Коли мені, сліпому, курка, то тобі, видющому, й дві. 5. О, широкого поля ягода, нам не рівня. 6. Пішли наші вгору, по два на мотузку. 7. Хто везе, того й підганяють.

Подекуди побіля реєстрової одиниці подається її варіант або синонімічний відповідник, як-от:

2. Бабушка надвое сказала. Бабушка гадала, да надвое сказала.

1. Надвое баба ворожила, або вмре, або буде жила. 2. Мабуть, не будь козі на торзі, а свині на ярмарку. 3. Навряд чи є в Кузьми гроші, – хіба який чорт підкинув. 4. Не дав бог жабі хвоста, а то б усю траву потолочила.

6. Бедность – не порок, а несчастье. Бедность не порок, а вдвое хуже. Бедность не грех, а до греха доводит. Голодный, и архимандрит – украдет.

1. Злиднями очі не колють. 2. То чорт бідний, а чоловік убогий. 3. Хоч чоловік убогий, та слово чисте.

12. Белый свет не клином стал. Не только свету, что в окне.

1. Хіба тільки світа, що у вікні, – за вікном іще й більше. 2. Хіба на світі одна вода? Можна й аби-де напиться. 3. Велике диво – опеньки! 4. Не велике диво, що баба пуп зав'яже. 5. Не вродив мак, пробудем і так.

21. Бог напитал, никто не видал (а кто и видел, тот не обидел).

1. Дав бог роток, дасть і шматок. 2. Бог усе дає, як сам знає.

27. Болезнь входит пудами, а выходит золотниками. Беда приходит пудами, а выходит золотниками.

1. Лихо приходить пудами, а сходить золотниками. 2. Не так скоро лихо вилізе, як влізе. 3. Лихо швидко приходить, а поволі виходить. 4. Так болить, що якби не вмів стогнати, то вмер би.

У словникових статтях наявні також ремарки *див.* та *укр.*: перша відсилає до іншої реєстрової одиниці, здебільшого тієї, яку можна використати в подібній комунікативній ситуації, друга – вказує на українське походження аналізованої «приказки»:

3. Беда, коль пироги начнет печи сапожник, а сапоги тачать пирожник. Див. **Не в свои сани не садись.**

1. Коли не пиріг, то й не пирожися, – коли не швець, то й не берися.
2. Тернина грушок не родить. 3. Шорник свитнику не товариш. 4. Хто родився вовком, тому лисицею не бути.

14. Береги денежку про черный день. Запас мешку не порча.
Див. **Запас беды не чинит.**

1. Держи копійчку про чорний день. 2. Запас у гузно не коле.
3. Запас біди не чинить і їсти не просить. 4. Хто не стоїть о гріш, той сам його не варт.

16. Близок локоть, да не укусиш. Див. **Видит око, да зуб неймет.**

1. Близько лікоть – та не вкусиш. 2. Хороше, та не наше. 3. Видно, та не під пеньком губка. 4. Солодкий мед, але пальців не обгризти.
5. Видно й хати, та далеко чухрати. 6. Любить солодко, та морда коротка.
7. Якби знаття, що в кума пиття, то сам пішов і дітей забрав.

19. Багатому чорт детей качает (укр.).

1. Багатому чорт діти колише, а убогий і няньки не знайде.
2. Багатому й чорт яйця несе. 3. Багатому й чорт гроші носить. 4. За багатем сам чорт з калачем. 5. Багатого і серп голить, а убогого й бритва не хоче. 6. Як бідний плаче, то ніхто не бачить, а як багатий скривиться, то всяке дивиться.

Проілюстрований матеріал засвідчує: не завжди можна погодитися з упорядником щодо систематизації паремійного передусім українського матеріалу. Це усвідомлював і сам «складач», наголошуючи, що словник цей є не науковий, а «практичний покажчик для літературної праці»: «Отож заранше прохає складач не гніватися на нього за приблизність і неточність відповідей на російські приказки. Одне, що точності і взагалі тут не може бути, а друге от що: буває, що якась приказка втрачає свій первісний зміст і уживається її вже зовсім по-іншому» [Практичний 2009 : 5]. З часом ця праця стане «зразком для наслідування».

Загалом же в першій половині ХХ ст. (так звані пожовтневий, довоєнний, повоевний періоди) «спромоглися» на видання кількох невеличких збірників: «Українська народна приказка» (К., 1936), «Венок русинам на обжынки» (Відень, 1947), які загалом не вирізнялися якимось особливостями. Перша, наприклад, передбачала групування на «Дореволюційні приказки і прислів'я» та «Пожовтневі приказки і прислів'я», у межах яких виокремлювалися тематичні групи і підгрупи, наповнені тими чи тими одиницями, розміщеними в

довільному, хаотичному порядку. До того ж переважна частка «пожовтневих» паремій здебільшого нічого спільного з «народним мудрослів'ям» не має.

Тематичний принцип упорядкування, як правило, характеризує пареміографічні праці й подальших десятиліть «Українські народні прислів'я та приказки» (1955, 1960 і т. ін.). Кожне наступне видання, ґрунтоване на доробках попередників, передбачає залучення нового матеріалу, переважно рукописних збірників [УкрНПП 1963 : 786–787].

У 60-х роках ХХ ст. спостерігається намагання повернутися до створення пареміографічних праць тлумачного типу. У цьому разі заслуговує на увагу книга А. Коваль і В. Коптілова «1000 крилатих виразів української літературної мови: Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази» [Коваль 1964]¹⁹. Її особливість полягала в тому, що, по-перше, вона репрезентувала не власне паремії, а вислови книжно-літературного походження, що набули усталеності й відтворювалися в готовому вигляді в типових мовленнєвих ситуаціях; по-друге, упорядники повертаються до випрацьованої в минулому столітті практики: розміщення в алфавітному порядку, за першою буквою першого слова, з використанням порядкового номера. Усі словникові статті мають однотипну будову: розпочинаються довідкою про походження вислову, а також про його первісне значення, після чого розкриваються особливості його переносного вживання. Завершується пояснення ілюстративною частиною – цитатами з художньої літератури, публіцистики і т. ін. [Коваль 1964 : 4]. Наприклад:

61.

Бути чи не бути

Слова з монолога Гамлета, героя трагедії «Гамлет, принц Данський» (1601) великого англійського драматурга В. Шекспіра.

У переносному вживанні означають: найважливіше питання, питання життя і смерті.

А Гамлетівське: *будь чи не будь!* у кого воно не обзивається у серці, при початку якого діла нового, незнайомого, скованого з совістю чоловічою, з його думками, вірою? (Панас Мирний, 3 щоденника, 6. III 1870). <...>

Слова Гамлета в їх оригінальному звучанні (To be or not to be) стали назвою однієї з поезій Лесі Українки (1896).

¹⁹ На той час у слов'янському світі вже були зразки пареміографічних праць подібного типу, як-от, наприклад: російські (Займовский С. Г. Крылатые слова : Справочник цитаты и афоризма (1930) [Займовский 1930]) чи білоруські (Янкоўскі Ф. М. Крылатые слова и афоризмы (1960) [Янкоўскі 1960]).

75.

Великих слів велика сила

Вислів з поеми Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим...» (1845).

У поемі вживається на позначення ідей, прикриваючись якими ліберальне панство виправдувало свою бездіяльність:

Нема в світі України,
Немає другого Дніпра.
А ви претесея на чужину
Шукати доброго добра.
Добра святого: Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли.
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слів велику силу
Та й більш нічого.

У сучасній літературній мові використовується для характеристики ідей, ідеалів, самі носії яких не прагнуть втілити їх у життя.

...Ніколи ті, що б'ються з-за якогось шматка, не скажуть, що вони б'ються саме з-за шматка, а наговорять «*великих слів велику силу*» – така думка, що нерозумне потомство так зразу й повірить їм, се звичайний хід історії (П. Грабовський, Лист до Б. Д. Грінченка, 14. XII 1901 р.).

93.

Віра без діл мертва

Вислів з Євангелія: «Як тіло без духу мертва, так і віра без діла мертва» («Соборне послання апостола Іакова, 1, 20»).

У сучасній українській літературній мові вислів означає: тільки підкріплена ділом, практичними починаннями ідея набуває сили, стає плідною, дійовою. Вживається у найрізноманітніших варіантах, іноді із заміною першого слова і переосмислення усього виразу.

Чи буде ж зложена й праця? Адже *гроші без діл, певне, не менш мертві, ніж віра* (Леся Українка, Лист до товаришів).

Для зручності користування наприкінці книжки подано алфавітний покажчик авторів висловів, а також реєстр крилатих виразів із зазначенням відповідних сторінок.

У новому виданні у структуру аналізованої праці було внесено ряд змін [Коваль 1975 : 7– 8]. Так, упорядники відмовилися від порядкового номера словникової статті. Наприклад:

Звичка – друга натура

Цей вислів зустрічається у праці Цицерона («Про межі добра і зла», V, 25, 74).

– ... Я б так на півгодинки прихилив голову... Звичка, пане добродію, звичка! *Консвентудо альтера натура, нема що!* (І. Вільде. Сестри Річинські).

Здоровий дух у здоровому тілі

Вислів з X сатири староримського поета Ювенала (60 – після 127 рр. н. е.), де сказано: «Треба молити (богів), щоб розум (дух) був здоровим у тілі здоровому».

У сучасній мові це прислів'я вживається, коли йдеться про гармонійний фізичний і духовний розвиток людини.

– ... Звідціль треба починати й оздоровлення нашої гімназії. Справжнє. Бо те «оздоровлення», яке пропонує пан Юрчин, є антинародним, воно нагадало мені, до речі, гострий вислів Івана Франка: *«В здоровому тілі здорова душа, та часто буває – не варта й гроша»* («Прапор», 1966, №6).

Однією з яскравих прикмет репрезентованих у книзі висловів, як і власне паремій, є варіантність. Значна їх частина використовується в різних контекстах у формах, відмінних від вихідної: наявність похідних форм – найпереконливіше свідчення про їх поширеність, відтворюваність, афористичність.

Праця А. Коваль, В. Коптілова надала систематизований матеріал для багатопланового вивчення книжного шару паремійного фонду української мови й окреслила перспективи розбудови афористичного напрямку вітчизняної пареміографії.

Цей період означився також появою перекладних, зокрема двомовних, словників, у яких репрезентація паремій і їхніх іномовних, здебільшого російськомовних, відповідників була чи то принагідною (як-от у «Російсько-українському словнику сталих виразів» І. Виргана та М. Пилинської (1959), чи то спеціальною (наприклад, «Нема приповідки без правди: Російські прислів'я та приказки з українськими відповідниками» Н. Беленької (1963, 1969).

У першому разі словник більшою мірою маніфестує усталені конструкції непаремійного типу, на зразок ідіоматичних зворотів (але не тільки!). Упорядники зауважують: «Часом до російського сталого виразу, приказки, фразеологічного звороту, крім українського відповідника, додається ще й своєрідний описовий, образно-поетичний, до певної міри усталений вираз чи зворот. Або й кілька. <...> вміщаємо в словнику почасти й такий матеріал, що, строго кажучи, до фразеології в стислому

значенні цього слова не належить, але становить певний суто практичний інтерес» [Вирган 2000 : 1].

Словник побудований за алфавітним принципом з винесенням у реєстр ключового слова відповідного стійкого виразу. Варто акцентувати: паремійний матеріал представлено тут досить широко, подекуди з вказівкою на те, що це прислів'я чи приказка (*Пр.*), та з зазначенням варіантних компонентів, узятих у круглі чи квадратні дужки; останні використовуються тоді, коли якийсь структурний елемент не є обов'язковим. До того ж «складачі» передбачили й відповідні ремарки, що вказували на певний стилістичний відтінок. Наприклад:

А, альфа | *Кто сказал а (альфа), тот должен сказать и бе (бета) – сказав а, кажи й бе; хто каже альфа, нехай каже й бета; взявся до діла, то й роби.* | <...>.

Авось | <...> | *Авось да небось; Авось, небось да как-нибудь – нехай та мабуть; мабуть та нехай; либонь та може; якось [то] воно буде, якось та вийде.* [Нехай та мабуть до добра не доведуть. *Пр.* Мабуть та нехай – недобрії люди. *Пр.* На либонь та може покладатися негоже. *Пр.*] | <...>.

Адам | *Адам согрешил, а мы вздыхаем – адам з'їв кисличку, а в нас оскома на зубах.* *Пр.* Адам з'їв кисличку, а нас оскома напала. *Пр.* | <...>.

Аз | *Аза в глаза не знает – (те саме, що) Ни бельмеса не знает.* Див. *бельмес.* | <...> . [Не розумію ні бе, ні ме. *Пр.* Я ще не знаю ні аз ні буки, дайте мені граматику в руки. *Фольк.*] | <...>.

Аминь | *Аминем квашни не замесиш – святі хлібом не нагодують.* *Пр.* «Поможи, Боже!» – «А ти не лілуйсь, небоже!» *Пр.* Богу молись, а сам трудись, бо з голоду здохнеш. *Пр.* | <...>.

Аппетит | *Аппетита нет у кого – <...>* [Не їсться, не п'ється і серце не б'ється... Шевченко. Не йде на ум ні їда, ні вода, коли перед очима біда. *Пр.* Їв би очима, та душа не приймає. *Пр.*] | *Аппетит приходит во время еды (перен.) – апетит приходить під час їжі; апетит з їдою прибуває; що більше маєш, то більше прагнеш.* | <...>.

Аркан | *В одном кармане вошь на аркане, в другом блоха на цепи – шапка-бирка, зверху дірка, а в кармані вош на аркані.* *Пр.* У кишені – тарган та блоха, в хліві – ратиці та хвіст. *Пр.* В одній кишені пусто, а в другій – нема нічого. *Пр.* Тільки душа, а в кишені ні гроша. *Пр.* У кишені вітер гуляє. *Пр.* | <...>.

Артіль | *Артель атаманом крепка – отаманом артіль держиться.* *Пр.* Артіль отаманом міцна (кріпка). *Пр.* Отаманом турма кріпка. *Пр.* | *Артельная каша лучше – в гурті і каша їсться.* *Пр.* | *Артелью хорошо и*

недруга бить – гуртом і чорта побореш. *Пр.* Дружній череді вовк не страшний. *Пр.*

Аукнуться | *Как (каково) аукнется, так (таково) и откликнется* – як гукаєш (гукнеш), так і одгукається (одгукнеться). *Пр.* Як гукають, так і відгукуються. *Пр.* Як зовуть, так і озиваються. *Пр.* Як стукне, так і грюкне. *Пр.* Як ви нам, так і ми вам. *Пр.* Як сірка годують, так він і гавка. *Пр.*

Баба | *Баба с воза, кобыле легче* – баба з воза, кобилі легше. *Пр.* Тарах баба з воза (з коліс), кобилі (на колеса, колесам, коням, возові) легше. *Пр.* | *Бабы сказки* – дурниці; нісенітниці; (*образн.*) Рябої кобили сон. *Пр.* *Брех стара на покуті!* *Пр.* Тоді то було, як баба була дівкою. *Пр.* Коцюба кудкудакала, помело яйце знесло. *Пр.* <...> | *Бабы сплетни* – жіночі плітки (балачки); баб'яча брехня (баб'ячі брехні); (*образн.*) Сорока сороці, ворона вороні. *Пр.* Сорока летить, а собака на хвості сидить. *Пр.* Баб'ячі брехні не об'їдеш і на свині. *Пр.* <...> | *Где баба, там рынок, где две, там базар* – дві баби – торг, а три – ярмарок. *Пр.* Дві баби, одна гуска – цілий ярмарок. *Пр.* | *Где чёрт не сладит, туда бабу пошлёт* – де чорт не зможе, туди бабу пошле. *Пр.* Де чорт не зможе, там баба pomoже. *Пр.* Де є баба, там і чорта не треба. *Пр.* | <...> | *Сердилась баба на торг, а торг про то и не ведал* – сердилась баба на торг, а торг того й не чує. *Пр.* Сердилась баба на торг, та й дуже, а торгові й байдуже. *Пр.* | *Скачет баба задом и передом, а торг идёт своим чередом* – скачи, бабо, хоч задом, хоч передом, а діла йдуть своїм чередом. *Пр.* | <...>.

Бабушка | *Бабушка надвое сказала (ворожила)* – надвоє баба ворожила (або вмере, або буде жива). *Пр.* Баба ворожила і надвоє положила: або дощ, або сніг, або буде, або ні. *Пр.* Це ще вилами по воді писано. *Пр.* | *Бабушке расскажи* – розкажи батькові своєму лисому. *Пр.* Розкажи своїй першій. *Пр.* Знаєм і без попа, що в неділю свято. *Пр.* | *Вот тебе, бабушка, и Юрьев день* – от тобі, бабо, й Юра. *Пр.* От така ловись; от тобі (й) маєш; от така халепа. <...> | *Хорошо тому жить, кому бабушка ворожит* – добре тому жити, чия мати вміє ворожити. *Пр.*

Перше видання власне пареміографічної праці Н. Беленькової «Нема приповідки без правди: Російські прислів'я та приказки з українськими відповідниками» (або «Пословица не мимо молвится: Русские пословицыти поговорки с украинскими соответствиями») побачило світ через тридцять чотири роки після опублікування доробка аналогічного типу Г. Млодзинського: вона містила 603

російські приказки з 1645 відповідниками²⁰. І попри те, що деякі дослідники, скажімо, С. Ковганюк, вважали її самостійною, незалежною «від словника Г. Млодзинського роботою», яка має лише окремі, неминучі збіги [Пословица 1969 : 6], гадаємо, їхня схожість є очевидною: збігається не лише принцип побудови словникової статті, але й, певною мірою, що закономірно, кількісно-якісний відповідників склад. Наприклад:

- 1. А Васька слушаєт, да ест.** 1. А мудрий (? – авт.) їсть собі та їсть.
2. А кіт ковбаску уминає, неначе й не до нього річ.
- 2. Аппетит приходит во время еды.** 1. Апетит з їдою прибуває. 2. Хто багато має, той прагне ще більше. Не той убогий, що мало має, а той, що багато жадає.
- 3. Аптека не на два века.** 1. Перейшов на ліки – пропав навіки.
- 4. Артель атаманом крепка.** 1. Без гетьмана військо гине. 2. Отаманом артіль кріпка.
- 5. Баба да бес – один в них вес.** 1. Де чорт не зможе, там баба pomoже.
2. З бабою і дідько справу програв.
- 6. Бабушка надвое сказала.** 1. Надвое баба ворожила: або вмре, або буде жива. 2. Казала Настя, як удасться. 3. Правду баба казала, коли не брехала.
4. Це ще вилами по воді писано.
- 7. Беда всему научит.** 1. Біда всього навчить. 2. Біда помучить і мудрості навчить. Навчить біда кашу їсти.
- 8. Беда, коль пироги начнет печи сапожник.** 1. Коли не пиріг, то й не пирожися, коли не тямшиш, то й не берися. 2. Як не коваль, той рук не погань. 3. Швець знай своє шевство, а в краєцтво не мішайся. 4. Біда, як пироги та швець почне пекти.
- 9. Беда приходит пудами, а уходит золотниками.** 1. Біда та горе увійдуть пудами, а виходять золотниками. 2. До біди доріг багато, а од біди й стежки немає. 3. Біда здобає легко, та трудно її збутися. 4. Не так хутко загоїться, як біда скоїться. 5. Трудно вийти з біди, як каменю з води.
6. Упросилися злидні на три дні, та чорт їх довіку викишкає.

²⁰ Праця Г. Млодзинського містила 633 російські «приказки» з 2261 відповідником [Практичний 2009].

10. Бідному да вору всякая одежа впору. 1. Що не попало, те клади в мішок. 2. Бідне сорочці раде, а багатий і кожуха цурається.

Свого часу праця Н. Беленькової була досить позитивно сприйнята громадськістю, отримала належне поцінування і прихильність критиків («Словник Нелі Беленькової розміром невеликий, його можна вважати часткою майбутнього більш-менш повного фразеологічного (паремійного – авт.) словника. Але ні повного, ні стислого, узагалі ніякого словника такого типу на сьогодні в ужитку немає» [Пословица 1963 : 4]) й була перевидана у виправленому та доповненому варіанті (1969), у якому зареєстровано понад 1180 одиниць і близько 2770 відповідників до них. І хоч, на думку С. Ковганюка, «це, власне, розширений варіант першого видання без змін у його побудові» [Пословица 1969 : 5], однак, зауважимо, відмінності, нехай і незначні, усе ж таки простежуються. Наприклад:

1. *А Васька слушаєт да ест* (Крилов). А кіт ковбаску уминає, неначе й не до нього річ (Глібов). А Мурий їсть собі та їсть.

2. *А воз и ныне там* (Крилов). Та хура й досі там (Глібов).

6. *Аптека не на два века*. Перейшов на ліки – пропав навіки. На ліченому коні не наїздишся.

7. *Артель атаманом крепка*. Без гетьмана військо гине. Отаманом артіль кріпка. Без перевесла сніп – солома. До булави треба голови.

27. *Бей дробней, чтоб жена была злей* (або: *Бей дробней – больше счету будет*). Бий посуд – ярмарок скоро. Бий, батько ще купиць! Бий, та дрібно, щоб знали, чий син.

35. *Близок локоть, да не укусиш*. (Див.: *Видит око, да зуб неймет*). Хоч близько, та слизько. Близько лікоть, та не вкусиш. Бачить корова, що на повітці солома. Близько видати, та далеко стрибати. Є в глеку молоко, та голова не влізе. Видно й хати, та далеко чухрати. Коло носа в'ється, а в руки не дається.

38. *Багатому черти деньги куют*. (Див.: *Кому поживется...*). Багатому й чорт діти колише, а бідному й няньки нема. Багатому й чорт гроші носить. Багатому й чорти горох молотять. За багачем сам чорт з калачем. Багатого й серп голить, а бідного й бритва не хоче. Багатому й під гору вода тече, а бідному і в долині треба криницю копати.

40. *Бог шельму метит.* Видно сучку в ретязі. Видно, що жак*, такий на нім знак. Видно пана по халявах. Глянь на вид та й кажи, що Свирид.

47. *Брань на вороту не виснет.* (Див.: *Стыд не дым...*). Сварка на воротах не висить. Лайка – не бійка, в боку не болить.

55. *Был конь, да изъездился.* (Див.: *Укатали сивку...*). Був кінь та з'їздився, Був волон, та став козлом. Був колись горіх, а тепер свистун. Був лісничим, а тепер нічим. Зійшов ні в честь, ні в славу. Була сила, та чорти поносили. Перевівся на ковальський пшик.

Реєстр паремій укладено за абеткою; у кінці пареміографічної праці знаходиться алфавітний покажчик україномовних одиниць та номер, за яким можна знайти їхні російські відповідники.

Визнаючи загалом доробок Н. Беленькової як внесок у розбудову вітчизняної фразеографії (пареміографії – авт.), Л. Скрипник водночас висловила й низку критичних зауважень, з-поміж яких виокремлюємо «недогляди як у комплектуванні реєстру, так і в доборі українських відповідників» [Скрипник 1973 : 262]. Дослідниця вважає, що упорядник мав би більш ретельно підійти до відбору й систематизації матеріалу, залучити до аналізу активно використовувані, а не застарілі одиниці, а при залученні останніх – послуговуватися відповідною ремаркою: «Навряд чи злободенними в наші дні є такі прислів'я та приказки, як: 405. *Лиха на старця волокита, а в мир пойдет – сьт будет*; 440. *Молчи, когда бог убил*; 617. *Ни грешному конца, ни праведному венца*; 680. *Панахиду пели, а кутьи не ели*; 868. *Сем сел, один вол, да и тот гол. Сім закут – одна свиня. Сім ятерів – ні одної риби* та ін. Не належать до широковживаних і деякі одиниці з власними назвами на зразок: 582. *Не сошлось Онохино пиво с Нестеровым*; 695. *Плетется, как Ивашкин лапоть*, як, до речі, не належить до активного вжитку й українська приказка *Лотоцький, не думай, що ти граф Потоцький, бо ти вех [паламар] села Бебех*, якою пропонує Н. Беленькова перекладати російський зворот *Отставной козы барабанистик*. Звичайно, не можна ігнорувати прислів'я і приказки, ідеологічно не сумісні з сучасною радянською епохою, з її морально-етичним кодексом (вони і зараз функціонують, особливо в художній літературі), але в реєстрі їх слід позначити ремаркою «застаріле», як це і робиться в найновіших словниках» [Скрипник 1973 : 262–263]. Очевидно, не з усім сказаним

* Жак – церковний півчий.

можна погодитися, зокрема з тим, що реєстр варто було б обмежити лише активно використовуваними одиницями. Однак абсолютно погоджуємося з твердженням: прагнучи продемонструвати розмаїте синонімічне багатство, Н. Беленькова не зважає на те, що подані українські відповідники подекуди не співвідносні з російськими, не відтворюють зміст російської одиниці, винесеної в реєстр. Наприклад:

247. За большим погонишься – малое потеряешь. (Див.: *За двумя зайцами...*). Як відкусиш багато – ковтнеш мало. За більшим поженись та й того рішиш. Лучив у корову, а попав у ворону. Цурався сіряка, а тепер і онучі радий.

248. Заварил кашу – надо расхлебывать. (Див.: *Сама себя раба бьет...*). Купили хрону – треба їсти. Наварив пива – начинив дива. Заварив потравку – носом об лавку.

276. За чужой щекой зуб не болит. (Див.: *В чужих руках ломоть шире*). Вола голова не боліла, коли корова теля родила. На чужому дворі і кізяк золотом блищить.

547. Не зная броду, не суйся в воду. (Див.: *Не спеши, коза, в лес...*). Не хапайся поперед невода рибу ловити. Не хапайся поперед батька в пекло, бо не знайдеш, де й сісти. З сокирою не лїзь туди, де пила не була.

674. От тюрьмы да от сумы не зарекайся. Від в'язниці та торби не відмовляйся. Сьогодні з мішком, а завтра з торбиною. Не зарікайся всього робити, тільки свого вуха вкусити. Не зарікайся красть, а як бог дасть. Зарікалася свиня кізяк їсти. Не зарікайся: трапляється, що й по мудрому чорт катається. Чоловік знає, коли виїжджає, а не знає, коли вернеться. Як не доїси, то й святого продаси.

Чимало відповідників семантично не співвідносні з російською реєстровою одиницею; до того ж часто саме такі, нееквівалентні реєстровим, відповідники потрапляють на перше місце. Наприклад: з огляду на те, що паремія *Мал золотник, да дорог* використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити: хтось невеликий на зріст або молодий, однак має багато позитивних якостей, аж ніяк не можна вважати її семантичними відповідниками конструкції на зразок *З малої хмари великий дощ; Малі тілом, та великі духом; З малої іскри*

та великий вогонь буває; Хай річка невеличка, а береги ламає [Пословица 1969 : 60]²¹.

Деінде «при великій кількості відповідників, що і структурою, і семантикою не зовсім пасують до реєстрової одиниці, не наведено найближчого, найадекватнішого еквівалента» [Скрипник 1973 : 265].

Попри певні неточності, недоречності пареміографічна праця Н. Беленькової посіла належне їй місце в розбудові вітчизняної пареміографії й окреслила перспективи подальшого розроблення словників паремій. Щоправда, дослідження прислів'їв і приказок у межах фразеології тривалий час гальмувало створення спеціальних паремійних словників; власне паремії чи афоризми у кращому разі залучали до реєстру фразеографічних праць на рівні з так званими лексичними ідіомами.

У цьому плані заслуговує на увагу «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник» І. Олійника та М. Сидоренка (1971), який пережив кілька видань і не втратив своєї популярності донині.

Особливістю цього доробку було те, що він, по-перше, демонстрував зразок не просто двомовного словника, а перекладного словника

²¹ Пор.: у «Словаре русских пословиц» названа паремія має таке витлумачення (подаємо мовою оригіналу): **МАЛ ЗОЛОТНИК, ДА ДОРОГ**. *Одобр. Говорится, чтобы подчеркнуть достоинства чего-л. маленького по размеру, кажущегося незначительным, но важного по существу, или кого-л. молодого, но перспективного.*

Золотник в пословице – старинная русская мера веса, равная примерно 1/100 фунта, т. е. 4,266 г. *Золотником* называлась и гиричка такого веса. Золотник был самой малой мерой веса – его употребляли, главным образом, для взвешивания золота и серебра. Отсюда и еще одно значение слова – «мелкая мера веса золота» (ср. *на вес золота*). Слово *золотник* встречается в памятниках письменности уже в X–XI вв. В договорных грамотах оно обозначало и золотую монету определенного достоинства и веса – около 1/74 фунта. Известны и другие варианты этой пословицы: *Мал золотник, да увесист; Мал золотник, да золото [им] весят; Мал золотник, да дорог, и велик фунт, да бросит; Мал золотник, да дорог, велика Федора, да дура*. Ср. также некоторые эквиваленты в других языках: укр. *Невелик червінчик, та дорогий*; польск. *Dukat [chod]mały, alewazny*; нем. *Klein ist die Goldmu'nze, gilt aberviel*. Возможно, они свидетельствуют о том, что древнейшим значением слова «золотник» в пословице является денежное, а «весовое» появилось позднее <...>.

Ср.: *Велик пень, да дуплять; Велика Федора, да дура; Мала птичка, да ноготок востер; Мал соловей, да голос велик; Мал муравей, да горы копаєт; Мал ноготок, да остер; Мала кобылка, да велик воз везет; Мал горшок, да угодник* [Словарь 2008 : 125–126].

тлумачного типу; по-друге, складався з двох частин (українсько-російської та російсько-української); по-третє, реєстрові одиниці розташовувалися в алфавітному порядку з урахуванням не лише літер першого слова, а й літер наступних слів-компонентів, кожне з яких супроводжувався наголосом; по-четверте, демонструє варіантні та синонімічні конструкції; по-п'яте, уперше (після «Галицько-руських народних приповідок» І. Франка) окреслює комунікативну ситуацію, у якій можна скористатися тією чи тією паремією, чи пояснює її значення. Наприклад:

АБІ [БУЛА] ШІЯ, А ЯРМО ЗНАЙДЕТЬСЯ (найдеться) і АБІ ШІЯ, [А] ЯРМО БУДЕ. Було б кому працювати, а робота завжди знайдеться. – **Была бы шея, [а] хомут найдётся.**

АБО З ЩИТОМ АБО НА ЩИТІ [ПОВЕРТАТИСЯ, З'ЯВЛЯТИСЯ тощо]. Або перемогти, або загинути. – **Со щитом или на щите [возвращаться, являться и т. п.].**

АБО ПЕРЕМОГТІ АБО КІСТЬМІ ЛЯГТІ (вмерти) і АБО ПЕРЕМОГУ ЗДОБУТИ АБО ДОМА (вдома) НЕ БУТИ. Або досягти чогось бажаного, жаданого,

БАБА З ВОЗА – КОБІЛІ ЛЕГШЕ. Якщо хтось піде або відмовиться від чого-небудь, то тим, хто залишився, від того буде тільки краще. – **Баба с вoзa – кобыле легче.**

БАГАТО ГАЛАСУ ДАРЄМНО. Про зайві розмови, непорозуміння через дрібниці. – **Много шума из ничего.**

БАТОГОМ (п'угою) ОБУХА НЕ ПЕРЕБ'ЄШ. Даремно боротися з дуже сильним противником. – **Плетью обуха не перешибёшь.**

БЕЗ ТРУДА НЕМА ПЛОДА; НЕ ТЕРШИ, НЕ М'ЯВИШИ, НЕ ЇСТИ КАЛАЧА; ЩОБ РІБУ ЇСТИ, ТРЄБА В ВОДУ ЛІЗТИ і ПЕЧЄНІ ГОЛУБІ НЕ ЛЕТЯТЬ ДО ГУБІ.

А

подолавши всі перешкоди, або вмерти, загинути; все або нічого. – **Ли бо победишь ли ѿ умереть.**

А ВІЗ (хура) І НІНІ ТАМ. Справа не рухається, а навколо неї точаться марні розмови. – **А воз и ныне там.**

А ВСЄ-ТАКІ ВОНА (земля) КРУТИТЬСЯ. Переконання мовця в правильності висловленої ним точки зору, незважаючи на серйозні заперечення з боку кого-небудь із співбесідників; ствердження своєї впевненості в чомусь. – **А всё-таки она (земля) вёртится.**

Б

Усяка, навіть, на перший погляд, легка справа, потребує певних зусиль. – **Без труда не вынешь (не вытащишь) [и] рыбки из пруда.**

БІДА ОДНА НЕ ХОДИТЬ [А З СОБОЮ ЩЕ Й ГОРЕ ВОДИТЬ] і БІДА БІДУ ТЯГНЕ. Якщо трапилась якась біда, то вслід за нею чекай іншу. – **Пришла беда, отвори́й (раствори́й, открыва́й) ворота́.**

БІДА (ли хо) НАВЧІТЬ КОРЖІ З МАКОМ (коржі з сáлом, вареники) ЇСТИ. Бідність, необхідність научать бути винахідливим, працьовитим тощо. – **Нужда научит калачи́ есть.**

Як свідчить проілюстрований матеріал, паремії, використовувани в однакових ситуаціях, об'єднані в одну словникову статтю. Причому, якщо їх дві, то вони поєднуються сполучником *і*, а якщо більше, то перша від другої, друга від третьої і т. ін. відокремлюються крапкою з комою, а остання приєднується сполучником *і*. Потім подається витлумачення та відповідник іншою мовою. Варіантні компоненти подаються в круглих дужках, у квадратні ж – беруться факультативні (можливі, але не обов'язкові) елементи, що можуть уживатися чи не уживатися у структурі репрезентованої одиниці. Доволі часто використовується ремарка *Див.*, як-от:

**БІДНОМУ ВСЕ ВІТЕР В О́ЧИ і
БІДНОМУ СА́ВЦІ НЕМА́ ДО́ЛІ НІ
НА ПЕЧІ́, НІ НА ЛА́ВЦІ.** *Див.* **НА
БІДНОГО МАКА́РА ВСІ ШІ́ШКИ
ЛЕТЯ́ТЬ.**

**БЛИЗЬКА́ (близе́нька)
СОЛО́МКА КРА́ЩЕ ДАЛЕ́КОГО
СІНЦЯ́.** *Див.* **КРА́ЩЕ СИНІ́ЦЯ В
ЖМЕ́НІ, НІЖ ЖУРАВЕ́ЛЬ У НЕ́БІ.**

**ГРО́ШЕЙ МА́ЛО – НЕ БІДА́,
ЯК Є ДРУ́ЗИВ ЧЕРЕДА́.** *Див.* **НЕ
МАЙ СТО КІП У ПО́ЛІ, МАЙ
ДРУ́ЗИВ ДОВО́ЛІ.**

**ЖАЛІ́В Я́СТРУБ КУ́РКУ,
ДО́КИ ВСЮ́ ОСКУ́Б.** *Див.*
**ПОЖАЛІ́В ВОВК КО́БИЛУ –
ЗОСТА́ВИВ ХВІ́СТ І ГРІ́ВУ.**

**НАПІ́САНОГО ПЕРО́М НЕ
ВІ́ТЯГНЕШ І ВОЛО́М (соки́рою не
вірубаєш).** *Див.* **ЩО НАПІ́САНО
ПЕРО́М, ТОГО́ НЕ ВІ́ТЯГНЕШ
ВОЛО́М.**

**НА ПОХІ́ЛЕ ДЕ́РЕВО Ї́
КО́ЗИ СКА́ЧУТЬ (плига́ють).** *Див.*
**НА БІДНОГО МАКА́РА ВСІ
ШІ́ШКИ ЛЕТЯ́ТЬ.**

Запропонована праця містить чимало ремарок, які вказують на функціонально-стилістичні особливості реєстрових одиниць; щоправда, побіля паремій такі позначки здебільшого відсутні.

Пареміографічні праці Г. Млодзинського, Н. Беленькової, І. Олійника та М. Сидоренка продемонстрували необхідність створення словників такого типу, засвідчили їх практичне призначення й спонукали до нових пошуків у цьому напрямку²².

²² У 2011 році з'явився збірник аналогічного типу (упорядник Т.-С. Ракуз), який об'єднує понад 1000 реєстрових одиниць і їх українські відповідники. Наприклад: 1) На скорую ручку комом да в кучку. – Стук-грюк, – аби з рук!; Косо, криво, аби живо!; 2) На словах – что на гусях, а на деле – что на балалайке. – Обіцяв, коли заграв, а перестав грати – діла не видати; Гарно обіцяв, але швидко забував; М'яенько стелить, але твердо спати; 3) Начать за здравие, а кончить за упокой. – Розпочати за здравіє, а закінчити за упокій; Из ворон почали, а на сороки перевели; Я йому про Ярему, а він мені про Петра тошо [УкрПП 2011].

70-90 роки ХХ ст. відзначилися не лише виданням перероблених і доповнених збірників українських прислів'їв і приказок («Народ скаже – як зав'яже (українські народні прислів'я, приказки, загадки)» (1971) [Народ 1971]; «Українські прислів'я та приказки» (1976) [УкрПП 1976]; «Українські прислів'я та приказки» (1983) [УкрПП 1983]; «Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості : Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки» (1989) [Закувала 1989]; «Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини» [Прислів'я 1989]; «Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру» (1990) [Прислів'я 1990]; «Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми» (1991) [Прислів'я 1991] тощо), але й перекладами з інших (слов'янських і неслов'янських) мов, як-от, наприклад: польської [Польські 1970]; російської (1974) [Прислів'я 1974]; чеської і словацької (1975) [Чеські 1975]; грузинської (1975) [Грузинські 1975]; угорської (1975) [Угорські 1975]; казахської (1976) [Казахські 1976]; таджицької (1977) [Таджицькі 1977]; корейської (1978) [Корейські 1978]; іспанської (1980) [Іспанські 1980] англійської (1980) [Англійські 1980]; французької (1980) [Французькі 1980]; арабської (1981) [Арабські 1981]; португальської (1982) [Португальські 1982]; хінді (1983) [Індійські 1983]; новогрецької (1985) [Грецькі 1985]; італійської (1987) [Італійські 1987]; серболужицької (1988) [Серболужицькі 1988]; баскської (1989) [Баскські 1989]; японської (1989) [Японські 1989]; івриту та ідішу (1990) [Єврейські 1990] і багато інших. Запропоновані реєстри різних за походженням паремій, переконані, мали би сприяти, а почасти й сприяли, появі нових пареміографічних праць нового типу (і не тільки перекладного).

Видання та перевидання звичайних реєстрів пареміологічних одиниць здійснюється й на початку ХХІ ст. (наприклад, «Збірка українських приказок та прислів'їв» (2004) [Багмет 2004]; аналогічна тенденція спостерігається і в інших мовах. Пор.: «Словарь русских пословиц и поговорок» (2000) [Жуков 2000]; «Пословицы и поговорки русского народа» [Пословицы 2006] тощо). Крім того, вітчизняна пареміографія збагачується й перекладними (кількомовними) доробками, наприклад: у 2000 р. опубліковано «Вибрані прислів'я та приказки п'ятьма мовами» (упорядник Г. Бігун) [Бігун 2000]; у 2003 р. – «Прислів'я та приказки шістьма мовами» (упорядник Г. Бігун) [Прислів'я 2003]; у 2004 р. – «Мудрість народна – мудрість міжнародна : Прислів'я, приказки, крилаті вислови та мовні звороти дев'ятьма

мовами» (упорядники А. Жовківський, Г. Жовківська, Ю. Макар та ін.) [Мудрість 2004] тощо. В останньому разі, приміром, зіставляються паремії української, латинської, англійської, іспанської, німецької, польської, російської, румунської та французької мов (пор.: у попередньому – української, латинської, німецької, російської, англійської, польської). Матеріал розміщено за алфавітним принципом відповідно до української абетки, подано в семантичних еквівалентах. Латинські мовні конструкції супроводжуються дослівним перекладом.

Систематизації піддаються не лише власне паремії, але ті, що зафіксовані в літературних джерелах («Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток» (2001) [УкрППП 2001], та афористичні вислови («Українська афористика» (2001) [Українська 2001]; «Шевченкова Криниця : Збірник афоризмів із творів Тараса Шевченка» (2003) [Шевченкова 2003]; «Антологія афоризмів» (2004) [Антологія 2004], пор. рос. видання: Афоризмы, крылатые выражения, пословицы и поговорки [Афоризмы 2010] і т. ін.). Їх упорядники здебільшого прагнуть відійти від традиційних реєстрів, продемонструвати нові підходи, створити пареміографічну працю нового типу.

Саме таким неапробованим шляхом пішли упорядники збірника афоризмів із творів Тараса Шевченка В. Дорошенко та Т. Майданович. Узагальнивши напрацювання своїх попередників щодо систематизації й опису власне паремій, вони розміщують афористичні вислови за так званими «темами» (I. БОГ; II. ЛЮДИ; III. РОДИНА; IV. ГРОМАДА; V. ДІЯ; VI. КРАСА; VII. СЛОВО), виокремлюють також: VIII. КОРОТКІ ВИСЛОВИ Й НАРОДНІ ПРИПОВІДКИ [Шевченкова 2003 : 242– 250] та XI. ПОКАЖЧИК ІМЕН І ВЛАСНИХ НАЗВ.

Кожна з репрезентованих тем містить ряд підтем, афористичні вислови супроводжуються детальною паспортизацією, як-от:

I. БОГ

Бог – Спаситель – Християнська віра й наука – Молитва – Душа –
Вічна – Загадка – Сумніви й нарікання – Вільнодумні гадки
<...> .

II. ЛЮДИ

Люди і їх вдача – Лихі люди – Вороги – Добрі люди – Добро –
Життя й любов до життя – Доля й недоля, щастя й нещастя – Лихо –
Журба – Надія та безнадійність – Безсилля – Час і минучість
[тимчасовість] – Лихі й добрі прикмети (Брехня – Лицемірство –

Помилка – Переживання – Упередження – Заздрість – Приязнь –
Прощення – Заохота) – Слава

- 1 Тяжко, брате,
Людей на старість розпізнати
(«Москалева криниця», рр. 93–94, VI–XII 1847, Орська фортеця).
- 2 Люде гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє
(«Катерина», рр. 436–437, 1838–1839, С.-Петербург).
- 3 Бо люде не знають;
Кого Бог кара на світі,
То й вони карають...
(«Катерина», рр. 433–435, 1838–1839, С.-Петербург).

ЛИХІ ЛЮДИ

- 4 [...] Знаєш, люде
Втоплять і задушать
(«Москалева криниця», рр. 183–184, VI–XII 1847, Орська фортеця).
- 5 І це трапляється між нами,
Що ніж на серце наставля,
А сам цілує
(«Меж скалами, неначе злодій», рр. 133–135, IX–XII 1841, Косарат).

До аналізу залучені афористичні вислови як україномовних, так і російськомовних творів; усі вони подаються в загальному реєстрі під відповідним порядковим номером.

У цьому ж році з'являється ще одна праця, що мала собі за мету систематизувати фраземне і паремійне багатство Шевченкової спадщини, а саме «Словник Шевченкової фрази» К. Серової [Сєрова 2003], який укладено за алфавітним принципом. Переважно побіля кожної паремії наявна вказівка щодо її кваліфікації, витлумачення значення, ілюстрація та паспортизація. Упорядник використовує ряд умовних позначень (як-от: ●) для того, аби продемонструвати, що паремія засвідчена в попередніх лексикографічних доробках, скажімо, у словнику А. Коваль та В. Коптілова [Коваль 1964]. Наприклад:

А

● *А братія мовчить собі, витріщивши очі* – Крил. в.; при вираженні нерозуміння, здивування; бездіяльність: «Отечество так

любить, так за ним бідкує, Так із його, сердешного, Кров, як воду, точить!.. А братія мовчить собі, Витріщивши очі!» [7, 180].

Аж піна з уса потекла – Приказ.; при вираженні задоволення від чого-н.: «І море ревнуло Босфорові мову, У лиман погнало, а Лиман Дніпрові Тую журбу-мову на хвилі подав. Зареготався дід наш дужий, Аж піна з уса потекла. «Чи спиш, чи чуєш, брате Луже? Хортице! Сестро?» Загула» [7, 150].

Б

Бо де нема святої волі, не буде там добра ніколи – Присл.; без бажання, праця не матиме гарних наслідків: «Пострижемося ж у лакеї Та ревносно в новій лівреї Заходимось царів любить. Шкода і оливо тупить. Бо де нема святої волі, Не буде там добра ніколи. Нащо ж себе таки дурить? Ходімо в селища, там люде, А там, де люде, добре буде...» [8, 81].

Бодай йому і в пеклі добра не було – Примов.; проклинати кого-н.: «Та й справді, яка-таки недобра мати понесе чорноморця в Москву? Чого він там не бачив?... Аж тепер тільки догадався, що я хоч і в школі вчився, а сам бачу, що дурень. Та ще хто і одурів? Сатана, ледачий син, бодай йому і в пеклі добра не було!» [11, 304].

• *Великих слів велика сила* – Крил. в.; для характеристики ідей, ідеалів, самі носії яких не прагнуть втілити їх у життя: «Найшли, Несли, несли з чужого поля І в Україну принесли Великих слів велику силу Та більш нічого» [7, 251].

• *Ви любите на братові шкуру, а не душу* – Крил. в.; використовується для характеристики нещирих людей, які дбають про власну вигоду: «Ви любите на братові Шкуру, а не душу! Та й лупите по закону: Дочці на кожушок, Байстрюкові на придане, жінці на патинки» [7, 248].

На відміну від попередньої аналізованої праці, К. Серова диференціює українську / російську частину, де в останній подано чимало паремійних одиниць, щоправда, їх витлумачення подекуди є досить довільним. Наприклад:

На бездельи и это рукоделье – о любом занятии: «я не вижу большой надобности в этой пунктуальной аккуратности. А так – от нечего делать. На бездельи и это рукоделье» [11, 15].

На безрыбье и рак рыба, на безлюдье и Фома человек – Посл.; лучше что-то, чем ничего: «На безрыбье и рак рыба, на безлюдье и Фома человек, – говорит пословица. Вследствие этой мудрой пословицы, с завтрашнего дня я ночую в чулане за 20 коп. серебра в сутки» [11, 99].

Не плюй в колодязь, придется воду пить – Посл.; не ссорься с людьми, потому что тебе с ними надо жить; говорят, когда предостерегают от необдуманого поведения: «Да не плюнуть ли мне на эту сердечную затею? Не плюй в колодязь, придется воду пить» [11, 184].

Не сули журавля в небе, а дай синицу в руки – Посл.: «А теперь, когда урівновесилось воображення с здоровым смыслом, когда в грядущее не сквозь радужную призму, а так просто смотришь, то против воли лезет в голову поговорка: «Не сули журавля в небе, а дай синицу в руки» [10, 168].

У першому десятилітті нинішнього століття вітчизняна пареміографія збагатилася ще кількома²³ доробками, з-поміж яких вирізняється тлумачний словник нового типу Т. Космеди та Т. Осипової «Комунікативний кодекс українців у пареміях» (2010) [Космеда 2010]. Самі автори кваліфікують свій доробок як паремійний словник, за характером репрезентованої мовної (реєстрової) одиниці; за видовим критерієм – як комунікативний, оскільки він має на меті підвищити рівень комунікативної компетенції сучасних українців за рахунок ознайомлення з механізмами чинності комунікативних процесів, їх технологіями, стратегіями, тактиками, правилами, законами і т. ін., вербалізованими у пареміях як відповідних словесних штампах.

Запропонована пареміографічна праця нового зразка містить частину паремійного фонду українців, передусім прислів'я та приказки, які вербалізують комунікативні закони, правила, тенденції, принципи, стратегії, тактики та ін., що є підґрунтям моделювання, реалізації, регулювання, розуміння процесу спілкування з

²³ Пор. також: Педерсен О. Дансько-український пареміологічний словник (у контексті літературних джерел античності, язичництва та християнства) / О. Педерсен. – Донецьк, 2009. – 304 с. [Педерсен 2009]; Федоров В. Психологія народної мудрості. Пареміологічний довідник / В. Федоров. – Тернопіль : Підручники і Посібники, 2009. – 352 с. [Федоров 2009]. Перший містить 597 словникових статей, кожна з яких складається з власне паремії (прислів'я або приказки), її перекладу та змістового тлумачення українською мовою, варіантів, синонімічних та антонімічних форм, а також українських, латинських і давньоскандинавських відповідників; другий – десять основних категорій світобачення українців, ілюстрованих пареміями.

урахуванням етнічної своєрідності українців. Вона складається з двох частин: у першій відбувається репрезентація українських паремій у фокусі основних законів комунікації (усі паремії поділено на 18 розділів, кожен із яких розкриває сутність того чи того закону з урахуванням основних параметрів, що регулюють комунікативний процес (закономірності, тенденції, жанри, ситуації і т. ін.); у другій – алфавітний список паремій, використаних у першій частині.

Кожна словникова стаття репрезентує такі структурні компоненти: 1) реєстрова одиниця (РО); 2) покликання на джерело, у якому вона зафіксована; 3) кваліфікація комунікативного статусу РО, її функцій (стратегія, тактика, правило, тенденція, закономірність тощо); 4) елемент етнокультурної конотації та культурний компонент; 5) рекомендації щодо використання РО в мовленні. Наприклад:

Вчи жінку без дітей, а дітей без людей [УПП, 194]. Зазначена паремія відображає сутність комунікативної тенденції стосовно поведінки голови родини з метою збереження авторитету кожного її члена. Ментальна модель української сім'ї репрезентована чинністю таких ознак, як успішність, згуртованість, доброзичливість, наявність позитивної ієрархії, що зумовлює відповідну турботу старшого про збереження загальноприйнятого стереотипу. Внутрішні проблеми за чинною традицією не прийнято виносити за межі сімейного мікроколективу, а діти не правочинні втручатися у стосунки батьків. Ця стратегія, на жаль, може мати й негативний резонанс, який залежить від того, що за людина є головою родини (наприклад, це може бути тип домашнього тирана), що ще раз демонструє такі параментальні властивості комунікативних стратегій, як видозмінність, що залежить від конкретної ситуації. У мовленні ця паремія зреалізовує жанри повчання, настанови, може бути використана як рекомендація чи коментар.

Добре то кажуть: свій своєму поневолі брат [Ф–ІІІ, 89]. Репрезентовано сутність стрижневого принципу дії закону дзеркального відображення спілкування, коли партнери підтримують стиль спілкування, зокрема дружній, відкритий, партнерський. Смісл паремії пов'язаний із давніми уявленнями українців, що закріплені поняттями, які базуються на дихотомії «свій» – «чужий». Паремія впливає на формування відповідного стилю взаємостосунків і сприймається як неписаний закон – свій своєму найперше має допомагати (тлумачення І. Франка), який схвалюється народом і

сприяє зміцненню родинних, соціальних і етнічних зв'язків. Цю приказку можна використовувати як повчання, настанову, аргумент, коментар або маркер відповідної комунікативної ситуації.

Не дивися на ворога, як на вівцю, а дивися, як на вовка [Баг., 63]. Вербалізовано сутність стратегії дзеркального розвитку спілкування: статус партнера з комунікації (ворога) вимагає відповідного стилю спілкування – у ворога хижі наміри, що й зумовлює ставлення до нього, як до хижака. Ця паремія репрезентує мовленнєві жанри настанови і повчання. *Див. також закон пропорційності результату комунікативним інтенціям.*

Пан з паном, а Іван з Іваном [Ф–П, 663]. Репрезентовано сутність комунікативної закономірності, яка зумовлена успіхом комунікації, що залежить від стилю, стратегій і тактик, що ними володіють мовці. Найбільш успішною вважається комунікація партнерів, які однаковою мірою володіють культурою спілкування, на що й указує паремія, пор.: *рівний з рівним товаришує* (тлумачення І. Франка). Цю приказку можна зреалізувати як заперечення, коментар або відповідну оцінку комунікативних ситуацій, їх аргументацію.

Сміється як дурень до сиру [Ф–П, 175]. Паремія є коментарем до з'ясування поведінки адресата, який сміється без причини або з якої благої причини (тлумачення І. Франка); екстралінгвальний параметр невербальної комунікації (сміх) тут є параметром виміру негативної оцінки. *Див. також: Пізнавай дурня по його сміху.*

Варто відзначити скрупульозність як у доборі, так і у витлумаченні фактичного матеріалу, чіткість у виробленні методичних принципів аналізу й послідовне їх дотримання. «Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу» і справді є новим пареміографічним зразком, новою сторінкою у вітчизняній пареміографії, де, на відміну від багатьох попередніх збірників, що обмежувалися звичайним (чи то алфавітним, чи то тематичним) реєстром, реєстрова одиниця піддається ґрунтовному аналізу, зокрема й з лінгвістичних позицій. Він сприятиме збагаченню комунікативного досвіду через актуалізацію в мовній свідомості накопиченої у віках і сконденсованої в пареміях життєвої мудрості.

Поява таких неординарних праць демонструє те, що нині українська лексикографія загалом і пареміографія зокрема

перебувають на етапі інтенсивної розбудови, масового створення словників нового типу, універсалізації та уніфікації традиційних лексикографічних доробків. Однак попри потужний словникарський арсенал та накопичений досвід вітчизняних лексикографів низка і теоретичних, і практичних завдань потребує прискількившої уваги науковців, більш ретельного їх вивчення, неабияких зусиль і, безумовно, творчого підходу. Річ у тім, що «хороший словник – це своєрідна творчість, досить істотна не лише у філологічному плані, але й загалом. Концепція словника перебуває у прямій залежності від концепції мови, від того, як саме розуміє лексикограф природу мови і її найважливіші функції» [Будагов 1989 : 4]. Лексикографічна праця вимагає від її виконавців належної фахової підготовки, ґрунтовних знань, скрупульозності, ретельності і відповідальності. Саме тому «сучасні словники майже скрізь виготовляються колективами науковців та науково-допоміжних працівників, тобто лексикографія збагачується переважно творами колективними. Тільки за цієї умови можна уникнути в створюваному словнику елементів суб'єктивізму при доборі, оцінці й кваліфікації великого й різноманітного лексичного (і не тільки! – авт.) матеріалу, що нерідко трапляється в словниках індивідуальних упорядників» [Сучасна 1973 : 326].

Завдання створити нормативний словник, що репрезентував би сучасний стан мови, виявляється не з легких. Будь-який лексикографічний (неографічний, фразеографічний, пареміографічний і т. ін.) доробок має відповідати рівневі сучасної науки й задовольняти високі вимоги й запити читачів. Найскладнішою залишається, мабуть, проблема добору матеріалу для лексикографічної праці відповідного, переважно тлумачного, типу. З одного боку, кожен словник, яким би детальним він не був, здебільшого обмежений за обсягом, з іншого, – користувачеві дуже важливо, аби запропонований йому словник був універсальним і якнайповнішим. Проте спеціалістам добре відомо, що це зробити майже неможливо. Адже матеріал вимірюється сотнями тисяч одиниць, які «служать для взаєморозуміння членів відповідного людського колективу» [Щерба 1974 : 270]. І їх кількість постійно зростає. У переліку труднощів нормативної лексикографії, передусім тлумачного типу, на передньому плані знаходяться: виокремлення всіх наявних значень, акуратність їх витлумачень, стилістична кваліфікація одиниці загалом або її конкретного значення, підбір ілюстрацій і т. ін.

Одним із недостатньо вивчених питань теорії сучасної лексикографії залишається питання розміщення в академічних словниках так званих усталених конструкцій, інакше кажучи, фразеологічного та пареміологічного фонду. На думку Л. Малаховського, можливі два принципово різні способи розміщення фразеологічних одиниць у тлумачному або перекладному словнику: з одного боку, фразеологічну одиницю можна подавати у статтях з реєстровими словами, що входять до її компонентного складу; з іншого, – вона може реєструватися в окремих словникових статтях [Теория 1984 : 157]. Щоправда, і в першому, і в другому разі виникають певні труднощі, лексикограф зіштовхується з низкою проблем, наприклад, у якій зі словникових статей подати той чи той фразеологізм і чи подавати взагалі. У зв'язку з цим свого часу Р. Будагов зауважував: «Часто заперечують: це фразеологізм, а не слово. Таке заперечення недоцільне: адже фразеологія загалом – важлива частина мови, передусім частина її ж лексики. І якщо сьогодні фразеологію стали виокремлювати у спеціальні словники, то це, зрозуміло, не через її антилексичність, а через її величезні розміри. Проте основні, найбільш типові фразеологізми, пов'язані з певним словом або з одним із його значень, як правило, цілком закономірно подаються в будь-якому хорошому тлумачному словникові» [Будагов 1989 : 22–23].

І якщо окреслена проблема частково розв'язувана, оскільки нормативні словники деінде витлумачують певну частину фразеологічного матеріалу, то паремійний фонд в академічних словниках представлений поодинокими зразками. Причини відсутності більшості паремій у нормативних словниках загальновідомі: насамперед це обмежений обсяг словникової статті, принцип мінімізації витлумачення, труднощі в доборі яскравого ілюстративного матеріалу тощо. З огляду на те, що паремійні фонди цікаві не лише як результат акумулювання та систематизації соціокультурного досвіду, але й соціальної адаптації найрізноманітніших виявів норм: панівної моралі, цінностей та оцінних критеріїв, норм етикету, звичаїв, обрядів, побутової ерудиції і т. ін., такі прогалини можуть бути і повинні бути заповнені. Це стосується як спеціальних пареміографічних праць, так і нормативних (академічних) лексикографічних праць тлумачного типу.

Словникові статті академічного видання одинадцятитомного «Словника української мови» передбачають витлумачення не лише

значення окремого слова, але й подекуди фразеологічного та паремійного матеріалу. Однак здебільшого упорядники обмежилися переліком фразеологічних одиниць, а в окремих ситуаціях маніфестують найвідоміші паремії з їх зазвичай «мінімізованим» витлумаченням. Так, скажімо, пареміологічна одиниця \diamond **хоч пан, хоч пропав**, репрезентована в межах словникової статті з реєстровим словом **пан** [СУМ 1975–VI : 41], супроводжується витлумаченням, ілюстрацією та паспортизацією. Подекуди, навпаки, витлумачення є деталізованим за відсутності ілюстративного матеріалу: \diamond **приший кобилі хвіст** – «про того, хто не відіграє ніякої ролі; про те, що зайве, непотрібне» [СУМ 1973–IV : 201] (див. також : \diamond **крига скресла** [СУМ 1973–IV : 342]). Пошук потрібної пареміологічної одиниці десь-не-десь ускладнюється використанням спеціальної ремарки *див.*, яка відсилає користувача до іншої словникової статті з реєстровим словом-компонентом усталеної конструкції. Наприклад: \diamond **сон рябої кобили** [СУМ 1978–IX : 456] відповідною ремаркою відсилає користувача до словникової статті з реєстровим словом **кобила** [СУМ 1973–IV : 201]. Однак переважна частка паремійного фонду з означених вище причин залишається поза увагою укладачів нормативних словників загальноживаної лексики.

Посиленою увагою нині користуються спеціальні пареміографічні праці, де згідно з традиціями, започаткованими ще в позаминулому столітті, кожна паремія розміщується в алфавітному порядку. До цього способу вдаються упорядники не лише тлумачних, але й перекладних словників. Варто зауважити, що цей спосіб не розв'язує всіх завдань пареміографії. До того ж для користувача відповідною пареміографічною працею він є менш зручний, бо розшукати потрібну пареміологічну одиницю досить складно. До цього часу ще йде пошук об'єктивної методики лексикографічного опрацювання паремій. Очевидним залишається те, що сьогодні більшою популярністю користуються словники, де наявна, так би мовити, деталізована інформація про аналізовану одиницю (як мінімум – обов'язкове наголошення компонентів паремії, витлумачення її значення чи окреслення ситуації, у якій можливе її використання, синонімічні відношення, ілюстрація та паспортизація; як максимум – усі можливі варіантні модифікації, етимологія загалом та окремих компонентів, стилістична характеристика, значеннєві відтінки тощо). Наведемо зразки переважно мінімально деталізованих словникових статей:

ЗАБЛУДІТИСЯ (ЗАБЛУКАТИ) МІЖ ДВОХ КУЩІВ У СЕБЕ ПІД ХАТОЮ. Використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що хтось не зумів розібратися в чому-небудь простому, нескладному; не знайшов вихід із простої ситуації (пор.: **Заблуди тися (заблукати) межі хатою й коморою; Серед села доріжки не знайти**). *Тепер Мудей пішов у рівний веселий галоп, ніби позаду не було виснажливої блуканини. На ранок Ворон дістався до табору, але нікому й не заікнувся про свої нічні мандри. Бо що тут скажеш? Що заблудився між двох кущів у себе під хатою? Чи що лихий поплутав і цілу ніч цмокав до тебе з туману?* (В. Шкляр. «Залишенець. Чорний Ворон», с. 134).

У межах контексту відбувається подвійна актуалізація.

КРИГА СКРЕСЛА (ЗРУШИЛА). Використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що є певні зрушення в якійсь давній справі, роботі і т. ін., що можна розпочинати якусь діяльність, бо настали більш сприятливі часи. *Оце вже діло!.. Та раптом і з цієї записки вилізла якась колька, хоча Ворон знову не міг допетрати, що його непокоїть. – Ну як? – спитав Загородній. – Що як? – думав про своє Ворон. – Невже не второпав? Крига скресла. Готуйся до поїздки у Звенигородку. – А я, Ларику, й зараз готовий* (В. Шкляр. «Залишенець. Чорний Ворон», с. 199).

МАРНОТА НАД МАРНОТАМИ. *бібл.* Використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити дріб'язковість житейських турбот, непотрібну метушню, зайві клопоти і т. ін. Пов'язується з книгою Екклезіаста, або Проповідника, що розпочинається розмірковуванням: усе в людському житті – це марнота. *«Марнота над марнотами, – сказав Проповідник, – марнота над марнотами, – марнота усе! Яка користь людині в усім її труді, який вона робить під сонцем?»* [Екклесіаста 1 : 2]. Усі радощі земні – то марнота, розкоші й багатство – усе марнота) і мудрість – то ловлення вітру, а тому найкраще людині, що на світ не родилася. *Той був настільки старий, що вже не міг і не хотів нічого відчути. Він просто спостерігав зверху за людською метушиною, бо це було єдине, що його ще цікавило в цьому нескінченному житті. Марнота над марнотами, все намарне, – думав ворон, дивлячись услід бричці, яка віддалялася від Кривого Узвозу* (В. Шкляр «Залишенець. Чорний Ворон», с. 24). Пор. також: *О суєта над суєтами! Все создано для тлі. Все суєта під небесами, все порох на землі. Яка користь для чоловіка, що так працює він, Як всі діла його од*

віка вкриває тлін руїн. І я побачив: все під небом **суєтна суєта**. Яка користь для чоловіка з його турбот і мук? Скорботні дні його од віка, даремна праця рук (Д. Загул. «Екклезіаста», с. 183).

СІТИЙ ГОЛÓДНОМУ НЕ ТОВА́РИШ. Використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що сита, щаслива, успішна людина не спроможна зрозуміти становище і почуття бідної, нещасної, тієї, на долю якої випадає чимало страждань. Говорять про того, хто не розуміє потреб, незручностей і бажань іншого (пор.: **Сітий голóдному не вірить; Сітий голóдного не розуміє**). Тут у Ході так забурчало в животі, що Дибенко збився з думки. Ходя винувато опустив очі, а Чикирда сказав, що пора перекусити, бо натщесерце важко про щось домовлятися: **ситий голодному не товариш**. Чикирда поправив за вухом оселедця й підняв чарку: будьмо (В. Шкляр. «Залишенець. Чорний Ворон», с. 125).

СІМ П'ЯТНИЦЬ НА ТІЖДЕНЬ. Використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що хтось доволі часто змінює своє рішення (пор.: **Захотілося – запряга́йте, відхотілося – випряга́йте; Сип борщу́, пода́й ка́шу, неси пи́ти**). – У наших урядників, костиль їм у гузно, **сім п'ятниць на тиждень!** <...> Моє запитання Манжула залишив без відповіді. Але він, здається, дотримувався тієї ж думки, що й Голик-Залізник – **про сім п'ятниць на тиждень**. Тому вислухав нас напрочуд спокійно і стримано, без отієї погорди, з якою закордонні посланці годували нас казками про гасло (В. Шкляр. «Залишенець. Чорний Ворон», с. 143–144).

ЧИМ БИ ДИТІ́НА НЕ БА́ВИЛАСЯ (НЕ ТШИЛАСЯ), <АБІ́ НЕ ПЛА́КАЛА>. Використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити: хай хто-небудь робить те, що хоче, якщо він від цього одержує задоволення. Говорять тоді, коли ставляться з поблажливістю до чийх-небудь несерйозних, які не заслуговують на увагу, вчинків, занять і т. ін. (пор.: **чим би дитя не ба́вилосся (не тішилося), <абі́ не пла́кало>; чим би діти не ба́вилися (не тішилися), <абі́ не пла́кали>**). Аркуші порізали на тридцять шість гральних карт, – **чим би діти не тішилися**. Давно помічено, що коли гурт людей поселити на одному тісному клаптику, то рано чи пізно між ними починаються сварки (В. Шкляр. «Залишенець. Чорний Ворон», с. 297).

Перед упорядником спеціального паремійного словника постає проблема відбору матеріалу та впорядкування словникових статей. При цьому необхідно дотриматися балансу інтересів: користувач повинен легко знаходити у словнику потрібну інформацію, упорядник – відобразити власний погляд на організацію паремійного корпусу. Про принципи побудови, упорядкування пареміографічної праці повідомляє передмова, але лише окремі користувачі зазвичай детально чи хоч би побіжно ознайомлюються з нею. Відсутність чітких критеріїв аналізу паремій, принципів відбору матеріалу, неврахування його специфіки й особливого статусу в мовній системі, співвідношення універсального й національного в різних типах паремій, зокрема в дослідженнях на матеріалі однієї мови, часом призводить до викривлення очікуваних результатів. Свого часу Ю. Шевельов акцентував: «у Номиса покажчики незадовільні і розшукати потрібний фразеологізм (паремію – авт.) – справа нелегка» [Шевельов 2009 : 467].

Нині в українському мовному просторі з огляду на низку причин назріла нагальна потреба в ґрунтовному перекладному паремійному словнику. Ураховуючи досвід наявних лексикографічних джерел як авторитетних, так і менш знаних, визначаємо завдання двомовного українсько-російського та російсько-українського паремійного словника: зібрати й упорядкувати найбільш уживані паремії української та російської мов, описати значення і можливості використання в тексті, продемонструвати варіювання в мовленні, окреслити типові ситуації, у яких вони побутують, виявити «фонову» культурно-історичну інформацію, подати смислову й ситуативну характеристику. Наведемо зразки, відповідно, українського та російського реєстру:

БІДА БІДУ ПЕРЕБЇДЕ – ОДНА МИНІ, ДІСЯТЬ БЇДЕ.

Використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що неприємності з'являються одна за одною, одна невдача супроводжується іншою (пор.: **Біда біду тягне, Біда з бідою ходить; Нещастя ходить парами; Як тільки дощ, то злива** *рос.* **Беда беду родит; Беда <никогда> не приходит (не ходит) одна (в одиночку); Одна беда не ходит, за собой горе водит; Пришла беда – отвори́й ворота**).

ВАСИЛЬ БАБИ СЕСТРА́ В ТРЕ́ТІХ, А Я ЙО́МУ СВА́ХА.

Використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що між людьми відсутні безпосередні родинні зв'язки або вони є далекими

родичами (пор.: *Його́ ма́ти й моя́ ма́ти в одній воді хустки́ пра́ли; Ми ро́дичі – на одно́му со́нці ону́чі суші́ли; Пень горі́в, а він ру́ки нагрі́в та й став його́му дядько́м; Роди́на – кумового найми́та дити́на; Така́ рідня́, як чорт ко́з дядько́*). *рос.* Бліжня́я родня́ – на одно́м со́лнце ону́чі суши́ли.

ОДИН ДІДЬКО, ЩО СТРИЖЕНИЙ, ЩО КУДЛАТИЙ: КОЖЕН ЛЮБИТЬ БРАТИ. Використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що щось одне зовсім не краще за інше. Говорять, коли що-небудь нове, віднайдене, набуто виявляється за своїми властивостями таким само, як і старе (пор.: *Оди́н чорт – що соба́ка, що хорт; Хрін від ре́дьки не солóдший; Який дідько пе́чений, такий і ва́рений*). *рос.* Хрен ре́дьки не сла́ще.

БЕДА́ ВБІМУЧИТ, <БЕДА́> И ВБІУЧИТ. Употребляється в ситуації, когда хотят подчеркнуть, что кто-то научится жить в трудных условиях; неприятности влекут за собой не только отрицательный, но и положительный опыт; учат, как поступать в трудной ситуации. Говорится в качестве поучения или утешения человеку, оказавшемуся в затруднительном положении, или с облегчением, когда найден выход из тяжелой ситуации (ср.: *Беда́ все́му нау́чит; Беда́ ум нашла́; Бе́ды му́чат, да уму́ учат; Наму́чишься – нау́чишься; Нужда́ нау́чит калачи́ есть; Что му́чит, то и учит*). *укр.* Бе́да пому́чить і му́дрості нау́чить; Ли́хо (бе́да) всього́ навчи́ть; Ли́хо (бе́да) ро́зуму вчи́ть; Навчи́ть бе́да ворожи́ти, як нема́ що в рот ложи́ти; Навчи́ть бе́да ка́шу (коржі́ з ма́ком) їсти; Навчи́ть бе́да пла́кати.

БЕДА́, КОЛЬ ПИРОГІ́ НАЧНЕ́Т ПЕЧЬ САПО́ЖНИК, <А САПО́ГІ ТАЧА́ТЬ ПИРО́ЖНИК>. Употребляється в ситуації, когда хотят подчеркнуть, что каждый должен заниматься своим делом. К чему призван, что умеешь, тем и занимайся. Говорится, когда человек неудачно пытается заняться незнакомым, неосвоенным еще делом. *укр.* Коли́ не пи́рґ, то й не пирожи́ся, коли́ не тя́миш, то й не бери́ся; Шве́ць знай сво́є шевство́, а в краве́цтво не лізь; Як не кова́ль, то й рук не пога́нь.

БЕЗ МЕНЯ́ МЕНЯ́́ ЖЕНИ́ЛИУ употребляется шуточно или иронично в ситуации, когда принимаются решения или совершаются некие деяния, касающиеся непосредственно человека, во время его отсутствия, без его на то согласия. *укр.* Гни́сь, не гни́сь, а жени́сь; Не

сказавши, менé ожени́ли. Не хóче кúрка на весілля, та несúть; **Ожени́ли (одружи́ли), менé не спита́вши.**

Реєстр пропонованого паремійного словника варто сформувати з: а) активних у сучасній українській і російській мовах паремій, широко представлених у художньому, публіцистичному й розмовно-побутовому мовленні; б) ідеологічно застарілих одиниць, що зберігають конкретний соціально-історичний зміст; в) паремій іншомовного походження, що набули продуктивності в українській і російській мовах; г) афоризмів, що відірвалися від свого літературного джерела. Подекуди, очевидно, у словниковій статті може бути наявна й довідкова інформація історико-етимологічного характеру чи вказівка на джерело походження. Адже навіть при спільному джерелі виникнення пареміологічних одиниць, не кажучи вже про випадки їх паралельного формування в різних лінгвокультурах на основі ізоморфності об'єктивного світу, семантика таких універсальних одиниць зазнає етнокультурних «корекцій». Етнокультурні зрушення «провокують» зміщення образів-еталонів у різних мовах. Наприклад:

УСЬОМУ́ СВІЙ ЧАС. *бібл.* Використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що все відбувається у визначений термін, не раніше і не пізніше. Іноді висловлюють як пораду не поспішати, довіритися ходу подій, долі. Слова належать царю Соломону. Роздумуючи над сутністю всього земного (*див.: Марнота над марнотами*), він сказав: «**Для всього свій час**, і година своя кожній справі під небом: час родитися і час помирати, час садити і час виривати посаджене, час вбивати і час лікувати, час руйнувати і час будувати, час плакати і час реготати, час ридати і час танцювати, час розкидати каміння і час каміння збирати» [Екклесіаста 3 : 1–5].

Всьому свій час, своя пора є. На все є слушний час. І все що родиться, – вмирає, – сказав Еклезіаст. Бо всім під сонцем верховодять закони смерті, тлі... І в чорну вічність переходять всі речі на землі (Д. Загул. «Екклесіаста», с. 188–189).

Пор.: **Не тепер по грибі ходити – восени, як будуть родити. Поробю сіно косять; Проїшло літо – не ходи в луг по кали ну. Свій час на кобжну справу; Тоді дері луб'я, як дереться; Уся кому овочеві свій час.** *рос.* **Всему своё время (свой час, черед); Все в пору, да в срок, так и будет толк; Все в свой срок: придёт времечко, вырастет из семечка;**

Вся́кое се́мя зна́ет своё вре́мя; Вся́кой ве́щи вре́мя; Вся́кому ово́щу своё вре́мя; Приде́т вре́мя, бу́дет и на́ша пора́.

ГДЕ ДЫМ, ТАМ И ОГОНЬ <А ГДЕ КВАС, ТАМ И ГУЩА>. Употребляется в ситуации, когда хотят подчеркнуть, что для каждого следствия есть своя причина; одно явление обязательно обуславливает другое. *укр.* **Де верба́, там і вода́; Де вода́, там і верба́; Де не горіть, там не ку́рять; Ді му без во́гню не бува́є; Нема́ ді му без во́гню; Там крини ця, де верба́ться**

ГДЕ ШИ – ТУТ И НАС ИЩИ́. Употребляется для характеристики кого-либо корыстного, извлекающего личную пользу, ищущего выгоды (ср.: **Где блины́ – там и мы; Где с ма́слом ка́ша, тут и ме́сто на́ше**). *укр.* **Де кисі́ль – там і сі́в; Де пирі́г – там і лі́г.**

Якщо варіантність лексичної одиниці – поодинокий виняток, у паремійному фонді це норма. Варіантність паремій викликана низкою причин. В одному разі нові варіанти постають унаслідок заміни якогось компонента іншим, переважно подібним за змістом, в іншому – той чи той варіант з'являється внаслідок формальної чи словотвірної видозміни одного з компонентів, нарешті, новий варіант може утворитися в результаті лексико-граматичної перебудови пареміологічної одиниці:

БЕРЕЖЕНОГО (СТЕРЕЖЕНОГО) БОГ БЕРЕЖЕ́ (СТЕРЕЖЕ́). Використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що обачність не завадить; небезпеки уникне той, хто сам обережний. Висловлюють як пораду бути обачним або як виправдання чиєїсь надзвичайної обережності (пор.: **Береженого Бог береже́, а козака́ ша́бля; Бережі́ вуха́, бо вку́сить муха́; Не бері́ залі́за в ру́ки, по́ки на ньо́го не плію́неш; Огляда́йся на за́дні коле́са**). *рос.* **Береженого <и> Бог береже́т; Береженого коня́ зверь не берёт; Бог-то Бог, да <и> сам не будь плох; На Бо́га надéйся, а сам не плоша́й; Осторо́жность – мать безопа́сности.**

НЕ СВЯТІ ГОРШКІ ЛІПЛЯТЬ. Використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що звичайна людина впорається зі складною справою, бо кожну справу можна осилити. Говорять, аби підбадьорити того, хто береться за незвичну для нього справу, надати йому впевненості у власних силах; або як висловлення рішучості взятися за ту чи ту справу самому. *рос.* **Не святы́е горшки́ ле́пят (обжигáют); Не бо́ги горшки́ обжигáют (жгут), <а те же лю́ди>.**

У таких словникових статтях доцільно було б подавати тлумачення малозрозумілих компонентів (наприклад, у пареміях на зразок *Найдеться й на тура шура* (повітка – авт.); *Сторона рудяку* (гречці з щуплим зерном – авт.), *сторона і гречці*; *Забажалося гирі* (лисому – авт.) *кисничків*; *Для милого друга мила і пуга* (батіг – авт.); *Завзятий, як перець, поки не вийде на герець* (двобій – авт.); *Гаман* (єврейське свято – авт.) *не свято, трясця не хвороба*; *Який кінь, така й кульбака* (сідло – авт.) і т. ін.); подекуди маніфестувати різні модифікації у структурі (розширення, скорочення і т. ін. компонентного складу) та семантиці (появу нових відтінків у значенні); проводити паралелі з іномовними відповідниками, особливо тоді, коли паремія є запозиченою; добре було б, аби кожна словникова стаття супроводжувалася ілюстративним матеріалом, що унаочнювало б ті чи ті функціонально-стилістичні характеристики. Це, звичайно, потребує копіткої праці, ґрунтованої на вироблених чітких методологічних принципах. Тут не може бути стихійності. Адже коли у справі підготовки й видання словників переважає стихійність, таку продукцію слід визнати лексикографічним примітивом. Лише кваліфіковане лексикографічне опрацювання паремій, що спирається на принцип нормативно-довідкового спрямування, відповідність рівневі сучасної науки, а також можливість задоволення високих вимог і різнобічних запитів мовців забезпечить авторитет пареміографічному доробку.

Вітчизняна пареміографія має тривалу історію (її зародження, становлення та розбудова пов'язуються не з одним тисячоліттям) і напрацьований упродовж віків досвід. На сучасному етапі вона досягла високого наукового рівня, має у своєму арсеналі низку оригінальних, кваліфіковано виконаних пареміографічних праць, які демонструють основні тенденції поетапного розвитку пареміографічної царини, сприяють виробленню методологічних принципів, необхідних для створення словників нового типу, адже деталізований опис паремій передбачає ще один практичний вихід: він може лягти в основу тлумачного лінгвокультурологічного словника, словника концептів, що відображають насамперед міфологічний пласт української мовної свідомості.

ВИСНОВКИ

Вітчизняна пареміологія – це лінгвістична царина і навчальна дисципліна, яка поступово виокремлюється із фразеології. На сучасному етапі чітко окреслюється її предмет, об'єкт та завдання, скеровані передусім на дослідження структурно-граматичних, семантичних, стилістичних, прагматичних та етнокультурних, ментальних особливостей паремій, що утворюють паремійний корпус, або паремійний простір, української мови.

Паремійний корпус української мови об'єднує два основні масиви – власне паремії як одиниці народного (фольклорного) походження та афоризми як одиниці книжно-літературного походження. Вони характеризуються афористичністю, усталеністю, відтворюваністю, переосмисленим чи буквальним узагальненим значенням, подекуди повчальним змістом, мають предикативність, маніфестовану здебільшого граматично оформленою синтаксичною конструкцією, передають специфічну інформацію про традиційні цінності та погляди, ґрунтовані на життєвому досвіді етносу. І власне паремії, й афоризми репрезентують загальнонародські й етнічні світоглядні канони, ідеали й ціннісні орієнтири народу, надбання інтелектуальної, філософської й естетичної думки, важливі суспільні явища, соціальні відносини, звичаї, морально-етичні та естетичні норми.

До ядерних елементів власне паремійного корпусу належать прислів'я та приказки, які являють собою своєрідні «інтерпретативні акти», є знаками етнічної «традиційної» культури, що виконують роль «архіву» народної мудрості, характеризуються планом вираження та планом змісту, мають системну організацію, утворюють тематичні / семантичні поля і групи, маніфестують синонімічні й антонімічні відношення, різні їх варіанти утворюють варіантні парадигми і т. ін.

Розмежування прислів'їв і приказок, як і решти «народних висловів», залишається проблемним завданням і на сьогодні майже не розв'язуваним. Набір диференційних ознак прислів'їв і приказок досить суперечливий, не є уніфікованим і загальноприйнятим. Такі основні характеристики, як-от: а) синтаксична завершеність / незавершеність; б) граматично й інтонаційно оформлене судження / частина судження; в) наявність / відсутність моралізаторського спрямування; г) наявність / відсутність узагальнено-метафоричного, переносного значення; г) наявність / відсутність повчального змісту тощо – то визнаються як релевантні, то демонструють суперечливі моменти, а то й узагалі відсуваються на задній план. Хисткість

межі між прислів'ями та приказками спричинилася до того, що вислови, які мають однотипний характер, аналогічну граматичну організацію, часто кваліфікуються по-різному.

Власне паремії використовуються як мовні знаки і як знаки культури, сприяють осмисленню національно-самобутньої основи національного характеру, дають змогу простежити вплив мови на формування менталітету народу, співвідносяться з прецедентними феноменами, що спираються на фонові знання комунікантів, визначають етичні норми та стратегію моральної поведінки кожної людини й соціуму загалом. Завдяки своїй лінгвоментальній природі власне паремії максимально увиразнюють соціокультурне значення, їхні формальні моделі-символи служать лінгвальними сигналами для соціокультурної семантики. Вони демонструють специфіку національної картини світу, маніфестують національну концептосферу. Концептуальна основа більшості паремій має складну структуру, а її дослідження уможливило виявлення особливостей конструювання світу представниками різних етносів. Найвищим ступенем етноцентричності позначений концепт «Україна». Персоніфікація образу України пов'язана з духовним генотипом українського народу й близькими за змістом архетипами, етнічними образами, що супроводжують кожного українця з дитинства. Базовий лінгвоконцепт є одночасно складовою когнітивного освоєння світу й репрезентантом національної ідентичності. Усебічне вивчення власне паремійних універсалій сприятиме виявленню підвалин людського мислення, дасть змогу віднайти ті унікальні одиниці, які є маркерами етносвідомості народу

З погляду внутрішньої організації і використання в комунікативній практиці власне паремійний корпус становить не довільну сукупність відповідних одиниць, а упорядковану за певними закономірностями системної організації єдність вербальних знаків різної природи, які беруть на себе функцію посередника між навколишнім світом і об'єктивацією в мовній свідомості.

Системна організація власне паремійного корпусу виявляється в різнопланових зв'язках між окремо взятими одиницями та їх групами, що об'єднуються в часткові підсистеми за істотними ознаками формальними, семантичними, функціональними і т. ін., у таких типах відношень, які кваліфікуються як парадигматичні та синтагматичні.

У парадигматичному аспекті власне паремії розглядаються як сукупності структурних елементів, об'єднаних у тематичні поля, що

передбачають наявність семантичних полів, семантичних груп (підгруп), синонімічних рядів та структурно-семантичних моделей.

Розвиток синонімічних рядів пов'язаний з оновленням образної основи паремій, об'єднаних однією темою, пошуком більш яскравого й експресивного образу при збереженні єдності логічної структури поняття та подекуди формальної структурної рівноваги. Явище синонімії має в системі пареміології свої специфічні особливості. У вітчизняному мовознавстві воно досліджувалося лише принагідно, викликає чимало дискусій і передусім тому, що не встановлені чіткі диференційні ознаки між поняттями паремія-синонім, паремія-варіант, паремія-трансформ. Немає однастайності поглядів і на таке явище, як факультативність.

Провідним у змістовій структурі власне паремій є прагматичний аспект, у якому відображається їхнє комунікативне призначення. Власне паремії відіграють особливу роль у комунікації, вони вирізняються досконалою художньою формою. Стилістичні засоби використовуються не стільки для увиразнення мовлення, скільки для втілення змісту, для того, аби образно, яскраво і чітко виразити узагальнене значення. Реалізація прагматичної мети певною мірою забезпечується потужними стилістичним потенціалом (інверсія, паралелізм, антитеза, метафора, порівняння, ритміко-фонетична довершеність і т. ін.).

Мовну природу афористичних висловів визначають усі мовні елементи, що мають не лише екстралінгвістичне, а й інтралінгвальне забарвлення. Структурно-семантичну диференціацію афоризмів здійснено за такими критеріями: 1) за ступенем вираження смислової домінанти: логічні афоризми, образні афоризми; 2) за характером інтеріоризації дійсності: раціональні, парадоксальні афоризми; 3) за структурою судження (формально-граматичною будовою): афоризми-еквіваленти простого, складного речень, надфразної єдності.

Лінгвокреативні процеси афористичної деривації передбачають використання символіки, тропів і стилістичних фігур. Семантична трансформація слів-образів надає афоризмам особливого ступеня емотивності, естетичності і стилістичної гнучкості, розкриває особливості ідіолекту, засвідчує риси етнічної мовної картини світу. Усе це репрезентує основні засади її осмислення через кореляцію «стилістика кодування» / «стилістика декодування».

Внутрішній (інтелектуальний) модус афористики визначається способом існування та роллю в побудові мовних одиниць вищого порядку – макротекстів. Зовнішній модус (емотивний, аксіологічний)

розкриває певні прагматичні установки і характеризує позицію адресанта щодо навколишньої дійсності. Масштабність емоційно-сміслового поля, що входить до загального емоційного простору художніх творів, засвідчує високий рівень емоційної компетенції комунікантів. Афоризми функціонують як емотивні знаки ситуацій, у яких відбито екстраполярні почуття й емоції. Емоційно-сміслові поля передбачають експресеми на пряме позначення емоцій, що містять категорії добра / зла, та експресеми з амбівалентним значенням, актуалізація яких залежить від комунікативної ситуації. Засобами емотивності у вислові виступають одиниці всіх інших мовних рівнів (фонетичного, морфологічного, лексичного, фразеологічного, синтаксичного). Для афоризмів характерним є вживання фонетичного явища алітерації, психологічно вмотивованих слів: експресем-реакцій (емоційних вигуків, видільних і підсилювальних часток) та експресем-стимулів (як семантичних репрезентантів почуттів).

Категорія адресантності в комунікативній будові афоризму реалізована за допомогою опозиції «автор – навколишній світ», що зумовлює специфіку функціонування афоризмів і перетворює їх на активні / нейтральні / пасивні структури. Афоризми сприймаються реципієнтами як своєрідні прагматичні формули, що містять настанову, заклик, пораду і виходять під час комунікації за межі одноразового вживання, відображаючи кодовий характер української мови.

Збір і систематизація паремійного матеріалу (як власне паремійного, так і афористичного) сприяли становленню вітчизняної пареміографії, яка, будучи молодою лінгвістичною цариною, має багатовікову історію і сформовані протягом тисячоліть традиції. Пареміографічний доробок є результатом наполегливої праці не одного покоління. В історії української пареміографії чітко окреслено три основні періоди: етап зародження (староукраїнська пареміографія) → етап становлення (українська пареміографія кінця XVIII–XIX ст.) → етап активного розроблення словників паремій (XX ст. і донині). На сучасному етапі розвитку вітчизняна пареміографія досягла високого наукового рівня, має чимало оригінальних, кваліфіковано виконаних праць, що в подальшому сприятимуть виробленню методологічних принципів, необхідних для створення словників нових типів (лінгвокультурологічного, словника концептів і т. ін.).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання 1. Із вітчизняних пареміографічних праць виберіть власне паремії (до десяти), які ілюструють твердження про те, що такі народні вислови відображають національний менталітет.

Завдання 2. Виберіть із власне паремійного корпусу одиниці, які репрезентують концепти «Буття», «Час», «Дорога».

Завдання 3. До якого різновиду пареміологічних одиниць належать вислови на зразок *Не нашого пір'я птах; Не нашого поля ягода; Не нашого села прихожани (парафіяни); Не нашого сорту, йди собі к чорту; Не нашого тіста книш; То люди не з нашої хати.* Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 4. До якого різновиду пареміологічних одиниць належать вислови на зразок *Бовкнув, як дурень у воду; Вискочити, як Пилип з конопель; На городі бузина, а в Києві дядько; Не глянувши у святці, бевкнути у дзвін; Ударив у дзвін, як треба в макогін.* Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 5. З'ясуйте інтегральні та диференційні ознаки поданих нижче паремій, зважаючи на їхній план вираження і план змісту: *Достигне яблучко – саме відпаде; З хвоста хомута не надівай; Коло річок колодязів не копають; Нащо в криницю воду лити – вона й так повна; Іноді б'ють Хому за Яремину вину; Кішку б'ють, а невістку докоряють; На кому гріх, а мужикові батіг; На того вина, кого дома нема; Хто пив, а мене волочать; Коли не Кирило, то не пхай туди рило; Не піп – не микайся в ризу; Як не коваль, то й рук не погань; На свиню хоч сідло надінь, усе конем не буде; Не завіє так пес, як вовк.* Окресліть ситуації, у яких ними можна послуговуватися.

Завдання 6. З'ясуйте структурні та семантичні особливості поданих паремій: *Зі свинячим писком та в пшеничне тісто; Не pomoже ні вода, ні мило, коли таке рило; З їжачка не буде бика; Ні сюди Микита, ні туди Микита; Казали люди: квач притикою не буде; Чи так, чи не так, а не буде з риби рак; Ні риба, ні м'ясо, і в раки не годиться; Ні кола, ні двора, тільки й ходу, що з воріт та в воду; Хороший, як Микитина свита навиворіт. Соромно, як тій кобилі, що воза перекинула; Ні пришити, ні прилатати, ані кому дурно дати.* Чи є серед наведених зразків ті, що ілюструють явища синонімії, факультативності чи варіантності?

Завдання 7. Доведіть або спростуйте твердження про синонімічність поданих нижче народних висловів. Окресліть

комунікативну ситуацію (ситуації), у яких вони використовуються. Подайте до них іномовні відповідники: *Гарні гості, та не в пору; Де не просять, там києм виносять; Дорогі гості, та в середу трапилися; Незваному гостю місце за дверима; Непроханий гість гірший від татарина; Під лихий час і кум за собаку; Почастую тим чаєм, що ворота підпираєм; Прийшли непрохані, то й підем некохані; Прийшов непроханий – підеш недякуваний; Там тебе ждуть – з двома дрючками за дверима на порозі.*

Завдання 8. Доведіть або спростуйте твердження про те, що подані пареміологічні одиниці становлять один синонімічний ряд. Доповніть його (їх) власно дібраними народними висловами: *Мовчи, сяка, бо й ти така; Насміхався кулик з болота, та и сам туди заліз; Насміявся голений стриженому; Насміявся шолудивий голомозому; Не смійся, горох, не ліпший від квасолі, – розмокнеш, то й лопнеш; Сміється горцик з котла, а обидва чорні дотла; Сміялася верша з сака, оглянулася – сама така.*

Завдання 9. Доведіть або спростуйте твердження про те, що подані пареміологічні одиниці становлять один синонімічний ряд. Доповніть його (їх) власно дібраними народними висловами: *З чужого злого учися свого; Не бажай другому лиха, коли й тебе скубе стиха; Не смійся, барило, саме кухвою станеш; Не смійся з другого, щоб тобі не було того; Не смійся, Іванку, з чужого припадку; Не смійся раба рабі – буде й тобі; Смішки з попової кішки, а як своя здохне, то й плакатимеш; Чуже лихо за ласоці, а своє за хрін.*

Завдання 10. Доведіть або спростуйте твердження, що всі власне паремії на зразок *Не квапся проти невода рибу ловити; Не продавай вовка, доки його не заб'єш; Не продавай шкури з живого ведмедя; Заваривши кашу, не жалуй масла; Не хвалися, ідучи на торг, а хвалися, ідучи з торгу; Не хвалися, як ідеши в поле, а хвалися, як ідеши з поля; Помаленьку, бо спинку зломити; Ще не зловив, а вже скубе* використовуються в ситуації застереження не говорити наперед про свої наміри, бажання, допоки не досяг мети (кажуть тому, хто задалегідь уважає справу зробленою).

Завдання 11. Згрупуйте подані паремії за подібністю використання в тих чи тих комунікативних ситуаціях: *Кому весілля, а курці смерть; Не рада коза торгу, а курка весіллю, та мусять; Не родися багатий та вродливий, а родися при долі та щасливий; На мою стріху мече, а на його падає; Не копай іншому яму, бо сам у неї*

впадеш; Не родися в платтячку, а родися в щастячку; Не радий хрін тертушиці, а проте на кожній танцює; Не родися красна, а родися щасна; Чого сам собі не зичиши, того і другому не жадай; Не сам зізвездок лізе в стіну; Не хоче корова заміж, та її ведуть на налігачі; Не хоче курка на вечорниці, та несуть; Хоч ряба й погана, та її доля кохана; Не роби нікому того, що тобі не мило; Сам бик землю борикає й на себе кидає; Хто іншому лиха бажає, той сам лихо має.

Завдання 12. Окресліть комунікативні ситуації, у яких можна скористатися такими пареміологічними одиницями, як-от: *Не кажи злодій, доки за руку не вхопив (Не спіймавши, не кажи, що злодій); Де не просять, там києм виносять; Коли знав, де впадеш, то й соломки підслав би; З сокирою не лізь туди, де пила не була; Нам, крамарям, як не забожитися, так і не розжитися.*

Завдання 13. Окресліть ситуацію, у якій використовуються паремії *Не їв, то й ложок не митиму; Не моє просо – не мої й горобці; Не наше засипалося – не наше й мелеться.* З'ясуйте: вони є абсолютно тотожними чи мають семантичні відтінки?

Завдання 14. За якої ситуації можна скористатися народним висловом *Не вмер Гаврило (Данило), галушкою (болячкою) вдавило.* Доберіть синонімічні відповідники. Схарактеризуйте їх за парадигматичними відношеннями.

Завдання 15. Підберіть український відповідники до російськомовних паремій *Сам себе хорек капкан нарек; Не спеші, коза, в лес – все волкы твои будут; Не играй, кошка, углем – лапу обожжешь; Не из тучи гром грянул, из навозной кучи.* Окресліть комунікативні ситуації, у яких ці конструкції використовуються.

Завдання 16. Підберіть українські відповідники до російськомовних паремій *Не суйся в волки с телячьим хвостом; Не суйся, среда, наперед четверга; Не у всякого жена Марья – кому бог даст; Не тогда собак кормить, как на охоту идти.* Окресліть ситуації, у межах яких вони використовуються.

Завдання 17. Цією власне паремією досить активно послуговуються тоді, коли хочуть акцентувати, що хто-небудь сам собі завдає багато клопотів, турбот. Її говорять тоді (іноді з невдоволенням, осудом) про себе або про кого-небудь у зв'язку з появою нових, часто несподіваних і не зовсім приємних клопотів, добровільно взятих на себе обов'язків.

Завдання 18. Цією власне паремією послуговуються тоді, коли хочуть акцентувати: не варто братися за справу, що є небезпечною без достатніх знань, досвіду, підготовки.

Завдання 19. Цією власне паремією послуговуються тоді, коли хочуть підкреслити: не слід робити того, що може мати неприємні, небезпечні наслідки, нашкодити кому-небудь.

Завдання 20. Цією власне паремією послуговуються тоді, коли хочуть підкреслити: добре мати багато друзів, дружба дорожча за багатство, за гроші. Говорять тоді, коли друзі або знайомі допомагають у біді.

Завдання 21. Цією власне паремією послуговуються тоді, коли хочуть підкреслити: важливими є якості людини, а не її становище. Говорять, визнаючи чесноти особи, що обіймає скромну посаду, іноді – людині, що заслуговує за її здібностями кращого становища, ніж вона має.

Завдання 22. Цією паремією послуговуються тоді, коли хочуть підкреслити: при будь-якій діяльності можливі помилки. Говорять як виправдання помилок або як пораду не боятися їх.

Завдання 23. Якими народними висловами можна скористатися в ситуації: не варто розглядати багатство свого обранця (обраниці) як головний аргумент при розв'язанні питання про одруження чи заміжжя? Такі паремії звучать як порада знехтувати матеріальним становищем людини, з якою хочуть пов'язати своє життя, або як пояснення зробленого ким-небудь вибору.

Завдання 24. Ця паремія використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити: обставини, якими лякають кого-небудь, виявляються зовсім не такими.

Завдання 25. Ця паремія має книжно-літературне (біблійне) походження і використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити: крім турбот про матеріальні блага, у людини є ще й духовні потреби. Говорять, аби нагадати кому-небудь про його духовну сутність.

Завдання 26. Ця паремія має книжно-літературне (біблійне) походження і використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити: не варто тратити намарне слів з людьми, які не можуть чи не хочуть вас зрозуміти; не слід намагатися зробити що-небудь для них – вони цього не оцінять.

Завдання 27. Російськомовною паремією *Не подмажешь – не поедешь* послуговуються в ситуації, коли хочуть підкреслити: якщо не

даси хабар, не віддячиш, не задобриш кого-небудь, то дуже важко досягти бажаного або й узагалі нічого не отримаєш. Підберіть до неї українські відповідники, використовувані в подібній мовленнєвій ситуації. Якщо таких відповідників є кілька, то з'ясуйте, за наявності, їхні семантичні відтінки.

Завдання 28. Російськомовна конструкція *Не знаєшь (не угадаєшь)*, *где найдєшь, где потеряєшь* використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що комусь несподівано трапився успіх чи біда. Підберіть до неї українські відповідники, використовувані в подібній мовленнєвій ситуації. Якщо таких відповідників є кілька, то з'ясуйте, за наявності, їхні семантичні відтінки.

Завдання 29. Російськомовна конструкція *Незнайка лежить, а знайка далеко бежит* використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити, що свідок чого-небудь завжди відчуває певні незручності; той, хто багато знає, завжди знаходиться у складнішому становищі, ніж той, хто нічого не знає. Підберіть до неї українські відповідники, використовувані в подібній мовленнєвій ситуації. Якщо таких відповідників є кілька, то з'ясуйте, за наявності, їхні семантичні відтінки.

Завдання 30. Зі спеціальних пареміографічних праць виберіть зразки (по десять), які ілюстрували б явища факультативності та варіантності.

Завдання 31. Продемонструйте ієрархічну структуру пареміологічних одиниць, що входять до семантичних груп «Розумові здібності», «Риси характеру», «Товариські стосунки».

Завдання 32. Здійсніть ідеографічний аналіз власне паремій, що характеризують а) стосунки батьків і дітей; б) зовнішність людини.

Завдання 33. Із текстів художньої літератури виберіть зразки, які ілюстрували б явище трансформації власне паремій.

Завдання 34. З'ясуйте особливості функціонування власне паремій у художньому тексті Б. Лепкого: 1) – *Було колись, – отвітував гетьман, – минулося. Правда, Апостоле? Тепер нам інші танці на умі. – Правда. А все ж таки розібрало мене, мов вовка опеньки, а сорочки, бачиться, навіть прати не треба, така мокра. – Жаль дуже, що пан гетьман не бачив, як наш сотник польонеса йшов. – Я, – озвався, підморгуючи, сотник, – по-шляхецьки: гуляй, душа, без контуша, шукай пана без жупана, – я інакше не вмію, лиш по-панськи;* 2) – *Москаль хоч віри святої православної не нівечить. – Тільки насміхається з Бога і з його святих. – Але унії насильно не*

заводить. – *Бо цар усяку віру ногами топче, гіри бусурмана – Бусурман, будь це татарин, ногаєць, будь турок чи яке лихо, вірою не цікавиться.* – *А цар, кажуть, війну з Богом затіяв. Хто кого переможе, чорт і він, його намісник, чи Бог? – Невже ж? – А так. За царем чорт, а за Богом хто? – Добрі люди.* – *Та де куцо му до зайця! Де чоловікові до чорта!*; 3) – *Знаю я, що панська ласка на бистрім коні їздить, але я вже, бачите, надто старий, літами і службою принижений, щоб мені підбігати за нею.*

Завдання 35. З'ясуйте особливості функціонування власне паремій у публіцистиці М. Грушевського: 1) *В нім (великім землеволодінні) можуть бути одиниці, неповинні в антинародній політиці, навіть симпатичні нам, але в великім вогні суспільних і національних переворотів з сухим деревом горить і мокре;* 2) *Противно, всі дороги ведуть до Рима, по старому прислів'ю, і всяка робота в якій-небудь сфері <...> дасть певний прибуток і в зрості тої загальної національної самосвідомості;* 3) *Але й сим разом надії не справдилися, а вийшло більше на старе прислів'я: «Привикне за возом бігати, побіжить і за саньми»;* 4) *Воно хоч і кажуть, що слово – то срібло, а мовчанка – золото, однак це не завсіди буває правда. Недурно і так кажуть: теля не реве – корова не чує. Поки селяни самі про свої потреби не подбають, хто про них подумає?*

Завдання 36. До якого різновиду власне паремій належить виділена конструкція? Схарактеризуйте її структурно-граматичні, семантичні та функціонально-стилістичні особливості: *Темніло зарані: поки він одлежувався у Євдосі, свята Варвара увірвала ніч, але дня не подовжила.* Срібний німецький годинник, якого Ворон дістав з кишеньки-пістона, показував тільки п'яту, а надворі вже було поночі. Втім, до їхнього зимівника він зміг би дістатися із заплющеними очима, так само, як і його кінь, котрий чув цю дорогу кожним копитом (В. Шкляр).

Завдання 37. Схарактеризуйте структурно-граматичні, семантичні та функціонально-стилістичні особливості власне паремій, що піддалися індивідуально-авторській трансформації: 1) – *Досі було так. Якби щось змінилося, то мені дали б знати. А якщо ви про ризик, то він є скрізь. Без ризику навіть поліна не перерубаєш, а ви хочете Збруч перескочити і ніг не замочити. А хіба я оце з вами не ризикую? Ось ви приїхали до мене в червоній шкурі, доручального листа привезли від отця Ставинського, а хіба ж я можу мати цілковиту певність хоча б у тому, що він, мій*

вірний приятель, ще живий? (В. Шкляр); 2) *І він, спасибі їй на тому, пояснив нам, як іти на Прибійжну, де вже не так звертають увагу на незнайомиців, там буде значно безпечніше, а звідти язик доведе до Копичинців, і там уже сміливо треба заявитися в староство чи відразу в поліцію, яка відправить нас до еміграційного дому в Тернопіль* (В. Шкляр); 3) – *Дурниці! Щоб такий лицедій та не перекинувся в якогось чорта – не вірю. Я он сам і в жебрака виряджався, і в ченця, і в комісара. Піка в тебе, звичайно, ще та, але якщо не розтуляти рота там, де не треба, то можна замаскуватися. Ну-ну, не гнівайся, Вовкулако, а ж... Бо куди ж це воно годиться – замислив таку штуку, а сам у куці. Ні, братику, так не вийде. Тепер сам бери в руки розвідку і доводь діло до кінця. Вивідайте все до дрібнички. Бо це така п'єса, де навіть мітла стріляє* (В. Шкляр).

Завдання 38. Підберіть зразки паремій, що вирізняються ритміко-фонетичною довершеністю форми. Прокоментуйте твердження про те, що рима є важливою запорукою відтворюваності паремії. Яку роль при цьому відіграє ритм?

Завдання 39. Підберіть зразки власне паремій, які ілюструють такі стилістичні прийоми, як метафора, метонімія, порівняння, паралелізм, алегорія, гіпербола, іронія, антитеза, інверсія.

Завдання 40. Підберіть зразки власне паремій, які ілюструють так звану словесну гру (алітерацію, паронوماзію, тавтологію і т. ін.).

Завдання 41. Доведіть або спростуйте твердження про те, що ритмічний паралелізм часто посилюється за рахунок використання слів-омонімів та різних варіантів однієї лексеми.

Завдання 42. Підберіть зразки власне паремій, побудованих на антитезі, у яких наявне а) протиставлення; б) зіставлення. З'ясуйте особливості прийому антитези в обох групах.

Завдання 43. Підберіть зразки власне паремій, побудованих на синтаксичному паралелізмі. Прокоментуйте, чи впливає такий стилістичний прийом на оцінку життєвих ситуацій, характеру людини.

Завдання 44. Підберіть зразки, що демонструють гумористичне тло українських власне паремій. Прокоментуйте, у яких формах комічного (іронія, сарказм) реалізується народний гумор.

Завдання 45. Доведіть або спростуйте твердження про те, що комічний ефект у пареміях створюється за допомогою різновидів парадоксу (як у результаті зіставлення або залучення до однорідного

ряду логічно різних понять, так і як наслідок фактичних суперечностей).

Завдання 46. Доведіть або спростуйте твердження про те, що часто в прислів'ях наявні компоненти, які можна кваліфікувати як оцінні слова, – вони називають не конкретну людину, а узагальнену особу з якою-небудь яскраво вираженою рисою.

Завдання 47. Окресліть ситуації, у яких використовуються подані пареміологічні одиниці. З'ясуйте, на основі яких стилістичних прийомів вони побудовані: *Нова мітла по-новому мете; Нова щіточка на кілочку; Запряла пучками, та надбала ручками; Хоч яка лиха людина, та тобі не скотина: на заріз не відгодуєш; Ніс так ніс, як через Дніпро міст; Ніс як за сім гривен сокира; Неволя й плаче, неволя й скаче; Нужда мовчати не вміє; Як не доїси, то й святого продаси; Ось тобі, Савко, булавка; Чекай, собачко, здохне конячка – матимеш м'ясо; Вигнався з дуба, а розуму з зуба; Сила воляча, а розум курячий; Не йдуть ясла за волами, а воли за яслами; Де робить купа, не болить коло пупа; Добре там живеться, де гуртом сісться й ореться; Копя переможе й попа; Одна бджола мало меду наносить; Одним пальцем і голки не вдержиш; Де нема спілки, там нема й силки; Один кіл плота не вдержить; Готовеньке і кішка з'їсть; До готового хліба знайдеться губа; Мельник до готової муки; Один із сошкою, семеро з ложкою; Один подає, вісім кладе і кричать – не навалой. Одна голова – це одна, а дві – це вже люди; Один був, та й той загув; Чужа доля під бік коле; Одна головешка і в печі гасне, а дві і в полі горять; Трапилося, як сліпий курці бобове зерно, – і тим удавилася; Це та Солоха є, що кури полохає; Це той, що одним пострілом сорок сім качок убиває; Овечку стрижуть, а баран трясеться; Одного мука – десятьом наука; Тоді дорога спішна, коли розмова потішна; Знов за рибу гроші; Дурень до Києва, дурень і з Києва; Сьорбайте, хлопці, юшку, а риба насподі; Така гарна пика, що як виглянула з вікна, то три дні собаки твалтували; Пархоми, у щасті не брикай, як більш нема, то й так нехай.*

Завдання 48. Здійсніть лінгвістичний аналіз таких пареміологічних одиниць: *Уночі всі коти (воли) сірі, <а корови бурі>. Не треба плахти, коли і в запасці гарно; Моє діло півняче: прокукуривав, а там хоч і не світай (не розвидняйся); Нехай річка й невеличка, а береги ламає; Пани б'ються (скубуться), а в бідних (холопів) чуби тріщать; Паршива овечка всю отару поганить; Перші коти за плоти; Як не наївся, то й не*

налижешся; Піч тучить, а дорога учить; Знайся кінь з конем, а віл з волом; Хоч і надів жупан, не цурайся свитки.

Завдання 49. Побудуйте словникові статті для перекладної (українсько-російської, українсько-англійської, українсько-німецької і т. ін.) пареміографічної праці з реєстровими одиницями: *Батогом обуха не переб'єш; Плюнь у вічі, а він каже – ще двічі; Змилувався Бог над раком та ззаду очі дав; Під лежачий камінь вода не тече; Під носом косовиця, а на розум не орано; Хто пізно ходить, той сам собі шкодить; Трапиться на віку варити борщ і в глеку; Надіявся дід на обід, та без вечері ліг спати.*

Завдання 50. Побудуйте словникові статті для пареміографічної праці тлумачного типу з такими реєстровими одиницями: *Знайдеться купець і на дірявий гарнець; Про мене й Семене, аби я Іван; До повної миски всі з ложками; Запит не біда, у кишеню не лізе; Хто вітрові служить, тому димом платять; Казали люди: квач притикою не буде; Пусту пса під стіл, а він дереться на стіл; Куліш не каша, п'ять рублів не гроші; Повів коня кувати, як кузня згоріла; Скоро робиться – сліпе родиться; Рости, траво, для пса, коли кобила здохла; Собака теж на вовка гавкає, та сам хвіст піджимає; Дай дурневі макогона, то він і вікна поб'є; Нашій Катрі полегшало: то не їла, а тепер і не балакає; Чого бик навик, того й реве.*

Завдання 51. Схарактеризуйте подані нижче афоризми Л. Костенко за 1) ступенем вираження смислової домінанти 2) характером інтеріоризації дійсності; 3) за формально-граматичною будовою: *Єдиний, хто не втомлюється, – час; Імперії ще й досі для багатьох – це ознака націоналізму, сепаратизму, причина конфліктів і моральних травм; Історія проситься в сні нащадків; Адресовані людям вірші – найцирніший у світі лист; Діапазон мети і метушні Поету мстить в несправедному слові; Де воля спить, її ще й приколишуть; Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там; Душа пройшла всі стадії печалі – Тепер уже сміятися пора; Душа, зруйнована, як Троя, своїх убивць переживе; 3-за трат свободу краще видно; Здушили сльози – не виходь на люди. Болить душа – не виявляй на вид; Клаптята паперу – то смертельні плацдарми самотньої битви з державами, з часом, з самим собою. Кожне покоління вип'є свою чашу. Але чому вони повинні пити ще й нашу?; Колись творилися слова, тепер – абрєвіатури; Колись були Орфеї, а тепер корифеї; Ми любимо тих, що знали нас молодими. Їхня пам'ять – музей коштовностей, які ми колись розгубили.*

Завдання 52. На прикладі афористичних висловів Л. Костенко доведіть або спростуйте твердження, що лінгвокреативні процеси афористичної деривації передбачають використання символіки, тропів і стилістичних фігур: *Лиш народи, явлені у Слові, достойно жити можуть на землі; Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть; На спіритичних сеансах історії найголосніше говорять мертві; Найкращий віри не ходить на свободі; Не бий на сполох в невідлтий дзвін; Нерівня душі – це гірше, ніж майна!; Пішов у смерть – і повернувся в думі, і вже тепер ніхто його не вб'є; Податись можна, а подітись – ні; Поразка – це наука. Ніяка перемога так не вчить; Самотнім добре – жодної розлуки; Страшні слова, коли вони мовчать; У пеклі наших доль не знаєш сам – ти бранець чи обранець; Час працює на тих, хто працює на нього; Що доля нелегка, – в цім користь і своя є, Блаженний сон душі мистецтву не сприяє; Я знаю грамоту свободи – її підписують мечі!*

Завдання 53. Схарактеризуйте подані нижче афоризми В. Стуса за ступенем вираження смислової домінанти: *В масштабі поетового світобачення всяка неорганічність та імітація – тільки несмак; Вітальні листи завжди приймаються одностайно; Гострити ніж людей навчили Зойки; Долі не обирають... Її приймають – яка вона вже не є. А коли не приймають, тоді вона силоміць обирає нас; Кожен кат любить червоне вино, нагріте до 36 градусів; Кожна Муза має свій вік; Люди, прагнучи світла, викликають власну смерть; Ми досі це рятуємо дистрофію тіл, а за прогресуючу дистрофію душі – нам байдуже; Митець потрібен своєму народові та й усьому світові тільки тоді, коли його творчість зливається з криком його нації; Народ це тільки осмислює конституційні простори своєї свободи, а уряд уже стріляє; Один лиш час і має совість; Пізнане розумом лишається непізнаним для людини, воно не стає її здобутком; Переставши бути собою, поет втрачає і себе самого; Право сильного ніби знімає з ужитку людську неувічливість; Ритм – тільки продовження, доувираження змісту; Розум – цей інструмент самоподвоєння людини, її самоусвідомлення і самооблуди, орієнтує нас у світі тільки приблизно; Самовисочіння людини – то єдиний спосіб збереження землі.*

Завдання 54. Схарактеризуйте подані нижче афоризми за характером інтеріоризації дійсності: *Гілки влади безплідні через постійні політичні бурі (В. Титечко); Найчастіше закордонні інвестиції вкладають у можновладні кишені (В. Титечко); Творчість –*

то тільки гримаса індивідуального болю (В. Стус); У невідоме дорога найближча (В. Стус); Є сенс життя, поки є воля до життя; є воля до життя, поки є смак до життя (А. Коваль); Є незмінна земля, і усе на ній – зміна невпинна (О. Ольжич); Є сотня мов, а правда лиш одна (М. Рильський); Єдине, що робить життя можливим, – це неможливе (В. Черняк); Справедливим бути важче, ніж добрим (В. Черняк); Єдиний наш вибір був і залишається – межі жертвою і катом, між небуттям і буттям, яке вбиває (О. Забужко); Її Величність Цивілізація, віднявши в людини час і простір для повновартісного почування, тим самим позбавила її органу поетичного слуху (О. Забужко).

Завдання 55. Схарактеризуйте подані нижче афоризми за структурою судження (формально-граматичною будовою): Їхнє майбутнє – смерть, наше – безсмертя (Р. Ковалів); І в отруйних ягодах є вітаміни (Д. Арсенич) І мости руйнуються від того, що всі йдуть у ногу (Ф. Боднар); І один у полі воїн, якщо захищає рідне поле (В. Голобородько); І в оманах є своя принада: вони сприймаються за одкровення (В. Канівець); І розумні, і дурні – усі люблять Істину. Але – кожний свою (В. Канівець); І через річку Забуття є брід, але ніхто не пам'ятає, де він (А. Коваль); І в нашому внутрішньому світі є свій потойбічний – світ пекельного мороку й інфернального мерехтіння (А. Коваль); Інколи замкнене коло – це трикутник (А. Крижанівський); Інколи лаврові вінки слід вручати разом з головою (А. Крижанівський); Імперії коштують дорого – і не лише колоніям (О. Забужко); Інколи мені не хочеться, щоб поруч були ті, на чистому я боці (В. Черняк); Істина не потребує захисту, захисту потребують ті, що її сповідують (А. Коваль); Істина – посередині, але де знаходиться ця середина лише Бог знає (А. Коваль); Бідні кращі за багатих: менше вкрали (В. Голобородько); Безнадійним є бунт одиниці, що не хоче прийняти расових традицій (Ю. Липа).

Завдання 56. Прокоментуйте, як ви розумієте значення поданих нижче афористичних висловів. Які особливості афоризму як одиниці книжно-літературного походження вони демонструють : Афоризм – це добре відредагований роман (В. Голобородько); Афоризм має перевагу над романом: його завжди дочитують до кінця (В. Голобородько); Афоризм можна спростувати лише іншим афоризмом (А. Коваль); Афоризм – це виклик багатослів'ю (Л. Сухоруков); Афорист не повинен ставити крапку над «і». Нехай якесь зусилля зробить і читач (Д. Арсенич); Афорист не думає, а мислить (В. Черняк).

Завдання 57. Доведіть або спростуйте твердження про те, що виділені одиниці, засвідчені в романі В. Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон», можна зарахувати до афористичного корпусу української мови: 1) – *А про Веремія більше нічого не чув? – спитала вона. – Нічого. Самі тільки вигадки. Звитяга породжує легенди, а відчай – брехню;* 2) – *А я, – він склав папірець жолобком і сипнув у нього пучку тютюну, – я не перечив Івасеві. Хай кожен тішиється тим, що додає йому віри. Не хотів доводити, що це нісенітниця, то відмовився пристати до їхнього братства з іншої причини;* 3) *Серед пожухлих стерень туди тяглася широченька доріжка, і ми, пам'ятаючи напучення отця Тимофія, сміливо попрямували нею у бік кордону, забувши євангельське застереження, що широка дорога веде до загибелі. Хай не завжди до загину, але вона, ця найвидніша дорога, часто зводить людину на манівці, тож і ми незабаром побачили перед собою велике заболочене озеро, про яке отець Тимофій навіть не згадував;* 4) – *Ви зайшли до жидівської хати, а в нас немає ікон. Бога треба носити у серці, інакше його можуть украсти;* 5) *Цього разу в лебединському гніздовищі Чорний Ворон застав усього лише дванадцять козаків. Він здогадувався, що десь воно так і станеться, але казав собі: хай. Хай усе йде своєю чергою без принуки, фортуна сама відбере тих, на кого зможеш покластися в найчорнішу годину;* 6) *Хай зостанеться жменька, зате певних людей, які не вистрелять тобі в спину, не побіжать у ЧК рятувати свою шкуру ціною твоєї голови;* 7) – *От лицедій, – Ворон видихнув хмару диму. – Ти не можеш без публіки. Тобі місце в театрі. Прапор у руки – й на сцену!;* Чорний Ворон їх не розраював, не запрошував далі йти разом, бо знав, що то таке – повернутися до своїх з того світу: **якщо Бог рятує життя повстанцеві, то, виходить, благословляє на помсту;** 8) *Хоч і піддалися отамани та багацько козаків на амнестії, але й залишенців було чимало. Їх ще ой як боялися. Мстилися як могли. А коли ворог боїться – він ще не переможець. Бо не сьогодні – завтра придуть до нього і скажуть, кому до небесної канцелярії, а кому в земельний комітет;* 9) *А зараз треба було підняти козакам настрої. Лише гостра й успішна операція могла підігріти їхню віру у власні сили. Наша відвага давно не впиалася медом.*

Завдання 58. Доведіть або спростуйте твердження про те, що виділені одиниці, засвідчені в романі М. Стельмаха «Чотири броди», можна зарахувати до афористичного корпусу української мови: 1) **Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди**

*повертається до своїх літ, і минушина вже так підійшла до нього, що, здавалось, простягни руку – і доторкнешся до неї та й впишеш у письмо, про яке не раз думалось Данилу; 2) Усе розпитував про тебе і все хвалив тебе. Просив, щоб я йому розмалювала хату; потім, уже в себе, сам відділяв жовтки від білків на фарби і знову розпитував про тебе. – Хай його лиха година розпитує. – Та вона обминає його. Розкошує в лісництві чоловік, як пампух в олії. У нього ж так: **державі краплю, собі квартиру**; 3) – Важко тобі самій з двома?.. Не кажи й не говори, бо сам знаю: **до всього чоловік звикне, тільки не до бід**. Це треба стати і орачем, і сіячем, і город упорати, і зварити, і спекти, і обшити, і обіпрати, і хату, і корову доглянути, і дітям дати толк; – Чого ти вхопилась за це «гетьме», як за батіг? Чим я тебе зобидив? Своєю любов'ю? – Киньте, дядьку. **З грішної душі не проросте свята любов**; 4) А Оксана йому б і красу принесла в оселю, і все ділечко переробила б. І чого вона закомизилась на своїх злиднях? Чи хоче, як у молодості, чути біля вуха солодкі слова про любов? Так для чого на це марнувати час людям, які вже знають, що таке **спілка – чоловік і жінка**? Ну, не підбив він її сьогодні, підіб'є завтра. **Землю не підманиш, а людину можна**.*

Завдання 59. Розподіліть пареміологічні одиниці, репрезентовані поданими контекстами на дві групи: а) власне паремії; б) афоризми. Схарактеризуйте їх за структурно-граматичними, семантичними та функціонально-стилістичними особливостями. Назвіть спільні та диференційні ознаки власне паремій та афоризмів: 1) – **Що б там і не зайшло, а без причини він не приходив. У них, бачиш, такий звичай, що перше з перцем, а тоді з серцем, перше полають, тоді обіймають:** «Мої ж ви!»... Настрашилися, що розгнівали Мазепу. А в того Мазепи все ще і козаків нових набереться, і червінців децю знайдеться. Жаль утратити союзника такого. Поки конина тягне, не відпрягай (Б. Лепкий); 2) – **Повіриш мені, Пилипе, це нове, нікчемне діло. Переслухати свідків, розслідути, хто винуватий, і звідомлення подати на письмі. Досить мені тієї зневаги. Моїх людей я маю судити, я їх вождь. У всьому руку світлішого бачу. На царську гарячу комплекцію вину спихає, а сам він воду каламутить, щоб рибу ловить. Але побачать ще вони, побачать, хто таке гетьман Мазепа!** (Б. Лепкий); 3) – **І не одна дівчина притулилася до вишині в садочку, і як вишиною вітер, так нею хитав жаль, і як з вишині дощ, так з її очей на траву скапували сльози...** **Поїде, і, може, не побачаться більше. Така велика тая Україна,**

такі непевні часи! Як пес за возом, побігла б за козацьким табором – куди він, туди й вона; так не пускають. Тут батько й мати, а там старшини. Така-то вже наша нещаслива дівочка доля. **І без кохання годі, і з коханням важко** (Б. Лепкий); 4) – Гетьман був рад, що вигляди на новий союз України зі Швецією прибирали конкретні і корисні форми. Останній побут з царем і Менишовим у Жовкві впевнив його, що з Москвою **не заїдеш дальше, ніж до чорта в зуби** (Б. Лепкий); 5) – Деякі з Чуйкевичевих козаків поприсувалися ближче, щоб слухати небилець. Розказував їх народ, що не мав уже чим журитися, **ні хати, ні жінки, ні дітей, ні пана, гуляй, душе п'яна, від ночі до рана!** (Б. Лепкий); 6) – А як ти, сину, в поліцію втербився? – **Тікав од диму, а упав у полум'я**, – зневажливо махнув рукою Стьопочка, та згодом додав: – І, думаю, правильно зробив, а то самого б поліція тягала, як колишнього активіста. Коли приймали на нову службу, сказав, скільки сотворив бомаг у тридцять сьомому році (М. Стельмах); 7) **Магазаник скривився: був у Стьопочки не розум, а розумець, розумець і залишився**. – От цього й не треба було говорити: **що народилось у темряві, хай і гине в темряві** (М. Стельмах); 8) Стьопочка, зупинившись, притримує вдову біля хвіртки, злодійкувато озирається, підморгує і повчально говорить: – **Хоч богу плачя, а й він знає, що сльози – вода**. Оце споживаєш за своє гордування. Тепер головне: **гнися, то не зломися, і вообче**. А щоб полегшало тобі, зараз же **крутнись, як повіна заміж**, з податками та ще батькові якусь хапанку принеси (М. Стельмах); 9) – Не будь, Одарко, такою коверзухою, у війну і на жіночу красу підупали ціни. А ти, коли подумати, не надівочилась, і вообче... – **Паскудник! Який батько, такий і син: з чорта чорт і вилупиться (повісь на гілляці – один одного не переважить)** (М. Стельмах); 10) – Та ще не чіпають. Ми нікому нічого, то й нам поки що нічого. Аякже. – **То ви нікому нічого?..** – від несподіванки аж роззублюється лейтенант. – А що ми можемо зробити, коли так подешевшало життя: **що тьху, що життя – все одно** (М. Стельмах); 11) Дядько Євдоким не то тьхукає, не то зітхає і вже починає ніби виправдовуватися: – **Аби я мав хоч три голови, то менше думав би про одну**. Еге ж! Бо який тепер час? **Бога бійся, а чорта опасайся** (М. Стельмах).

Завдання 60. На основі творчого доробку сучасних митців укладіть реєстр афористичних висловів. Із наявних пареміографічних джерел та творів художньої літератури доберіть афористичні вислови про роль слова, мови в житті народу, національної спільноти.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Авалиани 1981 – **Авалиани Ю. Ю.** К семантической структуре и контекстуальным связям фразеологических единиц в разносистемных языках / Ю. Ю. Авалиани // Вопросы фразеологии романских и германских языков. – Самарканд, 1981. – С. 140–147.

Авксентьев 1988 – **Авксентьев Л. Г.** Сучасна українська мова : Фразеологія / Л. Г. Авксентьев. – Х. : Вища школа, 1988. – 134 с.

Ажнюк 1989 – **Ажнюк Б. М.** Англійська фразеологія в культурно-етнічному висвітленні / Б. М. Ажнюк. – К. : Наукова думка, 1989. – 134 с.

Ажнюк 1990 – **Ажнюк Б. М.** Національна фразеологія в іншомовному зіставленні / Б. М. Ажнюк // УМЛШ. – 1990. – № 5. – С. 82–87.

Аксамитов 1978 – **Аксамитов А. С.** Белорусская фразеология / А. С. Аксамитов. – Минск : Высшэйшая школа, 1978. – 340 с.

Александрова 1993 – **Александрова С. П.** Фразеологізми в загальнонародній мові та в художньому тексті / С. П. Александрова // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 70–74.

Алефиренко 1999 – **Алефиренко Н. Ф.** Принципы коммуникативно-прагматического исследования фраземики / Н. Ф. Алефиренко // Коммуникативно-прагматические аспекты фразеологии. – Волгоград : Перемена, 1999. – С. 3–5.

Алефиренко 2003 – **Алефиренко Н. Ф.** Проблемы вербализации концепта : Теоретическое исследование / Н. Ф. Алефиренко. – Волгоград : Перемена, 2003. – 95 с.

Алефиренко 2002 – **Алефиренко Н. Ф.** Протовербальное порождение культурных концептов и их фразеологическая репрезентация / Н. Ф. Алефиренко // Филологические науки. – 2002. – № 5. – С. 72–82.

Алефиренко 1993 – **Алефиренко Н. Ф.** Фразеология в системе современного русского языка / Н. Ф. Алефиренко. – Волгоград : Перемена, 1993. – 149 с.

Алефиренко 2008 – **Алефиренко Н. Ф.** Фразеология в свете современных лингвистических парадигм : [монография] / Н. Ф. Алефиренко. – М : ООО Изд-во «Эллис», 2008. – 271 с.

Алефиренко 2009 – **Алефиренко Н. Ф.** Фразеология и паремиология : [учеб. пособие для бакалаврского уровня филологического образования] / Н. Ф. Алефиренко, Н. Н. Семененко. – М. : Флинта; Наука, 2009. – 344 с.

Амосова 1963 – **Амосова Н. Н.** Основы английской фразеологии / Н. Н. Амосова. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. – 208 с.

Аникин 2004 – **Аникин В. П.** О двух лингвистических направлениях в фольклористике / В. П. Аникин // Филологические науки. – 2004. – № 1. – С. 5–15.

Аникин 1988 – **Аникин В.П.** К мудрости ступенька : О русских песнях, сказках, пословицах, загадках, народном языке : [Очерки]. – [изд. перераб. и доп.]. – М. : Детская л-ра, 1988. – 176 с.

Аникин 1971 – **Аникин В. П.** Русские народные пословицы, поговорки и детский фольклор / В. П. Аникин // Русское народное поэтическое творчество : [учеб. пособие]; Под ред. проф. Н. И. Кравцова. – М. : Просвещение, 1971. – С. 75–90.

Антонова 2012 – **Антонова О. Н.** Функциональные свойства паремий-трансформов в англоязычном публицистическом дискурсе : автореф. дис. ... канд. филол. наук / О. Н. Антонова. – М., 2012. – 27 с.

Антонович 1996 – **Антонович Є.** Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології : примітив, фольклор, аматорство, наїв, кітч... : Колективне дослідження за матеріалами Других Гончарівських читань / Є. Антонович, М. Антонович, С. Гвоздевич та ін.; відп. ред. М. Селівачов. – К. : НАН України, 1996. – 325 с.

Апресян 1995 – **Апресян Ю. Д.** Интегральное описание языка и системная лексикография / Ю. Д. Апресян. – М. : Языки русской культуры, 1995. – 767 с.

Арутюнова 1976 – **Арутюнова Н. Д.** Предложение и его смысл / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.

Арутюнова 1998 – **Арутюнова Н. Д.** Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.

Архангельский 1964 – **Архангельский В. Л.** Устойчивые фразы в современном русском языке : основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии / В. Л. Архангельский. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 1964. – 316 с.

Бабич 2009 – **Бабич Н.** «Сила Божа» в народній фразеології / Н. Бабич // Богословський стиль української мови у контексті стилістичної науки : зб. науково-дидактичних праць. – Чернівці : Видавничий дім «Букрек», 2009. – С. 118–123.

Баран 1998 – **Баран Я. А.** Фразеологія у системі мови : автореф. дис. ... д-ра філол. наук / Я. А. Баран. – Івано-Франківськ, 1998. – 32 с.

Баранов 1989 – **Баранов А. Н.** Аксиологические стратегии в структуре языка (пареміологія и лексика) / А. Н. Баранов // Вопросы языкознания. – 1989. – № 3. – С. 74–89.

Барли 1984 – **Барли Н.** Структурный подход к пословице и максиме / Н. Барли // Паремииологические исследования : сб. ст.; под ред. Г. Л. Пармякова. – М. : Гл. ред. восточной л-ры, 1984. – С. 126–148.

Бартминьский 2005 – **Бартминьский Е.** Языковой образ мира : очерки по этнолингвистике / Е. Бартминьский. – М. : Индрик, 2005. – 528 с.

Бацевич 2009 – **Бацевич Ф. С.** Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси : [монографія] / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 192 с.

Бацевич 2010 – **Бацевич Ф. С.** Нариси з лінгвістичної прагматики : [монографія] / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.

Благова 2000 – **Благова Г. Ф.** Пословица и жизнь : Личный фонд русских пословиц в историко-фольклористической ретроспективе / Г. Ф. Благова. – М. : Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – 222 с.

Бодянский 1834 – **Бодянский О. М.** Письмо к издателю / О. М. Бодянский // Телескоп. – 1834. – Ч. XXI. – Отд. IV. Критика. – С. 336–348.

Бондар 2006 – **Бондар О. І.** Сучасна українська мова : [навч. посібник] / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К. : Академія, 2006. – С. 293–353.

Бондаренко 1995а – **Бондаренко В. Т.** Варьирование устойчивых фраз в русской речи : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / В. Т. Бондаренко. – М., 1995. – 42 с.

Бондаренко 1995б – **Бондаренко В. Т.** Варьирование устойчивых фраз в русской речи : [учеб. пособие по спецкурсу] / В. Т. Бондаренко. – Тула : Изд-во ТГПИ, 1995. – 151 с.

Бондаренко 2009 – **Бондаренко В. Т.** О варьировании пословично-поговорочных выражений в речи : к изучению дисциплины / В. Т. Бондаренко // Русский язык в школе. – 2009. – № 5. – С. 88–92.

Борисова 1999 – **Борисова Л. П.** Лингвокогнитивный аспект исследования паремииологических единиц : (На материале пословиц и поговорок якутского языка и их русских эквивалентов) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л. П. Борисова. – М., 1999. – 14 с.

Бочина 2002 – **Бочина Т. Г.** Стилистика контраста : Очерки по языку русских пословиц / Т. Г. Бочина. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2002. – 196 с.

Брагина 2007 – **Брагина Н. Г.** Память в языке и культуре / Н. Г. Брагина. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 526 с.

Брандес 2004 – **Брандес М. П.** Стилистика текста. Теоретический курс : [учебник] / М. П. Брандес. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 416 с.

Будагов 1989 – **Будагов Р. А.** Толковые словари в национальной культуре народов / Р. А. Будагов. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 151 с.

Булашев 1993 – **Булашев Г. О.** Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – К. : Довіра, 1993. – 415 с.

Булыгина 1997 – **Булыгина Т. В.** Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с.

Бут 2001 – **Бут А. М.** Национальный компонент концепта *ЗАКОН* (на материале русской и латинской паремииологии) / А. М. Бут // Владимир Даль и современная филология : материалы междунар. науч. конф. : в 2-х т. – Нижний Новгород, 2001. – Т. 1. – С. 99–101.

Бутник-Сіверський 1946 – **Бутник-Сіверський Б. С.** «Малороссийский Словарь» і «Граматика» П. Білецького-Носенка / Б. С. Бутник-Сіверський // Наукові Записки АН УРСР. – Т. II–III. – К., 1946. – С. 207–213.

Бутько 2007 – **Бутько Ю. В.** «Антипословица» как аномалия? // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2007. – № 5. – С. 217–229.

Бутько 2008а – **Бутько Ю. В.** Ассоциативный контекст и его реализация в новых паремиях // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2008. – № 6. – С. 146–158.

Бутько 2008б – **Бутько Ю. В.** Новые паремии как проявление лингвокреативного мышления // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета : Серия : Филология. – 2008. – Вып. 3. – С. 75–80.

Бутько 2009 – **Бутько Ю. В.** Лингвокультурологическая характеристика межтекстовых связей в условиях демократизации языковых процессов (на материале лингвокультурологического анализа паремий) : автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Ярославль, 2009. – 21 с.

Вальтер 2005 – **Вальтер Х.** Антипословицы русского народа / Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. – СПб. : Изд. дом «Нева», 2005. – 576 с.

Величко 1996 – **Величко С. І.** Фразеологізми-прислів'я як конституенти функціонально-семантичного поля спонування в сучасній німецькій мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / С. І. Величко. – К., 1996. – 21 с.

Виноградов 1947 – **Виноградов В. В.** Русский язык : Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М.–Л. : Изд-во МП РСФСР, 1947. – 784 с.

Волоцкая 1995 – **Волоцкая З. М.** Языковая картина мира и картина мира в текстах загадок / З. М. Волоцкая, А. В. Головачева // Малые формы фольклора : сб. ст. памяти Г. Л. Пермякова; сост. Т. И. Свешникова; отв. ред. В. В. Иванов. – М., 1995. – С. 214–224.

Воркачев 2001 – **Воркачев С. Г.** Лингвокультурология, языковая личность, концепт : становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.

Воробьев 1994 – **Воробьев В. В.** Культурологическая парадигма русского языка : теория описания языка и культуры во взаимодействии / В. В. Воробьев. – М. : ИРЯП, 1994. – 75 с.

Воробьев 1997 – **Воробьев В. В.** Лингвокультурология (теория и методы) : [монография] / В. В. Воробьев. – М. : Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.

Гаврин 1971 – **Гаврин С. Г.** Афористическая фразеология как лингвистическая категория / С. Г. Гаврин // Вопросы теории и методики русского языка. – Пермь, 1971. – Т. 87. – С. 3–23.

Гаврин 1958 – **Гаврин С. Г.** К вопросу об отличии пословицы от поговорки в современном русском литературном языке / С. Г. Гаврин // Ученые записки Пермского гос. пед. ин-та им. М. Горького. – Вып. 17. – 1958. – С. 23–31.

Гальперин 2004 – **Гальперин И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – [2-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 144 с.

Гварджаладзе 1971 – **Гварджаладзе И. С.** Английские пословицы и поговорки / И. С. Гварджаладзе, Д. И. Мchedlishvili. – М. : Высшая школа, 1971. – 77 с.

Гвоздев 1983 – **Гвоздев В. В.** Место пословиц как структурно-семантических образований в языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / В. В. Гвоздев. – М., 1983. – 25 с.

Гвоздев 1975 – **Гвоздев В. В.** О некоторых лексических особенностях французских и русских пословиц / В. В. Гвоздев // Научные труды Курского ГПИ. – Т. 48. – Курск, 1975. – С. 13–27.

Голубовська 2004a – **Голубовська І. О.** Етнічні особливості мовних картин світу : [монографія] / І. О. Голубовська. – [2-е вид.]. – К. : Логос, 2004. – 284 с.

Голубовська 2004б – **Голубовська І. О.** Паремії як відбиття ціннісних пріоритетів етнічної спільності (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) / І. О. Голубовська // Мовознавство. – 2004. – № 2–3. – С. 66–74.

Гончаренко 1985 – **Гончаренко В. Г.** Значення вчення О. О. Потебні про народні прислів'я, приказки, крилаті слова і символи для вивчення мови художнього твору / В. Г. Гончаренко // Творча спадщина О. О. Потебні й сучасні філологічні науки : тези республ. наук. конференції. – Х., 1985. – С. 212–213.

Гудков 2004 – **Гудков Д. Б.** К вопросу о словаре прецедентных феноменов / Д. Б. Гудков // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках; отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 251–259.

Гудков 1997 – **Гудков Д. Б.** Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний / Гудков Д. Б., Красных В. В., Захаренко И. В., Багаева Д. В. // Вестник Московского ун-та : Серия 9 : Филология. – 1997. – № 4. – С. 106–117.

Гудок 1967 – **Гудок В. С.** Афоризмы и пословица / В. С. Гудок // Вопросы русской литературы. – Л. : Изд-во Львовского ун-та. – 1967. – Вып. 2. – С. 88–96.

Гумбольдт 2000 – **Гумбольдт В. фон.** Избранные труды по языкознанию [пер. с нем.; под ред. и с предисл. Г. В. Ромиашвили] / В. фон Гумбольдт. – [2-е изд.]. – М. : Прогресс, 2000. – 399 с.

Гумбольдт 1985 – **Гумбольдт В. фон.** Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.

Дандис 1978 – **Дандис А.** О структуре пословицы / А. Дандис // Пареміологічний збірник : Пословица. Загадка : Структура, смысл, текст; под ред. Г. Л. Пермякова. – М. : Наука, 1978. – С. 13–34.

Дамм 2002 – **Дамм Т. И.** Комические афоризмы в современной газете / Т. И. Дамм // Русская речь. – 2002. – № 5. – С. 48–56.

Дей 1963 – **Дей О. І.** З фольклористичної спадщини Івана Франка : недрукована передмова до збірки прислів'їв / О. І. Дей // Народна творчість та етнографія. – К., 1963. – № 2. – С. 94–96.

Демська 2010 – **Демська О.** Вступ до лексикографії : [навч. посібник] / О. Демська. – К. : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. – 266 с.

Дмитренко 1988 – **Дмитренко Л. П.** Внесок Б. Д. Грінченка в українську фольклористику (на матеріалі періодичної преси Росії кінця XIX – початку XX ст.) // Борис Грінченко : тези доп. республ. наук.-практ. конференції. – Ворошиловград, 1988. – С. 79–81.

Добровольский 1997 – **Добровольский Д. О.** Национально-культурная специфика во фразеологии / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1997. – № 6. – С. 37–38.

Добрыднева 2000 – **Добрыднева Е. А.** Коммуникативно-прагматическая парадигма русской фразеологии : [монография] / Е. А. Добрыднева; науч. ред. Н. Ф. Алефиренко. – Волгоград : Перемена, 2000. – 224 с.

Добрыднева 1998 – **Добрыднева Е. А.** Современная русская фразеология : категориальные признаки и коммуникативные свойства / Е. А. Добрыднева. – Волгоград : Перемена, 1998. – 88 с.

Дуденко 2002 – **Дуденко О. В.** Номінативна та комунікативна природа українських паремій : дис. ... канд. філол. наук / О. В. Дуденко. – Умань, 2002. – 220 с.

Дядечко 2002 – **Дядечко Л. П.** Крылатые слова как объект истории описания : история и современность / Л. П. Дядечко. – К. : ИПЦ «Киев. ун-т», 2002. – 294 с.

Єрмоленко 1998 – **Єрмоленко С. С.** Мова в культурі народу (план-проспект) / С. С. Єрмоленко, Т. А. Харитонова, О. Б. Ткаченко та ін. // Мовознавство. – 1998. – № 4–5. – С. 3–17.

Єрмоленко 1987а – **Єрмоленко С. С.** Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць : [монографія] / С. С. Єрмоленко. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2006. – 384 с.

Єрмоленко 2009 – **Єрмоленко С. Я.** Мовно-естетичні знаки української культури : [монографія] / С. Я. Єрмоленко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.

Єрмоленко 1999 – **Єрмоленко С. Я.** Нариси з української словесності : (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 416 с.

Єрмоленко 1987б – **Єрмоленко С.** Фольклор і літературна мова / С. Єрмоленко. – К. : Наукова думка, 1987. – 245 с.

Жайворонок 2004 – **Жайворонок В. В.** Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 23–35.

Жайворонок 2005 – **Жайворонок В. В.** Символіка народного та авторського (крилатого) слова й виразу / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 138–147.

Жайворонок 1996 – **Жайворонок В. В.** Слово в етнологічному контексті / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 7–14.

Жайворонок 2001 – **Жайворонок В. В.** Українська етнолінгвістика : деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48–63.

Жайворонок 2007 – **Жайворонок В. В.** Українська етнолінгвістика : Нариси : [навч. посібн.] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.

Жданова 2004 – **Жданова В. В.** Пословицы и поговорки как источник изучения русского культурно-языкового сознания / В. В. Жданова // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. – М. : Языки славянской культуры, 2004 – С. 151–159.

Жигарина 2006 – **Жигарина Е. Е.** Паремииологические жанры : проблема структурно-семантической и функциональной дифференциации / Е. Е. Жигарина // Филологические записки. Вып. 24. / Гл. ред. А. А. Фаустов. – Воронеж : Воронежский университет, 2006. – С. 52–61.

Жолковский 1978 – **Жолковский А. К.** Разбор одной авторской паремии / А. К. Жолковский, Ю. К. Щеглов // Паремииологический сборник. Пословица. Загадка : Структура, смысл, текст; под ред. Г. Л. Пермякова. – М. : Наука, 1978. – С. 163–211.

Жуков 1986 – **Жуков В. П.** Русская фразеология : [учеб. пособие] / В. П. Жуков. – М. : Высшая школа, 1986. – 309 с.

Жуков 2000 – **Жуков В. П.** Предисловие о словаре пословиц и поговорок / В. П. Жуков // Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок. – [7-е изд., стереотип.]. – М. : Русский язык, 2000. – С. 9–17.

Жуков 2004 – **Жуков К. А.** Языковое воплощение концепта «труд» в пословичной картине мира : автореф. дис. ... канд. филол. наук / К. А. Жуков. – Великий Новгород, 2004. – 26 с.

Жукова 2004 – **Жукова М. Е.** Русские пословицы и поговорки как ключ к пониманию трудностей взаимодействия российских и западных ценностей / М. Е. Жукова // Словарное наследие В. П. Жукова и пути развития русской и общей лексикографии : третьи Жуковские чтения : материалы Междунар. науч. симпозиума. – Великий Новгород, 2004. – С. 227–231.

Забужко 1999 – **Забужко О.** Мова і влада / О. Забужко // Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. – К. : Факт, 1999. – 340 с.

Забуранна 2000 – **Забуранна О.** Концептуалізація простору в українській та перській фразеологічній картині світу (спроба порівняльного аналізу) / О. Забуранна // Вісник Львівського університету : Серія філологічна. – Львів, 2000. – Вип. 29. – С. 190–197.

Зимин 1990 – **Зимин В. И.** Этимологический параметр в описании пословиц и поговорок / В. И. Зимин // Фразеология в Машинном фонде русского языка. – М. : Наука, 1990. – С. 160–167.

Зорівчак 1983 – **Зорівчак Р. П.** Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія (На матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою) / Р. П. Зорівчак. – Львів : Вища школа, 1983. – 176 с.

Иванова 2006 – **Иванова Е. В.** Мир в английских и русских пословицах / Е. В. Иванова. – СПб. : СПбГУ, 2006. – 280 с.

Иванова 2002 – **Иванова Е. В.** Пословичные картины мира (на материале английских и русских пословиц) / Е. В. Иванова. – СПб. : СПбГУ, 2002. – 160 с.

Иванова 2003 – **Иванова Е. В.** Пословичная концептуализация мира (на материале английских и русских пословиц) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – СПб., 2003. – 38 с.

Иванова 2004 – **Иванова С. В.** Лингвокультурология и лингвокогнитология : сопряжение парадигм : [учеб. пособие]. – Уфа : РИО БашГУ, 2004. – 152 с.

Калашник 2000 – **Калашник В. С.** Естетичний аспект розвитку мови: здобутки української поетичної фразеології та афористики / В. С. Калашник // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна : Серія : Філологія. – 2000. – № 491. – С. 608–612.

Калашник 1988 – **Калашник В. С.** Структурно-функціональні різновиди афоризмів / В. С. Калашник // Дослідження з граматичної будови української мови : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1988. – С. 90–95.

Калашник 1995 – **Калашник В. С.** Українська поетична афористика як джерело естетичного сприймання основних життєвих цінностей / В. С. Калашник // Українська духовна культура в системі національної освіти : [тези доповідей та повідомлень]. – Х. : ХДУ, 1995. – С.31–33.

Калашник 1985 – **Калашник В. С.** Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду (семантико-типологічний аспект) / В. С. Калашник. – Х. : Вища школа, 1985. – 172 с.

Калиновський 2006 – **Калиновський Ю. Ю.** Приказки та прислів'я як індикатори повсякденної правосвідомості / Ю. Ю. Калиновський // Гуманітарний часопис. – 2006. – № 3 – С. 75–85.

Каньо 1984 – **Каньо З.** О коммуникативной форме пословиц / З. Каньо // Паремнологические исследования : сб. статей. – М. : Наука, 1984. – С. 257–259.

Карасик 2002 – **Карасик В. И.** Культурные доминанты в языке / В. И. Карасик // Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс. – Волгоград : Перемена, 2002. – С. 166–205.

Карасик 2001 – **Карасик В. И.** Лингвокультурный концепт как единица исследования / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж : ВГУ, 2001. – С. 75–80.

Картамишев 2012 – **Картамишев О. О.** Структурно-семантичне моделювання фразеологічних мікросистем (на прикладі фразеологічної мікросистеми «Здібності людини») : дис. ... канд. філол. наук / О. О. Картамишев. – Сімферополь, 2012. – 185 с.

Кісь 2002 – **Кісь Р.** Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) / Р. Кісь. – Львів : Літопис, 2002. – 304 с.

Кокаре 1978 – **Кокаре Э.** Интернациональное и национальное в латышских пословицах и поговорках / Э. Кокаре. – Рига : Зинатне, 1978. – 294 с.

Кокаре 1968 – **Кокаре Э.** Параллели в латышских, литовских и русских пословицах и поговорках / Э. Кокаре // Фольклор балтских народов. – Рига : Зинатне, 1968. – С. 227–278.

Колоїз 2003 – **Колоїз Ж. В.** Задля художньої виразності / Ж. В. Колоїз // Урок української. – 2003. – № 1. – С. 28–29.

Колоїз 2008 – **Колоїз Ж. В.** Національний колорит мовних зворотів / Ж. В. Колоїз. – Український смисл. – 2008. – С. 16–20.

Колоїз 2012 – **Колоїз Ж. В.** Пареміологічні одиниці як «моральні формули» українського народу в романі Михайла Стельмаха «Чотири броди» / Ж. В. Колоїз // Матеріали наукових читань з нагоди 100-річчя від дня народження Михайла Стельмаха : зб. наук. праць / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін. – Кривий Ріг : КП ДВНЗ «КНУ», 2012. – С. 35–47.

Колоїз 1996 – **Колоїз Ж. В.** Структурно-функціональні різновиди усталених конструкцій у мові публіцистики Сергія Єфремова : дис. ... канд. філол. наук / Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг, 1996. – 222 с.

Колоїз 2012 – **Колоїз Ж. В.** Українсько-німецькі пареміологічні паралелі / Ж. В. Колоїз // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького національного університету : зб. наук. праць. – Вип. 7 / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін. – Кривий Ріг : Центр-Принт, 2012. – С. 60–81.

Конобродська 2007 – **Конобродська В.** Українська етнолінгвістика : на шляху пошуку (Замість передмови) / В. Конобродська // Етнолінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Т. 1. – Житомир, 2007. – С. 7–19.

Кононенко 1996 – **Кононенко В. І.** Національно-мовна картина світу : зіставний аспект (на матеріалі української та російської мови) / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 1996. – №6. – С. 39–46.

Кононенко 1991 – **Кононенко В. І.** Словесні символи в семантичній структурі фраземи / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 1991. – №6. – С. 30–31.

Кононенко 1993 – **Кононенко В. І.** Українська народна фраземіка : Трансформація образу / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 21–27.

Корень 1999 – **Корень О. В.** Семантико-синтаксичні моделі англійських прислів'їв / О. В. Корень // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 1999. – С. 140–144.

Корень 2000 – **Корень О. В.** Системно-функціональні особливості англійських прислів'їв : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. В. Корень / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2000. – 19 с.

Космеда 2000 – **Космеда Т.** Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. Космеда. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.

Кохан 2004 – **Кохан Ю. І.** Фразеологія української мови як вияв стереотипних уявлень про етноментальні особливості представників інших народів // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна : Серія : Філологія. – 2004. – № 631. – С. 14–17.

Коцюба 2009 – **Коцюба З. Г.** Паремії як об'єкт етнолінгвопсихологічного дослідження / З. Г. Коцюба. – Мовознавство. – 2009. – № 2. – С. 34–47.

Коцюба 2010 – **Коцюба З. Г.** Рефлексія побутової свідомості в різномовному проverbs'яльному просторі (від універсального до національного) : [монографія] / З. Г. Коцюба. – Львів : ДП «Видавничий дім «Укрпол», 2010. – 472 с.

Кравчук 2003 – **Кравчук А.** Етноніми в системі фразеології // Українська мова. – 2003. – №2. – С.78–87.

Краснобаєва-Чорна 2008 – **Краснобаєва-Чорна Ж. В.** Концепт *ЖИТТЯ* в українській фраземіці : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ж. В. Краснобаєва-Чорна / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.

Красных 2002 – **Красных В. В.** Этнопсихолінгвістика и лінгвокультурологія : [курс лекцій] / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 282 с.

Крейдлин 1989 – **Крейдлин Г. Е.** Структура афоризма / Г. Е. Крейдлин // Проблемы структурной лінгвістики. 1985–1987; отв. ред. В. П. Григорьев. – М. : Наука, 1989. – С. 196–205.

Крикманн 1975 – **Крикманн А. А.** К проблематике исследования содержания и мировоззрения пословиц : автореф. дис. ... канд. філол. наук / А. А. Крикманн / АН Эст. ССР. Отдел обществ. наук. – Таллин, 1975. – 56 с.

Крикманн 1978 – **Крикманн А. А.** Некоторые аспекты семантической неопределенности пословицы / А. А. Крикманн // Пареміологічний збірник : Пословица. Загадка : Структура, смысл, текст; под ред. Г. Л. Пермякова. – М. : Наука, 1978. – С. 82–104.

Крикманн 1984 – **Крикманн А. А.** Опыт объяснения некоторых семантических механизмов пословицы / А. А. Крикманн // Пареміологіческие исследования : сб. ст.; под ред. Г. Л. Пермякова. – М. : Гл. ред. восточной л-ры, 1984. – С. 149–179.

Крикманн 2010 – **Крикманн А.** 1001 вопрос по поводу логической структуры пословиц [Электронный ресурс] / А. Крикманн. – Режим доступа: URL: www.ruthenia.ru/folklore/krikmann1.pdf.

Кунин 1970 – **Кунин А. В.** Английская фразеологія : теоретический курс / А. В. Кунин. – М. : Высшая школа, 1970. – 344 с.

Кунин 1986 – **Кунин А. В.** Курс фразеологіи современного английского языка : [учебник] / А. В. Кунин. – М. : Высшая школа, 1986. – 336 с.

Лабашук 2001 – **Лабашук О. В.** Українська примовка : Особливості побутування та функціонування : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. В. Лабашук / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 16 с.

Лазарева 1994 – **Лазарева Е. И.** Немецкие пословицы как объект фразеологіи и лексикографіи (коммуникативно-когнитивный аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Е. И. Лазарева. – М., 1994. – 26 с.

Лазутин 1985 – **Лазутин Г.** Поговорка цветочек, пословица ягодка / Г. Лазутин // Русская речь. – 1985. – № 4. – С. 121–125.

Лановик 2005 – **Лановик М. Б.** Українська усна народна творчість [підручник] / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – [3-є вид., стереотип.]. – К. : Знання-Прес, 2005. – 591 с.

Ларина 2004 – **Ларина Л. И.** Отражение культурных традиций в «Пословицах русского народа» В. И. Даля / Л. И. Ларина // В. И. Даль в парадигме идей современной науки : Язык. Словесность. Культура. Словари : материалы Всерос. науч. конф. – Иваново : ИГУ, 2004. – С. 51–55.

Латыпова 2003 – **Латыпова Р. А.** Нормы речевого поведения в зеркале английской и башкирской паремиологии : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р. А. Латыпова. – Уфа, 2003. – 17 с.

Левин 1984 – **Левин Ю. И.** Провербиальное пространство / Ю. И. Левин // Паремиологические исследования. – М. : Гл. ред. восточной л-ры, 1984. – С. 108–126.

Левченко 2005 – **Левченко О.** Фразеологічна символіка : лінгвокультурологічний аспект : [монографія] / О. Левченко. – Львів : ЛІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.

Лотман 1996 – **Лотман Ю. М.** Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 414 с.

Малюга 2010 – **Малюга Н. М.** Про суспільну потребу й прагматичну мету двомовного українсько-російського та російсько-українського пареміологічного словника // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Вип. 5 / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2010. – С. 78–90.

Малюга 2011 – **Малюга Н. М.** Біблійні назви-символи та колективний етичний досвід (на матеріалі українських паремій) // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Вип. 6 / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін. – Кривий Ріг : КДПУ, 2011. – С. 325–332.

Манакин 2008 – **Манакин В. Н.** Фразеология и когнитивные стереотипы / В. Н. Манакин // Фразеология и когнитивистика : материалы 1-й Междунар. науч. конфер. : в 2-х т.; отв. ред. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород : Изд-во Белгородского гос. ун-та, 2008. – Т. 1 : Идиоматика и познание. – С. 73–76.

Манякина 1980 – **Манякина Т. И.** Языково-стилистическая характеристика жанра афоризмов : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т. И. Манякина. – Днепропетровск, 1980. – 18 с.

Манякина 1983 – **Манякина Т. И.** Языковые выражения обобщенности афоризмов / Т. И. Манякина // Семантика слова и предложения : сб. научн. тр. – Днепропетровск : ДНУ, 1983. – С. 87–93.

Маркова 2001 – **Маркова Т. Д.** Нравственные концепты в русском языковом сознании : номинативный аспект / Т. Д. Маркова // Владимир Даль и современная филология : материалы междунар. науч. конф. : в 2-х т. – Нижний Новгород, 2001. – Т. 1. – С. 128–131.

Маслова 2004 – **Маслова В. А.** Культурно-национальная специфика русской фразеологии / В. А. Маслова // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 69–75.

Маслова 2001 – **Маслова В. А.** Лингвокультурология : [учеб. пособие] / В. А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.

Медведев 1982 – **Медведев Ф. П.** Українська фразеологія. Чому ми так говоримо / Ф. П. Медведев. – [2-е вид., стереотип.]. – Х. : Вища школа. 1982. – 232 с.

Мелерович 2004 – **Мелерович А. М.** О принципах систематизации концептуального содержания паремий в сборнике В. И. Даля «Пословицы русского народа» / А. М. Мелерович // В. И. Даль в парадигме идей современной науки : Язык. Словесность. Культура. Словари : материалы Всерос. науч. конф. – Иваново : ИГУ, 2004. – С. 44–50.

Мельник 2001 – **Мельник Л. В.** Культурно-національна конотація українських фразеологізмів : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. В. Мельник. – Донецьк, 2001. – 18 с.

Мерзлікіна 2001 – **Мерзлікіна О. В.** Комунікативно-прагматичний аспект функціонування прислів'їв у художніх текстах (на матеріалі творів М. Сервантеса) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. В. Мерзлікіна. – К., 2001. – 20 с.

Мізін 2009 – **Мізін К. І.** Системні маркери компаративної фразеології крізь призму зіставлення (на матеріалі англійської, німецької, української та російської мов) / К. І. Мізін. – Мовознавство. – 2009. – № 5. – С. 60–70.

Мова 2007 – **Мова** і мовознавство в духовному житті суспільства : [монографія]. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2007. – 352 с.

Мова 1996 – **Мова** та стиль українського фольклору : зб. наук. праць. – К. : ІЗМН, 1996. – 161 с.

Мойсеїв 1993 – **Мойсеїв І.** Рідна хата – категорія української духовності / **І. Мойсеїв** // Сучасність. – 1993. – № 7. – С. 151–163.

Мокиєнко 1990 – **Мокиєнко В. М.** Загадки русської фразеології / **В. М. Мокиєнко.** – М. : Высшая школа, 1990. – 160 с.

Мокієнко 2000 – **Мокієнко В. М.** Значення української пареміології для історико-етимологічного аналізу слов'янських прислів'їв і приказок / **В. М. Мокієнко** // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 9–21.

Мокиєнко 1982 – **Мокиєнко В. М.** К разграничению генетических и типологических связей славянской поговорки / **В. М. Мокиєнко** // Современные славянские культуры : развитие, взаимодействие, международный контекст : материалы Междунар. конф. ЮНЕСКО. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 364–369.

Мокиєнко 1986 – **Мокиєнко В. М.** Образы русской речи : Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии / **В. М. Мокиєнко.** – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 280 с.

Мокієнко 2002 – **Мокієнко В. М.** Українська етнофразеологія у загальнослов'янському висвітленні / **В. М. Мокієнко** // Мовознавство : доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів; відп. ред. **В. Німчук.** – К. : Пульсари, 2002. – С. 379–385.

Мокиєнко 2000 – **Мокиєнко В. М.** Украинская фразеология (resp. пареміология) / **В. М. Мокиєнко** // Slowo. Tekst. Czas IV. – Szczecin, 2000. – С. 25–33.

Морозова 1975 – **Морозова Л. А.** Антитеза в пословицах / **Л. А. Морозова** // Фольклор как искусство слова. – М., 1975. – Вып. 3. – С. 96–106.

Мусієнко 2006 – **Мусієнко В. П.** Українська етнографічна лексика : ідентифікація та типологія // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 130–136.

Назаренко 2007 – **Назаренко О. В.** Менталітет нації у дзеркалі української фразеології / **О. В. Назаренко** // Український смисл. – 2007. – № 3. – С. 27–34.

Назарян 1981 – **Назарян А. Г.** История развития французской фразеологии / **А. Г. Назарян.** – М. : Высшая школа, 1981. – 189 с.

Назарян 1987 – **Назарян А. Г.** Фразеология современного французского языка : [учебник] / А. Г. Назарян. – [2-е изд, перераб и доп.]. – М. : Высшая школа, 1987. – 287 с.

Наймушина 1984 – **Наймушина Т. А.** Пословицы и поговорки в художественном тексте : дис. ... канд. филол. наук / Т. А. Наймушина. – Л., 1984. – 218 с.

Наконечна 1997 – **Наконечна О. І.** Категорія об'єктивної модальності в українських прислів'ях і приказках : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. І. Наконечна. – К., 1997. – 25 с.

Николаева 1995a – **Николаева Т. М.** «Модели мира» в грамматике паремий / Т. М. Николаева // Филологический сборник (к 100-летию со дня рождения акад. В. В. Виноградова). – М. : Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН, 1995. – С. 316–325.

Николаева 1995b – **Николаева Т. М.** Обобщенное, конкретное и неопределенное в паремииологии / Т. М. Николаева // Малые формы фольклора : сб. ст. памяти Г. Л. Пермякова; сост. Т. И. Свешникова; отв. ред. В. В. Иванов. – М., 1995. – С. 311–324.

Ожегов 1957 – **Ожегов С. И.** О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка) / С. И. Ожегов // Лексикографический сборник. – М. : Изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. – Вып. II. – С. 31–53.

Остроушко 2002 – **Остроушко О. А.** Семантико-синтаксична структура текстів українських замовлянь : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. А. Остроушко / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2002. – 22 с.

Павловская 1998 – **Павловская А. В.** Этнические стереотипы в свете межкультурной коммуникации / А. В. Павловская // Вестник МГУ : Серия 19 : Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 1998. – № 1. – С. 94–104.

Падучева 1984 – **Падучева Е. В.** О семантических связях между басней и ее моралью (на материале басен Эзопа) / Е. В. Падучева // Паремииологические исследования. – М. : Гл. ред. восточной л-ры, 1984. – С. 223–251.

Пазяк 1989 – **Пазяк М. М.** Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність / М. М. Пазяк; Відп. ред. С. В. Мишанич. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.

Пазяк 1985 – **Пазяк М. М.** Творення східнослов'янських прислів'їв та приказок за структурними моделями / М. М. Пазяк //

Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 4. – С. 10–18.

Пазяк 1999 – **Пазяк М. М.** Трансформація паремій у текстах художніх творів / М. М. Пазяк // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 5–6. – С. 83–94.

Пазяк 1984 – **Пазяк М. М.** Українські прислів'я та приказки : проблеми пареміології та пареміографії / М. М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 1984. – 199 с.

Пасік 2000 – **Пасік Н. М.** Власні назви в українській фразеології та пареміології : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. М. Пасік. – К., 2000. – 18 с.

Пашенько 1996 – **Пашенько Н. Л.** Функції українських народних прислів'їв та приказок в історичних повістях Богдана Лепкого / Н. Л. Пашенько // Мова та стиль українського фольклору : зб. наук. праць. – К. : ІЗМН, 1996. – С. 123–127.

Пермяков 2001a – **Пермяков Г. Л.** Грамматика пословицной мудрости // Пословицы и поговорки народов Востока / Г. Л. Пермяков. – М. : Лабиринт, 2001. – С. 9–60.

Пермяков 1973 – **Пермяков Г. Л.** К вопросу о паремииологическом уровне языка / Г. Л. Пермяков // Сб. статей. – Тарту, 1973. – С. 26–33.

Пермяков 1975 – **Пермяков Г. Л.** К вопросу о структуре паремииологического фонда / Г. Л. Пермяков // Типологические исследования по фольклору; сост. Е. М. Мелетинский, С. Ю. Неклюдов. – М. : Наука, 1975. – С. 247–274.

Пермяков 1970 – **Пермяков Г. Л.** От поговорки до сказки (заметки по общей теории клише) / Г. Л. Пермяков. – М. : Наука, 1970. – 240 с.

Пермяков 1978 – **Пермяков Г. Л.** О смысловой структуре и соответствующей классификации пословицных изречений / Г. Л. Пермяков // Паремииологический сборник : Пословица. Загадка : Структура, смысл, текст; под ред. Г. Л. Пермякова. – М. : Наука, 1978. – С. 105–135.

Пермяков 1988 – **Пермяков Г. Л.** Основы структурной паремииологии / Г. Л. Пермяков. – М. : Наука, 1988. – 235 с.

Пермяков 2001b – **Пермяков Г. Л.** Пословицы и поговорки народов Востока / Г. Л. Пермяков. – М. : Лабиринт, 2001. – 624 с.

Пилипчук 2005a – **Пилипчук С. М.** «Галицько-руські народні приповідки» Івана Франка : пареміологічний та пареміографічний аспекти, поезика текстів : автореф. дис. ... канд. філол. наук / С. М. Пилипчук. – Львів, 2005. – 20 с.

Пилипчук 2003а – **Пилипчук С.** Особливості формування та функціонування прямого та переносного значення паремій / С. Пилипчук // Мандрівець. – 2003. – № 4 (45). – С. 43–46.

Пилипчук 2005б – **Пилипчук С.** Пареміологічні зауваги. Погляд Ф. Колесси / С. Пилипчук // Родина Колессів у духовному та культурному житті України кінця ХІХ – ХХ ст. – Львів, 2005. – С. 110–115.

Пилипчук 2002 – **Пилипчук С.** Українські правничі прислів'я в візії В. Охримовича / С. Пилипчук // Фольклористичні зошити. – Луцьк, 2002. – Вип. 5. – С. 83–90.

Пилипчук 2003б – **Пилипчук С.** Юрій Шевельов про романтичний та позитивістичний підходи у вивченні прислів'їв / С. Пилипчук // Мандрівець. – 2003. – № 2 (43). – С. 36–41.

Пінчук 2005 – **Пінчук О.** Нариси з етно- та соціолінгвістики / О. Пінчук, П. Черв'як. – К. : Просвіта, 2005. – 152 с.

Пирогов 2003 – **Пирогов В. Л.** Структура і семантика паремійних одиниць японської, англійської, української та російської мов : типологічний та лінгвокультурологічний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. Л. Пирогов. – К., 2003. – 19 с.

Попович 2006 – **Попович М. В.** Теорія ментальності / М. В. Попович // Проблеми теорії ментальності / [кол. авт.; відп. ред. М. В. Попович]. – К. : Наукова думка, 2006. – 403 с.

Потебня 1905 – **Потебня А. А.** Басня. Пословица. Поговорка / А. А. Потебня // Потебня А. А. Изъ записокъ по теоріи словесности : Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Приложение. – Х. : Паровая Типографія и Литографія М. Зильбербергъ и С-въя, 1905. – С. 309–340.

Потебня 1930 – **Потебня А. А.** Из лекцій по истории словесности : Басня. Пословица. Поговорка. – Х., 1930. – 110 с.

Потебня 1999 – **Потебня А. А.** Мысль и язык : собр. тр. / А. А. Потебня. – М. : Лабиринт, 1999. – 268 с.

Потебня 2004 – **Потебня О. О.** Актуальні питання мови та культури : зб. наук. праць / Ред. кол. : Б. М. Ажнюк, В. М. Брицин та ін. – К., 2004. – 368 с.

Почепцов 1990 – **Почепцов О. Г.** Языковая ментальность : способ представления мира / О. Г. Почепцов // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 110–122.

Прадід 1997 – **Прадід Ю. Ф.** Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю. Ф. Прадід / НАНУ, Ін-т української мови; відп. ред. О. О. тараненко. – К. – Сімферополь, 1997. – 252 с.

Прохоров 1977 – **Прохоров Ю. Е.** Русские крылатые выражения как объект учебной лексикографии // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М. : Русский язык, 1977. – С. 136–143.

Прутчикова 2003 – **Прутчикова В. В.** Семантико-функціональні особливості німецьких висловлень-прислів'їв : автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. В. Прутчикова. – Х., 2003. – 20 с.

Пятницький 2001 – **Пятницький В. Д.** Пословицы и поговорки в форме местоименносоотнесительных СПП / В. Д. Пятницький // В. И. Даль в парадигме идей современной науки : Язык. Словесность. Культура. Словари : материалы Всерос. науч. конф., посвященной 200-летию юбилею В. И. Даля. – Иваново : ИГУ, 2001. – С. 228–235.

Радзієвська 1998 – **Радзієвська Т. В.** Текст як засіб комунікації : [монографія] / Т. В. Радзієвська. – К., 1998. – 194 с.

Райхштейн 1971 – **Райхштейн А. Д.** Немецкие устойчивые фразы. – М. : Просвещение, 1971. – 184 с.

Распопов 1976 – **Распопов И. П.** Система языка и ее уровни / И. П. Распопов // Материалы по русско-славянскому языкознанию. – Воронеж, 1976. – С. 134–143.

Саввина 1984 – **Саввина Е. Н.** О трансформациях клишированных выражений в речи / Е. Н. Саввина // Паремнологические исследования : сб. ст.; под ред. Г. Л. Пермякова. – М. : Гл. ред. восточной л-ры, 1984. – С. 200–222.

Савенкова 1999 – **Савенкова Л. Б.** Мысли о русских паремиях [Электронный ресурс] / Л. Б. Савенкова. – Режим доступа: <http://www.nicomant.fils.us.edu.pl/mnt/1999-1/paremija.html>.

Савенкова 2002 – **Савенкова Л. Б.** Русская паремнология : семантический и лингвокультурологический аспекты / Л. Б. Савенкова. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 2002. – 240 с.

Савенкова 2004 – **Савенкова Л. Б.** Лингвокультурологический подход к созданию словаря русских паремий / Л. Б. Савенкова // Словарное наследие В. П. Жукова и пути развития русской и общей лексикографии : третьи Жуковские чтения : материалы Междунар. науч. симпозиума. – Великий Новгород, 2004. – С. 86–90.

Савенкова 2001 – **Савенкова Л. Б.** О переходных явлениях в сфере паремнологии / Л. Б. Савенкова // Переходные явления в

области лексики и фразеологии русского и других славянских языков: вторые Жуковские чтения : материалы Междунар. науч. симпозиума. / Отв. ред. В. И. Макаров. – Великий Новгород : Изд-во Новгородского гос. ун-та, 2001. – С. 50–51.

Садова 2006 – **Садова Г. Ю.** Семантико-синтаксична організація компаративних паремій : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Г. Ю. Садова. – К., 2006. – 19 с.

Садовая 1976 – **Садовая Г. Г.** Языковая природа и стилистические функции сентенции (на материале английского языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. Г. Садовая / Московский гос. пед. ин-т иностр. языков. – М., 1976. – 23 с.

Селиванова 2004 – **Селиванова Е. А.** Основы лингвистической теории текста и коммуникации : [учебное пособие] / Е. А. Селиванова. – К. : Брама, 2004. – 336 с.

Селіванова 1999 – **Селіванова О.** Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. Селіванова. – К. : Вид-во українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.

Селіванова 2004 – **Селіванова О.** Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

Селіванова 2003 – **Селіванова О. О.** Пареміологічні парадокси в східнослов'янських мовах / О. О. Селіванова // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 60–65.

Селиверстова 2000a – **Селиверстова Е. Н.** Пословицы как средство эмоционального речевого воздействия / Е. Н. Селиверстова // Слово во времени и пространстве : к 60-летию профессора В. М. Мокиенко. – СПб., 2000. – С. 499–507.

Селиверстова 2009a – **Селиверстова Е. И.** Пословичный тип : модель, вариант, синоним / Е. И. Селиверстова // Вестник Санкт-Петербургского ун-та : Серия 9 : Филология. Востоковедение. Журналистика. – СПб., 2009. – Вып. 3. – С. 284–292.

Селиверстова 2000b – **Селиверстова Е. И.** Проблема тождества пословицы и лексическая вариантность / Е. И. Селиверстова // Вестник Санкт-Петербургского ун-та : Серия 2 : История, языкознание, литературоведение. – Вып. 4. – СПб, 2000. – С.115–118.

Селивестрова 2009b – **Селиверстова Е. И.** Пространство русской пословицы : постоянство и изменчивость / Е. И. Селивестрова. – СПб. : ООО «Мирс», 2009. – 270 с.

Селивестрова 2010 – **Селивестрова Е. И.** Русская пословица в паремиологическом пространстве: стабильность и вариативность (лингвистический аспект) : автореф. ... д-ра филол. наук : [Электронный ресурс] / Е. И. Селивестрова. – СПб, 2010. – Режим доступа: <http://www.dissers.ru/avtoreferati-dissertatsii-filologiya/a281>.

Селиверстова 2004 – **Селиверстова Е. И.** Традиционное и новаторское в пословицах языка СМИ / Е. И. Селиверстова // Филологические науки. – № 5. – 2004. – С. 68–76.

Сергеева 2006 – **Сергеева А. В.** Русские : стереотипы поведения, традиции, ментальность / А. В. Сергеева. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 320 с.

Сергиенко 2010 – **Сергиенко О. С.** Вариантность чешских и словацких пословиц [Электронный ресурс] : автореф. ... дис. канд. филол. наук / О. С. Сергиенко. – СПб, 2010 – Режим доступа : [/http://spbu.ru/files/upload/disser/phyllology/2010/sergienko.pdf](http://spbu.ru/files/upload/disser/phyllology/2010/sergienko.pdf).

Сидоркова 1999a – **Сидоркова Г. Д.** Прагматика паремий : пословицы и поговорки как речевые действия : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Г. Д. Сидоркова – Краснодар, 1999. – 53 с.

Сидоркова 1999б – **Сидоркова Г. Д.** Прагматика паремий : пословицы и поговорки как речевые действия : дис...д-ра филол. наук / Г. Д. Сидоркова. – Краснодар, 1999. – 322 с.

Синиця 2011 – **Синиця І. А.** Передмови лексикографічних праць як об'єкт жанрознавчих досліджень / І. А. Синиця // Мовознавство. – 2011. – № 5. – С. 42–49.

Сироткін 1987 – **Сироткін В. М.** Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правових звичаїв і уявлень українського народу / В. М. Сироткін // Народна творчість та етнографія. – 1987. – № 1. – С. 39–42.

Скрипник 1973 – **Скрипник Л. Г.** Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с.

Снитко 2003 – **Снитко Е. С.** Этнические культуры в зеркале языка / Е. С. Снитко // Мова і культура. – Вип. 6. – Т. IV. – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2003. – С. 5–10.

Степанишин 2004 – **Степанишин Б. І.** Українська поетична афористика минулого тисячоліття / Б. І. Степанишин. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. – 208 с.

Степанова 1962 – **Степанова М. Д.** Лексикология современного немецкого языка / М. Д. Степанова, И. И. Чернышева. – М. : Высшая школа, 1962. – 310 с.

Стернин 2000 – **Стернин И. А.** Коммуникативное поведение в структуре национальной культуры / И. А. Стернин // Этнокультурная специфика языкового сознания : сб. ст.; отв. ред. Н. В. Уфимцева. – М., 2000. – С. 178–185.

Стоколос-Ворончук 2005 – **Стоколос-Ворончук О. О.** Етнотипи та їх художні стереотипи в українському анекдоті (на матеріалі видань ХІХ століття) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. О. Стоколос-Ворончук / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005. – 18 с.

Сучасна 1973 – **Сучасна** українська літературна мова : Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 438 с.

Таглін 1994 – **Таглін С.** Про народні паремії, національну свідомість та «малоросіяństwo» як етнопсихологічний феномен / С. Таглін // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х. : Око, 1994. – Т. 3. – С. 21–28.

Тарланов 1982 – **Тарланов З. К.** Очерки по синтаксису русских пословиц / З. К. Тарланов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1982. – 136 с.

Тарланов 1999 – **Тарланов З. К.** Русские пословицы : синтаксис и поэтика / З. К. Тарланов. – Петрозаводск : ПГУ, 1999. – 448 с.

Телия 2004 – **Телия В. Н.** Культурно-языковая компетенция : ее высокая вероятность и глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава языка / В. Н. Телия // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках / Отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 19–30.

Телия 1988 – **Телия В. Н.** Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 173–204.

Телия 1995 – **Телия В. Н.** О методологических основаниях лингвокультурологии / В. Н. Телия // Логика, методология, философия науки : материалы XI Междунар. конф. – М. : Обнинск, 1995. – С. 52–57.

Телия 1999 – **Телия В. Н.** Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры / В. Н. Телия // Фразеология в контексте культуры; отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 13–24.

Телия 1996 – **Телия В. Н.** Русская фразеология : семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с.

Телия 1981 – **Телия В. П.** Типы языковых значений : связанное значение слова в языке / В. П. Телия. – М. : Наука, 1981. – 269 с.

Теория 1984 – **Теория** и практика современной лексикографии : сб. научн. тр. / отв. ред. Р. П. Рогожникова. – Л. : Наука, 1984. – 183 с.

Ткаченко 2003 – **Ткаченко О.** Українська мова і українська культура / О. Ткаченко // Українська мова. – 2003. – № 1. – С. 3–13.

Тимофеев 2001 – **Тимофеев М. Ю.** Этнокультурные стереотипы в русском фольклоре / М. Ю. Тимофеев // В. И. Даль в парадигме идей современной науки : Язык. Словесность. Культура. Словари : материалы Всерос. науч. конф., посвященной 200-летию юбилею В. И. Даля. – Иваново : ИГУ, 2001. – С. 280–282.

Тихонов 1996 – **Тихонов А. Н.** Пословицы, поговорки и изречения русского народа / А. Н. Тихонов // Зимин В. И., Спириин А. С. Пословицы и поговорки русского народа : Объяснительный словарь. – М. : Сьюита, 1996. – С. 3–12.

Традиційна 2004 – **Традиційна** народна культура : збереження самобутності в умовах глобалізації : зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф. / Харк. держ. акад. культури; Харк. обл. центр народ. творчості. – Х. : Регіон-інформ, 2004. – 204 с.

Третьякова 2004 – **Третьякова И. Ю.** Оказиональные преобразования паремий / И. Ю. Третьякова // В. И. Даль в парадигме идей современной науки : Язык. Словесность. Культура. Словари : материалы Всерос. науч. конф. – Иваново, 2004. – С. 230–235.

Трифонов 2011 – **Трифонов Р. А.** Идеологізація картини світу в «радянських прислів'ях і приказках» / Р. А. Трифонов // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського : Серія «Філологія. Соціальні комунікації». – Т. 24 (63). – 2011. – № 1. – Ч. 2. – С. 142–147.

Ужченко 1990 – **Ужченко В. Д.** Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.

Ужченко 2007 – **Ужченко В. Д.** Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

Фархутдинова 2004 – **Фархутдинова Ф. Ф.** О познавательном потенциале паремий / Ф. Ф. Фархутдинова // Словарное наследие В. П. Жукова и пути развития русской и общей лексикографии :

третьи Жуковские чтения : материалы Междунар. науч. симпозиума. – Великий Новгород, 2004. – С. 311–313.

Федорова 2007 – Федорова Н. Н. Современные трансформации русских пословиц : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. Н. Федорова. – Великий Новгород, 2007. – 21 с.

Фелицына 1982 – **Фелицына В. П.** Названия русских кушаний в пословицах и поговорках / В. Н. Фелицына // Словари и лингвострановедение; под ред. Е. М. Верещагина. – М., 1982. – С. 153–156.

Фелицына 1964 – **Фелицына В. П.** О пословицах и поговорках как материале для фразеологического словаря / В. П. Фелицына // Проблемы фразеологии : Исследования и материалы. – М.-Л. : Наука, 1964. – С. 200–204.

Фразеологія 2010 – **Фразеологія** // Сучасна українська літературна мова : Лексикологія. Фонетика : [підручник] / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. – К. : Знання, 2010. – С. 129 – 146.

Фойт 1998 – **Фойт В.** Разработка общей теории пословиц / В. Фойт // Лексико-семантические проблемы и антропология лингвистики : сб. науч. тр. – М. : Иностранная л-ра, 1998. – С. 194–211.

Фролова 2007 – **Фролова О. Е.** Пословица : ситуативность, синтаксис, референция / О. Е. Фролова // Вестник Моск. ун-та : Серия 9. Филология. – 2007. – № 3. – С. 31–46.

Фрумкина 1990 – **Фрумкина Р. М.** Представление знаний как проблема / Фрумкина Р. М., Звонкин А. К., Ларичев О. И., Касевич В. Б. // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 85–101.

Чернелев 1990 – **Чернелев В. Д.** Паремия как объект сравнительного исследования / В. Д. Чернелев // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – М., 1990. – № 5. – С. 21–29.

Черкасский 1978 – **Черкасский М. А.** Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы (пословицы и афоризмы) / М. А. Черкасский // Паремииологический сборник : Пословица. Загадка : Структура, смысл, текст; под ред. Г. Л. Пермякова. – М., 1978. – С. 35–52.

Шанский 1996 – **Шанский Н. М.** Фразеология современного русского языка : [учеб. пособие] / Н. М. Шанский. – [4-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Спец. л-ра, 1996. – 192 с.

Шарманова 2010 – **Шарманова Н. М.** До питання про рівневий статус пареміології / Н. М. Шарманова // Славянская фразеология и

паремиология в XXI веке: сб. научн. статей / под ред. Е. Е. Иванова, В. М. Мокиенко. – Минск : Издатель Змицер Колас, 2010. – С. 208–211.

Шарманова 2007 – **Шарманова Н. М.** Комунікативна спрямованість афоризму / Н. М. Шарманова // SLAVENSKA FRAZEOLINGIA I PRAGMATIKA. Славянская фразеология и прагматика / uredn. Z. Fink, A. Hrnjak. – Zagreb : KNJIGRA, 2007. – С. 401–405.

Шарманова 2009 – **Шарманова Н. М.** Семантична типологія афоризмів (на матеріалі сучасного художнього дискурсу) / Н. М. Шарманова // Фразеология германских, романских и славянских языков : сб. научн. статей / ред. : Е. Е. Иванов. – Могилёв : Могилёвский гос. ун-т им. А. А. Кулешова, 2009. – Т. 1. – С. 231–235.

Шарманова 2005 – **Шарманова Н. М.** Українська афористика : структурно-семантичний та функціональний аспекти : дис. ... канд. філол. наук / Н. М. Шарманова. – Кривий Ріг, 2005. – 217 с.

Шарманова 2007 – **Шарманова Н. М.** Українська пареміосистема як відображення національного культурного простору / Н. М. Шарманова // Знание. Язык. Культура : материалы Междунар. научн. конференции «Славянские языки и культура» / Тульский гос. пед. ун-т им. Л. Н. Толстого. – Тула, 2007. – Т. 1. – С. 57–60.

Шарманова 2007 – **Шарманова Н. М.** Фразеосистема и пареміосистема как фрагменты концептосферы народа : украинско-русские параллели / Н. М. Шарманова // Мир русского слова и русское слово в мире : материалы Междунар. научн. конференции. – София, 2007. – Т. 2 : Проблемы фразеологии. Русская лексикография : тенденции развития. – С. 328–332.

Шевельов 2009 – **Шевельов Ю.** Вибрані праці : у 2-х кн. Кн. I. Мовознавство / упоряд. Л. Масенко. – [2-ге вид.]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 583 с.

Шулежкова 2002 – **Шулежкова С. Г.** Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие / С. Г. Шулежкова. – М. : «Азбуковник», 2002. – 288 с.

Щерба 1974 – **Щерба Л. В.** Опыт общей теории лексикографии / Л. В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – Л. : Наука, 1974. – С. 262–275.

Шаховский 2004 – **Шаховский В. И.** Эмотивность фразеологии как межкультурный феномен / В. И. Шаховский // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках; отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 46–52.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Алефиренко 2008 – **Алефиренко Н. Ф.** Фразеологический словарь : Культурно-познавательное пространство русской идиоматики / Н. Ф. Алефиренко, Л. Г. Золотых. – М. : ООО «Издательство ЭЛПИС», 2008. – 472 с.

Англійські 1980 – **Англійські** прислів'я та приказки / Передм. Н. Жлуктенко; пер. з англ. Р. Доценка. – К. : Дніпро, 1980. – 174 с.

Антологія 2004 – **Антологія** афоризмів / Упорядн. Л. П. Олексієнко. – Донецьк : Сталкер, 2004. – 704 с.

Арабські 1981 – **Арабські** прислів'я та приказки / Упорядн. Т. Лебединська, вступна стаття І. Лебединський; пер. з араб. Т. Лебединська, Ю. Кругляк. – К. : Дніпро, 1981. – 166 с.

Афоризми 2010 – **Афоризми**, крылатые выражения, пословицы и поговорки / [сост. К. Волкова]. – Х.– Белгород : Кн. клуб, 2010. – 240 с.

Афористика 1990 – **Афористика** / Н. Т. Федоренко, Л. И. Сокольская. – М. : Наука, 1990. – 416 с.

Бабкин 2005 – **Бабкин А. М.** Словарь иноязычных выражений и слов : ок. 14000 единиц / А. М. Бабкин, В. В. Шендецов. – [3-е изд., испр.]. – М. : АСТ : Астрель : Транзиткнига, 2005. – 1470 с.

Багмет 2004 – **Багмет А.** Збірка українських приказок та прислів'їв / А. Багмет, М. Дашенко, К. Андрущенко. – К. : Техніка, 2004. – 224 с.

Баскські 1989 – **Баскські** прислів'я та приказки / Упорядн., вступне слово; пер. з баск. М. Литвинець. – К. : Дніпро, 1989. – 128 с.

Бацевич 2007 – **Бацевич Ф. С.** Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.

Библиограф 1982 – Библиографический указатель по паремиологии. Паремиология Украины / А. М. Бушуй, А. А. Ивченко. – Самарканд, 1982. – Т. I. – 150 с.

Библиограф 1983 – Библиографический указатель по паремиологии. Паремиология Украины / А. М. Бушуй, А. А. Ивченко. – Самарканд, 1983. – Т. II. – 143 с.

Бирих 2007 – **Бирих А. К.** Русская фразеология. Историко-этимологический словарь : ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ; Межкаф. словарный каб. им. Б. А. Ларина; А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова; Под ред. В. М. Мокиенко. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Астрель : АСТ : Хранитель, 2007. – 926 с.

Бігун 2000 – **Бігун Г. І.** Вибрані прислів'я та приказки п'ятьма мовами / Г. І. Бігун. – К. : Тандем, 2000. – 132 с.

Білецький-Носенко 1966 – **Білецький-Носенко П.** Словник української мови / П. Білецький-Носенко; Підготував до видання В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1966. – 422 с.

Быстрова 2008 – **Быстрова Е. А.** Фразеологический словарь русского языка : ок. 1000 единиц / Е. А. Быстрова, А. П. Окунева, Н. М. Шанский. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Астрель : АСТ, 2008. – 413 с.

Вирган 2000 – **Вирган І. О.** Російсько-український словник сталих виразів : відтворення видання 1959 р. / І. О. Вирган, М. М. Пилинська; за ред. М. Ф. Наконечного. – Х. : Прапор, 2000. – 864 с.

ВТССУМ 2009 – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Упорядн. та гол. ред. : В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с.

Галицкіи 1841 – **Галицкіи** приповѣдки и загадки / Зобраніи Григорим Илькевичом. – Вѣдень : Друковано черенками О. О. Мехитаристів, 1841. – 124 с.

Галицько-руські 2006-I – **Галицько-руські** народні приповідки : у 3-х т. / [зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко]. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – [2-ге вид.]. – Т. 1. – 818 с.

Галицько-руські 2006-II – **Галицько-руські** народні приповідки : у 3-х т. / [зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко]. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – [2-ге вид.]. – Т. 2. – 813 с.

Галицько-руські 2006-III – **Галицько-руські** народні приповідки : у 3-х т. / [зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко]. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – [2-ге вид.]. – Т. 3. – 699 с.

Гатцук 1857 – **Гатцук М.** Прислоўки і примоўки / М. Гатцук. Ўжинок рідного поля. – М. : Друкарня Каткова і т-ва, 1857. – С. 327–352.

Грецькі 1985 – **Грецькі** прислів'я та приказки / Упорядн., передм. В. Соколюк; пер. з новогрец. О. Пономарів. – К. : Дніпро, 1985. – 174 с.

Гринченко 1895 – **Гринченко Б. Д.** Прыказкы. Загадки / Б. Д. Гринченко // Этнографическія матеріалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ. Выпускъ 1 : Разказы, сказки, преданія, пословицы, загадки и пр. – Чернигов : Типографія Губернскаго Земства, 1895. – С. 231–250.

Грузинські 1975 – **Грузинські** прислів'я та приказки / Упорядн.; пер. з грузин. Р. Чілачава. – К. : Дніпро, 1975. – 144 с.

Даль 1984-I – **Даль В. И.** Пословицы русского народа : Сборник : в 2-х т. Т. 1 / Вступ. слово М. Шолохова; Худож. Г. Клад. – М. : Художественная л-ра, 1984. – 383 с.

Даль 1984-II – Даль В. И. Пословицы русского народа : Сборник : в 2-х т. Т. 2 / После сл. В. Аникина; Худож. Г. Клад. – М. : Художественная л-ра, 1984. – 399 с.

ЕСУМ 1982-I – Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / Упорядн.: Болдирев Р. В., Коломієць В. Т., Лукінова Т. Б. та ін. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1 – 631 с.

ЕСУМ 1985-II – Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / Упорядн.: Болдирев Р. В., Коломієць В. Т., Лукінова Т. Б. та ін. – К. : Наукова думка, 1885. – Т. 2. – 570 с.

ЕСУМ 1989-III – Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / Упорядн.: Болдирев Р. В., Коломієць В. Т., Лукінова Т. Б. та ін. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 3. – 552 с.

ЕСУМ 2003-IV – Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / Упорядн.: Болдирев Р. В., Коломієць В. Т., Лукінова Т. Б. та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 4. – 656 с.

ЕСУМ 2006-V – Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / Упорядн.: Болдирев Р. В., Коломієць В. Т., Лукінова Т. Б. та ін. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 5. – 704 с.

ЕСУМ 2012-VI – Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / Упорядн.: Болдирев Р. В., Коломієць В. Т., Лукінова Т. Б. та ін. – К. : Наукова думка, 2012. – Т. 6. – 568 с.

Єврейські 1990 – Єврейські прислів'я та приказки / Упорядн., вступне слово Г. Полянкер; пер. з євр. Г. Шнайдерман. – К. : Дніпро, 1990. – 256 с.

Єрмоленко 2001 – Єрмоленко С. Я. Українська мова : Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 211 с.

Жайворонок 2006 – Жайворонок В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

Жуков 2000 – Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок / В. П. Жуков. – [7-е изд., стереотип.]. – М. : Русский язык, 2000. – 544 с.

Займовский 1930 – Займовский С. Г. Крылатые слова : Справочник цитаты и афоризма / С. Г. Займовский. – М.–Л. : Госиздат, 1930. – 493 с.

Закувала 1989 – Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості : Пісні, прислів'я загадки, скоромовки / Упорядн. Н. С. Шумада. – К. : Веселка, 1989. – 606 с.

Запаско 1995 – **Запаско Я. П.** Пам'ятки книжкового мистецтва : Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів, 1995. – 480 с.

Зіновійв 1971 – **Зіновійв К.** Вірші. Приповіді посполиті / Климентій Зіновійв / Підг. тексту І. П. Чепіги. – К. : Наукова думка, 1971. – 392 с.

Індійські 1983 – **Індійські** прислів'я та приказки / Упорядн., вступне слово В. Балін; пер. з хінді, бенг., пенджаб., ін. С. Наливайко. – К. : Дніпро, 1983. – 221 с.

Іспанські 1980 – **Іспанські** прислів'я та приказки / Упорядн., вступне слово М. Жердинівська; пер з ісп. М. Литвинець. – К. : Дніпро, 1980. – 110 с.

Італійські 1984 – **Італійські** прислів'я та приказки / Упорядн., передм., пер. М. Литвинець. – К. : Дніпро, 1987. – 174 с.

Казахські 1976 – **Казахські** прислів'я та приказки / Упорядн.; пер. Ф. Моргун. – К. : Дніпро, 1976. – 126 с.

Коваль 1983 – **Коваль А. П.** Крилате слово / А. П. Коваль. – К. : Радянська школа, 1983. – 222 с.

Коваль 1975 – **Коваль А. П.** Крилаті вислови в українській літературній мові : Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – [2-е вид.]. – К. : Вища школа, 1975. – 336 с.

Коваль 2001 – **Коваль А. П.** Спочатку було Слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.

Коваль 1964 – **Коваль А. П.** 1000 крилатих виразів української літературної мови : Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – К. : Наукова думка, 1964. – 671 с.

Колесса 1938 – **Колесса Ф.** Приповідки. Загадки / Ф. Колесса // Українська усна словесність : Загальний огляд і вибір творів. – Львів : Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1938. – Ч. 1–4 (22). – С. 569–574.

Комаров 1890 – **Комаров М.** Нова збірка народних малоруських прыказок, прыслив'їв, помовок, загадок и замовлянь / М. Комаров. – Одеса, 1890. – 124 с.

Корейські 1978 – **Корейські** прислів'я та приказки / Упорядн., вступна стаття В. Іванова; пер. з корейс. Ф. Скляр. – К. : Дніпро, 1978. – 166 с.

Космеда 2010 – **Космеда Т. А.** Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу / Т. А. Космеда, Т. Ф. Осипова. – Дрогобич : Коло, 2010. – 272 с.

Крылатые 1996 – **Крылатые слова** : Литературные цитаты, образные выражения / Ашукин Н. С., Ашукина М. Г. – М. : Современник, 1996. – 560 с.

ЛСД 1997 – Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.

ЛЭС 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 686 с.

Малоросійськія 1834 – **Малоросійськія** пословицы и поговорки / Собранныя В. Смирницким. – Х., 1834. – 34 с.

Мокиенко 1989 – **Мокиенко В. М.** В глыбь поговорок / В. М. Мокиенко. – [2-е изд.]. – К. : Радянська школа, 1989. – 220 с.

Мудре 1992 – **Мудре** слово : Прислів'я та приказки в говірках Нижньої Наддніпряниці / Зібрав і впорядкував В. Чабаненко. – Вип. II. – Запоріжжя : Друкарня товариства «Комунар», 1992. – 169 с.

Мудрість 2004 – **Мудрість** народна – мудрість міжнародна : Прислів'я, приказки, крилаті вислови та мовні звороти дев'ятьма мовами / Уклад. А. М. Жовківський, Г. А. Жовківська, Ю. І. Макар та ін. – Чернівці : Рута, 2004. – 257 с.

МФЕ 2007 – Мала філологічна енциклопедія / Уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2007. – 477 с.

Народ 1971 – **Народ** скаже – як зав'яже (українські народні прислів'я, приказки, загадки). – К. : Веселка, 1971. – 112 с.

Олійник 1971 – **Олійник І. С.** Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – К. : Радянська школа, 1971. – 350 с.

Олійник 1971 – **Олійник І. С.** Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – Х. : Прапор, 1997. – 462 с.

Павловский 1818 – **Павловский А. П.** Фразы, пословицы и поговорки малороссийские / А. П. Павловский // Грамматика малороссийского наречия. – СПб., 1818. – С. 78–80.

Педерсен 2009 – **Педерсен О.** Дансько-український пареміологічний словник (у контексті літературних джерел античності, язичництва та християнства) / О. Педерсен. – Донецьк, 2009. – 304 с.

Польські 1970 – **Польські** прислів'я та приказки / Упорядн., пер. з польськ. І. Дзюба. – К. : Дніпро, 1970. – 176 с.

Португальські 1982 – **Португальські** прислів'я та приказки / Упорядн., вступне слово М. Жердинівська, пер. з порт. М. Литвінець. – К. : Дніпро, 1982. – 126 с.

Пословица 1963 – **Пословица** не мимо молвится: Русские пословицы и поговорки с украинскими соответствиями. Нема

приповідки без правди : Російські прислів'я та приказки з українськими відповідниками / Уклад. Н. Беленькова. – К. : Молодь, 1963. – 179 с.

Пословица 1969 – **Пословица** не мимо молвится : Русские пословицы и поговорки с украинскими соответствиями. Нема приповідки без правди : Російські прислів'я та приказки з українськими відповідникам / Уклад. Н. Беленькова. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Дніпро, 1969. – 246 с.

Пословицы 1986 – **Пословицы**. Поговорки. Загадки / Сост., автор предисл. и коммент. А. Н. Мартынова, В. В. Митрофанова. – М. : Современник, 1986. – 512 с.

Пословицы 1961 – **Пословицы**. Поговорки. Загадки в рукописных сборниках XVIII – XX веков / Сост. : М. Я. Мельц, В. В. Митрофанова, Г. Г. Шаповалова. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 289 с.

Пословицы 1987 – **Пословицы** и поговорки русского народа : Из сборника В. И. Даля / Под. общ. ред. Б. П. Кирдана; вступ. слово М. А. Шолохова; послесл. В. П. Аникина. – М. : Правда, 1987. – 656 с.

Пословицы 2006 – **Пословицы** и поговорки русского народа / Сост. : Н. Ш. Шейко. – М. : Вече, 2006. – 304 с.

Практичний 2009 – **Практичний** російсько-український словник приказок : відтворення видання 1929 р. / Упорядн. Г. Млодзинський. – К. : ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 108 с.

Приповідки 1898 – **Приповідки** буковинських Руснаків і Гуцулів // Етнографічний збірник; Під ред. д-ра Івана Франка. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 156–159.

Прислів'я 1936 – **Прислів'я** та приказки / Ред. А. Хвиля. – Х. : Друкарня ім. М. В. Фрунзе, 1936. – 583 с.

Прислів'я 1991 – **Прислів'я** та приказки : Взаємини між людьми / Упорядн. М. М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 1991. – 440 с.

Прислів'я 1990 – **Прислів'я** та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упорядн. М. М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 1990. – 528 с.

Прислів'я 1986 – **Прислів'я** та приказки народів Африки / Упорядн., вступне слово та пер. В. Кухалашвілі. – К. : Дніпро, 1986. – 222 с.

Прислів'я 1974 – **Прислів'я** та приказки народів РРФСР / Упорядн., пер. з рос. В. Бойко. – К. : Дніпро, 1974. – 304 с.

Прислів'я 1989 – **Прислів'я** та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / Упорядн. М. М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.

Прислів'я 2003 – Прислів'я та приказки шістьма мовами : близько 2200 одиниць / Уклад. Г. Бігун. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Тандем, 2003. – 460 с.

Рамзевич 1998 – Рамзевич Н. К. Словарь гуманитария / Н. К. Рамзевич; Отв. Ред. В. К. Журавлев. – М. : Былина, 1998. – 320 с.

Русские 1990 – Русские фразеологизмы : Лингвострановедческий словарь / В. П. Фелицына, В. М. Мокиенко; под ред. Е. М. Верещагина, В. Г. Костомарова. – М. : Русский язык, 1990. – 220 с.

Селіванова 2006 – Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

Серболужицькі 1988 – Серболужицькі прислів'я та приказки / Упорядн., пер. К. Трофимович, пер. з серболуж. В. Лучук. – К. : Дніпро, 1988. – 134 с.

Серова 2003 – Серова К. А. Словник Шевченкової фрази / К. А. Серова. – Запоріжжя : ВУТ «Просвіта», 2003. – 118 с.

Словарь 1874 – Словарь реже употребляемых слов с пословицами къ чумацкому быту // Чумацкія народныя пѣсни / И. Я. Рудченко. – Кієвъ : Типографія М. П. Фрица, 1874. – С. 245–257.

Словарь 2008 – Словарь русских пословиц : ок. 1000 единиц / В. М. Мокиенко, Ю. А. Ермолаева, А. А. Зайнудинов и др.; под ред. В. М. Мокиенко. – М. : Астрель : АСТ, 2008. – 381 с.

Словарь 1996-I – Словарь української мови : у 4-х т. / Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко; надруковано з видання 1907–1909 рр. фотоспособом. – К. : Наукова думка, 1996. – Т.1. – 495 с.

Словарь 1996-III – Словарь української мови : у 4-х т. / Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко; надруковано з видання 1907–1909 рр. фотоспособом. – К. : Наукова думка, 1996. – Т.3. – 506 с.

Словник 2002 – Словник символів культури України / За заг. ред. В. Коцура, О. Потапенка та ін. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.

Словник 2008 – Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін.; відп. ред. В. О. Винник. – К. : Наукова думка, 2008. – 1104 с.

Слово 1998 – Слово батьків – з усіх віків / Упорядн. Н. Міщенко, М. Міщенко. – К. : Богдан, 1998. – 1136 с.

Старосвітській 1860 – Старосвітській бандуриста. Книга 2 : Малоросійскія пословицы, поговорки и загадки и галицкія приповѣдки / Собраль М. Закревській. – М. : Типографія университетскія, 1860. – 230 с.

Стилистический 2003 – **Стилистический** енциклопедический словарь русского языка / Под ред. М. Н. Кожинной. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 696 с.

СУМ 1971–I – Словник української мови : в 11-и т. Т. I / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1971. – 799 с.

СУМ 1973–IV – Словник української мови : в 11-и т. Т. IV / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 840 с.

СУМ 1975–VI – Словник української мови : в 11-и т. Т. VI / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1975. – 832 с.

СУМ 1978–IX – Словник української мови : в 11-и т. Т. IX / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1978. – 916 с.

Таджицькі 1977 – **Таджицькі** прислів'я та приказки / Упорядн., пер. О. Шокало. – К. : Дніпро, 1977. – 176 с.

Угорські 1975 – **Угорські** прислів'я та приказки / Упорядн., пер. з угор. Ю. Шкробинець. – К. : Дніпро, 1975. – 142 с.

Українська 2001 – **Українська** афористика. – К. : Просвіта, 2001. – 320 с.

Українська 2002 – **Українська** міфологія / Упорядн. В. Войнович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

Українська 2000 – **Українська** мова : Енциклопедія / Упорядн. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 750 с.

Українська 2008 – **Українська** фольклористика : словник-довідник / Уклад.-ред. М. Чернопиский. – Тернопіль : Підручники і Посібники, 2008. – 448 с.

УкрНПП 1955 – Українські народні прислів'я та приказки / Упорядн. В. Бобкова, Ф. Лавров, Г. Сухобрус та ін. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – 446 с.

УкрНПП 1963 – Українські народні прислів'я та приказки : Дожовтневий період / Упорядн. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – К. : Держвидав худ. л-ри, 1963. – 791 с.

УкрПП 1864 – Українські приказки, прислів'я и таке інше. Збірники О. В. Марковича и других / Спорудив М. Номис. – СПб : У др-нях Тиблина и комп. и Куліша, 1864. – 693 с.

УкрПП 1993 – Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис / Упорядн., приміт. та вступна стаття М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

УкрППП 2004 – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис / Упорядкув., прим та вступна ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 2004. – 352 с.

УкрППП 2011 – Українські приказки та прислів'я як відповідники до російських / Упоряди. Т.-Є. А. Ракуз. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 248 с.

УкрППП 2001 – Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упорядн. М. М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 2001. – 392 с.

УкрППП 1976 – Українські прислів'я та приказки / Упорядн., вступне слово М. Пазяк. – К. : Дніпро, 1976. – 216 с.

УкрППП 1983 – Українські прислів'я та приказки / Упорядн. С. Мишанич, М. Пазяк; передм. М. Пазяка. – К. : Дніпро, 1983. – 390 с.

Федоров 2009 – **Федоров В.** Психологія народної мудрості. Пареміологічний довідник / В. Федоров. – Тернопіль : Підручники та Посібники, 2009. – 352 с.

Фелицына 1990 – **Фелицына В. П.** Русские фразеологизмы : Лингвострановедческий словарь / В. П. Фелицына, В. М. Мокиенко; под ред. Е. М. Верещагина и В. Г. Костомарова. – М. : Русский язык, 1990. – 220 с.

Фелицына 1988 – **Фелицына В. П.** Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения : Лингвострановедческий словарь / В. П. Фелицына, Ю. Е. Прохоров / Под ред. Е. М. Верещагина, В. Г. Костомарова. – М. : Русский язык, 1988. – 272 с.

Франко 1905 – **Франко І.** Передмова до першого тому (видання «Галицько-руські народні приповідки») / І. Франко // Етнографічний збірник. – Львів, 1905. – Т. XIV. – С. IV–XX.

Французькі 1980 – **Французські** прислів'я та приказки / Упорядн., вступне слово К. Шпак, пер. з франц. Ю. Лісняк. – К. : Дніпро, 1980. – 126 с.

ФСРЯ 1986 – Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А. И. Молоткова. – М. : Русский язык, 1986. – 543 с.

ФСУМ 1993 – Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.

Хлебцова 1999 – **Хлебцова О. А.** Русский язык в пословицах, поговорках, крылатых словах, афоризмах. – М. : Изд-во МНЭПУ, 1999. – 248 с.

Чеські 1975 – **Чеські** і словацькі прислів'я та приказки / Вступне слово М. Гайдай; упорядн., пер. з чеськ. Ю. Лісняк, упорядн., пер. з словацьк. М. Гайдай. – К. : Дніпро, 1975. – 192 с.

Чубинский 1872 – **Чубинский П. П.** Пословицы и загадки / П. П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Западный отдел, материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Том первый. Выпуск первый : Верования и суеверия. – Загадки и пословицы. – Колдовство. – СПб, 1872. – С. 225–317.

Шведські 1990 – **Шведські** прислів'я та приказки / Упорядн., передм., пер. з швед. О. Сенюк. – К. : Дніпро, 1990. – 173 с.

Шевченко 2003 – **Шевченко Т.** Букварь южнорусски : Народні пословиці / Т. Шевченко // Зібрання творів : у 6-и т. – Т. 5. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 245–255.

Шевченкова 2003 – **Шевченкова** Криниця : Збірник афоризмів із творів Тараса Шевченка / Упорядн. В. Дорошенко, Т. Майданович; вступне слово Л. Андрієвського. – [2-е вид., доповн.]. – К. : Криниця, 2003. – 288.

Языкознание 2000 – **Языкознание** : Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : БРЭ, 2000. – 688 с.

Янкоўскі 1957 – **Янкоўскі Ф. М.** Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1957. – 452 с.

Янкоўскі 1960 – **Янкоўскі Ф. М.** Крылатые слова и афоризмы / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1960. – 320 с.

Японські 1989 – **Японські** прислів'я та приказки / Упорядн. І Чирко, передм. В. Мазурик, пер. М. Федоришин. – К. : Дніпро, 1989. – 202 с.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

АВТОМАТИЗМ (грец. *automatismos* – самочинна дія) – навички, вироблені внаслідок систематичного повторення; зумовленість механічного відтворення певного елемента правилами або закономірностями побудови пропозиції, притаманними конкретній мові.

АВТОСТЕРЕОТИП ЕТНІЧНИЙ (грец. *autos* – сам, *stereos* – твердий, *typos* – відбиток) – відносно стійкі уявлення, судження й оцінки (здебільшого позитивні) представників певної національної лінгвокультурної спільноти (етносу, нації, народності) щодо самої себе.

АДРЕСАНТ (нім. *Adressant* < фр. *Addresser* – надсилати, направляти) – особа, яка ініціює комунікацію, формує повідомлення засобами мовного і позамовного кодів і передає адресату (слухачеві, читачеві).

АДРЕСАТ (нім. *Adressat* – одержувач) – особа, яка сприймає повідомлення і відповідно зі своєю когнітивною, лінгвокультурною базою і ситуативними умовами інтерпретує повідомлення адресанта.

АНАЛІЗ ЕТНОСЕМАНТИЧНИЙ (грец. *ethnos* – народ і *semantikos* – той, що позначає) – аналіз мовних одиниць, виразів, цілісних дискурсів, мовного ладу загалом задля виявлення специфіки значень, сформованих під впливом певної культури.

АНЕКДОТ (грец. *anekdotos* – неопублікований, невиданий) – коротка усна оповідь (здебільшого вигадана) гумористичного чи сатиричного гатунку про якийсь незвичайний життєвий випадок чи ситуацію з несподіваним дотепним закінченням; стягнений (одномоментний) анекдот ототожнюють із діалогічним каламбуром.

АФОРИЗМ (грец. *aphorismos* – визначення, вислів) – коротке лаконічне судження, яке у стислій, зручній для запам'ятовування формі містить глибоку узагальнену думку. Наприклад: *Єдиний, хто не втомлюється, – час* (Л. Костенко); *Адресовані людям вірші – найцирішій у світі лист* (Л. Костенко); *Діапазон мети і метушини Поету мстить в несправедному слові* (Л. Костенко); *Де воля спить, її ще й приколишуть* (Л. Костенко); *Держава – держить. Бо вона держава. У неї скіпетр влади у руці* (Л. Костенко); *Душа, зруйнована, як Троя, своїх убивць переживе* (Л. Костенко); *З-за грат свободу краще видно* (Л. Костенко); *В масштабах поетового світобачення всяка неорганічність та імітація – тільки несмак* (В. Стус); *Вітальні листи завжди приймаються одностайно* (В. Стус); *Гострити ніж людей навчили зойки* (В. Стус).

БАЗА ЕТНОСУ КОГНІТИВНА (лат. *cognosce* – пізнаю) – певним чином структурована сукупність обов'язкових знань, національно-детермінованих і мінімізованих уявлень тієї чи тієї національно-лінгвокультурної спільноти, якими володіють носії певного національно-культурного менталітету.

БАЗА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНА – сукупність знань учасників комунікації щодо організації рідної мови й культури, а також уміння їх застосовувати в спілкуванні.

БЕЗЕКВІВАЛЕНТНІСТЬ ПАРЕМІЙ (лат. *aequus* – рівний і *valens, valentis* – такий, що має силу, значення) – відсутність будь-яких спільних семантичних компонентів у змісті паремійних одиниць, якими послуговуються носії різних мов в однакових комунікативних ситуаціях.

ВАРІАНТИ ПАРЕМІЙНИХ ОДИНИЦЬ – різновиди одного й того ж мовного знака, що використовуються в різних умовах; форми паремій, що функціонують паралельно.

ВИСЛІВ КРИЛАТИЙ – влучний вислів літературного походження, постійно відтворюваний у широких колах, що стисло й образно передає думку, його авторство (при потребі) може бути встановлено. Наприклад: *Усе тече, усе змінюється; Пізнай самого себе; Від великого до смішного один крок; Всякому городу нрав і права; У всякого своя доля і свій шлях широкий.*

ВИСЛОВЛЕННЯ – одиниця мовлення, для якої характерна смислова цілісність, оформлення певним актуальним членуванням (тема, рема) у складі повідомлення і мовленнєвого акту.

ВИСЛОВЛЕННЯ ПРЕЦЕДЕНТНЕ (лат. *praecedens* – той, що йде попереду) – предикативна або неpredикативна завершена і самодостатня одиниця, складний знак, який неодноразово відтворюється в мовленні носіїв певного лінгво-ментального комплексу, певної етнічної (національної) культури; відоме більшості членів конкретної національної лінгвокультурної спільноти.

ВІНШУВАННЯ (< *віншувати*) – сталий вислів, пов'язаний з побажаннями добра, щастя, матеріальних статків. Наприклад: *Щоб ви і ми щасливі були! Щоб у вас і в нас усе було гаразд!; Дай, Боже, за рік діждати!; Дай, Боже, сто кіп, де був торік один сніп!; Дай, Боже, жартувати, аби не хорувати!; Многая літа!* та ін.

ВІТАННЯ (< *вітати*) – сталий вислів, який виголошують при зустрічі знайомої (іноді й незнайомої) людини. Наприклад: *Дай, Боже, щастя!; Бог в поміч!; Чим багаті, тим і раді; Скільки літ, скільки зим?;*

Чи вас сюди хвилиєю прибило, чи духом тихим прикотило?; – Христос воскрес! – Воістину воскрес! тощо.

ГЕТЕРОСТЕРЕОТИП ЕТНІЧНИЙ (грец. *geteros* – інший, *stereos* – твердий і *typos* – відбиток, форма, зразок) – відносно стійкі уявлення, судження, оцінки тощо представників певної національної лінгвокультурної спільноти про інші (чужі) лінгвокультурні спільноти.

ГОЛОВОЛОМКА (< *голова* + *ломити*) – завдання, для розв'язання якого потрібна кмітливість, а не спеціальні знання високого рівня.

ДЕВІЗ (франц. *devise* – гасло < нар.-лат. *divisa* – розпізнавальний знак < лат. *divido* – розподіляю, відрізняю) – вислів, який у стислій формі передає провідну ідею, програму тих чи тих дій. Наприклад: девізи футбольних команд Євро-2012: *Українці, наш час настав* (Україна); *Один кубок, дві країни, три леви!* (Англія); *Нова історія, нова мрія, єдина мета!* (Франція); *Коли всі разом, неможливе стає можливим* (Польща); *Ваша підтримка – наша перемога!* (Чехія); *Природжені воїни!* (Греція); *Матч за матчем до великої мети* (Німеччина); *Тут б'ються 10 мільйонів сердець* (Португалія); *Вікінги без страху!* (Данія); *Розфарбуймо Європу в блакитне!* (Італія); *Наша гордість – наша сила!* (Хорватія); *Хай за вас говорять ноги, а грає – серце* (Ірландія); *Будь там. Відчуй це. Вхопи мрію* (Швеція); *Грай з душею! Борись до кінця!* (Росія); *Одинадцять левів. Мільйони фанів. Гуртом ми – сила!* (Нідерланди); *Стимул жити, привід мріяти! Хай щастить Іспанії!* (Іспанія).

ДЕКОДУВАННЯ (лат. *de* – префікс, що позначає скасування і нім. *kodieren* – перетворювати) – переведення адресатом змісту отриманого від адресанта мовного повідомлення у звичні особистісні смисли.

ДИСКУРС (фр. *discourse* – розмова < лат. *discursus* – розмірковування) – мовленнєвий потік, що має різні форми вияву, відбувається в межах одного чи кількох каналів комунікації, регулюється стратегіями і тактиками учасників спілкування, являє собою складний синтез когнітивних, мовних та позамовних чинників, які визначаються конкретним колом «форм життя», залежних від тематики спілкування.

ДИСКУРС КУЛЬТУРИ – тип дискурсу, у якому знаходить найповніший вияв специфіка певної культури.

ДИСКУРС НАЦІОНАЛЬНИЙ – вербалізована мисленнєво-мовленнєва діяльність, яка розуміється як сукупність процесів, що мають як лінгвістичний, так і екстралінгвістичний плани і

здійснюються представниками конкретної національної лінгвокультурної спільноти з використанням рідної мови.

ДИФУЗИЯ КУЛЬТУРНА (лат. *diffusio* – поширення) – взаємне проникнення культурних рис і контекстів культури з однієї національної лінгвокультурної спільноти в іншу у випадку їхніх взаємозв'язків, зокрема комунікативних контактів.

ДІЯЛЬНІСТЬ МОВЛЕННЕВА – спеціалізоване вживання мовлення у процесах взаємодії між людьми; частковий випадок діяльності спілкування із застосуванням мовного коду.

ДОТЕП (< дотепний) – стислий, влучний вислів із сатиричним або жартівливим відтінком; забезпечує комічний ефект, що ґрунтується на несподіваних паралелях, переосмисленні і т. ін. Наприклад: *Вижив сам – не виживай інших; Були б мізки – отримав би струс; Зробив діло – роби ноги; Гарна хвороба склероз: нічого не болить і щодня новини; Щоб ви так жили, як прибіднюєтесь; Зупиніть землю я зйду; Права рука – це та, на якій великий палець зліва; Якщо він зміг переступити через себе, то чому б тобі не переступити через нього; Жінки дивовижні істоти, вони хочуть подобатися навіть тим, хто їм не подобається.*

ДРАЖНИЛКА – сталий вислів, використовуваний здебільшого задля вираження стосунків між дітьми, що має римовану форму та викликає певну реакцію того, до кого звертаються. Наприклад: *Катерина материна, а я батьків син, Катерину мати біла, а я випросив; Славута вовком надутий, сіном напхатий – не пустим до хати (не йди до нас гратись)* і т. ін.

ДУХ МОВИ НАРОДНИЙ – поняття, яке охоплює складновловимі аспекти віддзеркалення особливостей етнічної психології, когнітивної діяльності, поведінки, світосприйняття, спілкування, вірувань, міфів і т. ін. у конкретній мові.

ЕКВІВАЛЕНТНІСТЬ ПАРЕМІЙ – значеннева, стилістична і прагматична відповідність стійких висловів у різних мовах.

ЕТАЛОНИ КУЛЬТУРИ – сформовані в межах конкретної культури стереотипи найвищого прояву сутності чогось.

ЕТИКЕТ МОВЛЕННСВИЙ (фр. *etiqueter* – прикріплювати) – використання засобів мовного коду конкретної мови відповідно до мовленнєвої ситуації; система стійких формул і знаків спілкування, прийнятих у конкретній національній лінгвокультурній спільноті, скерованих на встановлення оптимального мовленнєвого контакту між співбесідниками.

ЕТИКЕТ НАЦІОНАЛЬНИЙ – історично і культурно встановлений порядок, набір правил, який визначає поведінку (зокрема й комунікативну) людей, що належать до конкретної етнічної спільноти.

ЕТНОЕЙДЕМА (грец. *ethnos* – народ і *eidōs* – образ, форма, сутність) – наскрізні словесно-образні лейтмотиви дискурсу (тексту); закріплені в межах певної культури в мовному кодї емоційні стани і ситуації, притаманні певному етносу; специфічні в межах певної культури національно-образні концепти.

ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ (грец. *ethnos* – народ + *культурологія*) – суміжна з етнологією і культурологією дисципліна, предметом якої є етнічна культура; вивчає розвиток культурних (і лінгвокультурних) процесів у народів упродовж їхнього розвитку.

ЕТНОЛІНГВІСТИКА – дисципліна, яка перебуває на межі етнографії і лінгвістики та вивчає стосунки між етносами і мовами; передбачає елементи соціолінгвістики, етнології, паралінгвістики, охоплює сфери етногенезу та етнічної історії, етномовні процеси у внутрішніх і міжмовних контактах, роль мови у формуванні етнічних спільнот, специфіку комунікативної поведінки членів певної національної лінгвокультурної спільноти тощо.

ЕТНОЛОГІЯ (грец. *ethnos* – народ, плем'я і *logos* – поняття, думка, розум) – учення про етногенез, тобто виникнення, розвиток, зникнення народів (етносів), характеристики специфіки світобачення, поведінки (зокрема мовленнєвої) у різних народів (етносів).

ЕТНОПСИХОЛІНГВІСТИКА (грец. *ethnos* – народ і *psyche* – душа + фр. *linguistique* < лат. *lingua* – мова) – розділ етнолінгвістики, у межах якого, крім інших, вивчаються проблеми специфіки психічного устрою певного етносу та його впливу на мову, мовленнєву й комунікативну поведінку.

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ (грец. *ethnos* – народ, *psyche* – душа і *logos* – слово, поняття) – міждисциплінарна сфера досліджень, у межах якої вивчаються етнічні особливості психіки людей, національні характери, закономірності формування і функціонування національної самосвідомості, етнічних стереотипів, лінгвопсихологічних, культурних та інших аспектів спілкування тощо.

ЕТНОС (грец. *ethnos* – народ, плем'я) – історично сформована на певній території стійка сукупність людей, що мають спільні риси і

стабільні особливості культури й мови, психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших подібних утворень.

ЕТНОСЕМАНТИКА (грец. *ethnos* – народ, плем'я і *sémantikos* – той, що позначає) – розділ семантики, який вивчає специфіку і неповторність значень елементів мовного коду (мови) різних національних лінгвокультурних спільнот.

ЕТНОСЕМІОТИКА (грец. *ethnos* – народ, плем'я і *semeiotike* – учення про знаки) – розділ семіотики (науки про знаки і знакові системи), у межах якого вивчається специфіка культури, повсякденного життя, комунікації тощо етносу з позицій їх знакової природи.

ЕТНОТЕКСТ – текст, що його мовний код є рідним для автора – носія певних етнокультурних рис, у структурі та семантиці одиниць якого відбилися особливості світосприйняття (мовна картина світу) конкретного етносу.

ЕТОС (грец. *ethos* – характер, вдача) – стиль життя суспільної групи, загальна орієнтація певної культури, прийнята в її межах ієрархія цінностей, принципів і постулатів спілкування; те саме, що етнічні цінності, менталітет.

ЖАНР МОВЛЕННЄВИЙ (фр. *genre* – рід, вид) – це складова дискурсу, типовий спосіб побудови мовного коду, пов'язаний із певними ситуаціями і створений для передачі певного змісту.

ЖАРТ (< *жартувати*) – вислів у формі невеликого оповідання або запитання з гумористичним змістом; витівка, дотеп, комічна дія, які викликають сміх і служать для розваги. Експресії словесного жарту нерідко сприяють римоване мовлення, діалог, каламбур, алогізм тощо. Наприклад: – *Ти що привіз? – Лій. – Трохи постій; – А ти що? – Мед. – Ставай наперед. – А ти що привіз? – Горілку! – Берись за мірку* (Фольклорна сценка «У млині»).

ЖИТТЯ ЕТНОСУ ДУХОВНЕ – сфера життєдіяльності етносу, яка передбачає особливості світобачення, мислення, свідомості, культури (звичаїв, традицій, ціннісних орієнтацій, стереотипів, правил, максим спілкування тощо).

ЗАГАДКА (< *загадувати*) – сталий вислів, в основі якого лежить дотепне метафоричне запитання, що передбачає відповідь на нього; короткий алегоричний опис подій, предметів, явищ, здебільшого пов'язаних із побутом, які треба впізнати, відгадати. Наприклад: *За білим березником талалай скаче* (Язик); *Повна піч паляниць, а посередині книш* (Небо, зорі, місяць); *Чорна корова всіх людей поборолла, а білий віл всіх*

людей на ноги підвів (Ніч і день); Сидить півень на осиці, підняв догори косиці (Вогонь і дим); Густий ліс, чисте поле (Волосся і лоб).

ЗАКЛИНАННЯ (< заклинати) – своєрідний сталий вислів, різновид прокляття, яким супроводжується ворожіння чи інша магічна маніпуляція. Наприклад: *Щоб на тебе Див прийшов!*; *Бодай дідько очі вибрав!*; *Щоб тебе понесло на папороть-могили та на Щоківин слід!*; *Щоб ти не діждав сонечка праведного побачити!*; *Бодай його корінь звівся!*; *Побий того, Боже, у кого багацько грошей!* тощо

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ (< застерігати) – стійкий вислів, яким співрозмовник спиняє іншого (або й самого себе), щоб не сказати чогось зайвого. Наприклад: *У добрий час сказати, а в лихий змовчати;* *Не згадуй проти ночі;* *Мовчи та дши, подумують, що спиш;* *Мовчи, глуха, буде менше гріха* тощо.

ЗВИЧАЙ ЕТНІЧНИЙ – стандартизовані, традиційні для етносу форми поведінки (зокрема мовленнєвої), які відіграють роль засобів соціального регулювання і мають безпосередньо практичне значення.

ЗНАЧЕННЯ МОВНЕ – пов'язаний із певною мовною одиницею у свідомості носіїв конкретної мови узагальнений образ певного об'єкта або ситуації, факту, події тощо; властивість мовного знака репрезентувати об'єкти і явища дійсності та внутрішнього світу людини в мовленні, комунікації.

ЗНАЧЕННЯ КУЛЬТУРНО-СИМВОЛІЧНЕ – тип значення, яке утворилося в конкретній мові на основі процесів метафоризації та метонімізації, у яких ім'я конкретного предмета, важливого для певної культури, стало основою позначуваного для абстрактного значення.

ЗНАЧУЩІСТЬ ПАРЕМІЇ КУЛЬТУРНА – так звані «культурні знання», що виявляються на основі співвіднесення прототипової ситуації, яку позначає стійкий вислів, з кодами культури, відомими носієві мови або такими, що виявляються з допомогою спеціального аналізу.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЕТНІЧНА – процес усвідомлення особистістю своєї належності до певного етносу, установлення духовного взаємозв'язку між собою і своїм народом, поділяння почуттів належності до певної національної культури і мови.

ІДІОМАТИКА МОВНА (грец. *idiota* – неповторний вираз) – сукупність усіх ідіомних засобів конкретної мови (фразеологізмів, крилатих слів, прислів'їв, приказок тощо).

ІНФОРМАЦІЯ (лат. *informatia* – пояснення, виклад) – повідомлення про факти, події, процеси, які передаються мовними, позамовними та паралінгвальними засобами з використанням різних каналів комунікації.

ІНФОРМАЦІЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРНА – значення і смисли одиниць мовного і паралінгвального кодів у міжкультурній комунікації, у яких зафіксована інформація щодо специфіки культури, у межах якої ця комунікація відбувається.

КАЛАМБУР (франц. *calembour* – гра слів) – сталий вислів сатиричного змісту, побудований на зіставленні чи поєднанні непеєднуваних, несумісних понять та явищ, що набуває форми нісенітниць, парадоксу. Наприклад: *Ти йому про образі, а він тобі про гарбузі; Були вареники, та на вербу повтікали; Як рак на дубі свисне; Чули, як говорили, що бачили, як їли; Дід бабі рідний Федір; Куплю хрону до лимону; Не бійся собаки – хазяїн на прив'язі.*

КАЛАМБУР ДІАЛОГІЧНИЙ – сталий вислів, побудований на мовному парадоксі чи використанні прийому невідповідності, який у лаконічній формі в кількох репліках передає комічну ситуацію. Наприклад: – *А що ваші роблять?* – *Пообідали та хліб їдять;* – *Дай молока.* – *Ще не здоїли бика;* – *Сідай, бабо, підвезу.* – *Нема часу, треба йти;* – *Яке сьогодні свято?* – *Сім баб розп'ято, а восьму почато.*

КАРТИНА СВІТУ – сукупність знань, думок, уявлень тощо учасників спілкування стосовно реальної або уявної дійсності.

КАРТИНА СВІТУ АКсіОЛОГІЧНА (грец. *axios* – цінний) – складова концептуальної і мовної картин світу, яка моделюється як сукупність взаємопов'язаних оцінних суджень, що співвідносяться з юридичними, релігійними, моральними кодексами, загальноприйнятими судженнями здорового глузду, типовими фольклорними, літературними сюжетами і т. ін.

КАРТИНА СВІТУ КОНЦЕПТУАЛЬНА (лат. *conceptus* – думка, уявлення) – уявлення певної національної лінгвокультурної спільноти, людства загалом про елементи, організацію і т. ін. об'єктивної дійсності, відображені в наукових поняттях.

КАРТИНА СВІТУ МОВНА – відбиті в категоріях мови уявлення певної національної лінгвокультурної спільноти про будову, елементи, процеси дійсності; відбиття конкретною мовою всього того, що існує в людині й навколо неї.

КЛІШЕ (франц. *cliché*, букв. відбиток) – сталий вислів, регулярно повторюваний у певних умовах і контекстах для тотожного позначення адекватних ситуацій, стосунків між людьми тощо; будь-яка готова мовленнєва формула, критерієм виділення якої є регулярність її вживання в мовленні й комунікації в певних повторюваних мовленнєвих і комунікативних ситуаціях. Наприклад, кліше мовного етикету: *Доброго здоров'я; Радий Вас бачити; На все добре; Якщо Ваша ласка; Нехай Вам щастить; З роси і води; Бажаю щастя і добра.*

КЛІШЕ КАЗКОВЕ – сталий вислів, що служить своєрідним обрамленням у тих чи тих зразках казкового епосу (зачином, кінцівкою) або є так званою медійною формулою. Наприклад: *Було то за царя Гороха, як людей було трохи; За царя Хмеля, як людей була жменя; За царя Панька, як земля була тонка; Ось тобі казочка, а мені бубликів в'язочка; І я там був, мед-вино пив, по бороді текло, а в рот не попало; Ні в казці сказати, ні пером описати; Скоро казка мовиться, та не скоро діло робиться.*

КОД (франц. *code* < лат. *codex* – список, постанова, збірник) – система умовних знаків, назв, сигналів тощо для збереження, обробки та передавання інформації.

КОД КУЛЬТУРИ – спосіб, яким конкретна культура членує, категоризує, структурує, оцінює світ, що оточує членів певної національної лінгвокультурної спільноти; сукупність знаків (символів), смислів та їхніх комбінацій, що наявні в будь-якому предметі культури певної національної лінгвокультурної спільноти.

КОМПЕТЕНЦІЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРНА – знання базових елементів культури (національних звичаїв, традицій, реалій тощо) країни, мовою якої здійснюється комунікація; здатність мовця виявляти в мові країнознавчу інформацію і користуватися нею задля досягнення запланованої комунікативної мети.

КОМПОНЕНТ ПАРЕМІЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ – складова паремійної одиниці, яка віддзеркалює окремі особливості етнічної (національної) культури, мовної картини світу.

КОМУНІКАЦІЯ (лат. *communicatio* – робити спільним) – складний, символічний, особистісний, трансакційний, часто неусвідомлюваний процес обміну знаками, під час якого транслюється певна інформація зовнішнього або внутрішнього характеру, а також демонструються статусні ролі, у яких перебувають учасники спілкування стосовно один одного.

КОНОТАТЕМА (лат. *con* – замість і *noto* – відмічаю + суфікс -*ема*) – матеріальний носій різноманітних конотацій.

КОНОТАТЕМА НАЦІОНАЛЬНА – матеріальний носій конотацій національно-культурного характеру, які віддзеркалюють етнічні особливості осмислення культурних феноменів.

КОНОТАЦІЯ (лат. *con* – замість і *noto* – відмічаю) – 1. Елементи смислу повідомлення (висловлення), які виникають із взаємодії вихідних значень речень і слів із фоновими знаннями учасників спілкування під впливом контексту і ситуації. 2. Додаткові до основного значення семантичні, стилістичні, емоційно-експресивні, національно-культурні відтінки основного значення тих чи тих мовних одиниць, які надають їм особливого, неповторного забарвлення у спілкуванні.

КОНСТАНТА КУЛЬТУРИ (лат. *constans* – постійний) – концепт культури, який існує постійно або тривалий час і значною мірою визначає світосприйняття етносу, його мовну картину світу.

КОНСТАНТА КУЛЬТУРИ ЦІННІСНА – найсуттєвіші для певної культури смисли, сукупність яких утворює певний тип культури, що підтримується мовою і зберігається в ній.

КОНТЕКСТ (лат. *contextus* – тісний зв'язок, з'єднання, переплетення) – 1. Завершений у смисловому плані відрізок усного або писемного мовлення, який об'єднує значення всіх мовних елементів, що входять у нього. 2. Дискурс (текст) разом з усіма можливими обставинами його творення: часом, простором, психічним і психологічним станом учасників спілкування, культурним середовищем, соціально-історичними і політичними умовами, особливостями технічних засобів його поширення.

КОНТЕКСТ ВЕРТИКАЛЬНИЙ – культурологічні, історичні, соціально-політичні, філологічні, лінгвокраєзнавчі та інші комунікативні смисли, які супроводжують комунікацію, насамперед комунікацію естетичну, тобто художній дискурс, текст.

КОНТЕКСТ КУЛЬТУРИ – вплив на міжкультурну комунікацію складників контексту, пов'язаних із культурними чинниками, важливими для певної національної (етнічної) лінгвокультурної спільноти.

КОНЦЕПТ (лат. *conceptus* – думка, поняття) – смисли, якими оперує людина у процесах мислення і які віддзеркалюють зміст досвіду та знань, результатів усієї людської діяльності, а також процесів пізнання світу у вигляді певних «квантів» знання.

КОНЦЕПТ КУЛЬТУРИ – характерний для певної національної лінгвокультурної спільноти концепт, який віддзеркалює специфіку її світобачення.

КОНЦЕПТ ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ – дискретна змістовна одиниця колективної свідомості національної лінгвокультурної спільноти, що віддзеркалює предмети реального або ідеального світів і зберігається в колективній пам'яті у вербально-позначувальному вигляді.

КОНЦЕПТ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ – найзагальніша, максимально абстрагована, але конкретно представлена в мовній свідомості «ідея» «культурного предмета» в сукупності всіх валентних зв'язків із національно-культурною маркованістю.

КОНЦЕПТОСФЕРА ЕТНОКУЛЬТУРНА – сукупність специфічних для певної національної лінгвокультурної спільноти концептів культури, які найповніше виражають її особливості.

КУЛЬТУРА (лат. *cultura* – обробка і як результат – освіта, розвиток) – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людською спільнотою, які характеризують певний рівень розвитку суспільства.

КУЛЬТУРА ЕТНІЧНА – світогляд народу, який історично склався і регулярно відтворюється в мові, віруваннях, міфотворчості, традиціях і т. ін.

КУЛЬТУРЕМА – загальне поняття, яке позначає одиницю опису культурних феноменів у культурології.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ (лат. *cultura* – догляд, освіта, розвиток + *logia*) – гуманітарна сфера знань, у межах якої вивчається світ в аспекті його культурного існування, тобто того, чим він є для носія певної культури.

ЛАКУНА (лат. *lacuna* – заглибина, западина) – відсутність еквівалентів в одній із мов, які вивчаються чи зіставляються.

ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМА – комплексне поняття, яке застосовується в разі аналізу міжрівневих лінгвокультурних особливостей одиниць і категорій певної мови.

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ – наукова дисципліна, яка вивчає взаємозв'язок і взаємодію культури і мови у їх функціонуванні й узагальнює цей процес як цілісну структуру одиниць у єдності їх мовного й культурного змісту за допомогою системних методів з орієнтацією на сучасні пріоритети та культурні установки.

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ ЗІСТАВНА – розділ лінгвокультурології, у межах якого вивчаються особливості менталітету певного етносу (національної лінгвокультурної спільноти) з позицій носіїв його мови і культури в зіставленні з носіями інших мов і культур.

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ ПОРІВНЯЛЬНА – розділ лінгвокультурології, у межах якого вивчаються лінгвокультурні прояви різних етносів (національних лінгвокультурних спільнот).

ЛІНГВОМЕНТАЛЬНІСТЬ – 1. Вияв у категоріях етнічної (національної) мови національної ментальності. 2. Сприйняття певною національною лінгвокультурною спільнотою світу, який її оточує, крізь категорії рідної мови.

МАКСИМА (лат. *maxima regula* – вищий принцип; *maxima sentential* – основне правило) – короткий вислів, що в чіткій формі виражає якусь моральну вимогу, етичний принцип; різновид афоризму, моралістична за змістом сентенція. Наприклад: *Перемагай зло добром* (Б. Паскаль); *У здоровому тілі здоровий дух* (Ювеналій); *Життя коротке, а мистецтво довгочасне* (Гіппократ); *Ніхто не любить тих, кого боїться* (Сенека); *Усе змінюється, нічого не гине* (Овідій); *Немає порадників, якщо радити небезпечно* (Курцій).

МЕНТАЛІТЕТ ЕТНІЧНИЙ (лат. *mentalis* – розумовий) – категорія, що віддзеркалює внутрішню організацію і диференціацію ментальності, особливості розуму, душі, мислення.

МЕНТАЛІТЕТОЗНАВСТВО – розділ етнології та культурології, у межах якого вивчається специфіка національного (етнічного) менталітету.

МЕНТАЛЬНІСТЬ – соціально-психологічні явища, які відображають духовний світ людини або соціальної спільноти, епохи або етнокультури; детермінована культурою та досвідом історичного розвитку структура ментального світу представників того чи того народу.

МОВА – найважливіший засіб людського спілкування; система конвенціоналізованих мовних знаків, які служать засобом комунікації членів певної національної лінгвокультурної спільноти.

МОВА КУЛЬТУРИ – сукупність усіх знакових способів вербальної і невербальної комунікації, які об'єктивують специфіку культури етносу та віддзеркалюють її взаємодію з культурами інших етносів.

МОВЛЕННЯ – втілення, реалізація мови, яка виявляє себе у процесах говоріння і тим самим виконує своє комунікативне призначення.

НАЛЕЖНІСТЬ ЕТНІЧНА – культурна своєрідність, яка поділяється членами національної лінгвокультурної спільноти й поширюється на різні мовно-культурні феномени – від особливих поведінкових рис, вірувань, міфів і т. ін. до мовних особливостей, що передаються через спілкування від одного покоління до іншого.

НАРОДНІСТЬ – тип етносу; історично сформована мовна, територіальна, економічна й культурна спільнота людей, яка виросла із союзу племен і є попередницею нації.

НАЦІЯ (лат. *natio* – плем'я, народ) – історичний тип етносу, соціально-економічна цілісність, яка складається і відтворюється на основі спільності території, економічних зв'язків, мови, особливостей культури, психологічного складу й етнічної самосвідомості.

НІСЕНІТНИЦЯ (< *ні се ні те*) – щось безглузде, нерозумне, без усякого змісту; дурниця. Наприклад: *На городі бузина, а в Києві дядько; Дайте пити, бо так хочу їсти, що не маю де переночувати; Ви мовчіть, а ми будемо потакувати; На злість ворогам корову продам, щоб діти молока не пили; Трошки гречки, трошки проса, трошки взута, трошки боса.*

НОСІЙ МОВИ – представник певної соціокультурної та мовної спільноти, який володіє нормами мови, активно використовує певну ідіоетнічну мову в побутових, соціокультурних, професійних і т. ін. сферах спілкування.

НОСІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ – особа, належна до певної національної лінгвокультурної спільноти, свідомість якої сформувалася під впливом певної національної (етнічної) культури, тобто перцептивних, концептуальних і процедурних національних стереотипів.

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНІ – сукупність специфічних характеристик кожної нації, які виформовують її неповторність серед інших націй.

ПАМ'ЯТЬ КУЛЬТУРНА – особлива символічно формалізована і ритуалізована норма фіксації, актуалізації та передачі культурних смислів, яка зберігається традицією, утілюється в знаки різної природи.

ПАРАДИГМА ЛІНГВОКУЛЬТУРНА (грец. *paradeigma* – приклад, взірць) – сукупність мовних форм різних рівнів та організації, у яких утілилися соціальні, історичні, наукові, побутові і т. ін. категорії етнічного світосприйняття.

ПАРАДОКС (грец. *paradoxos* – несподіваний, дивний) – твердження, висловлення, що містить у собі, на перший погляд, внутрішню суперечність, логічну несполучність, нібито суперечить тверезому глуздові. Наприклад: *Сила жінки в її слабкості; Завтра починається сьогодні; Найкраща оборона – це напад;*

ПАРЕМІЙНИК (< *паремія*) – збірник паремійних одиниць, відповідним чином систематизованих і представлених у певному порядку, здебільшого алфавітному; книга, що містить паремії.

ПАРЕМІОГРАФІЯ (грец. *paremia* – прислів'я, приказка і *grapho* – пишу) – 1. Частина фольклору, яка об'єднує найкоротші жанри, що в образній формі відтворюють найістотніші явища і реалії дійсності: прислів'я, приказки (приповідки) та їх жанрові різновиди – вітання, побажання, прокльони, порівняння, прикмети, каламбури, тости. 2. Розділ мовознавства, що займається збиранням, зберіганням та обробкою паремійного матеріалу, укладанням різних типів паремійних словників, дослідженням відповідних праць і розробленням їх теоретичних засад.

ПАРЕМІОЛОГІЯ (грец. *paremia* – прислів'я, приказка і *logos* – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає паремії, або народні вислови, виражені реченням, а також короткими ланцюжками речень, якими передаються елементарна сценка чи найпростіший діалог.

ПАРЕМІЯ (грец. *paremia* – прислів'я, приказка) – 1. Одиниця пареміології, що вирізняється афористичністю, усталеністю, відтворюваністю, переосмисленим чи буквальним узагальненим значенням, здебільшого повчальним змістом, мовний знак, який передає специфічну інформацію про традиційні цінності та погляди, ґрунтовані на життєвому досвіді народу, позначає типову життєву ситуацію. 2. Уривок з книги Старого Заповіту, що містить пророцтво або повчання і читається в православній церкві під час відправи.

ПОВІДОМЛЕННЯ – одна з найважливіших категорій комунікації як модусу існування явищ мови, співвідносна з реченням у мові та висловленням у мовленні; комунікативна дія, утілена в конкретну структуру висловлення.

ПОВІР'Я (< *вірити*) – вислів, пов'язаний з переказом, легендою; в основі повір'їв лежать своєрідні народні уявлення про зв'язки між явищами навколишнього світу і долею людини. Наприклад: *Не бий по землі, бо їй болить; Не плюй на землю, бо не буде родити; Не їж над колодязем, бо жаби заведуться; Зорі – це душі людські, скільки зірок в*

небі, стільки людей живе на землі, як падає зірка – то помирає якась людина; Земля сходиться з небом на кінці світу; Чумацький Шлях вказує птахам дорогу до вирію; Коли гримить грім – то це Бог возом їде; Земля не розмірзнеться, доки не вдарить грім.

ПОДЯКА (< *подякувати*) – сталий вислів, післязастільне побажання, виголошене у відповідній ситуації здебільшого господарям дому. Наприклад: *Щоб у вас завжди був хліб і до хліба!; Хай Бог заплатить за обід, що наївся дармоїд!; Спасибі тому, хто наївся.*

ПОЛЕ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНЕ – ієрархічна структура множини лінгвокультурем, об'єднаних спільним смислом, характерним для певної культурної сфери.

ПОНЯТТЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРНЕ – поняття, сформоване під впливом чинників рідної культури, яке виявляється в значеннях одиниць і категорій рідної мови.

ПОРІВНЯННЯ НАРОДНЕ – сталий вислів, схожий за будовою до власне приказок за незавершеністю думки, у якому одні предмети, явища або дії зіставляються з іншими на основі спільності, подібності, спорідненості. Наприклад: *Лізе як спіне теля у яму; Змерз як березова брунька; Моторний як собака чорний; Красивий як кабан сивий; Спить як заєць полоханий; Багацько як у шолудивого волосся; Тягне як віл воза; Боїться як чорт хреста; Кидається як в окропі муха; Меле язиком як собака хвостом; Ласий як кішка до сала.*

ПОТЕНЦІАЛ МОВИ ЕТНОСЕМАНТИЧНИЙ (лат. *potentia* – сила, міць) – здатність конкретної ідіоетнічної мови формувати, накопичувати, зберігати і передавати в комунікації усі можливі комунікативні смисли, опрацьовані віками представниками конкретної національної лінгвокультурної спільноти.

ПРАГМАТИКА (грец. *pragma, pragmatos* – діло, справа, дія) – комунікативна складова спілкування, пов'язана з виявом у мовленнєвому коді інтерактивних співвідношень комунікантів, а також їхнє ставлення до конситуації, спілкування загалом.

ПРИКАЗКА (< *приказувати*) – стійкий вислів народного (фольклорного) походження, який образно розкриває певне явище насамперед з погляду його емоційно-експресивної характеристики; здебільшого не має загальноприйнятого визначення, містить різний набір диференційних ознак, як-от: висловлює незавершену думку, є частиною судження, що має форму незамкненого кліше, характеризується відсутністю повчального змісту і т. ін. Наприклад: *Більше щастя, як*

розуму; Рідна мова – не полова; Собака на сні; У своєму оці й сучка недобачає; Вилами по воді писано; Ласа кішка до риби; Смішки з чужої лемішки; Вдача собача; Не вір собаці; Не для пса ковбаса; Кликав вовк козу в гості; Про вовка промовка; За двома зайцями не ганяйся.

ПРИКМЕТА ВЛАСНЕ – сталий вислів, у якому маніфестовано спостереження людини за природними явищами, пов'язаними з кліматичними чи погодними умовами, що певним чином впливають на результати людської діяльності, передусім хліборобської. Наприклад: *До першого грому земля не розмерзасться; Грім гримить – хліб буде родить; Кинь ячмінь в болото – вбере тебе в золото; Березень сухий, а мокрий май – буде каша й коровай; Як у травні дощ надворі, то восени хліб у коморі; Майська роса коням краща віса; Овес каже: сій мене в грязь – буду я князь, а ячмінь каже: сій мене в болото – буду золото, а гречка каже: сій мене хоч і в воду, аби впору; Сій овес в кожусі, а жито в брилі; Посій впору, будеш мати зерна гору; Ранній пар родить пшеничку, а пізній метличку* тощо.

ПРИКМЕТА ЗАБОБОННА – сталий вислів, пов'язаний з переказом, легендою, в основі якого лежать переважно забобонні уявлення про ту чи ту ознаку, зовнішній вияв, що є передвістям чогонебудь. Наприклад: *Не заглядай у піч, бо не ростимуть вуса; Не дивись ввечері у дзеркало, бо наснитись щось погане; Не сідай на стіл, бо в сім'ї буде сварка; Не переступай через віник, бо всохнеш; Не тарабань ложками і не розсипай сіль, бо буде сварка; Не віддавай позичені гроші ввечері, бо посваришися; Коли свербить ліва рука – чекай грошей; Як курка заспіває півнем – жди нещастя.*

ПРИКМЕТА КАЛЕНДАРЯ НАРОДНОГО – сталий вислів, що передбачає темпоральні показники, репрезентовані лексичними одиницями на позначення релігійних свят. Наприклад: *На Василя (14 січня) на деревах біло, то буде і в коморі мило; На Юрія (5 травня) роса – не треба коням віса; Догодуй бджолу до Івана (7 липня), то нарядить тебе, як пана; Минув Спас (19 серпня) – готуй рукавиці про запас* тощо.

ПРИМОВКА (< примовляти) – жартівливий, переважно римований вислів усталеної форми, що вводиться в розмову відповідно до ситуації або у відповідний текст; іноді коротка розповідь у вигляді поширеного прислів'я, часто з римами та алітераціями. Наприклад: *Святий Боже, святий кріпкий, ліпше дома, як у тітки; Будьмо здорові, як бурі корови, а наш бик і так звик; «Запорожець» за Дунаєм: трохи ідем, трохи пхаєм; – Як живеш? – Живемо, не горюємо, хліба-солі не*

купуємо; – *Хліб та сіль! – Їмо, та свій, а ти коло порога постій; Їжте, мачайте, за решту вибачайте; Хай тебе Бог провадить і в найбільше болото посадить* тощо.

ПРИПОВІДКА (< *приповідати*) – жартівливий народний вислів, приповідка примовка, переважно узагальненого змісту, що подекуди засвідчує *трансформацію* загальновідомих прислів'їв чи приказок. Наприклад: *Чия шкода, того й гріх; Добрий чоловік усе дурневі брат; До правди не треба вже нічого додавати; Голод, то наймудріша кухарка; Мудрий намагається переконати, мудрагель – перемовити, а дурень – перекричати; Не музикальний, а бреше, як з нот; Був такий чесний, що навіть з хабара давав здачу; Усі лаври дістаються краплині, яка переповнює чашу; Що голова – то капуста; І на небі була колись опозиція; Хто вмів брехати – говорить промови* тощо.

ПРИСЛІВ'Я – стійкий вислів народного (фольклорного) походження, часто ритмічний за будовою, у якому зафіксований узагальнений досвід народу та його оцінка різних подій і явищ; здебільшого не має загальноприйнятого визначення, містить різний набір диференційних ознак, як-от: є самостійним судженням, інтонаційно та граматично оформленим як просте чи складне речення; має узагальнено-метафоричний повчальний зміст, прагматичне значення і т. ін. Наприклад: *Був колись бик, та звівся на смик; Яка корова багато реве, та мало молока дає; Дарованому коневі в зуби не заглядають; Краще з доброго коня впасти, ніж на поганому їхати; Де родилася коза, там пахне лоза; Свині не до поросят, коли її смалять; Бачить кіт сало, та сили мало; Гладкий кіт мишею не ловить.*

ПРИСЯГА (< *присягати*) – словесна формула, якою людина підтверджує правоту своїх слів із зазначенням, що в разі обману чи невиконання обіцяного, вона буде покараною. Наприклад: *Щоб мені під землю провалитися; Щоб мені добра не було; Щоб мені не встати з цього місця.*

ПРОКЛІОН (< *проклинати*) – своєрідний сталий вислів, що виражає почуття незадоволення, обурення, досади, гніву; побажання зла чи загибелі іншій людині. Наприклад: *Бодай тобі добро поза кожне ребро; Щоб воно тобі боком вилізло; А щоб тобі руки всохли; А щоб тебе грець в діжі спік; Иди на всі чотири сторони.*

ПРОЩАННЯ (< *прощатися*) – сталий вислів, прощальне побажання, виголошене у відповідній ситуації з тої чи тої нагоди, скажімо, у весільному чи похоронному обряді. Наприклад: *Щоб вам*

добре жилося, щоб колосся велося!; Щоб ви міряли гроші мискою, а діти колискою!; Хай дім ваш біди минають, а вороги не знають; Нехай земля буде пухом!; Нехай йому легко лежати, землю держати; Нехай з Богом спочиває!; Нехай Бог пошле йому Царство Небесне!

ПСИХОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНА (грец. *psyche* душа і *logos* – слово, учення) – традиційні особливості психічної діяльності представників певного народу, які передаються від покоління до покоління.

РЕЧЕННЯ – одиниця модусу мова, яка відповідає висловленню у модусі мовлення і повідомленню у модусі комунікація; одиниця, яка традиційно пов'язується з предикацією, завершеністю інтонації, модальністю та деякими іншими категоріями і вважається головним засобом формування та вираження думки.

СВІТОСПРИЙНЯТТЯ ЕТНІЧНЕ – сприйняття світу та його інтерпретація, зумовлені етнокультурними чинниками (віруваннями, міфами, традиціями тощо) і відбиті в мовній картині світу певного етносу.

СЕМАНТИКА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА – значення мовних одиниць (або їх складові), які відображають національну і культурну специфіку життя, світобачення певного етносу, національної лінгвокультурної спільноти.

СЕНТЕНЦІЯ (лат. *sententia* – думка, вислів, вирок) – вислів морально-повчального змісту, коротке напучення, що демонструє в безпосередній чи алегоричній, заохочувальній або знеохочувальній формі, як є чи має бути в житті. Наприклад: *Навчати треба без ненависті, вчитись, не соромлячись; Воля – це те, що закладає в нас почуття обов'язку; Тихої води боїться той, хто пережив корабельну катастрофу; Швидкий кінь сам здобуде нагороду за першість, а якщо підженеш, побіжить ще жвавіше; Поки ти говориш, подумай, що те, що видається радісним, може стати сумним.*

СЕРЕДОВИЩЕ ЛІНГВОКУЛЬТУРНЕ – мовні й культурні чинники повсякденного життя людини, етносу, що впливають на його етнічну, культурну ідентифікацію, спосіб життя, особливості спілкування, поведінки.

СИМВОЛ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ (грец. *symbolon* – умовний знак) – одиниця, яка має усталені, зумовлені етнічною культурою асоціативні зв'язки з поняттям про певний «культурний предмет».

СИНДРОМ ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ (грец. *syndrome* – злиття, сукупність) – набір цінностей, установок, вірувань, норм і моделей комунікативної поведінки, які знаходять відображення в засобах мовного коду, правилах, законах спілкування й відрізняють одну культуру від іншої.

СИТУАЦІЯ ПРЕЦЕДЕНТНА – певна еталонна ситуація, пов'язана з набором конкретних конотацій, диференційні ознаки якої входять у когнітивну базу носіїв певної культури.

СКОРОМОВКА (< *скоро* + *мовити*) – жартівливий вислів, скомпонований із важких для швидкої вимови слів. Наприклад: *Чорно-білий чорногуз у болото чорне вгруз; Тигренятко з тигром-татом тренувалися стрибати; Пирогои перепечені перцем переперчені; Бабин біб розцвів у дощ, буде бабі біб у борщ; Семен сіно віз – не довіз, Лишив сани, узяв віз.*

СЛОВНИК МОВЦЯ ПАРЕМІЙНИЙ – набір паремійних одиниць, якими послуговується мовець у тих чи тих комунікативних ситуаціях.

СЛОВО – основна функціонально-семантична одиниця мови, яка виконує номінативну функцію, вільно відтворюється в мовленні й комунікації і служить для побудови повідомлень (висловлень); цілісна одиниця, що виражає поняття про предмети, явища, процеси, їхні ознаки, зв'язки й відношення між ними, а також називає конкретні предмети, явища, процеси та їхні ознаки.

СЛОВО ДИСКУРСИВНЕ – будь-яка значуща самостійна мовна одиниця, що виконує дискурсотвірну й дискурсопідтримувальну функцію і віддзеркалює етнокультурні стереотипи комунікативної поведінки.

СЛОВО КРИЛАТЕ – 1. Назви літературних, історичних і міфологічних персонажів та реалій, які набули узагальнено-метафоричного значення й часто повторюються в мовленні. Наприклад: *Олімп, Парнас, Едем, Голгофа, Мекка, Прометей, Дон-Кіхот, Робінзон, Плюшкін, Калитка, Наполеон*. 2. Те саме, що крилатий вислів.

СЛОГАН (англ. *slogan* < кель. *shuagh-ghairm* – бойовий клич) – короткий і здебільшого образний, емоційний вислів, що, маючи лаконічну форму, впадає в очі, добре запам'ятовується та висловлює суть повідомлення, насамперед рекламного; те саме, що девіз, лозунг (пор.: нім. *Losung* – заклик). Наприклад: *Смак бажання; Солодкий знак якості; Життя прекрасне; Підкорись своїй справі; Смак раю; Я той, хто я є; Неможливе можливо; Тому що ви цього варті* і т. ін.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ (лат. *socium* – спільне + *-ізація*) – процес передачі й засвоєння людиною накопичених суспільством знань, умінь і навичок, моральних норм, життєвих цінностей, способів і прийомів спілкування тощо.

СПАДЩИНА КУЛЬТУРНА – надбання у процесі життєдіяльності певною національною лінгвокультурною спільнотою культурних цінностей, інформації, значущої для ідіоетнічної культури.

СПЕЦИФІКА НАЦІОНАЛЬНА – національно особливі, характерологічні риси етносу (нації, народності), які склалися в результаті самобутнього етнічного розвитку, творчості, мови, комунікації, культури.

СПВОМОВКА (< *співати* + *мовити*) – короткий гумористичний твір, здебільшого віршованої форми, в основі якого лежить афоризм, приказка, прислів'я, анекдот, жарт і т. ін. Наприклад: *Щастя тільки, що святі не горшки ліпили, але якось на той час гречку молотили. Розказав я їм біду, випросив полови та з полови ізсував мотуз прездоровий* (С. Руданський).

СПЛКУВАННЯ – сукупність зв'язків і взаємодій людей, суспільств, суб'єктів, у яких відбувається обмін інформацією, досвідом, умінням, навичками, результатами діяльності, взаємовпливами і корекцією поведінки.

СПІЛЬНОТА ЛІНГВОКУЛЬТУРНА – група людей, члени якої можуть належати як до одного, так і до різних етносів, мають спільну мовну і культурну свідомість; мовна і культурна єдність людей.

СПІЛЬНОТА НАЦІОНАЛЬНА ЛІНГВОКУЛЬТУРНА – група людей, об'єднана спільністю історії, культури, а також наявністю однієї спільної ідіоетнічної мови.

СТЕРЕОТИП ЕТНІЧНИЙ – відносно стійкі, схематизовані уявлення, судження, емоційно забарвлені оцінки щодо моральних, розумових, фізичних і т. ін. якостей, характерних для представників різних етнічних спільнот.

СТЕРЕОТИП КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЕТНІЧНИЙ – усталені, найчастіше неусвідомлювані моделі вербальної та невербальної поведінки членів національної лінгвокультурної спільноти.

СТЕРЕОТИП НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ – суб'єктивне поняття поточного мислення і мовлення, яке є невід'ємною складовою мовної картини світу певного етносу і

засвоєння в процесі соціалізації особистості, оволодіння нею етнічною мовою та культурою.

ТАБУ КОМУНІКАТИВНІ (полінез. *tabu* – заборона) – комунікативні традиції уникати певних мовних виразів або зачіпати певні теми спілкування в певних комунікативних ситуаціях.

ТЕЗАУРУС ПАРЕМІЙНИЙ (грец. *thesaurus* – запас, скарб) – запас паремій того чи того носія мови, використовуваний ним у процесі спілкування.

ТЕКСТ – результат спілкування, його структурно-мовна складова й одночасно реалізація; структура, у яку втілюється дискурс після свого завершення.

ТЕКСТ КУЛЬТУРИ ПРЕЦЕДЕНТНИЙ – тип тексту, добре знайомий будь-якому середньому члену національної лінгвокультурної спільноти і звернення до якого багаторазово поновлюється у процесах комунікації завдяки пов'язаним з цим текстом прецедентним висловленням або прецедентним іменам.

ТОСТ – сталий вислів, застільне побажання, виголошене у відповідній ситуації господарям дому або гостям. Наприклад: *Братіку перепую, перепий щастя і долю!*; *Пиймо до дна, щоб була думка одна!*; *Пиймо до дна, щоб не лишалось на сльози!*; *На здоров'я!* тощо.

ТРАДИЦІЯ ЕТНІЧНА – стандартизовані традиційні для певного етносу форми комунікативної поведінки, які застосовуються у всіх сферах суспільного життя.

ТРАДИЦІЯ КУЛЬТУРНА – інтегральне явище, що віддзеркалює соціально-стереотипізований груповий досвід, який акумулюється і відтворюється в суспільстві.

ТРАДИЦІЯ НАЦІОНАЛЬНА – стійкі явища тих сфер життєдіяльності етносу, які залежать від суспільної свідомості й виявляються в національній культурі, побуті, мові, художній творчості, психології поведінки, спілкуванні.

ТРАНСФОРМАЦІЯ (лат. *transformation* – перетворення) – модифікація паремійних одиниць, що ґрунтується на збереженні їхньої внутрішньої форми, нарізнооформленості та на відносній стійкості і відбувається з певною стилістичною настановою. Наприклад: *Через терни – до дірок* (пор.: *Через терни – до зірок*); *Усяка влада убога* (пор.: *Усяка влада – від Бога*); *Кожному своє, але іноді так хочеться чужого* (пор.: *Кожному своє*) тощо.

УСТАНОВКИ КУЛЬТУРНІ – історично сформовані й відкладені в соціальній пам'яті етносу ідеали, відповідно до яких конкретна особистість чи певне явище кваліфікується як «важливе / неважливе», «хороше / погане», «цінне / непотрібне» і т. ін.

ФЕНОМЕН КУЛЬТУРНИЙ (грец. *phainomen* – те, що з'являється) – загальне поняття, яке стосується вияву всіх типів культурної специфіки життя певного етносу.

ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНО-ПРЕЦЕДЕНТНИЙ – прецедентний феномен, відомий будь-якому середньому представнику певної національної лінгвокультурної спільноти, який входить у національну когнітивну базу і віддзеркалюється в семантиці одиниць мови.

ФЕНОМЕН ПРЕЦЕДЕНТНИЙ КУЛЬТУРИ – тип ментефакту, добре відомий усім представникам національної лінгвокультурної спільноти, актуальний у когнітивному і пізнавальному планах, звернення до якого постійно поновлюється в мовленні представників цієї спільноти.

ФОЛЬКЛОР (англ. *folk-lore*, букв. народна мудрість) – 1. Усна народна творчість, яка засобами мови зберегла знання про життя і природу, давні культури і вірування, а також відбиток світу думок, уявлень, почуттів і переживань, народнопоетичної фантазії. 2. Словесність, створена народом.

ФОН КУЛЬТУРНИЙ – характеристика номінативних одиниць, які позначають явища соціального життя та історичні події.

ФОНД КУЛЬТУРНИЙ (фр. *fond* < лат. *fundus* – основа) – комплекс знань, певний світогляд, орієнтація у сферах національної і світової культур, яким володіє типовий представник певної культури, і сукупність базових одиниць, залучених до певної національної культури.

ФОНД (КОРПУС) ПАРЕМІЙНИЙ – сукупність паремійних одиниць, які служать засобом вираження культурно-національних, ментальних особливостей того чи того народу.

ФОНД ПРЕСУПОЗИЦІЙНИЙ – сукупність культурних смислів, вірувань, міфів і т. ін., які об'єднують членів однієї національної лінгвокультурної спільноти або є спільними для адресанта і адресата у випадку міжкультурної комунікації.

ФОРМИ ЕТИКЕТНОСТІ ІДІОЕТНІЧНІ – вияви національного етикету залежно від типів комунікативної взаємодії членів певної національної лінгвокультурної спільноти.

ФОРМУЛА (лат. *formula* – образ, вид) – сталий, поширений у межах певної території чи соціального кола короткий, здебільшого побутовий, вислів, що функціонує у вигляді різних примовок (вітання, віншування, заклинання, прокльон, прощання тощо).

ФОРМУЛА ВВІЧЛИВОСТІ – усталений, звичний, культурно зумовлений тип мовленнєвої поведінки в певних ситуаціях.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ (грец. *phrasis* – вираз, зворот) – лексично неподільне, стійке, цілісне за значенням сполучення слів, що відтворюється в мовленні й комунікації як модусах існування мови.

ХАРАКТЕР НАЦІОНАЛЬНИЙ – цілісна структура, яка відображає специфіку психіки, що склалася історично і відрізняє один народ від іншого, одну національну лінгвокультурну спільноту від іншої.

ЦІННОСТІ КУЛЬТУРНІ – аксіологічні координати, крізь які представники різних етносів, національні лінгвокультурні спільноти сприймають та оцінюють явища об'єктивної реальності.

ЗРАЗОК ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ВЛАСНЕ ПАРЕМІЇ

1. Вислів *Хліб та вода – то козацька їда* належить до власне паремійного корпусу української мови, є народним за походженням.

2. Використовується в ситуації, коли хочуть підкресли невибагливість когось до матеріальних статків, попри злиденне існування людина не втрачає життєвого оптимізму, сили духу.

3. Значення власне паремії мотивується внутрішньою формою. Землеробський, зокрема зерновий, характер господарювання українського селянина спричинив те, що основу його харчування становили передовсім різні страви з борошна і круп; особливу роль у повсякденному харчовому раціоні українців відігравав хліб. Вода не є їжею, але без неї не можливе життя, людський організм на 90 % складається з рідини.

4. Особливості значення зумовлені контекстом: *Нащо ж і живе наш брат запорожець на світі, коли не на те, щоб стояти за православних християн, як за рідних братів своїх? Чи нам золото, чи нам срібло, чи нам панські будинки треба? Не про те ми, братці, гадаємо. Аби добрим людям було добре жити на Україні, а ми проживемо і в злиднях, проживемо і в землянці, на одному хлібі та воді.* Сказано: «*Хліб та вода – то козацька їда*» (П. Куліш. Чорна рада : Хроніка 1663 року). Такий аскетичний раціон (хліб і вода) є здебільшого проявом вимушеної дієти, свідченням малозабезпеченості людей. Паремія завдяки своїй лінгвоментальній природі нівелує лінгвістичне значення й максимально виразне соціокультурне.

5. Форма паремії лаконічна, модель пряма стверджувальна А=Б. Паремія побудована з використанням гіперболи, яка допомагає максимально яскраво піднести буденне, типове явище; перебільшення створюється за допомогою категоричного судження. Ритмічній організації та римуванню паремії слугують рима (окситонна) та асонанс (і-о-а), що сприяє її кращому запам'ятовуванню у процесі комунікації.

6. Власне паремія входить у склад тематичного поля «Людина», семантичної групи «Побут», «Їжа. Пиття».

7. Лексичні варіанти: *Сіль, хліб та вода – бідного їда; Хліб, сіль та вода – солдатська їда; Хліб і вода – бідного (мужицька, козацька, козака, селянська, бурлацька, наймитська) їда; Хліб і вода – то (дак) солдатська їда.* Синонімічна та антонімічна парадигми відсутні.

ЗРАЗОК ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ АФОРИЗМУ

1. Вислів *Все повторюлось: і краса, й потворність* (Л. Костенко) належить до одиниць літературно-книжного походження.

2. Семантична і змістова цілісність афоризму ґрунтується на комплексі асоціацій, в основі яких лежать не лише суб'єктивний досвід окремої людини, а й узагальнений досвід усього людства. Відбувається актуалізація образів з використанням способів семантичного ускладнення слова – синонімічне зближення лексем й протиставлення їх значення (*краса – потворність*). Значення афоризму просте й прозоре: циклічність гармонії світу природи, людини, суспільства та їх нейтралізація негативними явищами. Семантична будова також зрозуміла: повторюваність / неповторюваність, звичність / незвичність – основні принципи життя.

3. В афористичному вислові спостерігається високий ступінь узагальнення, що орієнтує його на вихід за межі одноразового вживання. Цю його особливість доповнюють ознаки актуального членування, де позиції теми / реми відповідають об'єктивному порядку компонентів у висловленнях.

4. За ступенем вираження смислової домінанти є образним; за характером інтеріоризації дійсності – раціональним; за структурою судження (формально-граматичною будовою): еквівалентом простого двоскладного речення моделі А → Б. Афоризми, організовані за такою схемою, викликають певну емоційну реакцію в мовця, наштовхують на усвідомлення, загальну оцінку людського життєвого досвіду й суспільної дійсності.

5. Позиція комунікативного центру виразняється кількома засобами: фонетичними (логічним наголосом), інтонаційними (паузою), синтаксичними (інверсованим порядком лексем), пунктуаційним (двокрапка на місці паузи), лексико-граматичними (повтором єднального сполучника *і* (*й*), що пов'язує однорідні первинні синтаксеми *і краса, й потворність*).

6. Функціонує в сучасному українському художньому дискурсі як емотивний знак комунікативної ситуації. Категорія адресантності в комунікативній будові афоризму реалізована за допомогою опозиції «автор – навколишній світ».

7. Сприймаються реципієнтами як своєрідна прагматична формула дидактичного характеру.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКА ПАРЕМІОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	7
1.1. Об'єкт, предмет та основні поняття пареміології.....	7
1.2. Лінгвістична ідентифікація паремії як одиниці пареміології.....	18
1.3. Систематизація паремійного матеріалу в сучасному мовознавстві.....	31
РОЗДІЛ 2. ВЛАСНЕ ПАРЕМІЙНИЙ КОРПУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	38
2.1. Проблема диференціації власне паремійного матеріалу.....	38
2.2. Етнокультурна специфіка власне паремійного корпусу.....	54
2.3. Концептуалізація семантичної структури власне паремій.....	78
2.4. Системна організація власне паремійного корпусу.....	92
2.5. Стилістичні можливості власне паремійних зразків.....	109
РОЗДІЛ 3. АФОРИЗМ ЯК ОДИНИЦЯ КНИЖНО-ЛІТЕРАТУРНОГО ПОХОДЖЕННЯ	128
3.1. Структурно-семантичні типи афористичних висловів.....	129
3.2. Стилістичні особливості афоризмів.....	162
3.3. Комунікативно-прагматичний потенціал афоризмів.....	175
РОЗДІЛ 4. ПАРЕМІОГРАФІЯ	191
4.1. Староукраїнська пареміографія: етап зародження.....	192
4.2. Українська пареміографія кінця XVIII–XIX ст.: етап становлення.....	200
4.3. Етап активного розроблення словників паремій.....	232
ВИСНОВКИ	271
ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА	275
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	289
СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ	314
КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	324
ЗРАЗОК ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ВЛАСНЕ ПАРЕМІЇ	
ЗРАЗОК ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ АФОРИЗМУ	

Навчальне видання

КОЛОЇЗ Жанна Василівна
МАЛЮГА Наталія Миколаївна
ШАРМАНОВА Наталя Миколаївна

УКРАЇНСЬКА ПАРЕМІОЛОГІЯ

Відповідальний редактор – Ж. В. Колоїз
Комп'ютерна верстка – Ж. В. Колоїз

Підписано до друку 25.09.2014.
Формат 60x84/16. Ум. др. арк. 20,46
Обл.-вид.арк. 21,5
Тираж 300 прим. Замовлення №7

Віддруковано в копіювальному центрі
КПІ ДВНЗ «Криворізький національний університет»
пр. Гагаріна, 54, Кривий Ріг-86, 50086

тел.: (0564)71-42-47